A-10550

EESTI AJALUGU

I

EESTI AJALUGU

I

A-10550

EESTI AJALUGU

I

ESIAJALUGU JA MUISTNE VABADUSVÕITLUS

KIRJUTANUD

H. MOORA, E. LAID, J. MÄGISTE, H. KRUUS

TEGEVTOIMETAJA

H. MOORA

PEATOIMETAJA

H. KRUUS

TEINE, MUUTMATA TRÜKK

12017

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU 1936

Kaas H. MUGASTO'lt.

2
Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
~~1936. 01687.~~
71815
A-10550

E. K.-Ü. „Postimehe" trükk, Tartus 1936.

EESSÕNA ESIMESELE TRÜKILE.

Kui ajalugu üldse on suur kasvataja ja teadvuse kujundaja rahvaste ja üksikisikute elus, siis on seda eriti suurel määral oma rahva ja kodumaa mineviku tundmaõppimine, mis ühendab oleviku ühiskonda ja inimest lõpmatu hulga nähtavate ja nähtamatute niitide kaudu lähemate ja kaugemate möödunud aegadega. Oma rahva ajaloo tundmise eriline rahvuslik tähtsus oli täiesti selge ka meie ärkamisaja tegelastele, kelle esimeste rahvuslikkude algatuste hulgas oli ka kavatsus anda uuesuunaline Eesti ajalugu. See kavatsus ei teostunud, kuid oma rahva minevik rahvusliku virgutajana ja kasvatajana etendas ülisuurt osa kogu ärkamisaja ideoloogias. See osa on püsinud järgnevail aastakümneil ja püsib meie ühiskonnas ka praegu ning peab veelgi suurenema tulevikus.

Aja jooksul on ilmunud määratu hulk pikemaid ja lühemaid uurimusi meie ajaloo paljude eriküsimuste ja ajajärkude kohta. Kuid nende kõrval on ammu olnud ilmne vajadus ka kokkuvõtliku, sünteetilise Eesti ajaloo ülevaate järgi. Sel alal teostunud varemad üritused olid väike-ulatuselised ja on juba ammu iganenud. Käesolev suurim Eesti ajalugu käsitelev üldteos on välja kasvanud vastavaist kavatsusist Eesti Kirjanduse Seltsi ja tema Ajalootoimkonna tegelaskonnas. Need kavatsused ulatuvad tagasi 1914. aastasse, mil V. Reiman'i hoolitsemisel otsustati asuda suuremaulatuselise Eesti rahva ajaloo koostamisele ja väljaandmisele. Sõjaolude tõttu vaibunud kavatsus otsustati 1923. a. Ajalootoimkonnas uuesti elustada. Mitmesuguseil põhjusil jäi see teostamata. 1929. aastast peale oli küsimus Eesti Kirjanduse Seltsi üldjuhatuse ja Ajalootoimkonna liikmete keskel korduvalt kaalumisel. Otsus lükkus ikka edasi, sest oldi üldiselt seisukohal, et Eesti ajalugu käsiteleva üldteose väljaandmine on veel varajane, peamiselt põhjusel, et hulk olulisi, just eesti rahva

ajaloosse puutuvaid küsimusi vajab eriuurimist. Lõpuks, 1932. a. kevadel, otsustas Ajalootoimkond asuda Eesti ajaloo kokkuvõtliku ülevaate teostamisele. Teose kaastöölisteks püüti saada võimalikult kõik aktiivsed uurijad, kes on tuntud asjatundjaina Eesti ajaloo erijärkude ja eriküsimuste alal. Kuigi seda soovi täies ulatuses ei saadud teostada, õnnestus see siiski väga suurel määral: ettevõtte ümber saadi koondada üle 20 eriautori, kelle ühise töö tulemusena „Eesti Ajalugu" peaks pakkuma võimalikult kõrgetasemelist saavutist meie kodumaa ja rahva mineviku teadusliku üldkäsitluse alal.

„Eesti Ajalugu", mis kava kohaselt ilmub viies köites, kokku üle 2000 lehekülje, rikkalikult illustreeritult, koostatakse teatavate üldpõhimõtete juhtimisel, mis on leidnud rakendamist kõigepealt käesolevas esimeses köites. Selles on püütud kodumaa ja eesti rahva minevikust uue pildi saamiseks kasustada kõiki andmeid ja uurimusi, millega oleme rikastunud eriti meie viimase aja teadusliku töö alal. Seda minevikku on katsutud haarata võimalikult avaras perspektiivis, käsitelles seda lähedases seoses suurte ajalooliste protsessidega teistes maades, näidates, mille poolest need on tinginud meie olude arenemiskäiku ja mida meie maa on tähendanud välismaailmale. Peale rahvuslikkude vaimuteaduste uusimate uurimistulemuste on püütud arvestada ka teiste naaberteadusalade omi ja neid kõiki sulandada ühiseks sünteetiliseks pildiks. Tänu kõigile neil aladel tehtud edusammudele on võimaldunud esitada koguni meie maa kaugemast minevikust selgelt hargnevat ajalookäiku ja jälgida hallist esiajast peale mitmesuguste majandusalade, rahvusolude, ühiskonna ja vaimsegi kultuuri pidevat arengut.

Püüdes jääda kindlasti teaduslikkude uurimistulemuste raamesse, on autorite ja toimetuse üheks juhtivaks püüdeks olnud esitada käsitlust võimalikult üldarusaadavalt ja ladusasti loetavalt. Seepärast on loobutud ka koormavaist joonealustest tsitaatidest ja viidetest, samuti liigseist üksikasjust. Ülevaatlikkust on taoteldud ka rohkearvuliste skeemide ja kaartidega. Seejuures on siiski peetud silmas, et nii suur teos nagu käesolev oleks ühtlasi teatmeteoseks, kust iga eesti haritlane ja ajalooliste huvidega isik võiks leida võimalikult rohkesti teda huvitavaid andmeid ja üksikasju meie ajalooliste nähtuste ja sündmuste kohta.

Ses mõttes on suuremate peatükkide järel toodud ka lühike kirjanduse loetelu. Mõistagi ei ole tahetud esitada siin üksikasjalisemat bibliograafiat, vaid eelnevas käsiteldud küsimuste kohta ainult üldisemaid ja eeskätt peajoontes orienteerivaid teoseid.

Terviklikuma pildi võimaldamiseks meie kaugemast minevikust on sellekohane eri teadusalade aines esitatud üksteisest läbipõimitult, kuigi see pole mõnikord olnud kerge eri alade töötulemuste vahel valitsevate lahkuminekute tõttu. Toimetus on täiesti teadlik sellest, et säärane esitusviis pole valjult teadusliikkude nõuete seisukohalt igakord rahuldav ja et oleks olnud õigem tuua eri teadusalade seisukohad rööbiti igaüks omaette. Kuid see oleks esiteks põhjustanud kordamisi ja teiseks, arvestades, et käesolev teos on määratud ikkagi laiemaile ringkonnile, oleks see asetanud lugeja raske ülesande ette teha ise kokkuvõtet, kusjuures siiski poleks olnud tagatud, et ta oleks jõudnud alati õigele sünteesile. Et sellise esitusviisi juures juhtuda võivaid ühekülgsusi võimalikult vältida ja tabada õiget keskteed, on autorid omalt poolt kõigil neil puhkudel, kus tuli sulandada mitmesuguste alade ainest, kutsunud nõuandjaiks ja abilisteks vastavate alade esindajaid. Nõnda on tegelikult käesoleva köite koostamisest peale tiitellehele märgitud autorite osa võtnud rida teisigi kaastöölisi. Varaseimate loodusolude kirjelduse on läbi vaadanud ja mõningaid õiendusi teinud prof. A. Tammekann; prof. J. Mägiste on peale otseselt tema poolt kirjutatud osade läbi vaadanud ja täiendanud ka kõiki teisi keelelisi andmeid sisaldavaid peatükke; mag. J. Aulilt on saadud andmeid meie muistsete luustikuleidude kohta; usundit käsitelevaist osadest on vanemate aegade kohta käivad läbi lugenud ja nende kohta täiendeid teinud dr. O. Loorits, noorema raua-aja sellekohase osa vastavalt mag. P. Ariste; rahvateaduse valda ulatuvais küsimusis on nõu andnud dir. F. Linnus-Leinbock; noorema raua-aja asustust, majandust ja ühiskondlikke olusid kirjeldavad osad on mag. E. Blumfeldt'i poolt läbi loetud ja rea täienditega varustatud; samuti on need ka dr. P. Johansen läbi vaadanud. Neile kõigile avaldab toimetus oma otsekohest tänu.

Lõpuks olgu avaldatud tänu korrektor M. Bekker'ile ja „Postimehe" trükikojale ning tsinkograafiale, eesotsas nende juhatajatega, käesoleva nii palju täpsust ja hoolt nõudnud töö tehnilise õnnestumise eest.

Veel tähendatagu, et vanus allikais ladina või mõne muu keele kohaselt moonutatud kohanimede asemel on toimetus püüdnud, niipalju kui võimalik, tarvitusele võtta meie keelele vastavaid normaalkujusid. See on toimunud kokkuleppel keeleteadlastega ja põhjustatud seisukohast, et need moonutatud Eesti kohanimed ei või sellistena meie keeles jääda tarvitusele.

TOIMETUS.

EESSÕNA TEISELE TRÜKILE.

Käesoleva köite meie oludes küllaltki suure 2000-eksemplarilise esimese trüki ettenägematult kiire läbimüügi tõttu asuti kohe selle ilmumise järel välja andma teist trükki, et rahuldada ilmsikstulnud tarvet. Uus trükk ilmub muutmata kujul, ainult mõned vähemad tehnilised parandused on siin teostatud. Nõnda jääb esimene köide vaatamata ilmumisele kahes järgus ühtlaseks ega kannata seeläbi kogu teose terviklikkus. Samuti pole esimese trüki ettetellijad halvemas seisukorras käesoleva köite hilisemaist ostjaist ega ole neil tarvis mõtelda teise trüki omandamisele.

TOIMETUS.

SISUKORD.

Eessõna V

Piltide, kaartide ja skeemide loend XII

Jääaeg ja looduslikud olud pärast seda [H. Moora] 1

Kirjandust 9

Kiviaeg [H. Moora] 10

Vanem järk (VI—IV aastatuhat e. Kr.) 10

Kunda-kultuuri aeg 10. Võisiku-kultuuri aeg 16.

Noorem järk (umb. 3000—1300 e. Kr.) 18

Euroopa kultuuriline üldpilt 18. Keelest ja rahvuslikest oludest 23. Noorema kiviaja loodus 30. Leiud ja nende levik 32. Asulad, elamud, rõivastus 38. Elatumisviisid: kütindus 40; kalastus 42; taimtoidu korjamine 44; põllunduse alged 44; karjapidamise alged 45; käsitöö ja kaubandus 45. Liiklemisvahendid 48. Ühiskondlikud olud. Eluviis 49. Usund 53. Luudeleiud 58. Kokkuvõte 58.

Kirjandust 61

Pronksiaeg ja varane raua-aeg [H. Moora] 63

Pronksiaeg (1300—500 e. Kr.) 63

Pronksiaja üldine iseloomustus 63. Läänemere idarannik ja Kirde-Euroopa 64. Eesti leiud. Kultuuriühendused 66. Leidude levik. Elatumisviisid 68. Rõivaist, elamuist, liiklemisvahendeist, mõõtudest 73. Matmisviisist ja usundist 73. Luudeleiud 75. Kokkuvõte 75.

Eelrooma raua-aeg (500 e. Kr. kuni Kr. sündimiseni) 77

Varase raua-aja üldine iseloomustus 77.

Kirjandust 80

Rooma raua-aeg (Kr. sünd-st kuni 400 p. Kr.) [H. Moora ja J. Mägiste] 81

Üldine tagapõhi 81. Rahvuslikud olud Eestis 83. Eesti nime esmakordne esinemine 88. Muinasleiud: ehted ja riistad 91. Leidude levik. Majanduselu: põllunduse esiletõus ja selle tähtsus 94; karjandus 100; kaubandus 100; muud elatumisharud 106. Rõivastisest, ehitistest ja liiklemisvahendeist 108. Ühiskondlikust korraldusest 110. Vaimne kultuur: usund, keel, luule [keelenäide J. Mägistelt] 115. Kokkuvõte 121.

Kirjandust 123

Keskmine raua-aeg (400—800 p. Kr.) [H. Moora] 124

Välised olud 124. Asustuse levik 126. Kalmed ja leiud 129. Suhted naabermaadega 131. Üldine hinnang 137.

Kirjandust 138

Noorem raua-aeg (800—1200 p. Kr.) [H. Moora, E. Laid, J. Mägiste, H. Kruus] 139

Üldine taust [H. M.]: IX—XI sajand 139; XI—XII sajand 145. Asustuse levik [E. L. ja H. M.] 148. Piirid ja naaberrahvad [E. L.] 151. Majanduselu [E. L. ja H. M.]: põllundus 155; karjandus 162; kütindus 163; kalastus 164; mesindus 165; käsitöö 166; kaubandus 167. Teed ja liiklemisvahendid [E. L. ja H. M.] 182. Külakujud, ehitised [H. M.] 186. Rõivastus [E. L. ja H. M.] 188. Ühiskondlik korraldus [E. L.] 194. Maajaotus. Keskused [E. L.] 200. Sõjandus [E. L.] 211. Vaimne kultuur: keel [J. M.] 232; usund [E. L.] 237. Välispoliitilised olud ajastu esimesel poolel [H. K.] 247. Skandinaaviamaade sisseareng ja selle tagajärjed Ida-Baltikumile ajastu teisel poolel [H. K.] 255. Vene sisseareng ja Eesti idapoolsed suhted XI ja XII sajandil [H. K.] 257. Suhted läänenaabritega XI ja XII sajandil [H. K.] 261.

Kirjandust 269

Muistne Vabadusvõitlus [H. Kruus] 270

Algav saksa ekspansioon Läänemerel . . . 270

Sakslaste esiletõus Läänemerel XII sajandi teisel poolel 270. Saksa misjonitöö algus liivlaste juures 273. Piisk. Albert saksa ekspansiooni juhina 276. Poliitilised saavutised ja vastuolud 1208. aastani 281. Taani jätkuvad katsed kinnitada kanda Ida-Baltikumis 283.

Eestlaste Vabadusvõitlus 1208—12 285

Pööre sakslaste Eesti-poliitikas 1208. a. 285. Mõõgavendade ordu ja lätlaste liit eestlaste vastu. Vabadusvõitluse algus 287. Piisk. Alberti jätkuv ettevaatlikkus eestlaste suhtes ja Väina joone kindlustamine 289. Vene-hädaoht eestlasil. Põlisrahvaste ühisaktsioon Riia vastu 291. Vastastikused retked 1210. a. Võnnu piiramine ja Ümera lahing (1210) 292. Sakslaste ettevalmistused võitluseks eestlastega. Soontaga rüüstamine 294. Eestlaste vasturetk 1211. a. algul. 295. Viljandi piiramine (1211) 295. Vastastikused retked 1211. a. kevadel 296. Eestlaste kallaletung Kaupo linnusele 1211. a. suvel. Koiva lahing 297. Koiva lahingu tagajärjed 300. Toreida rahu (1212) 302.

Vaherahu aeg. Võitlused 1215—19 302

Vaherahu üldhinnang 302. Piiskop Alberti leping Polotski vürstiga 303. Lätlaste ja liivlaste vastuhakk 1212. a. suvel 303. Piisk. Alberti ja Mõõgavendade ordu vahelised suhted 304. Võitluste jätkumine. Sõjakäigud Ridalasse ja Sakalasse (1215) 309. Eestlaste kolme maleva vastupealetung 1215. a. kevadel 310. Ugandi ja Sakala alistumine ristiusule 311. Võitlused saarlaste ja lääne-eestlastega (1215—16) 312. Sakslaste retk Harjusse 1216. a. suvel 315. Pihkvalaste retk Ugandisse. Ugalaste ühinemine sakslastega (1216—17) 316. Retk Järvasse

1217. a. kevadtalvel 317. Eesti-Vene liit 1217 317. Taani kuninga vasall krahv Albert Liivimaal 319. Madisepäeva lahing (21. IX 1217) 319. Vastastikused retked 1218—19 321.

Eestlased võitluses taanlaste ja sakslastega (1219—22) 324

Taani Eestimaa sõjakäigu ettevalmistus 324. Taanlaste saabumine Eestimaale 1219. Lindanisa lahing 326. Rävälä allutamine ja ristimine 328. Sakslaste retked Eesti aladele 1219—20 329. Taanlaste ja sakslaste vastuolude algus 333. Kiirustatud ristimine 1220. a. kevadel ja suvel 335. Taanlaste ja sakslaste vahekorra areng 337. Rootslased Läänemaal 338. Eesti mandriala ristimise lõpuleviimine 340. Piisk. Albert välisabi otsimas. Vahekord Taaniga 341. Poliitiline pinevus Liivi- ja Eestimaal 1221. a. sügisel ja järgmisel talvel 345. Saaremaa vallutamise katsed taanlaste poolt 1222. a. 346.

Vabadusvõitluse lõppjärk (1222—27) 348

Saarlaste algatus üldiseks vabastusvõitluseks 348. Saksa võimu likvideerimine 349. Eestlaste ja sakslaste vastastikused retked (1223) 351. Sakala taasvallutamine sakslaste poolt 353. Venelased eestlaste liitlastena 354. Retked Järvasse, Harjusse ja Virusse 355. Taani koloonia olukord 356. Tartu taasvallutamine (1224) 357. Eestlaste vabastuskatse lõplik nurjumine. Tagasivaade 359. Modena piiskop Wilhelm paavsti saadikuna Liivi- ja Eestimaal (1225—26) 361. Saaremaa vallutamine 1227. a. 367.

Tagasivaade 370

Kirjandust 376

PILTIDE, KAARTIDE JA SKEEMIDE LOEND.

Pildid, mille päritolu märkimata, on Tartu Ülikooli Arkeoloogia Kabineti kogudest.

Kaardid, mille koostaja või päritolu nimetamata, on koostatud vastava autori poolt, kelle kirjutatud osakonnas nad asetsevad.

v leheküljenumbri ees märgib, et mainitud pilt asetseb tähendatud lehekülje vastas.

		Lk.
1.	Mannerjää levik Põhja- ja Kesk-Euroopas jääajal	3
2.	Üks viimse mannerjää taandumise staadiumest Eesti kohal	6
3.	Soostuv järv	7
4.	Läänemere suurim ulatus *Ancylus*-ajal	11
5.	Kiviaja vanema järgu leidude levik Eestis	13
6.	Kondist ja sarvest leide Eestist	v 16
7.	Võrgukivi, ahingiots ja võrgukäba Siivertsi rabast Narva linna juures	v 17
8.	Kammkeraamiline savinõu „pada", kiviaja asulakohast Jägalas Jõelähtme khk.	20
9.	Kammkeraamilise kultuuri ja venekirveskultuuri levimispiirkond	21
10.	Soome-ugri keelte hargnemine	24
11.	Kiviaja noorema järgu leidude levik Eestis	25
12.	Saaremaa ja Muhu kiviajal	29
13.	Võrtsjärve põhjarannik kiviajal	31
14.	Eestist leitud kiviriistu	v 32
15.	Venekirveskultuuri savinõu, hauast Sope kl. Lüganuse khk.	v 33
16.	Kivist nooleots ja venekirves, hauast Kaarli ms. pargis Tartus	v 33
17.	Ristiteraline kivikirves puuvarrega Aleuudi saartelt XIX saj. keskpaigast	34
18.	Kiviaja poolvalmis riistu, mis näitavad omaaegset tehnikat	36
19.	Kividest kokkulaotud leease kiviaja asulakohas Jägalas Jõelähtme khk.	37
20.	Samojeedi vibu ja nooled	38
21.	Uusaegne lõks metsloomadele Simuna khk.	39
22.	Uusaegne vibutav linnusilmus Simuna khk.	40
23.	Eesti lääneranniku järkjärguline esilekerkimine merest ja kiviaja leiud	v 40
24.	Uusaegsed jõhvsilmused lindude püüdmiseks Lõuna-Võrumaalt	41
25.	Uusaegne hundiauk „soehaud", söödaga, Setumaal	41
26.	Uusaegne vitsmõrd Lääne-Nigulast	42

27. Uusaegsed kalatõkked Omedu jõel Kodavere khk. 43
28. Uusaegne kasetohust punutud seljaskantav paun, „märss", Simunast 46
29. Kiviaja „küla" . . . . . v 48
30. Luuriist loomapeaga Sauga jõest . . . . . v 49
31. Sarvest inimkuju Pärnu jõest . . . . . v 49
32. Soomest turbarabast leitud kiviaja reejalas ja selle järgi rekonstrueeritud regi 50
33. Lääne-Nigulast kiviaja hauast leitud helmestena kantud koerahambad 54
34. Luustik ja panused kiviaja hauas Sope kl. Lüganuse khk. . . 56
35. Pronksiaja leide Eestist . . . . . v 64
36. Kont-, sarv- ning kiviesemeid, savinõude kilde ja valamisvormi tükk pronksiaja asulakohast Asva kl. Pöide khk. . . v 65
37. Pronkskirves puuvarrega Taanist 67
38. Eesti ja naabermaade pronksi- ja varase raua-aja kalmed ning leiud ja kultuurisuhted 69
39. Uusaegne vart Pärnu-Jaagupi kihelkonnast 70
40. Uusaegne karuäke Võnnu kihelkonnast 70
41. Uusaegne uhmer kahe petkeliga Urvastest 71
42. Ketramine kedervarre abil Karjalas 72
43. Pronksiaja kivikalme Üügu pangal Muhu põhjakaldal . . . v 72
44. Paasplaatidest kivikirst pronksiaja kivikalmes Kaunispääl Jämaja khk. . . . . v 72
45. Pronksiaja ja varase raua-aja luu- ja pronksleide Eestist . . v 73
46. Pronksvõru, arvatavasti peaehe, Kõpu khk-st. . . . . v 73
47. Leide eelrooma raua-aja kivikirstkalmest Jäbaras Lüganuse khk. 79
48. Läänemere idaranniku kultuurrühmad ja -suhted rooma raua-ajal 85
49. Rooma raua-aja leidude levik Eestis 89
50. Rauast õõskirves kõvera puuvarrega Taanist 91
51. Rooma lamp, pronksist, leitud Kavastust Tartu-Maarja khk. 93
52. Uusaegne vannasader Läänemaalt 95
53. Rooma raua-aja pronks- ja klaasehteid Eestist . . . . . v 96
54. Rooma raua-aja raud- ning kiviesemeid ja savinõu Eestist . v 97
55. Raudkividest müürid rooma raua-aja kivitarandikkalmistus Meeri Jaagupi tl. maal Nõo khk. . . . . v 97
56. Algeline mesipuu, „tarupedajas", Karula khk. 107
57. Lohistatav koormaveovahend, „lohistusaisad" 109
58. Kivikalme Verevi kl. põldudel Rannu khk. . . . . v 112
59. Osa paasplaatidest müüri rooma raua-aja kivitarandikkalmistus Pada kl. Viru-Nigula khk. . . . . v 112
60. Hõbe- ja kuldesemeid keskmise raua-aja aardeist Eestist . v 113
61. Osa rooma raua-aja kivitarandikkalmistu plaani Tõrma kl. Rakvere khk. 117

62. Tallinna ümbruskonna asustamiskäik I kuni XIII saj. p. Kr. v 120
63. Keskmise raua-aja leidude levik Eestis 125
64. Keskmise raua-aja pronksehteid Eestist . . . . . v 128
65. Keskmise raua-aja raudriistu Eestist . . . . . v 129
66. Uusaegne eesti harkader 132
67. Bütsantsi hõbekausi äär ja jalg Varnjast Tartu-Maarja khk. 134
68. Viikingilaevad, kujutatud XI sajandist põlvneval vaibal, Bayeux peakirikus Prantsusmaal 141
69. Tähtsamate muistsete teede skeem ja XI ja XII sajandi Lääne-Euroopa müntide leiukohad Ida-Baltimaadel ja Loode-Venes . . . . . v 144
70. Läänemere idaranniku rahvuslikud olud nooremal raua-ajal . 150
71. Noorema raua-aja leidude ja linnuste levik Eestis . . . . v 152
72. Jüri kihelkonna Sõmeru küla põldude ja ühismaade oletatav plaan XIII sajandil 157
73. Keskmise ja noorema raua-aja leidude ja maalinnade levik Saaremaal ja Muhus . . . . . v 160
74. Alepõletajad 162
75. Valemid ja valamispannike, muistse Eesti sepa tööriistad . 166
76. Pronkskauss ja savinõusid Eestist nooremalt raua-ajalt . . 167
77. Eestist leitud IX—XI sajandi Ida- ja Läänemaade münte . v 168
78. Noorema raua-aja ehteid Eestist . . . . . v 169
79. Araabia päritoluga kokkupandavad kangkaalud kapsli ja vihikutega, tarvitatud müntide ning väärismetallide kaalumiseks Eestis nooremal raua-ajal 171
80. Saaremaalt leitud Lääne-Euroopast pärinev mõõk. 172
81. Eestist leitud võõra päritoluga noorema raua-aja ehteid . . 173
82. Hõbekang ja kokkumurtud ning katkiraiutud noorema raua-aja hõbe-ehteid, tarvitatud maksuvahendeina kaalu järgi . . 175
83. Pronksist vaagen, leitud Kuude kl. Viljandi khk. . . . . v 176
84. Hõbe-ehteid ja münte noorema raua-aja aareleidudest Eestis v 177
85. Eesti noorema raua-aja ehtena iseloomulik kaksikristnõel, leitud kalmest Pihkva kubermangus 178
86. Skandinaaviapäraseid ehteid Saaremaalt nooremalt raua-ajalt 179
87. Eestist pärinev käevõru, leitud Ojamaalt 181
88. Uusaegne pakktee Avinurmes 182
89. Uusaegsed purded, „mademed", Päärdu jõel Vigalas . . . 183
90. Sõjateele asumas . . . . . v 184
91. Hõbedast käevõru noorema raua-aja lõpupoolelt 189
92. Villase riide katkend nooremalt raua-ajalt, äärestatud pronksist spiraalikeste ja kõladega kootud paeltega. Leitud Võhu as. Viru-Jaagupis 190
93. Noorema raua-aja rinnalehti Tammistelt Keila khk. . . . 191
94. Pronksist hoburaudsõlg Nurmsist Peetri khk. 191
95. Vanamoeline üleviskerätik, „sõuke", Helmest 192
96. Noorema raua-aja naise ülikond Lääne-Soomest . . . . . v 192

97. Panused noorema raua-aja rikkast naisehauast Lahepera kl. Kodavere khk. . . . . v 193
98. Noorema raua-aja iseloomulik eesti naiste rinnakee Arukülast Palamuse khk. 195
99. Eesti ja naabermaad Muistse Vabadusvõitluse aegu . . . v 200
100. Eesti suurima linnuse, Varbola põhiplaan 203
101. Tartu muistse linnuse asend 206
102. Tähetornimäe, endise Tartu linnuse põhjaveer praegu . . . 207
103. „Punamäe", oletatavasti muistne „Riole" linnus Laiuse khk. Ripukal . . . . . v 208
104. Linnus Tarvastu khk. Vooru kl. Peetruse tl. karjamaal . . . v 208
105. Noorema raua-aja relvi ja tarberiistu Eestist . . . . . v 209
106. Alatskivi linnamägi 211
107. Odaots, hõbetatud putkega, Kihelkonnalt 212
108. Laev, välja kaevatud viikingipealiku hauast Osebergi lähedal Norras 213
109. Äksi Kalevipoja-säng kõrgel moreenseljandikul . . . . . v 216
110. Nõo Alt-Laari linnamägi . . . . . v 216
111. Lüganuse khk. Purtse jõe ääres olev linnus „Tarakallas" . . v 217
112. Amb ja ammuküti kujutis XII sajandist 219
113. Tee Mihkli Soontaga maalinna, kaetud paari jala sügavuse veega. Kahel pool teed raba 223
114. Soontaga maalinn 225
115. Muinaslinnuste ja XIII sajandi losside levik Eestis. . . . 228
116. Lüganuse Purtse jõesuu, muistne põhjaranniku sadamapaik . 231
117. Kääpad Põlva kihelkonna Arniko metsas 235
118. Hiiekoht Karja khk-a Metsaääre kl. lähedal 239
119. Tšeremissid palvetamas . . . . . v 240
120. Ostjakid ohverdavad kalaõnne saavutamiseks jõesaarel elavale jumalusele, nn. „silmatumale mehele" . . . . . v 240
121. Kivikalme Põltsamaa khk-a Sulustvere kl. Viksi tl. põllul . v 241
122. Püha tamm Muhu Võlla as-i maal . . . . . v 241
123. Ohvrikivi Võhksa kl. lähedal Valjala khk-s 241
124. Hiieallikas Laiuse mäel 242
125. Lümanda kalmeväli Saaremaal 243
126. Lohuga ohvrikivi Virtsus Hanila khk. 245
127. Viikingite kujutisi Bayeux vaibal 249
128. Irboska org järve ja linnamäega 251
129. Ruunikivi XI sajandist Rootsis Mälari järve saarel Sela-ön 254
130. Ruunikivi XI sajandist Ängebys Uplandis Rootsis . . . 255
131. XI—XII saj. sõjaretkede põhisuundade skeem Läänemere piirkonna kohta . . . . . v 256
132. Muistse Sigtuna asend Mälari järve ääres 262
133. Lundi toomkirik 265
134. Katse edasi anda Breemeni Aadami geograafilisi käsitusi Põhja-Euroopast (XI saj.) 267

135. Ükskülа kirik ja piiskop Meinhardi poolt rajatud kantsi varemed Väina jõe paremal kaldal 274
136. Mõõgavendade ordu pitsat 280
137. Piiskop Alberti pitsat 286
138. Ümera lahing 1210 . . . . . v 288
139. Ümera jõe org jõesuudme kohal . . . . . v 289
140. Koiva jõgi Ümera suudme kohal . . . . . v 289
141. Ristirüütli kujutis XIII sajandist 293
142. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1208—12 . . v 296
143. Ristisõduri hauakivi 1200. a. ümbert, leitud piiskop Meinhardi rajatud Holmi kiriku varemeist 299
144. Saarlaste laevastik Koival . . . . . v 304
145. Võnnu lossi, Mõõgavendade ordumeistri asukoha varemed . 307
146. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1215—19 . . v 312
147. Kogi kujutis ühe Inglise sadamakoha pitsatil XIII sajandist 313
148. Viljandi muistne linnus keskaegse ordulossi varemetega . . v 320
149. Navesti, muistne „Pala“ jõgi, Sakala maakonna põhjapiir . v 321
150. Lõhavere linnamägi, arvatav muistne „Lehola“ — Lembitu linnus . . . . . v 321
151. Eesti ratsamehe varustis muistse Vabadusvõitluse päevilt, leitud põletuskalmistust Neerutis Kadrina khk. 322
152. Valdemar II pitsat 325
153. Taani sõdur rõngassoomusrüüs Valdemar II ajalt 327
154. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1219—22 . . v 328
155. Lohu, muistne „Loone“ linnus Hageri khk. Keila jõe käärus v 336
156. Osa Lihula linnuse vallikraavi selle taga oleva valli ja keskaegse lossimüüri jäänustega . . . . . v 336
157. Valjala maalinna välisvaade . . . . . v 337
158. Valjala maalinna sisevaade . . . . . v 337
159. Keiser Friedrich II marmorkuju Capuas 342
160. Andreas Sunonise piiskopikübar, leitud tema hauast Lundi toomkirikus 344
161. Eesti ala ristiusustamise käik . . . . . v 344
162. 1223. a. Ümera ääres peetud lahingu arvatav koht Volmar — Papendorpi teel 352
163. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1222—24 (27) . v 352
164. Otepää linnamägi . . . . . v 360
165. Otepää linnamäe ja sellele sakslaste poolt ehitatud esimese Lõuna-Eesti lossi plaan Ed. Ph. Körberi järgi . . . . . v 360
166. Modena Wilhelmi õuemärk ja hauakiri . . . . . v 361
167. Paavst Honorius III 362
168. Muhu maalinna varemed 366
169. Valjala maalinna kiviraketega kaev 368
170. Muhu maalinna ründamine sakslaste ja nende abivägede poolt 1227. a. veebruaris . . . . . v 368

JÄÄAEG JA LOODUSLIKUD OLUD PÄRAST SEDA.

Esimesed kindlad jäljed inimesest Euroopas algavad kõige noorema, praegugi jätkuva geoloogilise ajajärgu, nn. kvartaarajastu algusega. Kvartaarajastu esimese järgu moodustas suur jääaeg, mil seni lõplikult seletamata kliima jahenemise tõttu laialdased alad Euroopast ja muist mandreist kattusid jääga. Jää võimuses oli eeskätt kogu põhjapoolne Euroopa, kus tähtsaimaks keskuseks, millest jäämassid liikusid kõigi maailmakaarte poole, oli Skandinaavia mäestik. Oma suurima leviku aegu ulatus jää siit lõunasse kuni tänapäeva Hollandi, Kesk-Saksa, Lõuna-Poola ja Ukrainani (vt. 1. joon., *1*). Selle suure jäätumispiirkonna kõrval tekkis lõuna pool rida vähemaid jäävälju, kuna kõrgetel mägedel, nagu Püreneedes, Alpides, Kaukaasia jt. mäestikkudes, olevad jääliustikud laienesid ja laskusid aegamööda kaugele alla. Suured osad Euroopast olid mattunud hiigelsuure, kuni kilomeetri paksuse jäävaiba alla ja meenutasid väliselt tänapäeva Gröönimaad.

Jäätunud aladel, nende seas meie kodumaalgi, oli sel ajal loomulikult igasugune elu võimatu. Kõigil noil kümneil või, nagu teiselt poolt on arvatud, koguni sadadel aastatuhandeil, mille jooksul valitses jää, olid inimeselgi meie mandril eluruumina kasustada ainult selle keskmised ja lõunapoolsed jäätumata osad. Sellest Euroopa jäävabast vöötmest, mis läänes algab Lõuna-Inglismaa, Prantsusmaa ja Pürenee poolsaarega ja jätkub edasi läbi Kesk- ja Lõuna-Euroopa Lõuna-Venesse, ongi saadud vanimad märgid meie maailmajaos elanud inimesest ja ta kultuurist luustikkude, elamute- ja riistade-jäänuste ning ms. ka imesteldavalt kõrge kunsti mälestusmärkide näol. See vanim, jääajale vastav kultuuriloo järk kannab vanema kiviaja ehk paleoliitilise ajastu nime.

Jääaeg polnud siiski üheksainsaks pidevaks külma valitsusajaks, vaid seda katkestasid soojemad vahed, nn. interglatsiaalsed ajad, mille kestel jääpiirkonnad suuremal või vähemal määral kahanesid, et järgnevatel külmadel, glatsiaalsetel aegadel uuesti laieneda. Põhja-Euroopas arvatakse üldse olnud 3 jäätumisaega ja 2 jäätumise vaheaega. Vähemalt viimane neist vaheaegadest on olnud sedavõrd soe, et selle jooksul on jääst vabanenud kogu Läänemere ümbruskond ja seega ka meie kodumaa. Teoreetiliselt on võimalik, et juba sel jäätumise vaheajal inimene ulatus oma jalaga nüüdse Eesti pinnale. Tegelikud tõendid selle kohta meil siiski puuduvad ja teisistki Läänemeremaist pole seni leitud vastavaid tunnistisi. Jäämassid levisid uuesti Skandinaavia mägedest ja katsid jälle, viimset korda, kogu Läänemere piirkonna kuni Põhja-Saksa ja Vilnomaani (vt. 1. joon., *2*). Ning see jää on eelmise aja võimaliku asustuse jäljed kas ära pühkinud või matnud tugevate maakihtide alla. Kuigi viimsel interglatsiaalsel ajal siin oleks olnud asustust, võiks sellest leiduda märke seepärast ainult erakordselt õnnelikel juhtumeil. Nagu geoloogid on arvutanud, võib sellest ajast, mil nüüdse Eesti ala vabanes viimsest mannerjäärst, olla möödunud 10 000—12 000 aastat.

Jääaeg moodustab selle künnise, kustsaadik võib meil alles üldse alata kõne kodumaa ajaloost. See aeg on aga ühtlasi ka oma määratute loodusjõududega loonud meie ajaloo näitelava, lõplikult moodustanud meie maa geograafilise pildi ja seeläbi mitmes olulises suhtes tinginud ajalooliste olude kujunemise. Teadagi on meie looduslikkude olude määramisel olnud oma osa ka vanemail geoloogilistel perioodidel. Neist me siin siiski ei kõnele, sest nende mõju meie huvialale ilmneb ainult kaudsemalt. Üle vanemate geoloogiliste kihtide kandunud mannerjää hulgad on neid osalt ümber moodustanud, suurelt osalt aga kinni katnud nüüdsete pealmiste kihtidega, mis jäid kõige enam määravaks pärastisele taimede, loomade kui ka inimese elule.

Jäämassid tulid meile Skandinaavia ja Soome kõrgustikkude poolt ja liikusid üle Eesti ala üldiselt põhja—lõuna suunas. Oma liikumisel mõjus jää kohati kulutavalt, teisal, vastupidi, kuhjavalt. Kõik teel olevad lahtised ja pehmed materjalid vedas jää kaasa. Iseäranis selge on jää kulutav toime Lääne- ja

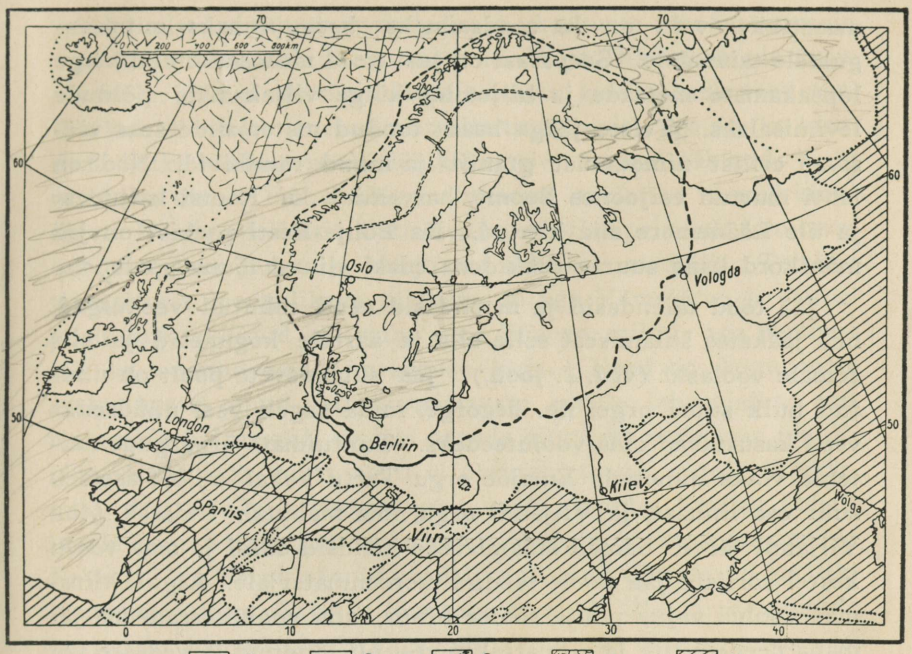

1. joon. Mannerjää levik Põhja- ja Kesk-Euroopas jääajal.

1. Jää suurima leviku piir. 2. Viimse jäätumise piir. 3. Jäälahkmed, s. o. mäeahelikud, kust jää liikus eri suunis laiali. 4. Nn. rüsijää merede kohal. 5. Jäätumata maa-alad. (E. Entsüklopeedia järgi.)

Loode-Eestis, samuti põhjapoolsel rannikuribal, kus vanemail geoloogilisil ajastuil tekkinud paasaluspõhi on kaetud ainult õhukese lahtise ainese kihiga või ulatub kohati koguni täitsa paljalt maapinnale. Sisemaal on jää uuristanud meie maapinda palju nõgusid ja lohke.

Jää kuhjav tegevus on avaldunud kõige silmapaistvamalt Lõuna- ja Kesk-Eestis — Võru-, Tartu- ja Viljandimaal —, läänepoolsel Virumaal ja osalt ka Järvamaal. Oma teelt kaasa toodud savika kruusa, nn. moreeni hulgad on jää maha jätnud mainitud piirkonna kagu- ja lõunaosadesse (Võrumaale, Lõuna-Tartu- ja Lõuna-Viljandimaale) esijoones kõrgemate kingustikkudena, kesk- ja põhjaosadesse aga enam seljakuina (klassiliselt selged eriti Põhja-Tartumaal). Need moreenjad alad moodustavad mitte ainult meie kodumaa kõige vahelduvamaid

maastikke, vaid on ka soodsaimaks kasvupinnaks mitmesugustele taimedele. Seepärast on just need maaosad olnud kõige lopsakamate metsade ja hiljemini kõige viljakamate põldude levimisalaks. Teiste jääga kaasa toodud materjalide seas väärivad erilist nimetamist graniit- ja muud rändkivid. Nad on lahti murtud esijoones Soome, harvemini ka Rootsi kaljudest ja üle Läänemere siia kantud. Ka Põhja-Eesti paekivi on jää mõnikord üsna suurte tükkidena edasi viinud lõuna poole.

Jää tööd täiendasid ja moondasid need tohutud veehulgad, mis jääkatte sulamisest selle alla ja äärtele kogunesid ja siit eemale voolasid (vrd. 2. joon.). Jää sulamisvete poolt on uhutud hulk suuri orge, nn. ürgorge, mida sageli veel nüüdsedki veed kasustavad oma vooluteedeks. Tuntuimate ürgorgude näiteina võiks nimetada Emajõe orgu Tartu kohal, milles asetseb suur osa linnast, ja Viljandi orgu, mis mahutab endasse pika Viljandi järve. Samad sulamisveed kandsid edasi ja oma voolu kestel sortisid jää poolt toodud moreenmaterjale. Algul, kiiremas voolus vajus põhja sõmer kruus, siis voolu tasanedes jäi maha peenem liiv ja viimati, kui vesi oli jõudnud järvedesse või merelahtedesse, kus vool lakkas, sadestus peenim aines savina. Meie maa moreenkatte suures osas, eriti seljakute piirkonnas, ei leia me jämedat ja peenemat materjali segamini, nagu see esineb vahetult jää poolt mahajäetud kuhjatistes, vaid moreenaines on siin enamasti ikka kihiline ja osutab seega, et tema kuhjamisel on vesi olnud kaastegev.

Omaaegne jää- ja vetehulkade tujukas mäng on niiviisi määranud, milline maaosa kujunes kõrgeks ja kuivaks, milline nõgusaks ning niiskeks või koguni mõne veekogu poolt üleujutatuks, kas teatud alal maapind moodustus taimede kasvule enam või vähem soodsaks, kas üks või teine koht sai rikkamaks või vaesemaks kividest, savist jt. tarbematerjalidest jne. See kõik mõjustas suuresti järgnevail ajul inimese eluvõimalusi, asustusolusid ja jõukussuhteid eri maaosades. Kui rohkete jõgede poolt lõhestatud piirkonnad ja suurte veekogude sopilised rannikualad tõmbasid endasse kokku meie maa varase kalurrahvastiku, siis hiljemini, põlluharimise esikohale kerkides, said asustuskeskusiks need alad, kuhu olid koondunud viljakad moreenkuhjatised. Kuid jääaegsed maapinna-moodustised said mää-

ravaks mitte ainult asustusalade ja -keskuste moodustumisele, vaid ka eri maaosade ühendussuundade ja liiklemisteede kujunemisele. Me ei saa siin hakata näitama, kuidas meie teed igal üksikul juhtumil olenevad maastikutingimusist, ega saa ka loendada kõiki looduse poolt läbikäimisele seatud tõkkeid, vaid piirdume ainult mõne kõige olulisema takistuse äramärkimisega. Nõnda on Eestis alati etendanud silmapaistvalt lahutavat osa tänapäeva Järva- ja Harjumaa vaheline madalik. Teistest tähtsamaiks looduslikeks tõkkeiks on aga Võrtsjärve ja Peipsi nõod, mis tekkinud küll juba enne jääaega, millele aga mannerjää on andnud nende praeguse kuju. Need on kogu meie ajaloo kestel olnud neid ümbritsevate maade lahutajaiks; viimaksmainitud veeväli on läbi aegade olnud ka meie maa idapiiriks. Need kaks suurt nõgu ei ole takistanud ainult läbikäimist idast läände ja vastassuunas, vaid, ulatudes Emajõe kohalt laiade soppidena teineteisele üsna lähedale ja ühinedes mööda Navesti jõge Pärnu rannikumadalikuga, nad tõkestavad ka liiklemist meie maa põhja- ja lõunaosade vahel. Üle nende nõgude on loodus loonud ainult kaks „silda" — ühe Tartu, teise Viljandi kohale, kus võrdlemisi kitsad moreenide ahelikud ühendavad Põhja- ja Lõuna-Eesti kõrgendikke ning asustuse koondusalasid. Ja üle tähendatud kahe kitsa kaela on kõigil aegadel tänini viinud meie maa tähtsamad põhja- — lõuna-suunalised ühendussooned ja pole muidugi mitte juhus, et kummagi Põhja- ja Lõuna-Eesti vahelise „silla" kohta on tekkinud linnad — Tartu ja Viljandi.

Pärastjääaegseist ehk postglatsiaalseist loodusolude muutusist on Eesti alal kõige tähtsamad: maa kerkimine ja sellega seoses olev mere randjoone nihkumine, muutused sisemiste veekogude alal ja viimati kliima võnkumised ning nendest olenevad muutused taimestikus ja loomastikus. Jää taganemisel ja sellele järgneval varasel postglatsiaalsel ajal etendasid meie maa pildis valdavat osa veed. Need ei lainetanud mitte ainult praegustes järvedes, vaid ka kõigi meie nüüdsete lugematute rabasoode kohal. „Tuhandete järvede maa" oleks sobinud sellal ka meie kodumaa hüüdnimeks, nagu seda kannab praegu Soome. Liiati mitmed nüüdsed järved, näit. Peipsi ja Võrtsjärv, olid siis suuremad kui praegu. Ajal, mil mannerjää serv oli

Põhja-Virumaal ja Peipsi vee äravool seetõttu takistatud, laiutus see järv põhja suunas üle tänapäeva kagupoolse Virumaa ulatuslikkude rabade, läänes ujutas ta üle nüüdse Tartumaa rannikualad, ida suunas aga tungisid tema veed kaugele praegusele Venemaale. Alles kui jää serv oli taandunud Soome la-

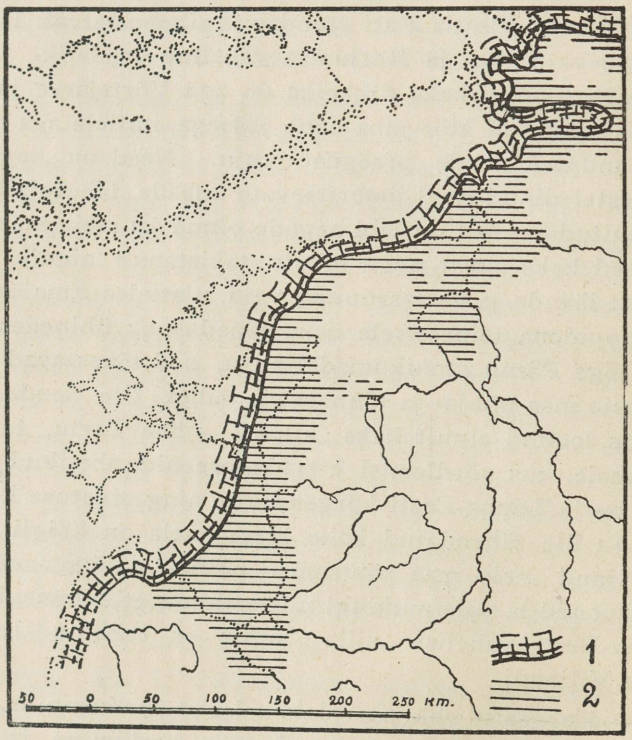

2. joon. Üks viimse mannerjää taandumise staadiumest Eesti kohal.
1. Jää serv. 2. Jää poolt ülespaisutatud vete üleujutatud alad.
(W. Ramsay järgi.)

hele, pääses Peipsi vesi alanema ja langes koguni tunduvalt madalamale, kui see on praegu (vrd. 2. joon.). Seejärel hakkas aga Peipsi vesi uuesti tõusma ja on pikkamööda saavutanud oma praeguse taseme ja pindala. Võrtsjärve kõrval on pärastjääaegse perioodi algul olnud teine suurem sisejärv nüüdse Harju- ja Järvamaa vahelise rabase madaliku kohal (vt. kaarti

49. joon., kus selle järve ala on viirutatud). Hiljemini, kui mannerjää eemaldudes viimase sulamisveed enam ei andnud lisa sellele veekogule, alanes ta ja kasvas kinni rabaks. Sama saatuse osaliseks on langenud suurem jagu meie omaaegseist järvedest. Sel viisil on peale jääaega saanud alguse kõik meie turbasood ja mitmel pool jätkub järvede umbekasvamine nüüdki (vt. 3. joon.).

Paljude järvede kõrval kattis Läänemerigi veel kaua pärast jääaega suuri alu praegusest Eestist. Mere poolt olid üle uju-

3. joon. Soostuv järv.
Kaanjärv Endla rabas Laiuse khk. Rohust paistavad välja lagunenud kalatõkete jäänused. (Pildist. E. Witoff.)

tatud suured osad nüüdsest Pärnu- ja Läänemaast, samuti Loode-Harjumaast, kõnelemata saartest, mis esiotsa olid üleni mere peidus. Kõik need maaosad on merest aegamööda esile tõstnud maatõus, mis algas Läänemere piirkonnas pärast selle vabanemist mannerjää hiiglamasside surve alt. Maatõusu keskkohaks oli Põhjalaht; siin oli tõus kõige suurem ja vähenes siit igas suunas piirde poole (vrd. 4. joon.). Eestigi alal on tõusnud kõige enam keskusele lähemal asetsevad loodepoolsed maaosad (Paldiski ümbrus, Hiiumaa). Siit kagu suunas vähenes maa kerkimine järjest nii, et Võru- ja Setumaal see üldse enam ei ole end tunda andnud. Selle tõusu tagajärjel on kerkinud üle mere-

pinna meie saared, ja Eesti mandri lääneosadest on meri aegamööda taandunud. Vähesel määral on maakerget ning sellega ühenduses olevat maismaa juurdekasvu tunda meie looderannikul veel tänapäevalgi.

Ilmastu oli muidugi alles jahe, kui mannerjää serv asetses meie maal või selle läheduses, siis aga soojenes ta sedamööda, kuidas jää taandus kaugemale põhja. Ei pea ometi mõtlema, nagu oleks kliima kuni meie päevadeni ühtsoodu soojenenud, vaid see on postglatsiaalse aja kestel teinud rea üsna tunduvaid võnkeid. Kui pärast jää sulamist meie ilmastu oli soojenenud umbes tänapäeva tasemeni, on see 2 korda (nn. boreaalsel ja subboreaalsel kliimajärgul) osutanud tõusu soojemaks ja kontinentaalsemaks, kuna nende tõusude vahel ja järel (nn. atlantilisel ja subatlantilisel järgul) see on olnud niiskem, merelisem ja viimasel perioodil ka jahedam. Neist ilmastujärkudest kõneleme allpool veel lähemalt. Siin märgime ainult ära, et need ilmastu vaheldused olid seevõrra tunduvad, et nende mõjul tegi vastavail järkudel taimestikki läbi mõningaid muutusi.

„Arhiivideks", kust võib lugeda omaaegse taimestiku kui ka loomastiku ajalugu ja nende muutusi, on turbarabad. Turvas teatavasti hoiab kaua alal mitmesuguseid orgaanilisi jäänuseid. Nii on võimalik rabade eri kihtidest leida nende tekkimise aegu elanud taimede ja loomade jälgi. Eriti viljakas omaaegsete metsade koosseisu määramisel on olnud turbas hästi säilinud erisuguste puuliikide õietolmu terakeste uurimine. Selle abil teame praegu kaunis hästi, missugused puud igal kliimaperioodil on kasvanud meie maal.

Varase postglatsiaalse ajastu külma kliimat nimetatakse arktiliseks. Selle jooksul meenutas meie loodus nüüdse põhjapoolseima Venemaa ja Lapi tundraid. Jäätunud maapind ei sulanud suviti veel kuigi sügavalt. Siin-seal leidus maalohkudesse mannerjääst maha jäänud „surnud" jäälahmakaid. Maad katsid enne kõike mitmesugused samblad; puid polnud veel, nende asemel leidus vaid mõningaid põõsastaimi, nagu pajusid ja vaevakaski. Vara siia rännanud taimedest nimetame üldtuntud palukaid. Nagu taimestik oli varane loomastikki üldiselt sama mis nüüdseis tundrais. Peale vähemate loomade elasid meie tundralagendikel ka mammut ja põhjapõder. Mõ-

lemad on elanud siin ainult külma ilmastu valitsedes ja on juba varakult rännanud edasi põhja poole. Ainult veel mõned juhuslikud luuleiud kõnelevad nende kunagisest olemasolust meie pinnal.

Arktilisele kliimaperioodile järgneb soojem, nn. subarktiline ilmastu järk. Koos eelmisega võtavad nad enda alla umb. X—VIII eelkristliku aastatuhande. Subarktilisel ajal ilmusid meile esimesed puud, algul kask, siis mänd ja viimati vähesel määral ka lepp. Mida tihedamini katsid metsad maad, seda rohkem rändas siia ka neis elutsevaid loomi ning loodus omandas niiviisi ikka enam tänapäeva nägu. Loomade sisserännuga võis siia ilmuda juba ka inimene, kes end tol ajal nagu varemini jääajalgi elatas jahist ja kalastusest. Põhja-Saksast ja Taanist on leitud rida riistu, esijoones kirveid põhjapõdra sarvest, mis näitavad, et selle looma elutsedes neil aladel oli inimene juba jõudnud sinna. Kuna põhjapõder sealt kadus juba varasel metsadeajal, on hiljemalt selleks ajaks, s. o. umb. VIII aastatuhandeks e. Kr., inimene kas või ainult läbirändava kütina ulatunud Läänemere lõuna- ja edelarannikule. Idapoolseilt Läänemeremailt nii varaseid tunnistisi inimesest veel pole teada. Varaseimad seni teatavaks saanud leiud, mis kõnelevad meie maa asustamisest, on pärit mõnevõra hilisemast ajast, nimelt umbes 5000. a. ümbert e. Kr., ja on niiviisi ümmarguselt 7000 aastat vanad.

Kirjandust.

W. Ramsay, *Niveauverschiebungen, eisgestaute Seen und Rezession des Inlandeises in Estland. Fennia 52, nr. 2. Helsinki 1929.* — *Maailma maad ja rahvad III,* lk. 2279 jj. (A. Tammekann). *Tartu 1932.* — *Eesti Entsüklopeedia II,* vg. 521 jj. (Eesti loodust käsitelevad osad, kus on viidatud ka vastavale erikirjandusele). *Tartu 1933.* — P. W. Thomson, *Die regionale Entwickelungsgeschichte der Wälder Estlands. Tartu Ülikooli Toimetused. A XVII. Tartu 1929.* — *K. Grevé, Säugetiere Kur-, Liv-, Estlands. Riga 1909.*

KIVIAEG.

VANEM JÄRK.

(VI—IV aastatuhat e. Kr.)

Kunda-kultuuri aeg. Kodumaa ajaloo koidikul, kust hakkavad ulatuma meieni esimesed hämarad teated siin elanud inimestest, oli Läänemeri mageda veega järv. Seda Läänemere staadiumi, mis kestis umbes VII—V aastatuhandeni e. Kr., nimetatakse ühe tolleaegses magedas vees elanud teoliigi *(Ancylus fluviatilis)* järgi *Ancylus*-ajaks. *Ancylus*-järve vetel oli ainult kitsas äravoolutee maailmameredesse Kesk-Rootsi kaudu (vt. 4. joon.); Taani väinu veel polnud, vaid nende kohalt ühendas maismaa katkestamatult Skandinaavia neemikmaad Euroopa mandriga. Väinad hakkasid tekkima alles *Ancylus*-staadiumi lõpul. Hoolimata sellest et meie maa jääaja lõpust *Ancylus*-ajani oli jõudnud palju kerkida ja Läänemeri selle tõttu praeguselt Eesti pinnalt juba tublisti tagasi valgunud, kattis selle vesi tol ajal ikkagi veel suuri alu meie maa lääne- ja loodeosast. Ainult järsu ja kõrge rannaga Põhja-Eestis ei ulatunud merevesi mainimisväärselt kaugemale maale kui meiegi ajal. Maatõus jätkus *Ancylus*-ajalgi, olles endiselt kõige vähem kagu pool ja suurenedes loode poole (vrd. kaarti 4. joon.). Kuna seepärast Kagu-Eesti, Setumaa, *Ancylus*-ajast saadik sugugi pole tõusnud, osutab Paldiski — Haapsalu vahel meie maa sellest saadik meie päevini 35—40 meetri võrra kerkimist. Peipsi pind oli *Ancylus*-ajaks võrreldes oma varema, kõige madalama seisuga küll juba tõusnud, kuid praegusest oli see siiski veel tublisti madalam ja väiksem (vrd. 5. ja 2. joon.). Võrtsjärve vee tase oli seevastu tublisti kõrgem kui meie päevil ja see järv ulatus seepärast eriti põhja ja kirde suunas nüüdsest tunduvalt laiemale, kattes suure osa meie aja Kolga-Jaani, Põltsamaa, Kursi,

Rannu ja Puhja kihelkonnast (vt. 5. ja 13. joon.). Võrtsjärv ei saatnudki oma vett sel ajal ida poole, Peipsisse, vaid lände, Tänassilma ja Pärnu jõe kaudu Liivi lahte.

Ancylus-ajale vastas nn. boreaalne kliimajärk, mis oli kuiv ja soe, praegusest arvatavasti pisut soojemgi. Et see oli nüüdsest kuivem, võib näha ms. asjaolust, et metsad boreaalsel ajal kohati tungisid koguni rabadele, mis seega ei võinud olla

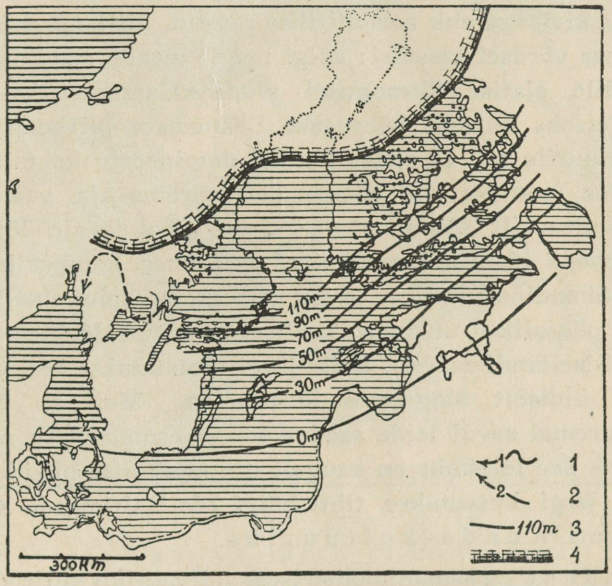

4. joon. Läänemere suurim ulatus *Ancylus*-ajal.

1. Läänemere äravoolu tee enne ja 2. pärast *Ancylus*-aja vete suurimat levikut. 3. Isobaasid, mis näitavad Läänemere piirkonna eri osade tõusu sestsaadik meetreis. 4. Mannerjää serv. (M. Sauramo järgi.)

nii vesised nagu meie päevil. Meie soist leitakse tihti turbalõikusel sügavalt puukände, mis on nimelt pärit tollest ajast. Boreaalse kliima valitsedes on meie metsades tavaline olnud kask, enne kõike aga mänd; nende kõrval osutavad kasvavat levimist lepp, sarapuu ja jalakas, pärn ja tamm aga olid alles siia ilmumas. Ootamatuna tohiks tunduda kõigile tuttava igirohelise kuuse puudumine boreaalsel ajal. See puu jõudis meile alles järgmisel kliimaperioodil. Boreaalse aja metsad varjasid prae-

gugi meie kodumaal üldtuntud metsloomi ja neile lisaks veel rohkesti nüüd väljasurnud või haruldaseks jäänud liike, nagu alghärg, suur põder, metssiga, kobras jt. Varemini siin elutsenud põhjapõder näib aga selleks ajaks Eestist juba olevat kadunud.

Ancylus-ajaks oli kõigile Läänemere lõuna- ja keskosi piiravaile maile jõudnud ilmuda juba a s u k a i d. Selle aja kultuur, mis kogu Euroopa kiviaja kronoloogia seisukohalt esindab keskmist kiviaega ehk mesoliitilist ajastut, oli kogu Läänemere piirkonnas võrdsel tasemel: kõigi nende maade elanikud hankisid endile elatist ühesugusel viisil kalastusest ja küttimisest. Teiseks ühiseks nähtuseks Läänemere piirkonna ainelisele kultuurile oli, et selles kuulus domineeriv koht luuriistadele. See joon oli siia pärandunud varema aja, paleoliitilise ajastu kultuurilt lõuna poolt. Sest juba jääaja lõppjärgul olid Euroopa elanikud tarvitanud esijoones kondist ja sarvest riistu. Skandinaavias on *Ancylus*-aegseist leiukohtadest esimesena põhjaliku uurimise osaliseks saanud Maglemose raba Taanis Sjaellandi saarel. Selle järgi nimetatakse seal tolle aja kultuuri üldiselt Maglemose-kultuuriks. Meil on vastavast ajast suuremal arvul leide saadud kõige esmalt Viru rannikult Kundast. See leiukoht on kaugelt üle meie maa piiride tuntud ja selle järgi kutsutakse tihti kõigi Ida-Baltimaade *Ancylus*-aja kultuuri K u n d a - k u l t u u r i k s.

K u n d a s t on samanimelise tsemendivabriku külje alt turbarabast ja ühelt sama raba saarelt leitud tublisti üle 200 kont- ja sarvriista, eeskätt kalastusriistu, kiskudega ahingiotsi (6. joon., *1, 2*), oda- ja nooleotsi (6. joon., *4, 3, 6*), talbu (vrd. 6. joon., *11*), kirveid (vrd. 6. joon., *15*), jäätuuri (6. joon., *5*), sarvest kirvepäid, millel otsas õõs luust või kivist talva või kirvetera tarvis (vrd. 6. joon., *14*) jne. Luuesemete kõrval leiti ka mõni harv kivikirves (vrd. 14. joon., *1*) ja tulekivist ese, nuga, nooleots jm. Nüüdsesse rappa on need esemed sattunud ilmsesti kalastamisel, ajal, mil on selle raba kohal veel lainetanud järv. Üks ahingiots leiti koos havi luustikuga, teine olevat leitud havi pealuust. Kalurite asula on olnud, nagu osutavad leiud, omaaegses järves asetsenud kruusasel saarel; võib-olla oli teisi elukohti ka järve kaldail. Kiht, milles küsimusesolevad riistad turba all leba-

sid, on muiste järve põhja kogunenud valkjashall „lubjamuda". See kiht on selles leiduvate taimede tolmuterade järgi otsustades tekkinud boreaalsel ajal, mis, nagu tähendatud, vastab Läänemere *Ancylus*-staadiumile. Boreaalse aja lõpul on Kunda järv oma liivase ja kruusase merepoolse kalda läbi murdnud ja

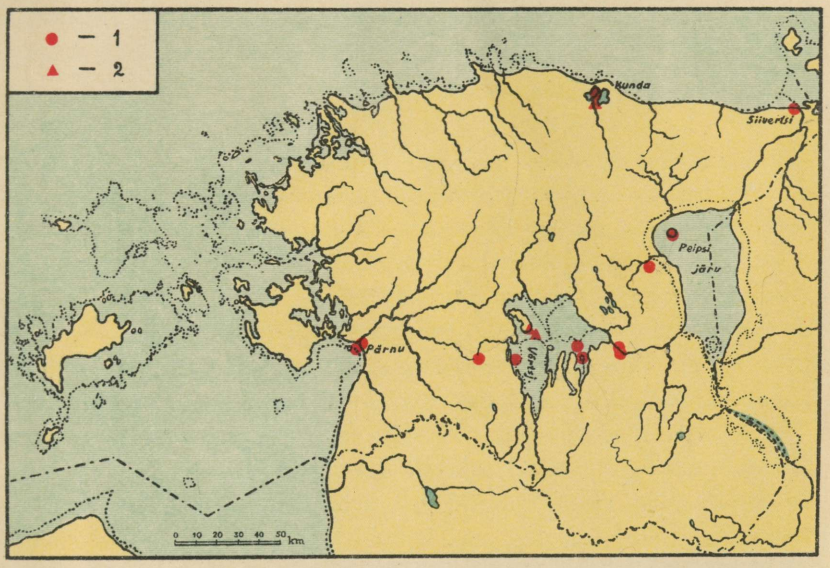

5. joon. Kiviaja vanema järgu leidude levik Eestis. 1. Luuleiud (vrd. 6. joon.). 2. Algeliste kiviriistade leiud (vrd. 14. joon., *1*). Kaart näitab sisejärvede (Peipsi, Võrtsj., Kunda j.) ulatust *Ancylus*-ajal, Läänemere levimispiirkond aga vastab *Litorina*-maksimumi ajale — üldiselt oli Läänemeri niisama kaugele maale ulatunud ka *Ancylus*-aja lõpu poole. (R. Indreko, A. Mieler'i ja K. Orviku järgi.)

kuivaks joosnud, mille tagajärjel lõppes selles kalastamise võimalus. See katastroof on sündinud 5000. a. paiku e. Kr., seega ei või siis Kunda kalastamisriistadki olla nooremad.

Luust ahingeid, mis kujult vastavad Kundast leituile, on vähemal arvul tulnud päevavalgele ka Võrtsjärve ümbrusest ja Tartu ligidalt Emajõe orust turbakihtide alt. Nagu näitab nende turbakihtide uurimine, on needki ahingid väga tõenäoselt pärit *Ancylus*-ajalt, mil Võrtsjärv ulatus nüüdset

Emajõe orgu mööda peaaegu Tartu linna kohale. Needki riistad on siis kalapüügil kaotsi läinud (vt. 5. joon.). Kunda riistadele vastavaid luuesemeid on saadud ka Pärnu jõest, Pärnu linna ja Sindi vabriku vahelt (vt. 5. joon.). See koht on kõige rikkam Eesti ja ühtlasi ka rikkamaid Põhja-Euroopa luuesemete leiupaiku. Selle jõe põhjast tõstetud kruusast on saadud aastate jooksul umb. 1500 mitmesugust luu- ja sarvriista. Nende hulgas on rida samasuguseid ahingeid, nooleotsi, talbu, tuuri ja kirveid, nagu on leitud Kundastki (vrd. 6. joon., *1, 2, 4, 5)*. Edasi tuleb Pärnu leidude seas ette ka teissuguseid esemeid, nagu luust õngekonkse (6. joon., *9, 10)* ja õngevihikesi, mõningaid kiviriistu ja savinõude tükke. Kalastusriistade rohkus laseb oletada, et ka Pärnu jõe leidudest osa on kaotatud vette kalapüügil. Mitmesugused muud riistad ja eriti nende seas esinevad savinõude killud osutavad aga sinnapoole, et suurem osa siit saadud esemeid on pärit asulakohtadest. Pärnu jõe alamjooksu ümbruses on mõned tuhanded aastad enne Kr. sünd., kui maa tase oli praegusest madalamal, olnud mitmeid abajaid ja järvi. Nende ääres nähtavasti asetsesid asulad, millest on pärit kõnesolevad leiud. Kui maatõusu tagajärjel meri eemaldus, siis Pärnu jõgi, uuristades endale mere poole sängi, lõikas mõnedest endistest asulakohtadest läbi. Vesi viis niiviisi asulakohtadele pillatud esemed kaasa, ajas vanemad ja nooremad segamini ja jättis nad juhuslikult ühte või teise kohta jõepõhja kruusasse maha. Et Pärnu jõe leiud seega pole enam oma algupärasel kohal ega algses asendis, siis ei ole nende vanuse täpsem määramine leiusuhete järgi võimalik, vaid seda võib ainult enam või vähem tõenäoselt arvata võrdluse põhjal vastavate mujalt leitud riistadega, mille iga teada. Nagu tähendatud, paljud Pärnu luuesemeist sarnanevad Kunda leidudega ja arvatavasti on need viimastega samavanused. Suur hulk Pärnu leidudest on aga nooremad *Ancylus*-aegseist, osa kuulub arvatavasti kiviaja lõppu, s. o. III ja II aastatuhandesse e. Kr., ja mõned veel metalliajastuisse, pronksiaega (nagu 6. joon., *7)* ja koguni raua-aega.

Eesti esimesed senituntud asukad olid kirjeldatud leidude tunnistuse järgi samuti kui teiste Läänemeremaade samaaegsed elanikud kalastajad, kes elasid eeskätt järvede rannikuil, üht-

lasi aga ka jahimehed, kes said elatist tolle aja metsades elutsevate rohkete loomade küttimisest. Loomade nahkadest valmistasid nad kehakatteid ja luudest ning sarvedest vajalisi riistu, näit. on oda ja tuur 6. joon., *4*, *5*, põdra jalaluust ja kirves 6. joon., *15*, põdrasarvest; mõni nuga on tehtud metssea kihvast jne. Mõnede vähemate riistade aineseks on kasustatud ka suurte kalade, näit. havi luid. Muidugi valmistati riistu ka puust ja vist enamgi kui luust. Puu on aga kergesti kõdunev aine ja seetõttu on puuriistad aastatuhandete jooksul peaaegu jäljetult hävinud. Kivi täitis tol ajal „terase" aset, selle abil saeti, vooliti ja lihviti teisist aineist esemeid. Kiviesemed jäävad aga tol ajal luuriistadest maha mitte ainult arvuliselt, vaid ka tehniliselt. Nad on tööteldud saamatult ja toorelt; luuriistad aga avaldavad oma tehnikas hoolsust ja oskust, mida pärastpoole enam ei ületatud. Hiljemate aegade luuriistad on nonde varasematega võrreldes valmistatud märgatavalt halvemini.

Nagu möödaminnes juba öeldud, ulatuvad esimesed tunnistised inimese olemasolust Eestis samasse geoloogilisse ajastusse — *Ancylus*-aega, mil ka lääne pool Läänemerd õieti alles esimest korda võib kõnelda maa tõelisest asustamisest. Kuid Taani (Maglemose) leiud näikse ometi olevat pärit varasemalt *Ancylus*-aja järgult kui Kunda ja teised vastavad Eesti leiud, mis langevad *Ancylus*-aja l õ p p u. On tähelepandav, et hoolimata kõigest ühtlusest, mis ilmsiks tuleb meie ja Lõuna-Skandinaavia mainitud varase kultuuri vahel, on nende vahel ka teatud lahkuminekuid — kuigi väheseid, sest tolle kauge aja algelises ja alles vähe eristunud kultuuris suuremaid kohalikke erinevusi veel polnud jõudnud kujuneda. Nende E e s t i e r i v o r m i d e hulka, mida lääne pool Läänemerd pole, kuuluvad näit. tuurad nagu 6. joon., *5*, ahingid ühe kisuga nagu 6. joon., *13*, või koonusekujulise peaga nooleotsad nagu 6. joon., *6*. Nende ja teiste meie erivormide läänepiiriks näib olnud umbkaudu Visla jõgi. Seda tüüpi luuriistad esinevad Ida-Baltikumis, Ida-Preisis, põhjapoolses Poolas ja praegusel Venemaalgi, kus on samuti nagu Läänemeremail varasel kiviajal valitsenud rikas luukultuur. Niiviisi moodustavad Läänemeremaad ida pool Vislat ühes neist kaugemale idasse jätkuva Vene alaga

mõnes suhtes omaette kultuurrühma. Kõigest sellest on järeldatud, et Ida-Baltikumi ja Eesti esimesed elanikud vaevalt võisid olla pärit läänest, vaid et nende eelkäijaid tuleks otsida meist lõuna või kagu pool olevate Euroopa osade, s. o. Poola või Lõuna-Vene paleoliitilise kultuuri kandjate hulgast. Arvatavasti sealtpoolt, aegamööda järgnedes taganevale manner-jääle, olid siia jõudnud asukad, kellest kõnelevad Kunda ja teised varased Eesti luuesemed. Mis puutub võimalusse, et Eesti oleks asustatud ida poolt, Peipsitaguselt alalt, siis kõneleb selle vastu asjaolu, et sealne luukultuur näikse olevat Eesti omast mõnevõrra noorem.

Võisiku-kultuuri aeg. Umbes V-nda eelkristliku aastatuhande algul tekivad ühelt poolt Läänemere vee tõusu ja teiselt poolt maa vajumise tõttu Lõuna-Skandinaavias praegused Taani väinad. Soolane vesi voolas Läänemerre ja viimase vee soolasisaldavus tõusis suhteliselt koguni suuremaks kui see on praegu. Seda Läänemere staadiumi nimetatakse *Litorina*-ajaks, ühe tolle aja soolases vees elanud teoliigi *(Litorina litorea)* järgi. See staadium kestab umb. kuni II eelkristliku aastatuhande keskpaigani, millest peale Läänemeres on hakanud kujunema nüüdne olustik. *Litorina*-mere vesi esiotsa tõusis ja ujutas uuesti üle osa neist rannikualadest, mis olid *Ancylus*-aja maatõusul juba jõudnud veest vabaneda. Umb. 4000. a. paiku või IV aastatuhande algupoolel e. Kr. saavutas *Litorina*-meri oma suurima ulatuse (nn. *Litorina*-maksimumi), misjärel sai maatõus jälle ülekaalu ja vesi hakkas meie rannikult uuesti tagasi tõmbuma. Kaardil 5. joon. on tähistatud need rannikualad, mis olid *Litorina*-maksimumi ajal vee all ja mis on sellest peale tänini veest esile kerkinud. Maatõusu tagajärjel muutusid vete ja maa vahekorrad mitte ainult mererannikul, vaid ka sisejärvedes. Et tõus meie maa põhja- ja lääneosades oli suurem kui lõunas ja idas, tõusis Võrtsjärve vana, lääne poole suubuv äravoolutee kiiremini kui järve enda ala. Võrtsjärve veepind tõusis seepärast aegamööda käsikäes maakerkega. See Võrtsjärve taseme tõus on alanud ilmsesti juba üsna varasel postglatsiaalsel ajal ja on jätkunud *Ancylus*-aja lõpuni, võib-olla ulatunud veel *Litorina*-aja alguseni. Selle tagajärjel muutis seni läände — Võrtsjärve — voolanud Ema-

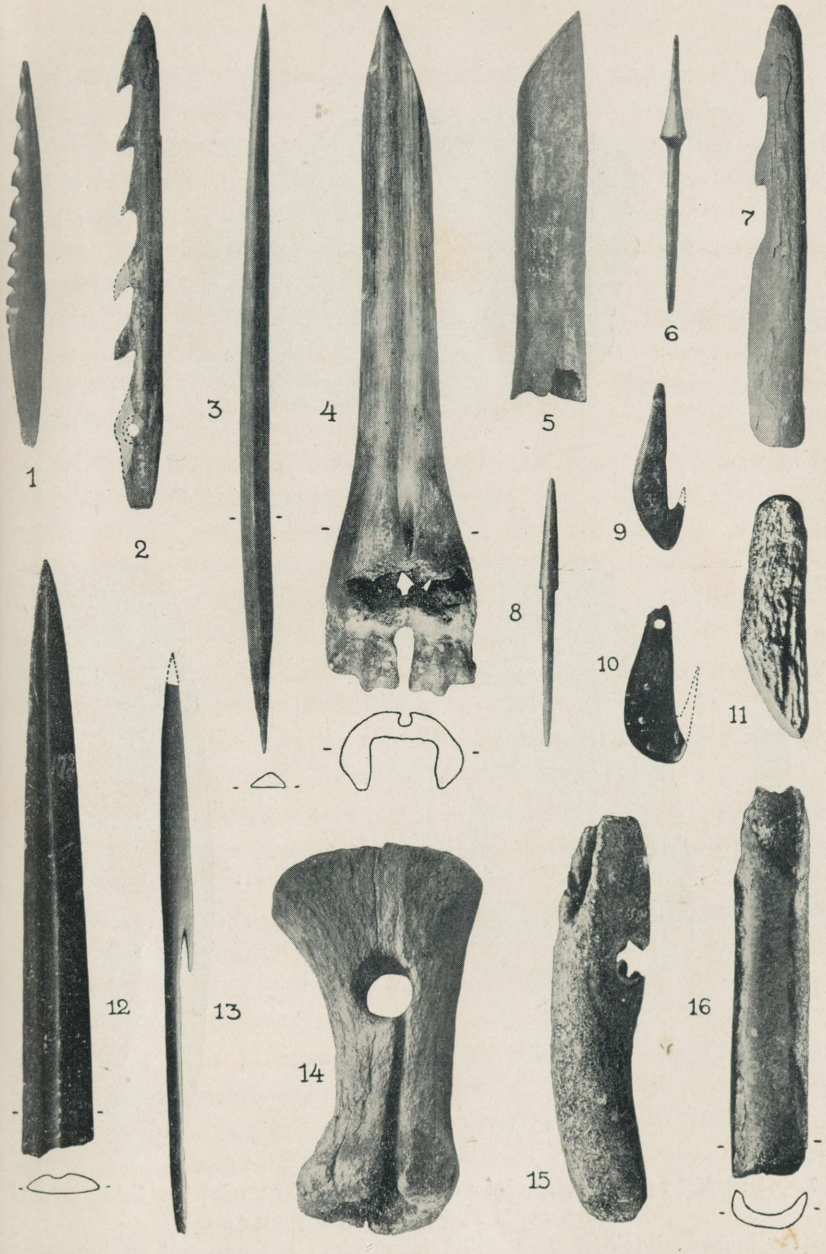

6. joon. Kondist ja sarvest leide Eestist.

1, 2, 7 ja 13. Ahingid. 3, 6 ja 8. Nooleotsad. 4 ja 12. Odaotsad. 5. Tuuraots. 9 ja 10. Õngekonksud. 11 ja 16. Talvad, viimane õõnesteraline, 14. Kirvepea, silmaga varre jaoks ja õõnega allotsas kivist või luust tera tarvis. 15. Kirves, silm ja kand katki. — 1—6. Kundast Viru-Nigula khk. 7, 9, 10, 12—16. Pärnu jõest. 8. Viljandi khk. 11. Kolga-Jaani khk. (Umb. ½ loomul. suurust.)

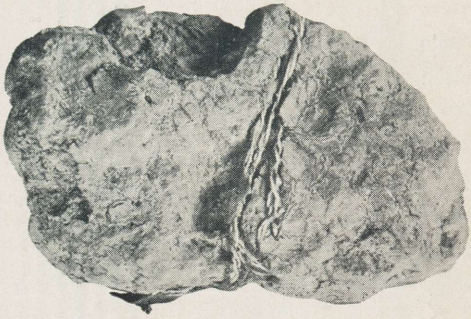

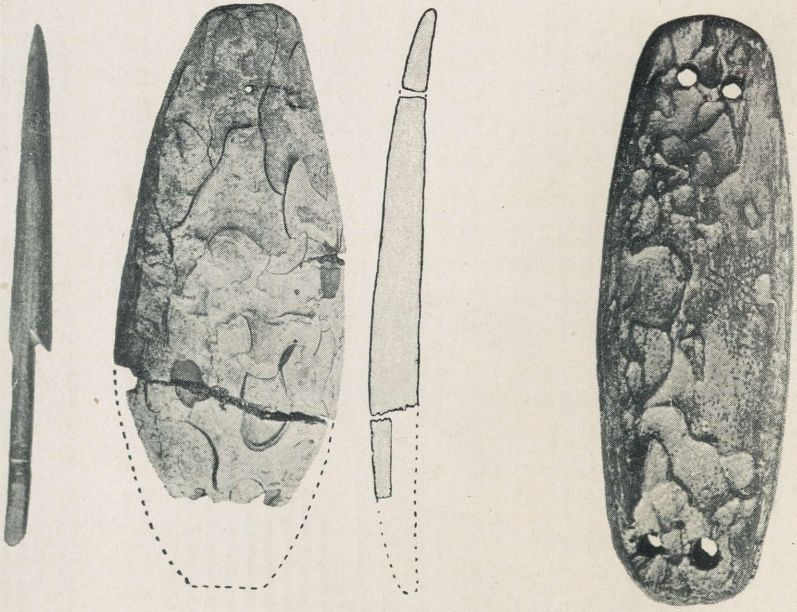

7. joon. Võrgukivi, ahingiots ja võrgukäba Siivertsi rabast Narva linna juures.
Kivi ümber niinekiududest nööri jäänuseid. All paremal on kujutatud võrdluseks nüüdisaegne käba Ridalast. (Umb. 3/5 loomul. suurust. R. Indreko järgi.)

jõgi oma suunda ja hakkas voolama itta, Peipsisse. Uue äravoolu avanemine tõi endaga kaasa Võrtsjärve veepinna võrdlemisi kiire alanemise. Peipsigi veetase on oma madalseisust saadik, millele ta langes varasel postglatsiaalsel ajal, järjest tõusnud. Selle põhjuseks on olnud kiirem maa kerkimine Narva jõe piirkonnas kui järve enda alal. Et ühtlasi järve põhjaosa kerkis kiiremini kui lõunaosa, siis valgus Peipsi vesi samaaegselt üldise tõusuga lõunasse nn. Pihkva järve, tungides ikka enam üle selle kallaste. Samal viisil, kuigi palju vähemal määral näikse ka Võrtsjärv olevat tunginud lõunasse, Väike-Emajõe orgu.

Kliima muutus *Litorina*-aja algul endisega võrreldes niiskemaks. Uut soe-niisket kliimajärku, mis valitses V, IV ja osalt veel III-ndalgi aastatuhandel e. Kr., nimetatakse atlantiliseks. Õhuniiskuse tõustes võtab atlantilisel ajal rabade kasv hoogu ja eelmisel ajastul rabadele tekkinud mets sureb seetõttu välja. Metsad vastavad kliimamuutusele ka veel seega, et neis mändide hulk, mis oli kuival boreaalsel ajal suur, suhteliselt väheneb, kuna nn. tammesegamets (tamm, pärn, jalakas) osutab märgatavat tõusu. Uue puuliigina rändab meile atlantilisel ajal idast sisse ja hakkab kiiresti levima kuusk.

Muinasleidudest, mis meil esindavad *Litorina*-aja algosa, mainitagu esmalt mõningaid Pärnu jõest saadud luuriistu. Samalt ajalt on pärit Narva linna äärest Siivertsist turbakihi alt leitud luu-ahing, paar luust tuuraotsa ja kalapüügivõrgu jäänused (vt. 7. joon.). Siivertsini on omal ajal merelt ulatunud Narva laht. Selle kalda ligidale on *Litorina*-aja algul uppunud mainitud asjad. Pärastpoole, kui meri sealt taganes, on laht täitunud paksu turbakihiga. Võrgujäänuseist on huvitavad männikoorest käbad, s. o. võrgu ülemisse äärde kinnitatavad „korgid", mis pidid seda hoidma vee pinnal. Nad on kujult peaaegu täpselt samasugused nagu praegustegi võrkude käbad. Käbade juures leidus võrgukivi, millele oli seotud ümber kahekeermeline niinekiududest nöör. Ka võrk, tõenäoselt noodakujuline, paistab olnud niinekiududest. Siivertsi leid hästisäilinud võrgujäänustega kuulub oma kõrge vanuse juures kogu Läänemere ümbruskonna kõige haruldasemate leidude hulka.

Riistade materjalina *Litorina*-aja algusest saadik pole luu enam endiselt domineeriv. Leidude seas kasvab nüüd kiviesemete hulk. Kiviriistade leiukohana, millede vanus ulatub tagasi *Litorina*-maksimumi, on Eestis tuntud Võrtsjärve põhjarannik, V õ i s i k u vald. Sealt on tulnud päevavalgele primitiivseid talbu ja kirveid, mis ainult koredalt väheste löökidega välja raiutud; nende läbilõige on ebakorrapärane, lihvitud on nad ainult osalt, peamiselt tera (vt. 14. joon., *1*). Võisikust on leitud ka üks asulakoht niisuguste primitiivsete riistadega. Muistset eluaset märkisid seal ms. nõgised leekivid ja põlenud maakiht. Elamust oli järel mõni maa sisse löödud puuvaia ots. Savinõude jälgi sellel asulakohal polnud; nende valmistamine oli meil tol ajal veel tundmata. Võrtsjärve põhjarannikul oli veepinna kõrgel olles hulk saari ja neemi, mida piiras võrdlemisi madal vesi. Niiviisi pakkus see ala algelistele kaluritele soodsaid elatumistingimusi (vt. 13. joon.).

Selliseid kivikirveid nagu Võisikust on leitud ms. ka Lõuna-Skandinaaviast ja Põhja-Saksast, edasi ka Poolast ja Venest Valdai piirkonnast, kuid nood on valmistatud tulekivist (nn. lõhmkirved). Nagu Eesti vanemail luuriistadel pole lähtekohti lääne pool, nii ei seisa ka Võisiku kirved ühenduses vastavate läänepoolsete kirvestega, vaid neid tuleb pidada meie kohalikest teralistest kiviliikidest valmistatud, Poola või Valdai mainitud eeskujude jäljendeiks. Samasuguseid algelisi kirveid nagu Võisikust on leitud ka Lõuna-Soomest, kus nad on iseloomulikud nn. Suomusjärvi-kultuurile. On võimalik, et see kirvetüüp on sinna tulnud Eesti kaudu ja et selle ilmumine Soome on seisnud ühenduses kolonisatsiooniga. Niiviisi oleks juba väga kaugel esiajal meilt suundunud elanikke üle lahe põhja poole.

NOOREM JÄRK.

(Umb. 3000—1300 e. Kr.)

Euroopa kultuuriline üldpilt. Eestist seni leitud ligemale 1000-st kiviriistast kuulub ainult suhteliselt väike osa senikäsiteldud kiviaja vanemasse järku. Suur enamik on pärit hilisemast ajast, III ja II aastatuhandest enne Kristust.

Selleks ajaks oli kultuuriline elu Euroopas juba tugevasti eristunud. Mitmesuguste kohalikkude eelduste, samuti aga ka läbikäimisvõimaluste kohaselt tolleaegse maailma kultuurikeskuse, Vana-Oriendiga, s. o. Tigrise ja Eufrati maadega, oli siin kujunenud mitu suuremat kultuurrühma, mis oma arenemisastmelt tunduvalt erinesid üksteisest.

Esirinnas sammusid Doonaumaad, nüüdne Rumeenia, osalt ka Lõuna-Venemaa, Ungari, Tšehhoslovakkia ja Lõuna-Saksa, mis üheskoos moodustasid nn. paelkeraamilise kultuurrühma. Nimi on antud selle maa-ala savinõudel, keraamikal, esineva iseloomuliku ilustusviisi järgi. Nendes maades oli juba III aastatuhandel vana korilaste, kalastajate ja küttide elatumisviis taganenud karjapidamise ja põllunduse eest ja nimetatud vanad elatumisharud säilitasid siin edaspidi veel ainult kõrvalise tähtsuse. Karjapidamise ja põlluharimise algkoduks peetakse Vana-Orienti. Seal on kasvanud oder ja nisu looduses ja metsikult elanud veise, lamba ning kitse esivanemad. Seal on inimene ilmsesti juba õige vara hakanud ise neid vilju kasvatama ja loomi kodustama. Vanult Idamailt levides jõudis põlluharimine ja karjakasvatus Doonaumaadesse, mille soe kliima ning lössialusel esinev viljakas mustmulla-pinnas pakkusid viljakasvatusele soodsaid eeldusi. Siirdumine maaharimisele põhjustas siin ka juba vara rahva ülemineku vanalt rändavalt eluviisilt paiksale.

Teiseks väravaks, kust samuti tungis orientaalseid mõjusid Kesk- ja Põhja-Euroopasse, olid Atlandi rannikmaad — Pürenee poolsaar ja nüüdne Prantsusmaa. Siitkaudu üle Hollandi ja Loode-Saksa ulatus Läänemere edelaossa, Taani ja Lõuna-Rootsi, „megaliitilise" kultuuri vool — nimetatud nõnda sellele omaste suurist kivest (megaliitiliste) kalmete järgi. Sellegi kultuurrühma piirkonnas oli Atlandi ja Golfihoovuse mõjualuse sooja ilmastiku valitsedes põlluharimine peamiseks elatumisharuks ja rahvas paiksa eluviisiga.

Võrreldes eelmiste piirkondadega pakkus praegune Kesk- ja Põhja-Saksa kirjumat pilti. Selle ala noorema kiviaja kultuuri on raske iseloomustada ühise lühida nimega. Üldiselt näikse siinse kultuuri kandjad liikuvamad olnud kui eelmises kahes piirkonnas. Siingi oli kõnesoleval ajal karjapidamise

kõrval põlluharimine tavaline, kuid etendas kõige järele otsustades vaevalt sama osa mis Doonaumail. Selleks on mainitud piirkonna kultuur liiga rahutu. See kannab silmapaistvalt sõjakat iseloomu. Relvad — kivist nn. venekirved — on seal väga harilikeks leidudeks. Asustuski näib seal olnud veel teatud määrani liikuv. See kultuur oli ekspansiivne: tungides laiali vallutas ta lääne suunas maa kuni Reinini, põhjas ulatus ta Lõuna- ja Kesk-Skandinaaviasse, ida pool kuni praeguse Kesk- ja

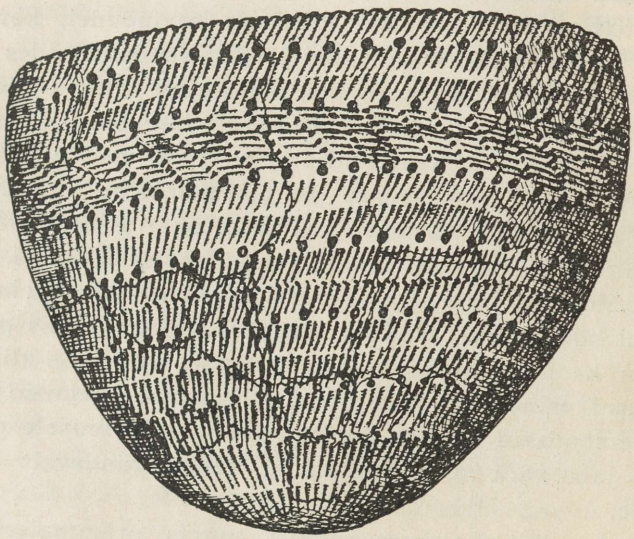

8. joon. Kammkeraamiline savinõu, „pada", kiviaja asulakohast Jägalas Jõelähtme khk.
Nõu pind on kaunistatud lohkude ridadega ja kammikujulise riistaga sissevajutatud soonekeste vöötmetega. ($^1/_5$ loomul. suurust.)

Lõuna-Veneni (vt. 9. joon.). Selle kultuuri kandjaiks on oletatud indo-euroopa algrahvast ja selle levimises on arvatud näha võivat indo-eurooplaste laialitungimist. Nagu näeme eespool, on kiviaja lõpu poole üks selle kultuuri ja võib-olla rahvagi haru ulatunud ka Ida-Baltimaile.

Kuna niiviisi Lõuna-, Lääne- ja suurelt osalt ka Kesk-Euroopa oli juba nooremal kiviajal siirdunud viljelevale majandusele, püsis läbi kogu selle aja põhjapoolses Skandinaavias ja kogu laialdasel Kirde-Euroopa alal endiselt

valitsevana anastav majandus. Viimase majandusvormi all mõistame elujärge, kus inimene elatub ainult looduseandidest, kütib, kalastab ja korjab endale toitu, vastupidiselt viljelevale majandusviisile, kus inimene neid ande — vilju ja loomi — teadlikult kasvatab ja aretab.

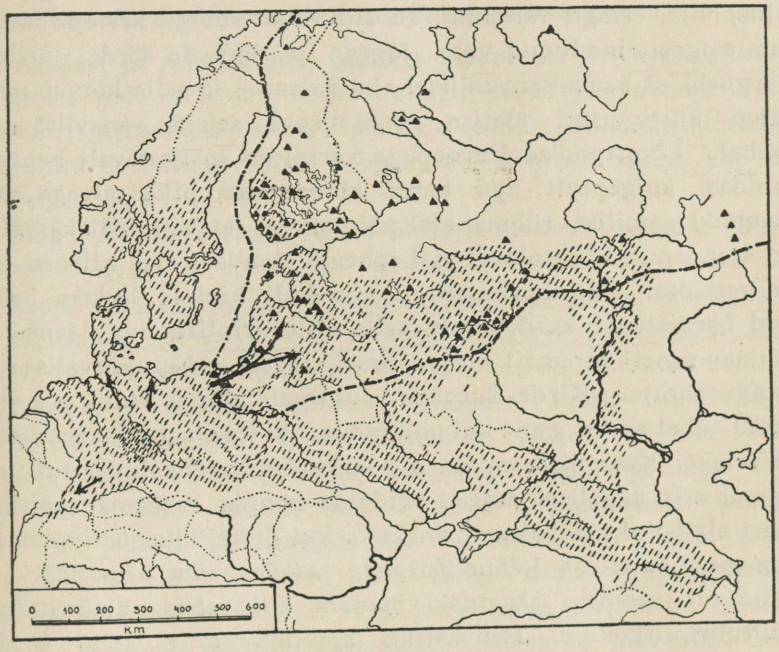

9. joon. Kammkeraamilise kultuuri (—.—.—) ja venekirveskultuuri (//////) levimispiirkond.

▲ — Kammkeraamika tähtsaimad leiukohad. Venekirveskultuuri levimiskeskus Kesk-Saksas on tihedamini viirutatud; nooled osutavad selle kultuuri peamisi levimissuundi. (A. M. Tallgren'i järgi.)

Kirdepoolne Euroopa ühes Ida-Baltimaadega moodustas nooremal kiviajal nn. „kammkeraamilise" kultuurrühma. See nimetus on antud jällegi vastavate savinõude järgi, mis pinnalt on tavalisesti kaunistatud paralleelsete, mingi kammitaolise riistaga sissevajutatud soonekestega (vt. 8. joon.) Kammkeraamilise rühma ala oli III aastatuhandel sama, mida oli varemal ajal käsitanud idapoolne luukultuuri rühm, s. o. Läänemere kagu- ja idarannik Ida-Preisist ja Põhja-Poolast Soo-

meni ja nüüdse Venemaa metsased kesk- ja põhjaosad (vt. kaarti 9. joon.). Kui Doonaumaadel noorema kiviaja asustus selgesti eelistas viljakaid maid, siis kammkeraamilise kultuuri piirkonnas on lugu vastupidine. Siin on valitud eluasemeiks enne kõike liivaseid kohti. Seega ei etendanud eluala viljakus siin mingit osa; selt nõuti ainult, et ta pakuks elamiseks kuiva aluspõhja. Nagu varemini, on siin nooremalgi kiviajal asustus selgesti hoidunud vete, jõgede ja järvede äärde. Sellest järgneb, et kammkeraamilisel alal kalastus ja selle kõrval muidugi küttiminegi elatise hankimiseks seisid vanaviisi esikohal. Lõunapoolse Euroopaga võrreldes märgatavalt kehvem pinnas, kõigepealt aga karm kliima oma pika talvega olid kammkeraamilise rühma alal põhjusteks, et siin viljakasvatus ei etendanud kõnesoleval ajal rahva elatamises veel niihästi kui mingit osa. Põlluharimist oli siin küll kiviaja lõpuks hakatud harrastama, kuid ainult selle kultuuripiirkonna lääne- ja lõunapoolseil ääremail ning vähesel määral, täiesti kõrvalise majandusharuna. Kirde-Euroopa kaugemais osades kulus aga veel mõni tuhat aastat, enne kui põllundus seal tõusis peamiseks elatumisalaks. Kammkeraamilise ala karmides loodusoludes tuli inimesel eriti algelisel astmel võidelda hoopis raskemat võitlust oma alalhoiuks ja maksmapanekuks kui õnnelikumais tingimusis olevais Lõuna- ja Lääne-Euroopa maades. On arusaadav, et siin oli seetõttu asustuski harvem kui teisis, ülalmainitud kultuuripiirkonnis. Rahvastiku hõredus ning selle kõrval suurte metsade ja vete saagirikkus võimaldasid omakorda siinseil asukail suhteliselt kaua elatuda jahist ja kalandusest ega sundinud neid otsima uusi elatumisviise.

Jahimees ja kalur pidid saagivõimaluste muutudes loomulikult ka oma asukohta muutma. Just seda kammkeraamilise ala elaniku *liikuvat eluviisi* ei tohi unustada, kui järgnevas vaatleme siinset kultuuripilti. See eluviis tingis asustusolud, mis suurel määral erinesid neist, millega oleme harjunud tänapäev. See tegi paratamatuks mitte üksnes elamute kerge ehitusviisi, vaid sellest olenes ka siinse rahvastiku tolleaegne algeline, lõtv ühiskondlik korraldus. Rahva liikuvus seletab palju muidki nähtusi, ms. ka kammkeraamilise kultuuri suurel määral ühtlast pilti Läänemerest Uuralini ja Jäämerest nüüdse

Poolani. Rahva liikumine ei ulatunud muidugi mitte kogu sel suurel alal vahetult ühelt äärelt teisele. Küsimusse tulevad vahemaad on seks ikkagi liiga kauged. Vaid see toimus ilmsesti teatud vähemaulatuseliste hõimualade piirides. Viimast võib ms. järeldada asjaolust, et kammkeraamilise kultuuri piirkonnas kõige selle ühtluse juures hakkab kiviaja lõpuks siiski ka mõningaid kohalikke alarühmi esile kerkima.

Keelest ja rahvuslikest oludest. Noorema kiviaja kultuuri ja olusid pole meil vaja ei Eestis ega muus kammkeraamilise kultuuri piirkonnas enam käsitella ainult loodusteadusliku ainestiku ja muinasleidude põhjal, vaid siitpeale saame abi ka keeleteaduselt.

Nagu praegu keeleteadlased üldiselt arvavad, on paar tuhat aastat e. Kr., s. o. nooremale kiviajale vastaval ajal, sama ala ulatusel, mida nimetasime kammkeraamilise kultuuri piirkonnaks, asunud soome-ugri algrahvas. Soome-ugri algrahva all mõeldakse teatavasti rahvast, kes on kõnelnud soome-ugri algkeelt, millest põlvnevad nüüdne eesti, liivi, vadja, soome, karjala-aunuse, vepsa, tšeremissi (mari), mordva, sürjani (komi), votjaki, ungari, ostjaki, voguli ja lapi keel ja veel mõned teised meie ajaks väljasurnud keeled (vt. 10. joon.). Arvatavasti III aastatuhandel e. Kr. moodustasid kõik need keeled alles ühise soome-ugri algkeele. Sellest on nad aja jooksul välja hargnenud, kujunedes esiotsa ainult vähemal määral üksteisest erinevaiks murdeiks, siis aegamööda, neid kõnelevate hõimude lahku asudes, arenedes juba iseseisvaiks keeliks. Soome-ugri keeled osutavad selget sugulust samojedi keeltega, millest järeldatakse, et neil kõigil on olnud ühine algkeel, soome-ugri-samojedi ehk, nagu seda lühemalt nimetatakse, uurali algkeel. Aega, millal kõik tähendatud keeled koos moodustasid uurali algkeele, on selle kauguse tõttu raske määrata. Umbkaudse arvamise järgi asetatakse see hiljemalt IV-ndasse eelkristlikku aastatuhandesse.

Uurali algkeelt kõnelnud rahva asupaiku otsitakse samuti nagu soome-ugrilastegi omi Kirde-Euroopa alalt. Vanem oletus, et selle kodukohad oleksid olnud Aasias, on meie ajal täiesti hüljatud. Uurali algkeele sidemeist teiste praegu olemas olevate keeltega ei teata midagi kindlat. Leidub küll

mõningaid viiteid sinnapoole, et uurali keelel oleks ürgset sugulust alg-indo-euroopa keelega, nagu teiselt poolt seda on tahetud viia ühendusse ka nn. altai (türgi-tatari jt.) keeltega. Aga ühes kui teises suunas suguluse tõestamiseks on andmeid seevõrra kasinalt, et uurimise praeguses seisundis uurali keeli tuleb pidada maailma keelte seas samasuguseks iseseisvaks rühmaks, nagu seda on indo-euroopa, altai, semi jt. keelkonnad.

Oma ajalise ebakindluse tõttu ei saa me uurali algkeelt viia ühendusse ühe või teise muistse ainelise kultuuri järguga ega peatu sel seepärast eraldi, vaid arvestame seda järgnevas käsitelus koos soome-ugri algkeelega.

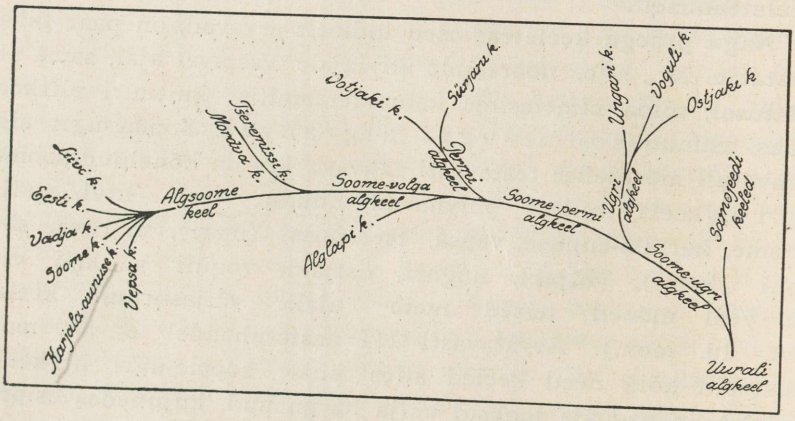

10. joon. Soome-ugri keelte hargnemine.

Soome-ugri keelte ajaloos eraldatakse mitut järku. Esimesele, soome-ugri algkeele ajale järgnes teine, nn. soome-permi aeg alates umb. 2000. a. e. Kr., millal senisest ühiskeelest eraldudes hakkasid oma teed käima ugri keeled (s. o. nüüdne ungari, ostjaki ja voguli keel), ülejäänud aga moodustasid veel ühtlase soome-permi keelkonna. Umb. 1000. a. paiku algab kolmas järk, nn. soome-volga aeg sellega, et soome-permi keelist lahkub permi haru (sürjani ja votjaki keel), kuid volga-soome ja läänemere-soome keeled püsisid edasi ühise keelena. Hiljemini paarsada aastat e. Kr. s. oli aga sellegi areng jõudnud niikaugele, et volga-soome keeli (mordva ja tšeremissi keelt) siitpeale tuleb lugeda omaette haruks ja ainult läänemere-soome

keeled (eesti, liivi, vadja, soome, karjala-aunuse ja vepsa) jäid veel edasi ühiseks, nn. algsoome keeleks. Umb. I aastatuhande keskpaigast p. Kr. hargnevad algsoome keelest juba äsjamainitud iseseisvad läänemere-soome keeled. 10. joonis kujutab ülevaatlikumalt kui sõnaline kirjeldus seda soome-ugri keelte järk-järgulist hargnemist.

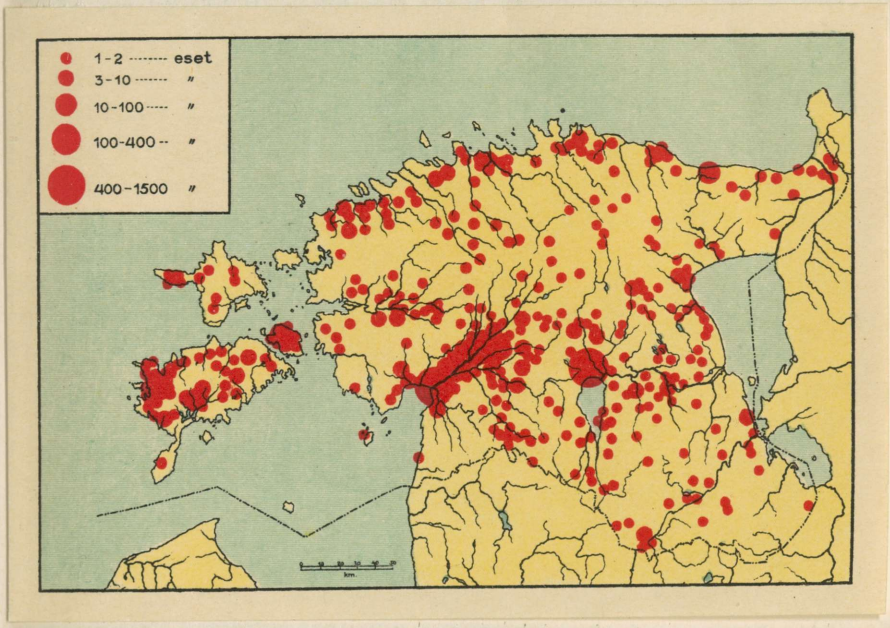

11. joon. Kiviaja noorema järgu leidude levik Eestis. (R. Indreko järgi.)

Soome-ugri keelte ajaloos huvitab meid siin esmajoones nn. kultuursõnade, s. o. kultuurilooliselt tähtsaid asju ja mõisteid tähendavate sõnade vanus ja päritolu. Kui on teatud sõna, näit. „peni" ühine kõigile uurali keelile, järgneb sellest loomulikult, et see peab olema pärit ajast, millal need moodustasid alles ühise uurali algkeele. Samuti kui mõni teine sõna esineb kõigis soome-ugri keelis, või mõni kolmas on ühine soome-permi keelile, võib sellest järeldada, et need sõnad on juba olnud olemas vastavalt soome-ugri ja soome-permi algkeeles. Oli aga teataval keeleastmel olemas mõni sõna, siis

pidi tolle aja rahvale olema tuntud ka ese või mõiste, mida see sõna tähendab. Neil tõsiasjul põhjenebki keele tunnistusvõime kultuuriloo allikana. Tegelikult pole ühe või teise vana sõna põhjal otsustamine, kas sellele vastav mõiste on sama vana kui sõna ise, küll nii lihtne, nagu siin lühidalt kujutatud. Sõna tähendus on nimelt aja kestel võinud muutuda. Aga teatud kriitikaga, mida ei hakata siin lähemalt käsitelema, võib ometi sõnavara kaudu üsna tõenäoselt kindlaks teha, milliseid kultuurilisi mõisteid soome-ugri rahvad on eri ajajärkudel tundnud, ja seeläbi oluliselt täiendada muinasleidude poolt pakutavat kultuuripilti.

Jälgides edasi soome-ugri keeltes esinevate kultuursõnade päritolu, millised neist on algupärased, millised laenatud ühelt või teiselt naaberrahvalt, võib mitte ainult seda kindlaks teha, missuguste rahvastega on soome-ugrilased eri aegadel kokku puutunud, vaid ka, mida on soome-ugri rahvad kultuurvaradest laenanud teisilt rahvailt, mida saavutanud ise. Selleski suhtes on, tõsi küll, tegemist mõningate raskustega, sest keelde on mõnikord tunginud nn. tarbetuid laensõnu, s. o. sõnu mõistete jaoks, mis olid kahtlemata juba varemini tuntud ja milleks siis ka olid omad sõnad olemas. Aga neistki saadakse ettevaatliku ja täpse eritelemisega üle.

Keele põhjal võib teha teatud järeldusi ka soome-ugri algrahva asupaikade kohta. Esiteks niivõrd kui ühine soome-ugri sõnavara kajastab seda rahvast ümbritsenud loodust, nägib, et selle elukohad on pidanud asetsema metsarikkas ja lumerohke talvega piirkonnas. Mitmesuguseist soome-ugri algkeeles esinevaist taimenimedest osutab näit. *murakas*, et soome-ugri algrahvas on olnud kodus põhjamaisel alal, sest see taim ei kasva lõunas [1]). Et soome-ugrilaste algkodu seejuures ei ole asetsenud Siberis, nagu teatavasti varemini a priori kalduti arvama, näitab ms. asjaolu, et soome-ugri algkeel tundis

[1]) Kursiivis trükitakse siin ja edaspidi kultuursõnad, mis arvatakse otseselt põlvnevat vanast algkeelest. Kui algkeele sõna pole säilinud eesti või mõnes teises märgitud keeles, vaid esineb veel ainult muis soome-ugri keelis, antakse selle tähendus jutumärkides (' '). Märk * sõna ees osutab, et vastav sõnavorm on moodustatud oletamisi. Ei ole tarvitatud ühtki mainitud märkidest, tähendab see, et vastav mõiste või ese on tuntud muinasleidude kaudu.

mesilast *(mehine);* mesilane aga arvatakse olevat viidud Siberisse alles XVIII saj. p. Kr. Kaaluvaim tõsiasi, mis kõneleb Siberi kui soome-ugrilaste alg-asuala vastu, on aga see, et praegu seal elavad ugrilased, ostjakid ja vogulid, on ajalooliste andmete järgi varemini asunud Euroopas ja on siirdunud üle Uurali alles II aastatuhande algul p. Kr. Samuti on teada, et volga-soomlastegi asukohad on varemini olnud nüüdseist enam lääne pool. Neil kaalutlusil peab esiteks arvama, et soome-ugri algrahvas on elanud Ida-Euroopa metsavöötmes, mitte lõuna pool, kus iseloomulikud rohtlad, ja teiseks, et ta pole oma praegustele asukohtadele tulnud idast, vaid on just vastupidiselt varemini elanud rohkem lääne pool, kui asuvad meie ajal selle idapoolsed harud. Kuigi soome-ugri algrahva asumisala ei saa seni päris täpselt määrata, kaldutakse seda asetama m i t t e k a u g e m a l e i d a p o o l e kui Volga keskjooksu maile. Lääne suunas on mitmete keeleteadlaste, näit. E. N. S e t ä l ä arvates soome-ugri algrahvas ulatunud Dnepri ja Väina ülajooksu piirkonda. Teised, eriti poola uurijad on aga arvamisel, et soome-ugrilased on kiviajal lääne ja edela suunas ulatunud isegi tänapäeva Põhja- ja Kirde-Poola alale. Saksa muinasteadlane C. E n g e l, kes kõige viimasemana on käsitelnud Ida-Preisi esiajaloolisi rahvusolusid, oletab, et ka selle Saksa provintsi vanimad asukad võisid olla soome-ugrilased. Tema järeldab seda, samuti nagu poolakad, asjaolust, et Ida-Preisi vanima kultuurikihi moodustab kammkeraamiline kultuur.

Soome-ugri keelte uurimine näitab, et need on oma alg-ajal kokku puutunud indo-euroopa keeltega. Mitmed eesti ja muis' soome-ugri keelis esinevad sõnad, nagu *sada, iva, tarn* jt., on nimelt sealtpoolt laenatud. Seegi sobib hästi muinasteaduslikkude tõsiasjadega. Eespool nägime juba, et nüüdsest Kesk-Saksast tungis nooremal kiviajal kultuurvool, mida iseloomustasid sõjakirved ja mille kandjaiks on arvatud indo-euroopa algrahvast, Ida-Preisi ja Leedu kaudu ida poole Volga—Oka maile ja Läänemere rannikut pidi põhja poole praegusse Lätti, Eestisse ja Edela-Soome. Muinasleidude põhjal võib konstateerida, et kammkeraamilisel kultuurrühmal on olnud samal ajal läbikäimist ka Lõuna-Vene oletatava indo-eurooplaste kultuurialaga.

Kammkeraamilise kultuuri kandjais nähakse soome-ugrilasi aga mitte ainult mitmesuguste keeleteaduslikkude seikade toetusel, vaid seda on tõendatud ka ainuüksi muinasteaduslikkude andmete varal. Muinasteaduslikus ainestikus võib nimelt jälgida, kuidas kammkeraamilisel alal viib kultuuri areng läbi aastatuhandete oluliselt katkestamata edasi kuni ajaloolise aja kultuurini, mille kohta juba kindlasti teame, et see kuulus soome-ugri rahvaile.

Kuigi niiviisi kammkeraamilise kultuuri kandjate soome-ugrilisus on väga tõenäone, peame siiski möönma, et kõnesoleva aja kauguse ja tarvitadaolevate andmete nappuse tõttu ei saa küsimust veel pidada päris kindlasti otsustatuks. Mõnede uurijate poolt on alg-soome-ugrilaste asualade küsimuses esitatud lahendusi, mis suuresti erinevad selle kohta eespool toodud vaateist. Nii on saksa muinasteadlane G. Kossinna ja rootsi uurija O. Almgren püstitanud oletuse, nagu oleks soome-ugri algkodu olnud Skandinaavias. Teisalt on püütud näidata, et seda tuleks otsida kaugemalt idast — Uurali- ja Volga-vahelistelt maadelt. Nende arvamuste puhul tuleb märkida, et Kossinna ja Almgreni oletused on jäänud ainult ettepanekuiks, mida teised muinasteadlased ega keeleteadlased pole võtnud omaks. Algkodu paigutamine kaugele Ida-Euroopa äärmaale jällegi on vastuolus kõige algelisemate geograafiliste tõsiasjadega: kliima, liiklemise jm. suhtes ebasoodsad alad idas oleksid seega pidanud saama asustuse ja kultuuri varemini kui palju soodsamais tingimusis olevad maad praeguse Kesk-Vene ja Läänemere piirkonnas, mis muidugi pole usutav.

Nõnda pole need teised soome-ugri algrahva asualade otsingud küll suutnud viia rahuldavate seisukohtadeni, kuid nagu juba tähendatud, jätab ka ülalpooldatud küsimuse lahendus ruumi mõningaile kahtlusile. Esiteks on õigustatud küsimus, kas nii laial alal, nagu seda oli kammkeraamilise kultuuri oma, võis valitseda ühtlane keel ja kas sellest võib niiviisi olla kõnet kui soome-ugri ühise algrahva asualast. Et selles suhtes raskusi vältida, kaldub keeleteadus üldiselt soome-ugri algkodu asetama kitsamale alale Volga—Oka mail. Edasi tärkab küsimus, kas olid alg-soome-

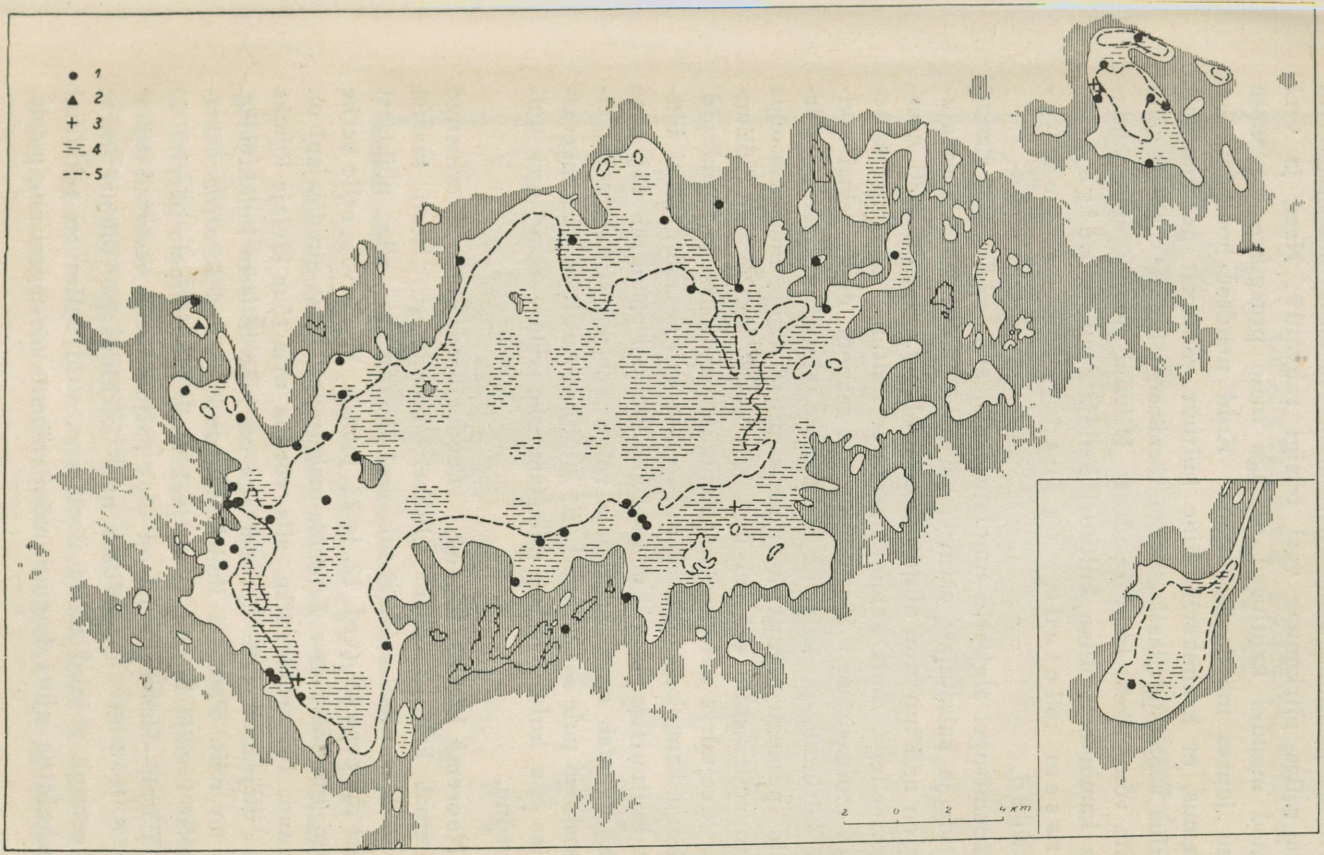

12. joon. Saaremaa ja Muhu kiviajal.

1. Kiviaja üksikleiud. 2. Asulakoht. 3. Kalmed. Tihedalt viirutatud tagapõhjast, mis kujutab nüüdisaja Saaremaad, eralduvad valgena need saarte osad, mis ulatusid kiviajal üle merepinna. 4. Asumiseks kõlbmata sood, mis võisid kiviajal veel osalt olla järvedeks. 5. Saarte randjoon *Litorina*-mere maksimaalse ulatuse aegu. („Eesti VI. Saaremaa" järgi.)

ugrilased ainsaiks kammkeraamilise kultuuri kandjaiks või asus selles piirkonnas veel teisigi rahvaid? Need ja veel mõned muudki kahtlused on aga meie praeguste teadmiste seisu juures möödapääsematud. Kuid nendest hoolimata on arvamus, et kammkeraamiline kultuur vähemalt peaasjalikult kuulus soome-ugrilasile, kõige tõenäosem kõigist praegu selle kohta võimalikest hüpoteesidest. Niiviisi on ka meie kodumaa kammkeraamilise kultuuri kandjate suhtes kõige tõepärasem oletada, et nad olid soome-ugrilased.

Soome-ugri algkeele tunnistusel on selle kõnelejad elanud küttide ja kalastajate astmel; karjapidamisest ja viljakasvatusest on nad tundnud ainult esimesi algeid. See on hästi kooskõlas sellega, mida kammkeraamilise kultuuri kandjaist kõnelevad muinasleiud. Me nägime aga eespool, et nooremal kiviajal kütindus ja kalastus valitsevate elatumisviisidena piirdusid peaaegu ainult kammkeraamilise alaga, muis Euroopa kultuurpiirkonnis oli sel ajal aga juba läbi löönud põllundus. Seejuures näitavad mitmesugused muinasmälestusmärgid, et kogu kammkeraamilises piirkonnas valitses võrdlemisi ühtlane kultuuritase — oli siis sel alal üks või enam rahvusi. See kõik õigustab meid hoolimata sellest, et me siin rahvusküsimuses veel pole saavutanud täit kindlust, tarvitama kammkeraamilise ala kultuuripildi täiendamiseks vanu soome-ugri kultuursõnu.

Noorema kiviaja loodus. Looduslikud olud ei erinenud nooremal kiviajal enam oluliselt praegusist. Eesti saartel ja looderannikul oli siiski veel kaunis lai riba nüüdsest maast merevee all (vrd. 12. ja 23. joon.). Kui arvata selle kerke määra, mis meie maa *Litorina*-maksimumi ajast nüüdisajani on tõusnud, 100 protsendiks, siis võrdus maa tõus kiviaja lõpuks 60%, ülejäänud 40% kerkest aga on juba hilisem kui kiviaeg. Nii on näit. Paldiski ümbruses maa kerkinud *Litorina*-maksimumist kiviaja lõpuni 15 m ja kiviaja lõpust meie päevini 10 m. Pärnu—Narva joonel on tõus palju vähem, vastavad arvud siin 6 ja 4 m. Ühenduses maa kerkimisega toimuv mere taganemine polnud mitte ühetasane, vaid selles on tekkinud seisakuid ja ajuti koguni mõni vähem vee tagasitung maale,

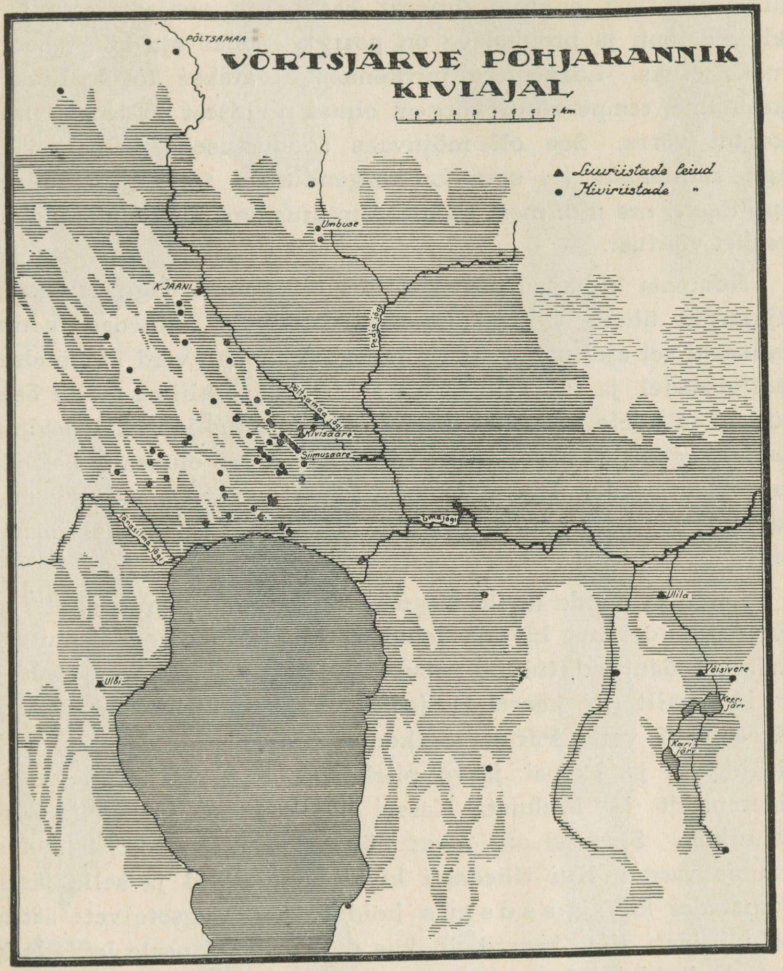

13. joon. Võrtsjärve põhjarannik kiviajal. Viirutis näitab vete omaaegset levikut. (R. Indreko järgi.)

nagu seda konstateerisime suuremal määral juba *Litorina*-aja algul (vee pealetung kuni selle mere „maksimumini"). Noorema kiviaja kestel võib märgata mere taganemise peatust ja koguni vähest maaletungimist umb. 2000.—1500. a. vahel e. Kr. Seda nimetatakse Vana-Balti pealetungiks (transgressiooniks).

Kliima muutus III eelkristliku aastatuhande keskpaiku jälle kuivaks — see periood kannab subboreaalse kliima-ajastu

nime. Ühtlasi muutus ilmastu ka järjest soojemaks, nii et kiviaja lõpp ja pronksiaeg on postglatsiaalse aja kõige soojemaks osaks. Läänemere piirkonnas arvatakse tol ajal aasta keskmine temperatuur kõrgem olnud nüüdsest vähemalt paari kraadi võrra. See oli mõjuvaks soodustuseks taimekasvule, aga kahtlemata ka suureks kergenduseks tolle aja algelisele inimesele, kes pidi meie külmas ilmastus oma alalhoiuks pidama rasket võitlust.

Noorema kiviaja maastikupildis oli samuti nagu eelmiselgi ajajärgul üheks valitsevaks teguriks mets. Tihedad metsad mühasid sel ajal mitte ainult praeguste kohal, vaid ka nüüdseil põllumaadel ja tungisid kuiva subboreaalse kliima mõjul osalt jällegi rabadele. Niiskes atlantilises ilmastus lopsakalt levinud tammesegametsa arvel võitis nüüd kuivemais oludes kuusk järjest enam pinda. Rikast loomastikku ei hakka me siin lähemalt kirjeldama, selle juures peatume ühenduses rahva elatumisviisidega.

Leiud ja nende levik. Nagu mujal kammkeraamilisel alal on Eestiski noorema kiviaja leiud ja kinnismuistised, elamute ja kalmete jäänused, tulnud päevavalgele suurelt osalt veteäärseilt mailt (vt. kaarti 11. joon.). Rikkalikumad leidudest on Kesk-Eesti vete, Pärnu jõgikonna, Võrtsjärve, Emajõe, selle lisajõgede ja Peipsi järve piirkond. Rohkesti on leide ka Saaremaalt ja Muhust, Kasari jõgikonnast ja Põhja-Eesti rannikult. Sisemaa on, nagu näitab kaart 11. joon., leidudest kaunis vaene. Kui tihedasti kiviaja muistised ja selle järele otsustades kiviaja asustus hoiduvad omaaegsete vete äärde, selgub õieti alles kaartidelt, kus on märgitud peale leidude ka vete levik kiviajal.

12. joonis kujutab näit. Saaremaad umbes 2000. aasta paiku e. Kr. Kiviaegne Saaremaa oli nüüdsest palju väiksem. Keskel asetsevat suuremat saart ümbritsesid mitmed neemikud ja vähemad saared, mis on hiljemini maa kerkides liitunud esimesega ühiseks maismaaks. Leiukohad rühmituvad enamikus tolle aja ranna ligidusse; vähemal arvul on neid ka sisemaal olevate rabade ääres, mis on tol ajal osalt veel olnud järvedeks. Niisuguseid tuulte ja tormide vastu hulga saartega kaitstud mereosi nagu tolle aja Saaremaal pol-

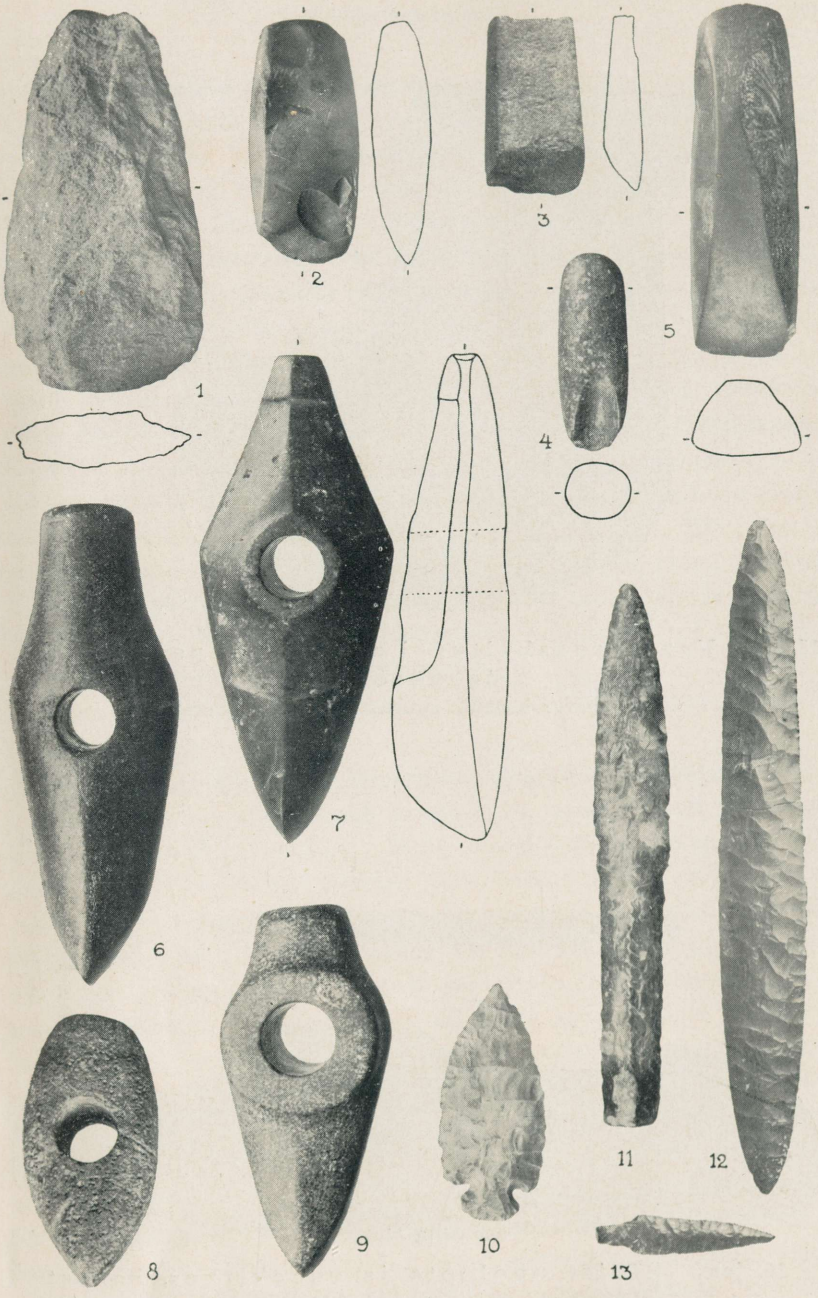

14. joon. Eestist leitud kiviriistu.

1. Kirves Kolga-Jaani khk. 2. Talb, tulekivist, Eestist. 3, 4, 5. Talvad, esimene ristiteraline, teine õõnesteraline, Muhust, Tori ja Vigala khk. 6, 7. Venekirved Muhust ja Vändra khk. 8, 9. Kirves, lihtne ja lameselgne, Vigala khk. ja Muhust. 10, 12. Odaotsad, tulekivist, Nõo khk. ja Viljandi lähedalt. 11, 13. Põuenuga ja nooleots, tulekivist, Tallinna lähedalt ja Viru-Nigula khk. (Umb. 1/3 loomul. suurust.)

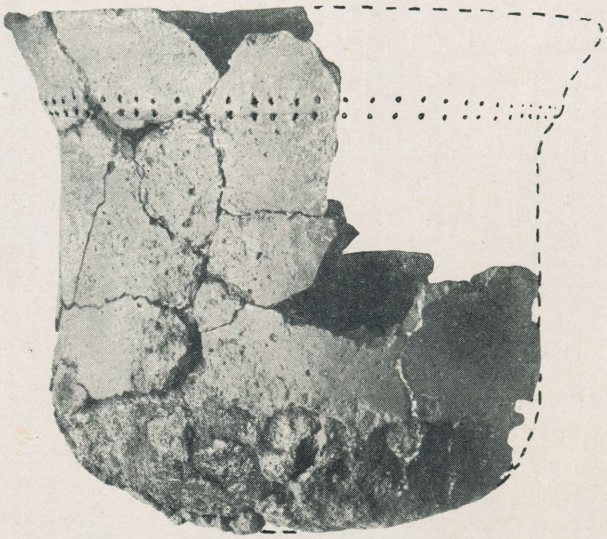

15. joon. Venekirveskultuuri savinõu, hauast Sope kl. Lüganuse khk.
(Umb. 1/3 loomul. suurust. Vrd. 34. joon.)

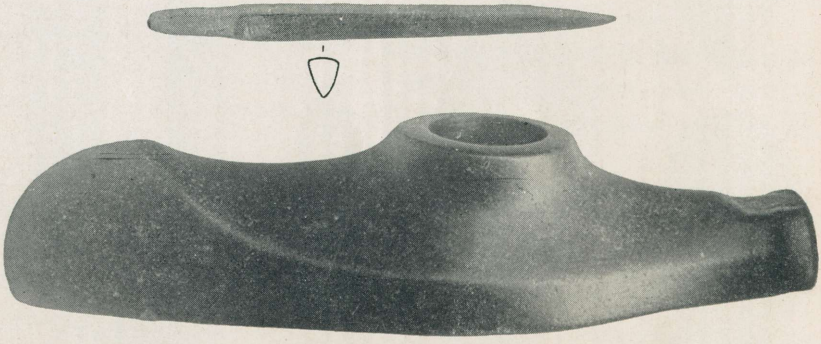

16. joon. Kivist nooleots ja venekirves, hauast Kaarli ms. pargis Tartus.
(Umb. 2/3 loomul. suurust.)

nud meie rannikul palju leida ja seepärast valgus siia rohkesti kokku kiviaja kalureid ja hülgekütte. Sama pilti, mida Saaremaal, võime näha ka Võrtsjärve põhjarannikul (13. joon.): siingi koonduvad leiukohad omaaegseile saarile ja neemikuile. Kuigi nooremal kiviajal Võrtsjärve vesi ei ulatunud enam oma endise kõrgema tasemeni, mida näitab kaart 13. joon., vaid oli tublisti alanenud, oli selle põhjarannikule saarte ja poolsaarte vahele ometi jäänud vähemaid lahti ja järvekesi. Need järvest eraldunud nn. reliktjärvekesed püsisid mõne aja ja soostusid siis aegamööda. Tähendatud järvekesed olid muidugi ojade kaudu ühenduses lõuna poole taganenud Võrtsjärvega. Kevaditi aga täitis suurvesi saarte vahed ajutiselt ühiseks suureks veeväljaks, nagu nüüdki peaaegu iga aasta peale lume sulamist võib seda näha Võrtsjärve ääres Emajõe luhal. Eriti suurvete aegu ja järel, millal teatavasti koevad paljud kalad, andsid Võrtsjärve põhjarannikul leiduvad rohked lahed ja järvekesed kindlasti head kalasaaki. Seepärast on arusaadav, et see piirkond oli kiviajal tihedasti asustatud.

Kiviaja leidude ja vete suhet Manner-Eesti lääneranniku näitab 23. joonis.

Noorema kiviaja leiud koosnevad peamiselt mitmesuguseist kiviriistust, nagu neid kujutab 14. joon. Need on enne kõike kivikirved ja -talvad. Meie sõnad *talb* ja *purask* tähenduses 'peitel' on olnud olemas juba soome-ugri ühiskeeles ja tohiksid seega ulatuda kiviaega. Vanemad kirved olid silmata, varreauguta; neid kinnitati varde kas sarvest pea abil, millesse oli kerge puurida silma (vt. 6. joon., *14*), või sidumise teel (vrd. 17. joon.). Meie silmata kirveile ja talbadele on iseloomulik, et enamikul neist pole tera mitte riista keskjoonel, vaid hoidub teise laba poole (vt. 14. joon., *3*). Selle järele otsustades neid on varretatud mitte teraga varre pikisuunas (nagu meie tänapäeva tavalised rauast töökirved), vaid risti varre suunale (vrd. 17. joon.). See nähtus on ühenduses sellekohase raiumistehnikaga, mida osalt tänapäevani harrastab mõni rahvas, tahudes puud mitte ühelt küljelt, vaid pealispinnalt. Suhteliselt rohkesti on meie talbade hulgas õõnesteraga riistu (vt. 14. joon., *4*). Risti- ning õõnesteraliste

talbade rohkus, samuti mõned kirveste ja talbade erivormid, nagu näit. kolmnurksed nn. Ida-Karjala talvad (vt. 14. joon., *5*) on kammkeraamika kõrval neid jooni, mis seovad meie noorema kiviaja leiumaterjali Ida-Euroopaga, kuna need nähtused on läänele võõrad.

2000. a. ümber e. Kr. meie maale edela poolt, Kesk-Saksast tulnud oletatav indo-eurooplaste kultuuri laine tõi siia silmaga kirved ja vist ka kivipuurimise oskuse. Need olid nn. vene- ehk paadikujulised kirved (vt. 14. joon., *6*), mis tungisid sealt sisse ja kodunesid siin peagi. Võimalik, et soome-ugri ajal indo-euroopa algkeelest ülevõetud sõna *vasar* algselt tähendaski

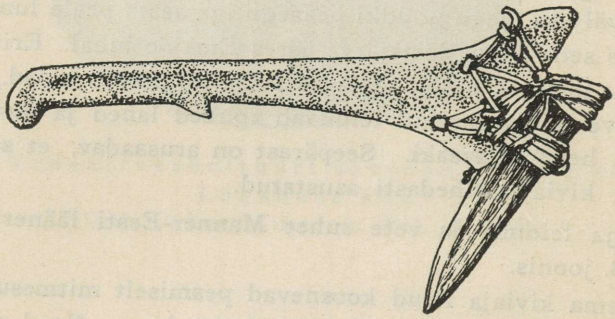

17. joon. Ristiteraline kivikirves puuvarrega Aleuudi saartelt XIX saj. keskpaigast.
Kirves on varre külge seotud nahkrihmadega.

säärast silmaga kirvest, „vasarkirvest". Varemaist, võõrsilt omandatud ümmarikest venekirveist kujunes meil omapärane kandiline ilus kirvekuju, kaarja tera ja rõngataolise kõrgendiga ümber silma (vt. 16. joon.). Eestis arenes veel teinegi omapärane venekirve erivorm, nn. terava kannaga venekirves (vt. 14. joon., *7*); sellele on olnud mõnes suhtes eeskujuks teatud kirved, mis esinesid nüüdse Kesk-Vene piirkonnas. Hoolsasti väljatöötatud, omal ajal kahtlemata väga hinnalised venekirved olid relvadeks, mitte tööriistadeks. Et meie varemad kirved olid ühtlasi töö- kui ka sõjariistadeks, siis tähendab eriliste relvade tarvituselevõtt eristumist ja edu meie riistade alal. Relvadeks on olnud ka nn. lameselgsed kirved (vt. 14. joon., *9*). Seevastu on lihtsaid, kiilukujulisi silmaga kirveid

(14. joon., *8*) tarvitatud niihästi tööl kui sõjas. Kivist on tehtud edasi oda- ja nooleotsi (vt. 14. joon., *10, 12, 13*), samuti nuge, kõõvitsaid jm. vähemaid esemeid.

Kirjeldatud riistad on enamasti valmistatud kodumaal leiduvaist eruptiivseist, teralistest kiviliikidest, nagu porfüriidist, dioriidist, diabaasist jne. Meeleldi on terariistade valmistamiseks tarvitatud tihedaid kiltkive, eriti otsitud oli aga tulekivi. Tavalist põllukivi, graniiti, pole kiviajal peaaegu kunagi kasustatud riistade materjalina, sest see polnud terariistadeks kohane. Kiviriistade valmistamise tehnika oli nooremal kiviajal saavutanud väga kõrge taseme. Kivitehnika alal hilisem esiajalooline aeg ei viinud enam edasi, vaid avaldab koguni märgatavat langust. Noorema kiviaja riistad on hästi lihvitud — nimetatakse ju seda aega „lihvitud kivi ajaks" vastandina vanemale kiviajale, kus tööteldi kiviriistu ainult raiudes. Enne lihvimist anti riistale tema esialgne kuju enamasti raiumise ja täkkimise teel. Mõningail esemeil leidub ka saagimise jälgi, mida toimetati kõvemast kivist (meil tavalisesti kvartsist või kvartsiidist) valmistatud õhukese lehega. Auke kas täkiti või puuriti (vt. 18. joon.). Puurid olid puust või sagedamini kondist. Puu ja kont ei suutnud muidugi ise lõigata kivisse auku, vaid seda tegi liiv, mida raputati puuri otsa alla.

Kui arvestaksime kõnesoleva aja kohta ainult kiviriistu, oleks meie pilt selle ainelisest kultuurist üsna ühekülgne. Kahtlematult langes ka puule riistade ainesena väga oluline osa, nagu sellele hiljemini ja veel täninigi meie ainelises kultuuris kuulub esikoht. Me ei või seepärast unustada, et ainult puu kerge kõdunemise tõttu pole meil sellest materjalist kiviaja kohta andmeid. On kaunis kindel, et ka luud ja sarve kasustati nooremal kiviajal igasuguste riistade valmistamiseks mitte vähem kui kivi. Neist aineist esemeid on küll ainult harva leitud asulakohtadelt ja kalmeist, kust saadud meie kiviriistade enamik; aga see on hästi mõistetav — oli ju liiv, mil asus kiviaja inimene ja millesse eeskätt sattusid kaotatud või äraheidetud esemed, ebasoodsaim keskkond orgaaniliste ainete säilitamiseks. Meil on aga Pärnu jõest suuremal arvul saadud kondist ja sarvest asju, mis kindlasti on kirjeldatud kiviriistadega samavanu-

sed. Kõnelemata juba eespool puudutatud ahingeist, on kindlasti nooremalt kiviajalt pärit mõned silmaga sarvkirved (vrd. 6. joon., *15*), mis jäljendavad kujult vastavaid kivikirveid. Edasi on tihti tehtud luust nooleotsi, õngi, talbu (vt. 6. joon., *8—11*) jm. asju. Selle kõige peame kirjeldatud kiviriistastikule juurde arvama, et saada õigemat kujutlust sellest, milline õieti on tolle ajastu kultuur.

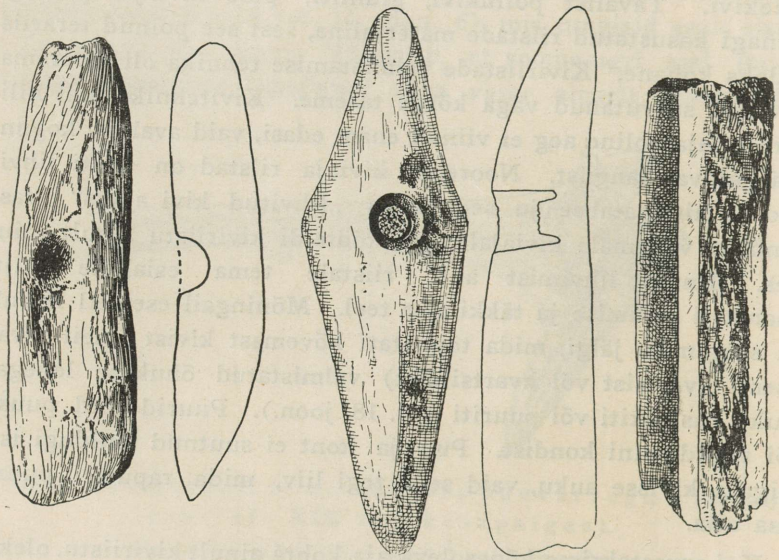

18. joon. Kiviaja poolvalmis riistu, mis näitavad omaaegset tehnikat.

Vasemal sarvkirves Pärnu jõest, millele alustatud silma puurimist puupulgaga. Keskel teravakannaline venekirves Põriki ms. Ambla khk., millele alustatud silma puurimist õõnsa kondiga. Paremal saagimise jälgedega kivitükk Siimusaarelt Kolga-Jaani khk.; kivisse on kahelt poolt vastamisi saetud sooned ja siis murdmise teel sellest tükk eraldatud.

Uus leiuliik, mida varemini ette ei tulnud, on nooremal kiviajal savinõud. Nad on säilinud enamasti vaid killudena ja esinevad tavalisesti asulakohtadel. Nagu juba eespool tähendatud, kuuluvad meie kiviaja savinõud nn. kammkeraamika liiki. Sellele on peale tüüpiliste pinnailustiste, lohkuderidade ja kammitaolise riistaga sissevajutatud soonekeste-vöötmete iseloomulik ka nõude pajataoline kuju. Kammkeraamiline

savinõu on ikka kumera põhjaga ja avara, ilma kitseneva kaelata suuga (vt. 8. joon.). On arvatud, et sõna *pada*, mis oli olemas juba soome-ugri algkeeles, on tähendanud esialgu just niisuguseid savist „padu". Need nõud on valmistatud käsitsi, ilma potisepakedrata, koredast, tublisti liivasegasest savist. Kammkeraamika õitseajaks oli III eelkristlik aastatuhat. Hiljemini see juba degenereerub, mandub: nõude kuju ja eeskätt ilustised pole enam endiselt korrapärased.

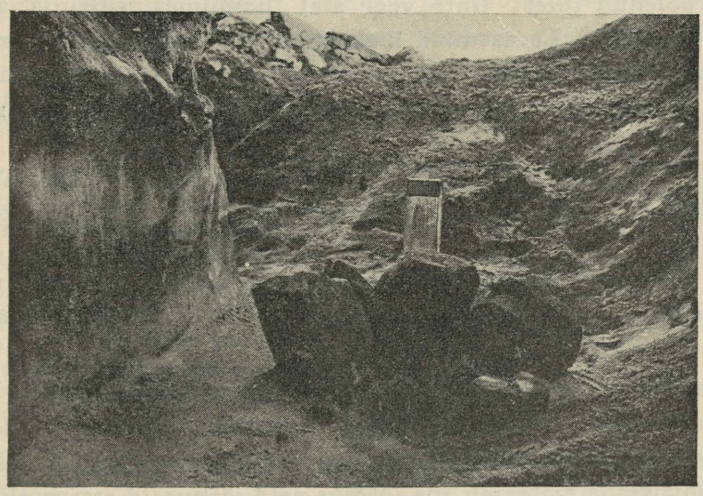

19. joon. Kividest kokkulaotud leease kiviaja asulakohas Jägalas Jõelähtme khk. (Pildist. A. Friedenthal.)

Kammkeraamika kõrvale ilmub Eestisse üheskoos kiviaja lõpu poole sissetungivate venekirvestega edela poolt teine liik savinõusid. Need on küll kujult kaunis vahelduvad, üldiselt iseloomustavad neid aga lame põhi ja õhemad seinad ning peenem, vähem liivasegane savi kui kammkeraamikal; pind on neil sile ja ilustised piirduvad vaid nõu ülaosaga. Kaunististeks on kas punutud nööriga sissevajutatud sooned või pulgakesega tehtud peened lohukesed ja täkked (vt. 15. joon.). Seda keraamikat on seni leitud vähe; vastupidiselt asulakohtadest leitud kammkeraamikale näib see esinevat eeskätt kalmeis.

Asulad, elamud, rõivastus. Niipalju kui üksikud leidesemed annavadki teateid kiviaja kultuuri kohta, võimaldavad siiski mitmekülgsema ettekujutuse käsiteldava ajastu rahva elust-olust alles a s u l a- või elamiskohad, kus mitmesugused esemed ja muud kultuurielu jäljed leiduvad koos. Kiviaja inimene valis endale eluasemeks reeglipäraselt liivaseid maa-alu, seepärast leitaksegi tema asulate jälgi sageli liiva- ja kruusaaukudest. Need on omaaegsete eluhoonete jäänused, kõige sagedamini aga lihtsad kividest kokku laotud leeasemed, kus on aastatuhandete eest põlenud tulest tihti veel alal hoidunud sütt ja nõge (vt. 19. joon.). Leeasemeid ümbritsev maa on tume ja erineb muust puhtast liivast, mis oleneb sellest, et siia on laiali aetud süsi ja tuhka, samuti on siia maha heidetud toidu- ja muid

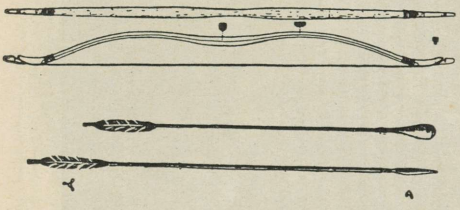

20. joon. S a m o j e d i v i b u j a n o o l e d. Vibu kujutatud pealt ja kõrvalt. Nooltest ülemine tõmbi otsaga „mukk". (E. N. S e t ä l ä järgi.)

orgaanilisi jäänuseid, siia on varisenud ja kõdunenud ka eluhoonete osad. Siinsamas leidub katkiläinud ja mahaheidetud või juhtumisi kaotatud riistu, mõnikord ka valmistoodud kivi- ja saviriistade materjali jne. Kõiki neid jäänuseid ettevaatlikult ja täpselt välja kaevates ja seejuures igasugu peenusi tähele pannes, neid eri leiukohtades üksteisega võrreldes, samuti appi võttes andmeid praeguste algeliste rahvaste elust, kes veel viibivad ligikaudu „kiviaja" tingimusis, ongi olnud võimalik saada pilti tolle kauge aja inimese igapäevasest elust.

Olenedes rahva liikuvast eluviisist, olid kiviaja e l a m u d, eluhooned, kergelt ehitatud, nii et neid võis suurema vaevata üles ehitada ja palju kahju saamata ka maha jätta. Harilikuks elamuks oli telgitaoline püstkoda. Selle kere moodustus hakimoodi kokkupandud teivastest ja lattidest, mis kaeti suvel kasetohuga või kuusekoorega (vt. 29. joon.), talvel aga loomanahkadega või ka mätastega. Selle ehitise nimetus *koda* oli olemas juba uurali keelejärgus. Selle iga näikse niiviisi nooremast kiviajast kaugemale ulatuvat. Samasugustes kodades elavad veel

praegugi vogulid ja teised rändavad, jahist elatuvad rahvad Siberis. Iseäranis minnes oma alatisest elukohast eemale, suvistesse jahipiirkondadesse, ehitavad nad endile säärased kojad. Üksikute haruldaste mälestusmärkidena hallist esiajast võib püstkodasid suveköökidena ka meil mõnikord veel näha. Nagu näitavad leiud, oli suuremail kiviaja kodadel vahel olemas väike eesruum, eeskoda. Täielikumalt ehitatud kodade kõrval aeti puhuti läbi ka üsna puuduliku peavarjuga, nagu näitab soome-ugri-aegne sõna *lakk*, mis on algselt tähendanud ühe poolega libakatust, lihtsat vihma- ja tuulevarjendit. Muist keelelisist mälestusmärkidest, mis seotud ehitistega, ulatu-

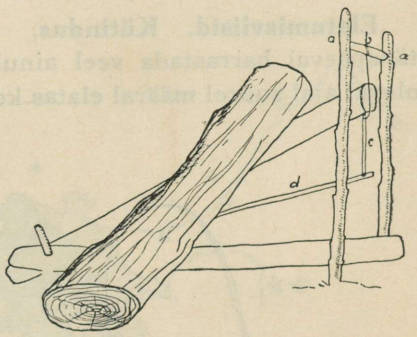

21. joon. Uusaegne lõks metsloomadele Simuna khk.
Raske pakk surub puu peale, mida hoiab ülal nööri otsa seotud pulk c. Viimase ots on lastud „päästiku" *d* otsas olevasse õnarasse. Sööt asetati nõnda, et loom tõukas „päästiku" *d* maha, mille järel pulk *c* kargas puude alt ära ja need langesid loomale peale.
(I. Manninen'i järgi.)

vad kõnesoleva ajani tagasi *tala* ja *uks*, samuti *piht*, mille vahel põles muistne valguseallikas — peerg. Talvel põletati tuld keset koda eespoolkirjeldatud leeasemel. Suviti tehti tuld, küpsetati ja keedeti muidugi väljas. *Tule* ja *söe* nimetus on soome-ugri keeltes põliselt vana. Mõnes kojas on veel tuntav lee kõrval magamisase, mis on omal ajal olnud kaetud ilmsesti loomanahkadega. Kodasid on seisnud harilikult mitu ligistikku, nad on asetsenud siis otsekui küladena koos. Nagu tänapäevgi oli õu — ala, mis jäi kodade vahele — selleks kohaks, kus sündis suur osa igapäevaseist töist ja toimetusist: siin valmistati, keedeti ja küpsetati toitu; siin nüliti jahiloomad ja roogiti kalad — mõne asula õue on sellest järele jäänud üsna pakse soomuste kihte; siin tegid „sepad" riistu — nende tööst on paljudele asulakohtadele jäänud hulgana kivipuru, eriti tulekivikilde; siinsamas jooksid ja mängisid „küla" lapsed, siin istusid ja puhkasid soojel suveõhtuil vanad.

Meie külmas ilmastus vajas inimene algusest peale head kehakatet. Küllap olid selleks nooremalgi kiviajal endiselt eeskätt loomanahad. Neid õmmeldi kokku loomakõõlustega, vist aga ka taimekiududest lõngaga. Valmistati ju viimasest võrkugi. Peale niine on kasustatud seks arvatavasti nõgese kiude, mille soome-ugri-aegne, soome keeles säilinud nimetus *pellava* on hiljemini üle kandunud linale. Kesk-Euroopas oli nooremal kiviajal kudumisoskus juba üldiselt tuntud. On tõenäone, et ühes teiste tehniliste saavutistega ulatus see oskus sealt meile ja et niiviisi kiviaja lõpu poole ka meil juba kasustati kudesid kehakatteks. Hiljemini üldiselt tuntud kõndeist ulatuvad *vöö* ja *sõba* keele tunnistusel soome-ugri aega.

Elatumisviisid. Kütindus. Et jaht, mida võivad meil tänapäeval harrastada veel ainult üksikud oma lõbuks, kõnesoleval ajal suurel määral elatas kogu siinset rahvast, seletub mui-

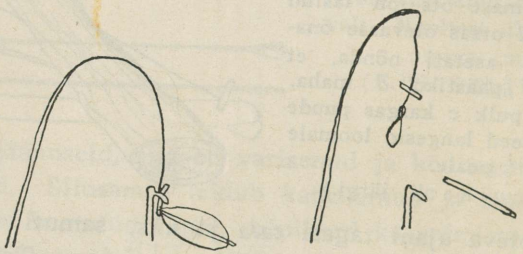

22. joon. Uusaegne vibutav linnusilmus Simuna khk. Silmus on kinnitatud mahapainutatud noore puu latva. Seadis asetati vinna maasse löödud konksu varal kahe pulga abil nii, et kui lind astus silmuse kohale asetatud pulgale, kargas puu sirgu ja tõmbas linnu silmusesse. (I. Manninen'i järgi.)

dugi meie maa tolleaegse metsaderikkusega ja viimaste praegusest võrratult suurema loomaderohkusega. Asulakohtadelt leitud loomaluud ja osalt ka meie sõnastik näitavad, missuguste loomadega on kiviaja asukad kokku puutunud. Kiskjate eesotsas seisis muidugi meie metsade kuningas 'karu', temale järgnesid 'susi-hunt' ja 'rebane', kellele aga hunt palju eluruumi ei lubanud. Edasi elasid siin ilves, õgijas, kärp, kõigile tuntud *orav* jne. Kui neid loomi kütiti eeskätt nahkade pärast, siis püüti ühtlasi liha saamiseks põtra, alghärga (tarvast), piison-

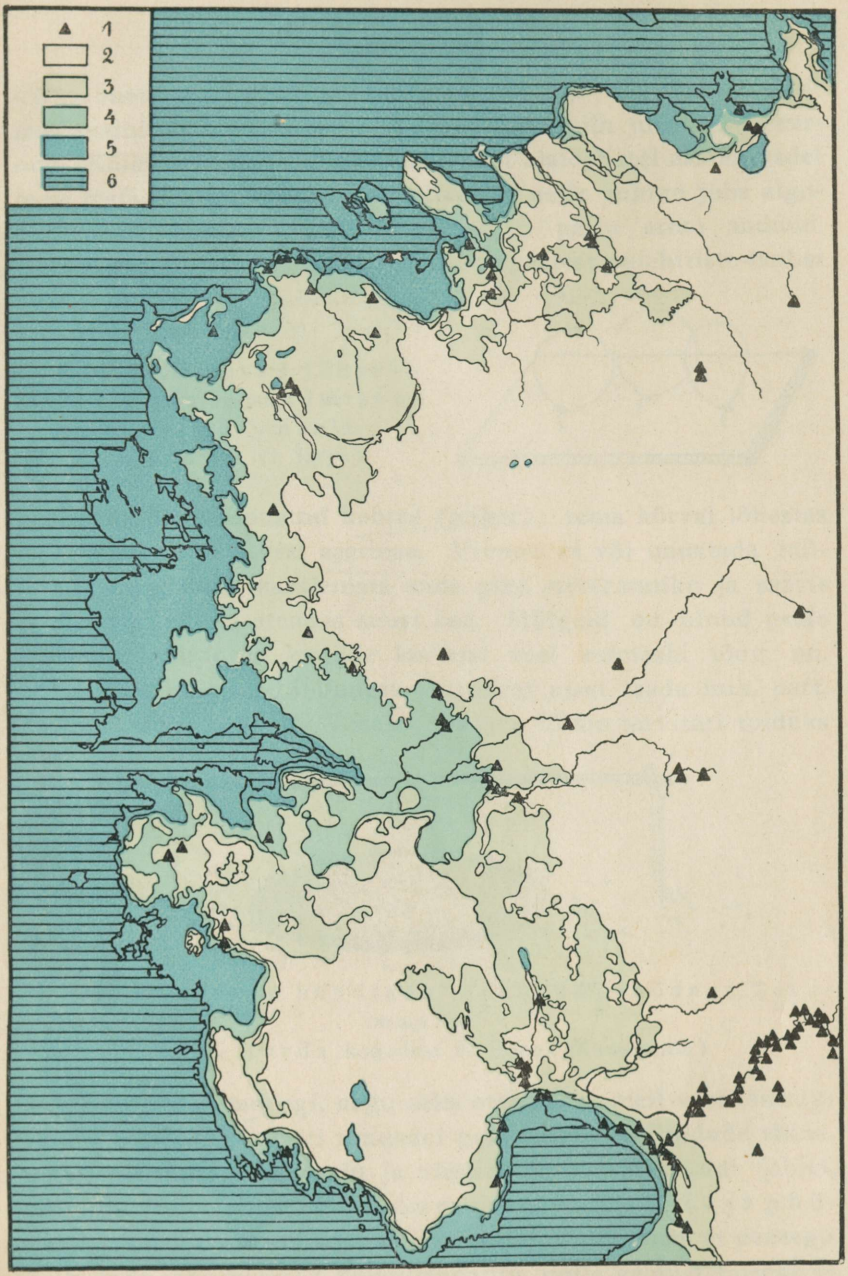

23. joon. Eesti lääneranniku järkjärguline esilekerkimine merest ja kiviaja leiud.

1. Kiviaja leiukohad. 2. Maismaa *Litorina*-mere maksimumi aegu. 3. Maa juurdekasv kuni umb. 2000. a. e. Kr. (kuni 60% *Litor.*-maksimumi järgsest maakerkest). 4. Maa juurdekasv kiviaja lõpuni (kuni 40% *Litor.*-maksimumi järgsest maakerkest). 5. Maa juurdekasv kiviaja lõpust nüüdisajani. 6. Praegune meri. (G. Noppeli, R. Parise ja R. Indreko järgi.)

härga, metssiga, metskitse, hirve ja muidugi ka 'jänest'. Viimaksmainitud loomadest on mitmed nüüd siin juba välja surnud. Kõiki neid tuli aga veel esimestel ajaloolistel aastasadadel meie metsades ette hoolimata sellest, et neile polnud juba algusest peale inimese kõrval ka kiskjad palju armu andnud. Vete ääres elutses ja ehitas endale roigastest vaiehitiste-taolisi

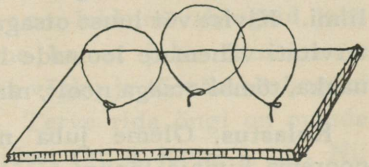

24. joon. Uusaegsed jõhvsilmused lindude püüdmiseks Lõuna-Võrumaalt. (I. Manninen'i järgi.)

pesi naha tõttu hinnatud kobras (piiber); tema kõrval lõhestas kalarikaste jõgede vesi saarmas. Viimati ei või unustada hüljestki, kelle püük kahtlemata meie pika mereranniku ja saarte rahva majanduses etendas suurt osa. Hülgeid on olnud peale nüüdsete hallide ja kirjude kiviajal veel kolmaski tõug, nn. Gröönimaa hüljes. Lindudest on tollest ajast teada luik, part, 'teder', 'mõtus', *püü* jt. Lisaks lindude lihale tarvitati toiduks

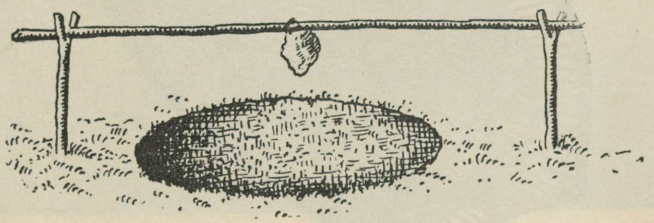

25. joon. Uusaegne hundiauk „soehaud", söödaga, Setumaalt. (Dr. J. Hurda kogudest E. Rahva Muuseumis)

kindlasti nende munegi, nagu seks otstarbeks meil veel täninigi väikselt korjatakse eriti randadel pesitsevate vesilindude mune.

Olenedes kogu oma elu ja oleskeluga suurel määral jahist, oli inimene nooremaks kiviajaks mitmesugused jahi- ja püügiriistad arendanud suurele täiusele. Võib öelda, et peaaegu kõik meie rahvapärased püügivahendid, mille valmistamiseks ei vajata tingimata metalli, olid kõnesoleval ajal juba tuntud ja tarvitusel. Kõnelemata niisugusest üle maailma esinevast passiivsest püügiabinõust nagu hundi- või põdraaugud (vrd. 25.

joon.), on tarvitatud mitmesuguseid lõkse, nagu nn. *nakast*, (vrd. 21. joon.), samuti erisuguseid silmuspüüniseid, vibutavaid silmusseadeid (vt. 22. joon.), lihtsilmuseid (vrd. 24. joon.), paelu jne. Tähtsamaiks aktiivse jahi relvadeks olid oda, harpuun ja 'vibu' *noolega* (vrd. 20. joon.). Vibu oli arvatavasti juba mitmest puust kokku liimitud liitvibu — sellega ühenduses märgitagu sõna *tüma*, mis on algselt tähendatud liimi, arvatavasti kalaliimi. Kivist või luust otsaga (vt. 16. joon.) terava noole kõrval tarvitati vähemate loomade laskmiseks, et mitte rikkuda nende nahka, tömbi otsaga noolt, nimega **mukk* (vrd. 20. joon.).

Kalastus. Oleme juba märkinud, et kalastusel oli kuni noorema kiviaja lõpuni meie maa elanikkude majanduses mää-

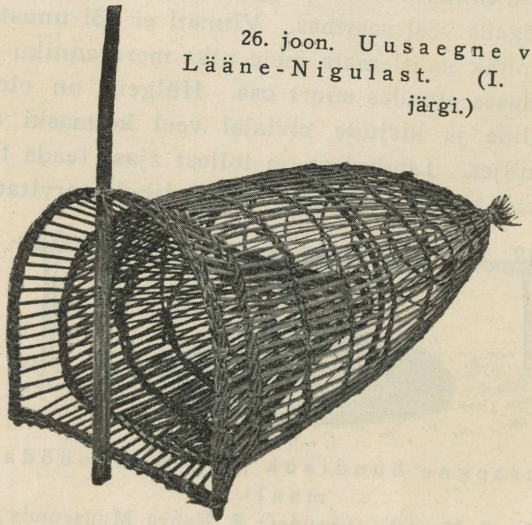

26. joon. Uusaegne vitsmõrd Lääne-Nigulast. (I. Manninen'i järgi.)

rav tähendus. Muidugi oli jahipidamine mõnes mõttes tulusam, sest see andis nii liha toiduks kui nahku kehakatteks, ja kindlasti eelistas kiviajagi inimene maitsvamat ja toitvamat liharooga kalatoidule, nagu seda võib üldiselt öelda tänapäeva inimeste kohta. Aga jahi tagajärjed olenesid siiski palju suuremal määral õnnest kui kalasaak, millele võidi igal ajal enam julge olla eriti käsiteldava aja vete kalarikkuse tõttu; liiati nõudis eriti suuremate loomade küttimine rohkem jõudu, kalapüük aga oli lihtsam: seda võisid toimetada ka naised ja vanad

või poisikesed, kellele raskemad ettevõtted käisid üle jõu. Igapäevase leiva hulgas valitses seega kalatoit, lihapraad aga kindlasti omas teise järgu koha. Sõna *kala* on olemas meie keeles juba uurali ajast; osalt sama vanad, osalt soome-ugri-aegsed on ka paljude kalade nimetused, nagu 'luts', 'turb', 'lõhi', *säinas*, *säga* ja *särg*; luude kaudu on kiviaja leiukohtades veel esindatud haug, ahven ja koha — seega olid tuntud kõik meiegi aja tähtsamad kalaliigid. Kalastusabinõudest leidsime ahingeid juba meie maa esimesil asukail; nägime ka, et juba *Litorina*-aja algul on meil tarvitatud kalapüügiks võrku ja tõenäoselt koguni nii täielikku püügiriista kui noot. Terve rida õngi on muude kiviaja leidude seas saadud Pärnu jõest (vt. 6. joon., *9*, *10*). Nii võrgu kui *õnge*, aga ka mitmesuguste 'tõkete' ja 'mõrdade' (vrd.

27. joon. Uusaegsed kalatõkked Omedu jõel Kodavere khk. (G. Ränga järgi.)

27. ja 26. joon.) olemasolu on dokumenteeritud keelelistegi andmete kaudu. Nõnda olid siin kiviaja kalurile juba tuntud kõik meie praegused püünised ja arvatavasti ka püügiviisid — järgnev aeg tänini on neid veel ainult peenustes täiendanud.

Toidud keedeti savipottides või küpsetati lahtisel tulel ja ka teatud „praeahjudes". Sellisteks ahjudeks tuleb pidada mõnelt kiviaegselt asulakohalt leitud maa sisse kaevatud ja seest kividega vooderdatud auke. Säärane auk köeti kuumaks ja asetati sinna siis nülitud loom, kellele topiti väljavõe-

tud sisikonna asemele arvatavasti tuliseid kive; seejärel suleti auk umbselt. Kala keedeti, kuid küllap seda küpsetadagi mõisteti. Kaladest või lihast keedetud *leeme* nimetus on juba soome-ugri algkeelele tuntud. Kala arvatavasti ka määndati umbselt maa sees, nagu seda harrastavad paljud algelised rahvad, pidades pudedaks määndatud kalaliha parimaks maiusroaks. Meie pika talve piirkonnas ei võidud aga kõike saaki alati muretult ära tarvitada, vaid inimene pidi siin kindlasti juba muiste nagu nüüdki suviti mõtlema ka tagavarade soetamisele ja vähemalt mõningaid toiduaineid konservima. On põhjust arvata, et kalaliha kuivatamine alalhoidmiseks oli juba kiviaja inimesele tuntud; võimalik, et suitsutaminegi polnud tundmata. On tähtis märkida, et soome-ugri algkeel tundis ka juba *soola* nimetust.

Taimtoidu korjamine. Ei pea arvama, et kiviaja rahvas tarvitas ainult liha ja muud animaalset toitu, vaid selle lisaks korjas ta endale söögiks ka mitmesuguseid t a i m i j a n e n d e v i l j u, nagu pähkleid, kõiksugu marju, seeni, taimede lehti ja juuri jne. Niisugust taimtoidu korjamist võib näha praegugi umbes meie kiviaja oludele vastavais tingimusis elavate Siberi rahvaste juures.

Põllunduse alged. Mitmed asjaolud osutavad, et kiviaja lõpu poole on meil saanud tuntuks m a a h a r i m i n e g i. Nimelt ei esine kõige nooremad kiviaja leiud enam nii järjekindlalt vete ääres nagu vanemad, vaid neid leitakse sageli eemal vetest, viljakailt mailt. Tõenäoselt tõi põllunduse alged Läänemere idarannikule venekirveskultuuri laine. Nagu iga uus nähtus, nii maahariminegi kodunes alles pikkamööda ja etendas algul rahva elatumises ainult üsna kõrvalist osa. Kuski asula lähedal kohendati käsitsi maalapike *küüne* abil, mis kujutas endast puust konksu, teivast, mille otsa olid jäetud mõned oksad. Selle riista nimetusest, *küüs*, arvatakse tuletuvat vastava toimingugi nimetus *kündmine*. Need haritavad maatükid ei moodustanud loomulikult veel ühtlasi suuri välju, vaid olid nagu asulakohad isegi ajutise iseloomuga väikesed lapikesed metsade ja padrikute keskel, kust olid puud kas raiudes või põletades kõrvaldatud. Nende keskele ja vahele võis jääda põletamata puukände ja suuremaid puidki, millest oli raske jagu saada, nagu seda näeme ka uus-

aja algeliste põlluharija-rahvaste viljelusmail. Viljaliikidest, mida külvati, arvatakse soome-ugrilasi tundnud olevat 'otra' (*iva* — laen indo-euroopa algkeelest — tähendas algselt otra); võib-olla kasvatati ka 'nisu' ja *naerist*. Saak polnud aga esiotsa kuigi suur. Põlluharimise erikaalu sel ajal võiks võrrelda teatud määrani aiapidamise osaga meie nüüdisaja taludes.

Karjapidamise alged. Koduloomadest on asulaleidude läbi kogu kiviajale kindlasti omaseks tõestatud koer, *peni*, keda on luudeleidude järgi olnud kaks tõugu. Ajastu lõpuks on võimalikult esimese päris-koduloomana hakatud pidama ka lammast, nagu võiksid ms. tõendada selle soome-ugri algkeelde ulatuvad nimetused *utt* ja *uhi*. Ühest Virumaa hiliskiviaegsest hauast on tulnud päevavalgele lamba või kodukitse ja veise luid. Neid kõiki kasvatati algul ainult lihaloomadena, samuti naha pärast. Koduloomi kasustati algul siis samuti nagu metsloomi: nad olid täienduseks jahisaagile. Lammaste villa pügamist ja lehmade lüpsmist peetakse veidi hilisemaks nähtuseks.

Käsitöö ja kaubandus. Kiviajal omas igasuguse käsitöö, nagu kiviriistade, savinõude, puukappade, -liudade ja moldide valmistamine, puukoorest ja tohust paunade *punumine* (vrd. 28. joon.) jne. vaid kodust tähtsust. Need tööd polnud veel arenenud ametipäraseks, vaid rahuldasid ainult tegijate omi tarbeid.

Olenedes sellest, et iga pere elas niiviisi omaette ja tootis enam-vähem üht ja sedasama, oli kaubandus või pigemini igasugu ainete ja töösaaduste vahetus võrreldes hilisema ajaga alles nõrgavõitu arenenud. Siiski on juba tol kaugel ajal väärtuslikumaid ehteid ja eriti headest, kohastest kiviliikidest riistu ja relvi, samuti materjali nende valmistamiseks jm. asju vahetuse teel rännanud käest kätte suuremal määral ja kaugemate vahemaade taha, kui seda võiks teoreetiliselt arvata. Kiviriistade valmistamiseks eriti sobiv ja sel põhjusel ka otsitud kiviliik oli t u l e k i v i. Kohtadest, kust saadi tulekivi, on seda ja sellest tehtud riistu veetud kaugele. Eestis on tulekivi leida ainult pisikeste kildudena ja sedagi vähe. Asulaleidude järgi aga nägib seda üsna rohkesti olevat ümber töötatud riistadeks. Selle põhjal otsustades on tulekivi meilgi moodustanud tähtsa kaubaartikli, sest kõik meie suuremad tulekiviriistad peavad olema

toodud väljastpoolt või tehtud välismaa materjalist. Kõige sagedamini on meil leida nüüdsest Venest, Valdai piirkonnast toodud tulekivi; näit. on 14. joon., *10, 12,* kujutatud odad pärit sealtpoolt. Teisest lähemast tulekivi keskusest, Põhja-Saksast ja Lõuna-Skandinaaviast, on seda siia ulatunud seevastu kasinasti. Põuenuga 14. joon., *11,* on üks väheseid meile jõudnud skandinaaviapäraseid kiviriistu. Teiseks kiviliigiks, mida samuti toodi väljastpoolt, on rohekas Aunuse kiltkivi. Nagu nimetus osutab, tuleb seda kivi looduses ette ainult Petroskoi (Petrozavodski) ligidal Laadoga ja Äänisjärve vahemail. Kuna see kivi esineb meil peaaegu alati Ida-Karjalale

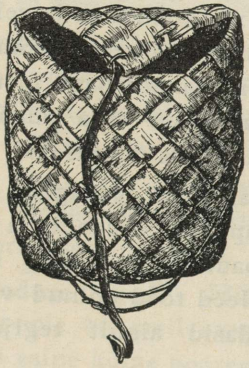

28. joon. Uusaegne kasetohust punutud seljaskantav paun, „märss", Simunast. (E. Rahva Muuseumi Aastarmt. VII järgi.)

ja Aunusele iseloomulikkude talbade näol (14. joon., *5*), võib järeldada, et see rändas meile peamiselt valmisriistadena. Kolmandaks kiviajal ja hiljeminigi hinnatud kaubaartikliks oli merivaik. Selle rikkaimaks leiupiirkonnaks on Ida-Preisi ja Klaipeda (Meemeli) ala; vähesel määral esineb seda ka veel Kuramaa rannikul Liibavist lõuna pool. Merivaik etendas muiste sama osa, mis oli hiljemini värvilisil vääriskividel. Seda pruunjaskollakalt helkivat ainet oli pealegi kerge ümber töötada igasugu eheteks ja seda on seepärast veetud ta leiupiirkonnast väga kaugele. Et merivaiku on Eesti elanikudki ostnud, näitab selle esinemine mitmes meie kiviaja leiukohas.

Tulekivi, Aunuse kiltkivi ja merivaik kõnelevad niiviisi Eesti ala ühendusist naabermaadega kagus, kirdes ja edelas. Aunuse kiltkivist on osa arvatavasti tegelikult tulnud meile

põhjast, Soome kaudu. Muist tunnistusist meie maa läbikäimise kohta teiste maadega mainitagu veel leidesemeid, mis küll enamasti kodumaal valmistatud, kuid mille kujud üle võetud võõrsilt. Niisugused on näit. lameselgsed kirved (14. joon., *9*), mida leidub Lätis ja Leedus ning eriti arvukalt Kesk-Vene alal. Pole kahtlust, et see kirvekuju on meile tulnud lõunapoolsete naabermaade kaudu. Nagu juba nägime, viitavad Kesk-Vene ühendustele ka teravakannalised venekirved (14. joon., 7). Sel puhul olgu tähendatud, et ühendus rikka kiviaja kultuuripiirkonnaga Kesk-Venes näikse olevat kulgenud mitte niipalju otseteed Peipsitaguse maa kaudu, vaid peamiselt läbi Latgallia ja Väina jõe ülemjooksu maade. Nüüdne lõunapoolne Läti ja Leedu on olnud koduks ka lihtsaile silmaga kivikirveile, nagu 14. joon., *8*, mis said meilgi kaunis tavaliseks.

Kui senimainitud tõsiasjad kõnelesid kokkupuuteist, kus Eesti oli vastuvõtvaks pooleks, kõnelevad teised ka vastupidisest liikumisest, kus meie maa oli andjaks. Nõnda on Soomest ja meie idapoolsest naabruskonnast, Venest, leitud merivaik sinna rännanud vähemalt osalt Eesti vahetalitusel. Niiviisi käis meie maalt juba kiviajal „transiitkaupa" läbi. Mainitagu edasi, et Eestis kujunenud teravakannalised venekirved (14. joon., 7) on siit kandunud üle lahe Soome; sama teed on Soome tõenäoselt saanud ka lameselgsed kirved (14. joon., *9*).

Kuidas toimus kaubitsemine tol hallil ajal tegelikult, sellest saame kujutluse osalt hilisemate algeliste rahvaste olude võrdluse abil. Iseendast mõista, oli algeline kaubandus vahetuskaubandus, kus anti asi asja vastu. Edasi pole kahtlust, et kauplemine polnud algul eriliseks ametiks, vaid seda toimetasid enam-vähem kõik elanikud. Kaup rändas naabrilt naabrile ja suguharult suguharule, käies paljude käte läbi, ennekui jõudis kaugele. Nagu rahvateadus selgitanud, on kaubanduse alguseks vastastikune kinkide andmine. Sel puhul tähendatagu, et meie sõnad *müüma* ja *ostma* arvatakse ulatuvat vähimalt IV ja III eelkristlikku aastatuhandesse ja on algul tähendanud sedasama, mis nüüd 'andma' ja 'võtma'. Vist tegid naabruses asetsevate kiviaja „külade" elanikud vastamisi

üksteisele kinke. Säärane väikekaubitsemine võis olla kiviajal õige tavaline. Vastastikune kinkide andmine on olnud algelistel rahvastel eriti moes külaskäikudel, mida on nende juures üldiselt harrastatud. Nii on eskimod, kamtšadaalid jt. loodusrahvad teinud perekondade viisi koguni kauge maa taha matku teiste perede külastamiseks. Need külaskäigud on olnud tihti üsna pika kestusega ja nendel on veedetud aega igasugu ajaviitelõbustuste kõrval ka vastastikuse kostitamise ja kaubitsemisega.

Samasuguseid külaskäike võime hästi kujutella ka meie kiviaja rahva juures. Vastastikuste kinkide andmisest on hiljemini arenenud vahetuskaubandus kokkulepitud kohtadel ja aegadel — laadad. On võimalik, et kiviajani ulatub tagasi ka nn. tumm kaubandus, mida on harrastanud paljud rahvad ja mida keeleteadlased peavad üheks vanimaks kauplemisviisiks soome-ugrilastegi juures. See toimus nii, et teatud kokkulepitud kohta pani üks pool maha oma müüapakutavad esemed ja eemaldus. Teine pool tõi samasse kohta kaubad, mida sooviti vastu pakkuda, ja eemaldus samuti. Kui nüüd esimene pool jälle ilmus ja teise poolt toodud asjad ära viis, oli kaup otsustatud; jättis ta aga need paigale, tähendas see, et ta pidas vastupakutavaid väärtusi liiga väheseks ja ootas veel lisa.

Ühenduses kauplemisega olgu esitatud ka andmeid soome-ugrilaste vanust m õ õ t u d e s t j a a r v u t a m i s e s t. Pikkusemõõtudest oli tarvitusel *süli, süld* — laialisirutatud käte vahe, mida tarvitatakse meil tänini näit. köite mõõtmisel. Arvutamises on soome-ugrilastel vastandina mõnele teisele Euroopa rahvale muinasajast peale valitsenud kümnendsüsteem või, nagu järgneb teisist keelelisist andmeist, kahekümnendsüsteem. Kümmet tähendati soome-ugri ajal sõnaga *lugu* (vrd. *lugema*). Meie arvsõnadest ulatuvad soome-ugri aega, osalt aga veel kaugemalegi, uurali aega, *üks, kaks, kolm, neli, viis, kuus, sada* ja *peel* = pool.

Liiklemisvahendid. Kõnesoleva aja liiklev eluviis, alatised kalastus- ja jahiretked pidid üldiselt arendama liiklemisabinõusid, ja need ongi võrreldes üldise kultuuritasemega olnud üsna edenenud ja mitmekesised. Nagu näitab sellekohaste sõnade olemasolu, on olnud algelisi teid, jalgradu. Veo-

29. joon. Kiviaja „küla". (Joonist. O. Kangilaski.)

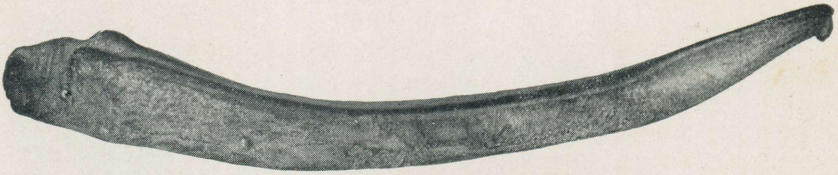

30. joon. Luuriist loomapeaga Sauga jõest.
(4/5 loomul. suurust. E. Rahva Muuseumi Aastaraamat VI järgi.)

31. joon. Sarvest inimkuju Pärnu jõest.
Vaade kõrvalt ja eest. (Loomulik suurus. Pärnu muuseumis.)

abinõudest oli vanker tundmatu. Koormaid toimetati nii talve- kui suveajalgi edasi lohistatavail veoriistadel, nagu aisadel ja ühe või kahe jalasega regedel. 32. joon. kujutab üht Soomest leitud kiviaja ühejalaselise ree jäänust ja selle järgi rekonstrueeritud rege. Neid riistu veeti enda järel, võib-olla kasustati veoloomadeks koerigi. Tihedate metsade tõttu oli aga maismaal liiklemine eriti lumetul aastaajal mitmeti takistatud. Veed pakkusid tol ajal seepärast sageli soodsamaid võimalusi edasipääsemiseks. Veesõidukeist on kammkeraamilise kultuuri piirkonnast, Laadoga järve äärest, leitud kiviajal tarvitatud ühest puust õõnestatud vene. Veel lihtsamaks liiklemisvahendiks oli mitmest puust kokkuseotud *parv*, mille olemasolule viitab ka selle soome-ugri ajalt põlvnev nimetus. Veesõidukeid aeti edasi kas teibaga tõugates või ka *sõudes*, nagu järgneb sellest soome-ugri-aegsest sõnast. Juba korduvalt mainitud ühendus Soomega näitab, et kiviaja veeliiklemisriistad võimaldasid pääsu ka üle laiema veevälja. Nii maal kui vetel oli eriti talvel häid edasipääsemise võimalusi. Talvel tarvitasid eriti mägistes maakohtades soome-ugrilased juba põlistest aegadest *suuski*. Soome ja Rootsi rabadest on leitud suuski, mis on selgesti kiviriistadega välja voolitud.

Ühiskondlikud olud. Eluviis. Perekond ja teatud arvu sugulasperede moodustatud suguharu on käsiteldaval ajal olnud juba selgesti väljakujunenud ühiskondlikeks korraldisiks. Meie keele sugulusastmeid tähendavad sõnad: *isa, ema,* 'vennad-õed', *onu,* 'lell', 'tädi', *käli, küdi, nadu* jt., põlvnevad kõik juba uurali ajastust, on seega pärit hiljemalt noorema kiviaja algult. Nii on kõik need sugulusvahekorrad käsiteldaval ajal etendanud juba oma osa. See on ka hästi arusaadav, kui arvestada, et kiviaja pered, otsustades eluasemete rühmade kaupa esinemise järgi, pole elanud ainult üksikperedena, vaid sageli suurperena koos. Suurpereks nimetatakse perekonda, kus täiskasvanud pojad on jäänud pärast naitumist oma perekonnaga edasi isa peresse ja kus hiljemini isa surma järel elavad vennad koos oma perekondadega ja nendega liituvad jälle nende pojad oma perekondadega, ühiselt endile elatust hankides. Kooselu suurperedena oli kiviajal seda loomulikum, et peale ühise toidumuretsemise oli kergem ja julgem ühiselt rännata ühest

asupaigast teise. Ja viimaks kõrgemate ühiskonnakorraldiste puudusel võis üksik igal ajal tarvilist kaitset saada kindlasti ainult lähimailt sugulasilt. Sugulussuhteis seisis isapoolne joon esikohal. Naine liitus abiellumisel mehe perekonnaga. Naitumine toimus kas naise võtmise või võib-olla ka röövimise, „tõmbamise" teel.

Nagu juba eespool mainitud, tuleb vähemate kohalikkude kultuurrühmade kujunemisest suurele kammkeraamilisele alale järeldada ka teatud hõimupiirkondade ja -suhete olemasolu. Kas hõimkondadel oli juba tol ajal mingit kindlamat korraldist, on kahtlane. Hõimuvahekorrad võisid põhjeneda

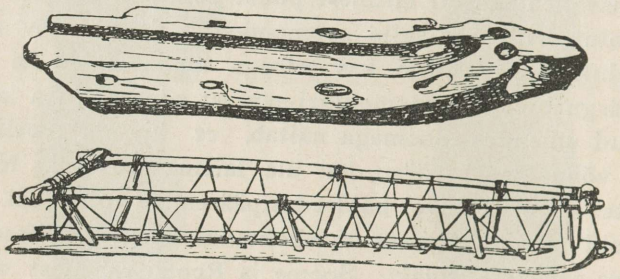

32. joon. Soomest turbarabast leitud kiviaja reejalas ja selle järgi rekonstrueeritud regi. (S. Pälsi järgi.)

ka ainult traditsioonil, nagu näit. kamtšadaalid meie päevil teatud pärimuse põhjal peavad endid kõik sugulasiks. On põhjust arvata, et üksikud suguharud pidasid teatud kalastus- ja jahipiirkondi endile kuuluvaks ega sallinud nende anastamist teiste poolt. Sugukonda ei sidunud niiviisi kindlasti ainult sugulusvahekorrad, vaid ka ühised majanduslikud huvid.

Tulusate saagikohtade omakspidamine sugukonna või hõimkonna poolt tähendas aga ainult huvi sealt saadava saagi vastu. Rändaval järjel elavad rahvad ei tunne maaomandit tänapäeva mõttes, ega tuntud seda kindlasti kiviajal meilgi. Omandi mõiste polnud siiski võõras. Omandiks oli üksikul inimesel kõik see, mis ta oli oma isikliku vaevaga valmistanud, ja perekonnale see, mis pere ühise tööga saavutanud. Juba uurali ajastust on meie keeles olemas sõna *salgama* — algupäraselt varastamise tähenduses. Küllap mõisteti selle all esmalt

seda, kui keegi võttis ühisvarast, näit. ühisest saagist, midagi salaja endale. Teiseks näitab aga mõni maasse peidetud varandus, koguke kiviesemeid jne., et ka üksikinimesel oli hirm oma vaevaga teenitud varanduse pärast, mida võis teine ihaldada ja mida seepärast pidi peidetama, varjul hoitama.

Rahva majandusjärg, elatumisviis, on, nagu näeme, olnud määrav ühiskondlikule korraldisele. Majandusliku olukorraga kõige lähemas seoses oli ka mehe ja naise asend pereja ühiskonnas. Nagu nüüdisaja loodusrahvail, olid kõige järele otsustades ka meie kiviaja rahva juures erisugused majanduslikud toimingud ja tööd teatud viisil jaotatud eri sugupoolte vahel. Jahipidamine ja muud suuremaid jõupingutusi nõudvad tööd ja ettevõtted lasusid meeste õlgadel. Kalastust aga toimetasid mõlemad pooled. Suuremad kalastusretked olid muidugi meeste hooleks, ent igapäevase leiva muretsemiseks kodu lähedusest püüdsid naisedki kalu. Peamiselt naiste ülesandeks langes ka taimtoidu korjamine, samuti algeline põlluharimine ja koduloomade pidamine. Kumbki sugupooltest valmistas ka enamasti ise enda hangitud toitu. Naine keetis kalad, jahvatas jahu ja tegi taimtoidud. Tema pidi üldse muretsema alatise ja korrapärase argitoidu eest endale ja lastele, tihti mehelegi. Kui jahimehed tõid koju tulles kaasa suupärast saaki, küpsetasid nad selle ise maitsvaks „praeks" ja sõid selle ka kõigepealt ise, jättes vaid jäägi ja kondid naisile-lapsile. Tuli aga mees jahilt saagita, oli temalgi varaks ainult naiste tehtud lihtne igapäevane toit. Sedaviisi iseloomustab kiviaja olusid võrdluse põhjal uusaja loodusrahvaste eluga soomlane dr. S. Pälsi. Niiviisi jagunesid meeste ja naiste osad mitte mõne kombe või pärimuse põhjal, vaid iseendast loomulikult, looduse poolt eri sugupooltele antud eeldustest ja omadustest olenedes. Naine oli mitte ainult jõult nõrgem, vaid ka kodu külge seotud laste ja nende eest hoolitsemise kaudu. Seepärast jäid tema hooleks kõik „väiksemad" ja kodused tööd, mis kokku kujundasid siiski suure koorma. Tema pidi täitma oma ülesandeid pidevalt ja väsimatult hommikust õhtuni ja päevast päeva. Mees pidi end küll puhuti tugevasti pingutama küttimisel, sõjas või muudel üritustel, ajuti aga võis ta endale lubada mõnusat puhkust ja laisklemistki. Naine alanes seega

peaaegu tööloomа järjele võrreldes mehega, kes pealtnäha teenimata tõusis isandaks. Kuid kõige selle juures jäi ometi lõplik vastutus perekonna olemasolu eest mehe õlgadele. Ainult mehe jõud ja osavus suutsid äärmises võitlusohus päästa perekonna ja ühiskonna, arvab sama soome uurija.

Kiviaja inimese elu ta rändude ja töödega on võimatu üksikasjus rekonstrueerida. On ometi üsna kindel, et tolle aja inimese eluviis meil sarnanes peaasjus sellega, millist praegu näeme samal anastaval astmel ja üldiselt samus loodustingimusis elavail Siberi rahvail, näit. meie kaugeil hõimlasil ostjakkidel ja vogulitel. Vaatleme seepärast nende aastast elu ja toiminguid.

Nagu juba osalt märgitud, jagunevad anastaval järjel elava inimese toimetused teatud määrani aastaaegade järgi. Meie geograafilises laiusvöötmes toimub küttimine eeskätt sügisel ja talvel, kalapüük aga langeb peamiselt kevadele ja suvele. Suveaeg pole mitmel põhjusel jahipidamiseks kohane. Suvel ei saa häid karusnahku, liha läheb soojas juba üle öö-päeva seistes halvaks, ja lõpuks inimese organism ei nõua soojal ajal rasvast lihatoitu. Kalastuseks sobib see aastaaeg palju enam: veed on lahti, kalad liiguvad sel ajal rohkesti ja koevad, kusjuures on häid võimalusi nende püügiks. Kalatoit on lihast kergem ja soojale ajale kohasem. Kalaliha laseb end ka kergemini kui loomaliha kuivatada ja säilitada. Neil põhjusil algab tähendatud rahvail peamine jahiaeg sügissuvel. Algul lastakse linde jõgede kallastelt. Siis aga päris-sügisel, põtrade ja hirvede jooksuajal, kolitakse laantesse, igaüks oma sugu- ja hõimkonna aladele. Siia ehitavad jahimehed oma suvistest asupaikadest, veteäärseilt rohumailt sisemaale rändavate metsloomade teedele tõkkeid, sundides neid nõndaviisi nimelt teatud kohtadest läbi minema, kus neid siis varitsetakse ja tapetakse. Samuti küütitakse metsloomi kohtadel, kust nad looduslikel põhjusil on sunnitud läbi rändama, mida jahimehed hästi tunnevad. Hilissügisel moodustavad jahimehed väikesi salku ja lähevad neis sageli kogu sügistalveks sügavale metsadesse. Kui on kasustada veoloomi, viiakse sageli peredki kaasa. Vastasel korral jäetakse need talvkorterisse jõgede äärde, kuhu tulevad jahimehedki südatalveks tagasi. Siis, aasta kõige külmemal ajal, liigub loomi vähe ega tasu end kauged küttimisretked. Sel ajal, pe-

rede taliasupaigus koos olles, kogunevad mehed tavalisesti oma sugukonna keskusse rahvakoosolekuid pidama ning ühiseid asju otsustama. Taliasulad on sageli üldse teatud keskkohaks, mille ümber keerleb elu neil rahvail. Sinna kogutakse tagavarad talveks ja üldse niisugune varandus, mida mingil põhjusel ei võeta rändudele kaasa — suvel tuleb ju igapidi vähemaga toime. Selleks leidub taliasulais Siberi ugrilastel ja laplastel tihti aitu. Järgneb lühike kevadtalvine küttimisaeg. Seejärel aga rännatakse niisuguste vete äärde, kus on kevadine kalapüük osutunud soodsaks. Sellega algab ühtlasi kevad-suvine, ülekaalukalt kalapüügiks kuluv aastaaeg.

Nõnda kujutab U. T. Sirelius Siberi kütt- ja kalurrahvaste elu aastast ringkäiku. Umbes samuti, ainult mõnedest looduse erinevusist olenevate vähemate vahedega peab olema keerelnud meie kiviaja rahva elu ja retked aastaaegade, püügi-„sesongide" viisi.

Usund. Soome-ugrilaste usund oli animistlik, s. o. nad pidasid peale inimese kogu muud loodustki hingestatuks, elavaks. Tolle aja inimese ilmavaatele on iseloomulik, et inimene ei pidanud end ümbritsevast loodusest kõrgemaks olendiks, vaid igapidi selle sarnaseks, n. ö. looduse osaks. Pidades igat eset ja loodusnähtust hingestatuks, arvas ta neid samal viisil elavat, nagu elas inimene, arvas neil olevat samu vajadusi, mida tundis ise. Sellest järgnes tarvidus hoolitseda loodushingede eest ja tuua neile ande. *Tõiv* on sääraste andide vana, uuraliaegne nimetus.

Inimese hinge, samuti igat loodushinge nimetati uurali ajast saadik *vaimuks*. See oli jõud, mis eraldas elava inimese elutust laibast ja mis pani inimese liikuma ja toimlema. Seda elujõudu kujuteli ürginimene loomulikult füüsilisena. Hing arvati sisalduvat eriti teatud elundeis, südames, peas, suguelundeis, aga ka veres, sest nende kehaosade vigastamisel ja vere väljajooksmisel kaotas inimene elu. Hing võis lahkuda kehast. Sellise olukorrana kujuteldi nähtavasti magamist ja minestust. Hing võis ka kehast eraldi liikuda ja oli nähtav näit. unes, hing võis siirduda teistessegi olendeisse. Selle hinge kui elujõu kõrval kujuteldi veel teist viisi avalduvat hinge, nn. varihinge, mida soome-ugri alg-ajal tähendati sõnaga *ise*. See oli inimese tei-

sik, kes saatis inimest kõikjal ja kes sai nähtavaks näit. päikeseja kuupaistel, vastupeegeldusena vees jne. Hingejõud oli samuti nagu füüsilinegi jõud eri inimesil erisuurune. Seetõttu võis üks inimene teist oma hingejõuga alla heita. Erakordselt suure hingejõuga inimesi nimetati soome-ugri ajast saadik *nõidadeks*. Nõid oskas kohelda teiste hingi, võis neid oma suure jõuga alistada ja sundida, hankides tarvilisel korral niiviisi abi haiguste ja hädade puhul; sest viimaseidki arvati johtuvat pahust, vaenulikest hingedest, mida võis aga nõid oma jõuga taltsutada ja peletada. Teiste hingedega ühendusse pääsemiseks nõia hing eraldus kehast — nõid langes minestusse, „lõvesse". Oma hingejõu suurendamiseks nõiad, samuti aga muudki inimesed varustasid

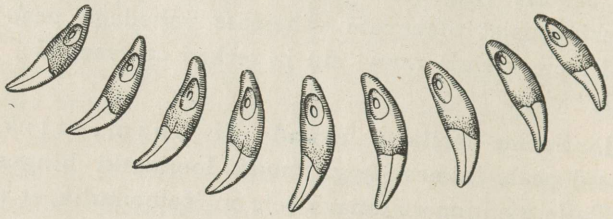

33. joon. Lääne-Nigulast kiviaja hauast leitud helmestena kantud koerahambad.

endid esemetega, milles arvati sisalduvat hingejõudu. Niisuguseiks esemeiks peeti näit. tugevate kiskjate loomade hambaid, mida on korduvalt ilmnenud ripatsitena kiviaja hauapanuste hulgas (vt. 33. joon.). Nagu öeldud, kujuteldi haigusigi olenditena. Oli inimene haige, tähendas see, et teda, tema elujõudu olid vallanud kahjulikud jõud, hinged. Samuti mõisteti surmagi. Oli inimene surnud, arvati tema elujõud nõrkenuks, sest selle üle pidid olema saanud võimust teised vaenlikud jõud. Surnut kardeti mitte tema enese pärast, vaid teda vallanud hädaohtlike jõudude pärast. Soome-ugri ajast peale on meie esivanemad surnust lähtuvat jõudu, mida konkretiseeris laibast tulev lehk, nimetanud *tooneks*.

Eri peatüki muistse inimese usundist moodustab surnuteaustamine. Inimese elu ei arvatud surmaga lõppevat. Surm tähendas ainult ta elujõu lõtvumist, allajäämist surmatoovaile jõududele; inimese hing arvati aga iseendast edasi elavat.

Surnuhinge nimetuseks oli soome-ugri algrahval *koll*. See elab veel tänini meil rahva kujutluses näit. laste hirmutisena. Surnu hing võis siirduda ka teistesse olendeisse, isegi loomadesse. Surnute hingi peeti tarvilikuks meelitada ja lepitada ohver-andidega, toidu ja esemetega, mida arvati neile surmajärgses elus tarvis minevat. Kogu kammkeraamilise kultuuri piirkonnast pole kuni III eelkristliku aastatuhande lõpuni teada ühtki hauda. Surnuid pole nii siis meil esialgselt maetud. Arvatavasti viidi laip elavate juurest ära kuhugi eemale ja jäeti lihtsalt maha. Nõnda toimetavad oma surnutega praegugi mõned loodusrahvad. Võib-olla seletub see meie rahva rändava eluviisiga, kus asuti kord ühes, kord teises paigas, et surnuid ei peetud vajaliseks koguda ühte asukohta, kalmistusse. II aastatuhande algul Eestisse ilmunud venekirveskultuur tõi teiste uuenduste seas siia ka surnute matmise, mis jäigi meil sellest ajast peale püsima. Laiba uuraliaegne nimetus *kalm* kandus hiljemini üle matmiskoha nimetuseks, kus arvati surnute hingi edasi elavat ja mis oli ürginimese esimeseks pühapaigaks. Meist ida pool asuvate soome-ugri rahvaste juures möödus veel palju aega, ennekui seal lõi läbi matmine.

Surnute m a t m i s e maksvuselepääsemisel asetati meil laip maasse kaevatud hauda kas väljasirutatult selili või külili või põlved konksu tõmmatult (vt. 34. joon.). Viimast asendit seletatakse sellega, et surma kujuteldi unesarnasena ja laip asetati seepärast magamisasendisse. Surnule anti kaasa teises maailmas tarvitamiseks tavaliselt venekirves, mõni talb, luuriist, nooleots, savinõu jne. (vt. 34., 15. ja 16. joon.). Kiviaja kalmistud asetsevad harilikult asulakohtade juures. Neist pole aga säilinud mingeid maapealseid märke, näit. künkaid, ja neid leitakse seepärast juhuslikult, tavalisesti mitmesuguseil kaevamistöil.

Seoses usundiga on kohane öelda veel paar sõna kiviaja k u n s t i s t k i, sest need olid teineteisega mõnevõrra seoses. Kunstist pole küll kuigi palju mälestusmärke. Keraamikas, savinõudel kohtasime lihtsat geomeetrilist ornamenti. See seisis paralleelsete joonte, ümmarguste ja mõnikord rombiliste lohkude vahelduvas, rütmilises kordamises. Niisugust geomeetrilist ilustamisviisi võib leida peaaegu igal loodusrah-

val. Peaaegu kogu kammkeraamilise kultuuri alal ja Eestiski tuleb aga veel ette teissuguseid kunsti avaldusi, nimelt enam või vähem naturalistlikke loomakujutusi. Iseäranis rikkalikult

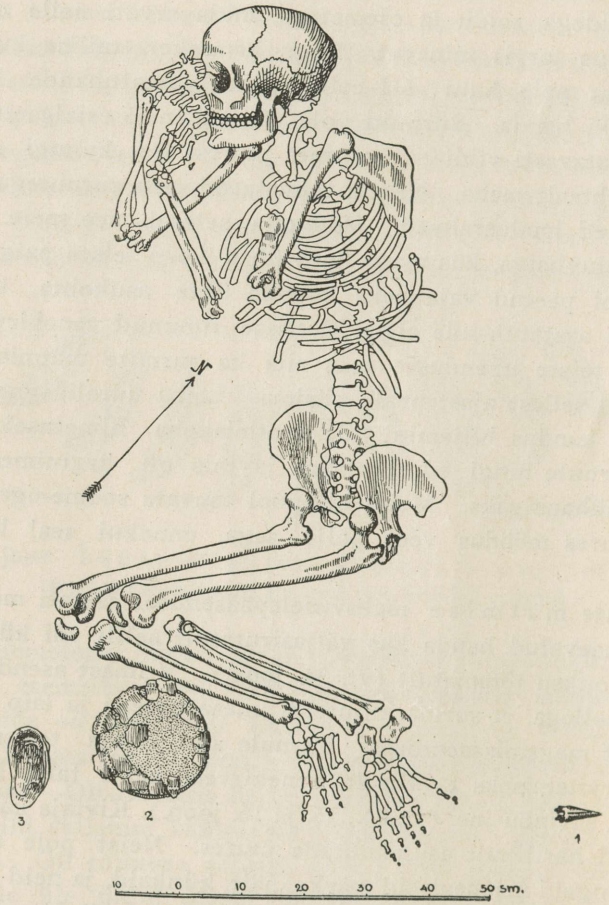

34. joon. Luustik ja panused kiviaja hauas Sope kl. Lüganuse khk.
1. Luust naaskel. 2. Savinõu (pildist. 15. joon.). 3. Pärlmutterteo karp. (R. Indreko järgi.)

avaldub see naturalistlik kunst Aunuse piirkonnas, Ida-Soomes ja Põhja-Venes, kust on leitud hea hulk kivist osavalt voolitud loomapäid ja loomapeadega ilustatud kivikirveid, puulusi-

kaid jm. Aunuses esinev teatud pehme, voolimiseks hästi sobiv kiviliik on omast kohast pakkunud häid eeldusi nende skulptuurtööde sünniks. Iseenesest on aga see loomi kujutav ilustusviis tüüpiline metsastus- ja kalastusastmel elava rahva kunstile. Samasugusena elab see väga paljude küttimisjärjel olevate rahvaste juures ja igal pool on sel ühine tagapõhi — jahimaagia, nõidus jahiõnne suurendamiseks. See kunstilooming polnud siis „kunst kunsti pärast", vaid oli usulise tagamõttega, põhines kujutlusel, et inimene, kes suudab „kunstnikuna" valitseda teatud looma kuju üle, valitseb nägematult ka vastava looma, õigemini selle hinge üle. Et see oli jahimehele tähtis, on seletamatagi selge. Ühe sõnaga, selle kunsti tooted taotelid kõigepealt jahiõnne. Eestist on käsiteldava naturalistliku kunsti mälestusmärke leitud võrreldes ida- ja põhjapoolse kammkeraamilise piirkonnaga vähe. Siin puudus kohane kivi, millest oleks olnud kerge skulptuurtöid valmistada ja mis oleks kaua säilinud; muist hästivoolitavaist aineist — luust ja puust — esemed on aga ajahammas enamasti hävitanud. Säilinud on vaid mõned harvad luu- ja sarvskulptuurid. Selles, et Eestis pole zoomorfne, s. o. loomi kujutav kunst jätnud silmapaistvaid jälgi, pole siiski süüdi ainult püsiva materjali puudus, vaid ka meie maa asend piiril vastu läänepoolseid põllumajanduslikke maid. Igal pool võib tähele panna, et rahvakunstist kaovad naturalistlikud loommotiivid, niipea kui kütindus taganeb põllunduse eest. Nagu nägime, ulatus Eestisse kiviaja lõpu poole teiste läänelistе kultuurimõjude puhangute seas ka esimene tutvus maaharimisega. See toimus just ajal, mil ida pool oli naturalistlik kunst oma õitsejärgus. Pole kahtlust, et algav üleminek põllundusele meil ei soodustanud jahimeestekunsti edenemist. Üht Eestist leitud väheseist loomapeadega kaunistatud luuesemeist kujutab 30. joon.

Kirjeldatud naturalistlikust jahimeeste-kunstist täiesti lahus seisab üks Pärnu jõest leitud skulptuur. See on sarvest voolitud inimkuju 31. joon., mis Kirde-Euroopa kiviaja kunstile võõras, mille sarnaseid aga leidub rohkesti Doonaumail. Kuigi Pärnu inimkuju kahtlemata on voolitud siin, on selle eeskujud meile tulnud ilmsesti Doonaumailt, arvatavasti

Poola ja Ida-Preisi kaudu, kust samuti on teada sääraseid kujusid. Vist on selgi kujul olnud usundiline tähendus, arvatavasti seisis ta ühenduses surnute-, esivanemate-kultusega.

Luudeleiud. Nooremast kiviajast on meil oma maa elanikkude kohta haudadest leitud luustikkude kaudu ka juba antropoloogilist materjali. Ehkki neid on seni päevavalgele tulnud ja kirjeldatud üsna vähe (6 luustikku 4-st leiukohast), saame neist siiski esialgseid teateid selle üle, millisesse tõugu kuulusid meie maa tolle aja asukad. Enamik mainitud luustikest on osutunud *põhjatõuliseks*, kas enam-vähem puhtal kujul või juba vanemast kiviajast saadik Kesk- ja Lääne-Euroopast tuntud *Crô-Magnon-tõu* sugemetega; osalt võib nende juures tähele panna sugulust Rootsist ja Kirde-Saksast leitud kiviaja luustikkude, osalt jälle Laadoga lõunarannikult väljakaevatud sama vanade luudeleidudega. Viimane asjaolu on seepärast eriti märgitav, et Laadoga äärest leitud luustikud kuuluvad kindlasti kammkeraamilise kultuuri kandjaile. Sinna ei ulatunud Kesk-Euroopast laiali tungiv venekirveskultuuri kandjate laine. Vähem osa meilt leitud luustikkudest (Saaremaalt!) kuulub mingisse lühipeasesse tõugu, arvatavasti *ida-balti tõugu*. Nõnda on siis juba kiviajal meie maal esindatud needsamad rassilised elemendid, mis moodustavad meie tänapäeva rahvastiku. Vististi ei jagunenud need elemendid eri maaosade järgi, vaid esinesid segamini nagu tänapäevalgi. Millises arvulises vahekorras esinesid need elemendid kiviajal, seda ainestiku vähesuse tõttu muidugi ei saa esialgu öelda.

Kokkuvõte. Noorema kiviaja kultuur Eestis arenes samuti nagu kogu muuski kammkeraamilises piirkonnas otseselt kohalikust *vanemast kultuurist*. Nägime, et see noorem kultuurrühm käsitas sama Põhja-Euroopa Läänemerest ida poole levivat metsavöödet, mis oli olnud varemini luukultuurigi levimisalaks. Selle ala asukad elasid nooremal kiviajal nagu vareminigi anastava majanduse astmel. Üksikasjus osutas aga noorema kiviaja kultuur võrreldes varemaga suurt edu ja diferentseerumist. Kammkeraamilise kultuuri piirkonnas, mis moodustas luukultuuri ajal alles ühise terviku, võib noorema kiviaja lõpu poole hakata eraldama mitmeid koha-

likke rühmi. Nii oli kujunenud üks alarühm Edela-Soome, teine Karjala-Aunusesse, kolmas praegusse Kesk-Venesse jne. Ka nüüdne Eesti ja Põhja-Läti moodustasid omaette terviku, mida ühendasid mitmed ühised nähtused; Väina jõest lõuna pool olev Läti osa ja Leedu osutavad aga võrreldes meie alaga juba mõningaid erinevusi. Riistade seas leidsime Eestist nooremal kiviajal hulga uusi vorme. Need osutasid ühelt poolt kodust arengut, teiselt poolt ka kokkupuuteid naabermaade kultuuridega ja sealt siia tulnud mõjusid. Suhteliselt kõige enam uut tõi meile noorema kiviaja teisel poolel sissetungiv venekirveskultuuri laine: peale uue kirvesrelva ja keraamika tõi see ka surnute matmise ja esimese tutvuse karjapidamise ja põlluharimisega. Kiiresti laiali tungivad venekirveskultuuri kandjad, oletatavad alg-indo-eurooplased, jõudsid aga siia oma lähtekohast, Kesk-Saksast, kaugetele maadele ilmsesti ainult suhteliselt vähesel arvul; seepärast näikse nad Eestis ja Lätis peagi kohalikku algrahvasse ära sulavat. Ainult Ida-Preisi läks kammkeraamilisele piirkonnale kaduma, läänest pealetungiv kultuurilaine sai seal täiesti valitsevaks ja selle järele otsustades ka uustulnukad peremeesteks. Ida-Baltimail aga seguneb venekirveskultuur varsti kohaliku vanema kultuuriga. Ta jätab siinsesse kultuuri küll tunduvaid mõjusid, ei suuda aga vanu kammkeraamilisi traditsioone murda, ja need jätkuvad, nagu allpool näeme, ka meie metalliaja ainelises kultuuris.

Noorema kiviaja kultuur on Eestis üldiselt tähelepandavalt t u g e v. Tolle aja leidude hulk jääb meil küll põhjapoolse naabermaa Soome omast maha. Eesti oli ju, võrreldes kümnete tuhandete järvede maaga, Soomega, vähem veterikas ja seega kiviaja kalastajale asumiseks vähem soodus. Sellest hoolimata oli Eesti kõnesoleva aja kultuur väga mitmekesine ega jäänud arenemisvõimelt maha kammkeraamilise piirkonna teistest leiurikkamatest rühmadest, vaid sammus nendega koos sel alal esirinnas. Olles elavas ühenduses naabermaadega, suutis see võõrsilt tulnud mõjusid mitte ainult sulandada, vaid, kujundades mõnegi omapärase vormi, mõjustas omalt poolt koguni tihedasti asustatud Soomet. Eesti ala tugevuse põhjuseks oli kahtlemata ta soodus asend, mis võimaldas tal kasu saada vahetalitusest ühelt poolt tolle aja kohta rahvarikka Soome ja lõuna-

poolsete maade vahel, ja teiseks, vähemal määral, idapoolsete ja lääne- või edelapoolsete kultuurialade vahelisest ühendusest. Ida-Baltimaade, ms. Eestigi lähedus kultuuriliselt ees sammuvale Läänele soodustas nende maade edasijõudmist. Ja nii võib nooremast kiviajast peale, eriti seejärel, kui siia ulatus venekirveskultuur, näha, kuidas Ida-Baltimaad omandavad järjest enam läänepoolset värvingut ja neist ida pool olevast kammkeraamilise kultuuri alast eraldudes ikka enam oma teed hakkavad käima. Iseäranis selgesti saame seda näha järgnevail metalliaegadel. Täieline metallkultuur, samuti põlluharimine pääsevad siin maksvusele tunduvalt varemini kui meist idapoolsel nüüdse Vene alal.

Kiviaja kultuuri kirjeldus on nõudnud rohkesti ruumi. Osalt seepärast, et see oli pikk ajajärk — pikem kui kogu sellele tänini järgnev ajalugu — ja osalt põhjusel, et meie maa tolle aja loodusolud ja asukate eluviis oma rändudega, jahi- ja kalamajandusega, ühiskondlike vahekordadega jm. põhjalikult erinesid neist, millega oleme nüüdisajal harjunud. Tänapäeva seisukohalt ja kultuuri kõrgustelt tolle kauge aja oludele tagasivaatajale tundub see ajajärk tavalisesti ääretult algelisena ja abituna, ammu üleelatuna ja niiviisi meie ajaloole väheolulisena. Ainult selle primitiivsust arvatakse mõnikord veel huvi pälvivaks. See vaade pole siiski õige. Me näeme aastatuhandete taha jäänud kiviaja kultuuri tervikust ju ainult katkeid. See asetab ta meie silmis kergesti allapoole kui õigus. Et kiviaja kultuur polnud madal, ilmneb juba sellest, et järgnev aeg ei suutnud seda kaugeltki otsekohe ületada. Jaa, kiviaeg andis mitte ainult nagu iga teine ajaloo-järk vajaliku aluse talle vahetult järgnevale ajastule, vaid tähendas mõneski suhtes kauaks arengu tippe ja pärandas pikkadele aegadele, isegi tänapäevani nii mõnegi kultuursaavutise ja -vara. Nüüdisaja terase asetäitja, kivi töötelemise alal oli saavutatud kiviaja lõpuks tase, milleni järgnevad aastatuhanded enam ei jõudnud ja mida alles uus-aeg on jälle osalt ületamas. Kivi abil puu ja teiste ainete käsitsemine aga oli viidud täiuse ja meisterlikkuseni, mida peab imetelema meie „tehnika aastasadagi". Nagu tehniliselt nii tähendab ka majanduslikult kiviaeg meie maa ajaloos omaette-ajastut, puhtaimal kujul anastava majanduse valitsust ja õitsen-

gut, kus kasustati üllatava leidlikkuse ja teravmeelsusega kõiki võimalusi, mida pakkus meie maa loodus ja mida võidi tarvitadaolevate materjalidega teha. Ja just siin, anastava, küttide ja kalurite majandusviisi ja -vahendite alal, saavutati nii mõndagi, mida on kaua kasustanud järgnevate aegade aineline kultuur hoolimata sellest, et uued materjalid, metallid, avasid järgnevale ajale sootuks uusi arenguavarusi. Me ei või mitte unustada, et kiviaja kojad, võrgud, mõrrad, vibud-nooled, erisugused püügiviisid jm. saavutised ja pärandid on läbi aastatuhandete andnud ja veel osalt täninigi aitavad anda meie rahvale peavarju, toitu ja tulu. Isegi vaimselt alalt, rahva uskumuste ja kujutelmade vallast, leiame elemente, mis on läbi aastatuhandete edasi elanud meieni. Üks osa meie rahvakultuurist põlvneb niiviisi kaugest kiviajast ja see aeg väärib siis ometi hinnangut mitte ainult vahetult järgnevate aegade, vaid ikkagi kogu Eesti ajaloo ja osalt veel meiegi aja ja põlve seisukohalt.

Kirjandust.

Looduslikkude olude kohta vt. 9. lk. loendatud kirjandust.

Kiviaja muististe üldine käsitlus, mis annab ka vastava vanema kirjanduse ja uurimise ajaloo: A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis. I. Tartu Ülikooli Toimetused. B III. Tartu 1922.*

Eriti kiviaja vanema järgu kohta: R. Indreko, *Die Funde des Pärnu-Flusses aus der Sammlung von Dr. J. Pajo im Archäologischen Kabinett der Universität Tartu. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu 1932.* — R. Indreko, *Kiviaja võrgujäänuste leid Narvas. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VII. Tartu 1932.* — R. Indreko, *Skulptuur ja ornament Eesti kiviaja luuriistades. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat VI. Tartu 1931.* — R. Indreko, *Der Siedlungsfund von Moksi, Gemeinde Võisiku. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu 1932.* — R. Indreko, *Võrtsjärve põhjaranniku asustamine ja looduslikud tingimused. Loodusevaatleja 1930, nr. 6. Tartu 1930.* — R. Indreko, *Kiviaja kronoloogia küsimusi. Ajalooline Ajakiri 1932,* lk. 177 jj.

Kiviaja noorema järgu kohta eelmisele lisaks: *Eesti kinnismuistised, muinasaegsed ja poolajaloolised. Tartu 1925.* — S. Pälsi, *Kulttuurikuvia kivikaudelta. Helsinki 1916.* (Käsiteleb eriti kultuuriolusid kammkeraamilises piirkonnas.) — A. M. Tallgren, *Rahvuslised olud eelajaloolisel ajal Ida-Baltikumis ja põhjapoolses Ida-Euroopas. Eesti Kirjandus 1923,* lk 200 jj. — Rahvuslikest oludest, kultuurilugu keelelisil andmeil: E. N. Setälä, *Soome sugu rahvaste eelajalugu. Soome keelest H. Bekker. Tartu 1932.* — *Suomen kulttuurihistoria. Toimituskunta: G. Suolahti, E. Aaltonen, L. Kuusanmäki, P. Renvall, H. Waris, E. Jutikkala. I. Helsinki 1933.* (Eriti peatükk „Suomen kansan kulttuurihistoriallinen perintö" A. M. Tallgren'i ja Y. H. Toivonen'i sulest.) — Soome-ugri rahvaste algkodu küsimuse teissuguseid lahendusi: O. Almgren, *Några svensk-finska stenåldersproblem. Antikvarisk Tidskrift för Sverige XX:1. Stockholm 1913.* — G. Kos-

sinna, *Die Indogermanen I. Mannus-Bibliothek Nr. 26. Leipzig 1921.* — Eelmise kohta vt. aga: *Eesti Keel 1922*, lk. 188 jj. (A. M. Tallgren). — Etnograafilisi paralleele muinasteaduslikele ja keelelistele andmetele: I. Manninen, *Die Sachkultur Estlands. I. Õpetatud Eesti Seltsi Eritoimetused I. Tartu 1931.* — *Suomen suku. Toimituskunta: A. Kannisto, E. N. Setälä, U. T. Sirelius †, Yrjö Wichmann †. III osa. Helsinki 1934.* (Selles eriti osa „Elinkeinot" — elatumisviisid, U. T. Sirelius'e ja I. Manninen'i sulest.) — Muistsest usundist: O. Loorits, *Eesti rahvausundi maailmavaade. Elav Teadus nr. 12. Tartu 1932.* — Kiviaja inimese antropoloogiast: C. M. Fürst, *Neolithische Schädel von der Insel Ösel. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Riga 1914.* — J. Aul, *Etude anthropologique des ossements humains néolithiques de Sope et d'Ardu. Õpetatud E. Seltsi Aastaraamat 1933. Tartu 1935.* — J. Aul, *Eestlaste tõulisest kuuluvusest. Eesti Hõim 1933*, nr. 1—2, lk. 15 jj.

PRONKSI- JA VARANE RAUA-AEG.

PRONKISAEG.

(1300—500 e. Kr.)

Pronksiaja üldine iseloomustus. Umbes teise eelkristliku aastatuhande keskpaiku tulid Eestis tarvitusele esimesed metallist, pronksist riistad — algas pronksiaeg, mis kestis ligemale aastatuhande. Vase ja pronksi (s. o. vase ja inglistina sulami) tarvitamine oli nagu mitmed muudki kultuursaavutised levinud vanust Idamaist, s. o. Assüüriast ja Mesopotaamiast. Kolmanda aastatuhande lõpu poole, kui meil valitses alles täielikult kiviaeg, oli nende metallide tarvitamine saanud Vahemere kaudu Lõuna-Euroopas tuntuks. Siit levis see aegamööda põhja poole ja ulatus ülaltähendatud ajaks meilegi. Pronks ei pääsenud aga kaugeltki samavõrra maksvusele kõigi maade ainelises kultuuris, vaid ühtedes enam, teistes vähem ja kolmandais peaaegu mitte sugugi. Pronksiaja kultuurile on iseloomulik, et see teravamini kui eelkäiv kiviaja ja osalt ka enam kui järgnev raua-aja kultuur näitab kuhjumist teatud keskustesse, milledega võrreldes teiste maade tase jääb palju madalamale. See olenes riistade valmistamiseks vajaliste metallide, vase ja inglistina piiratud esinemisest looduses. Kultuurkeskusteks kujunesid esijoones need maad, kus neid metalle leidus. Nende kõrval aga ka teised, kus oli saadaval mingisuguseid muid loodusvarasid, milliste vastu võidi metalle osta, või siis ka piirkonnad, kust käisid läbi tähtsad kaubateed ja mis „transiidilt" teenides jõudsid endile muretseda metalle. Vahepealsed, osalt väga laialdased alad, kus polnud neid eeltingimusi, jäid paratamatult vaeseks ja kultuuriliselt teistest maha. Niisuguste kultuuriliste perifeeriate, äärmaade hulka kuulusid

pronksiajal ka Ida-Baltimaad, ms. Eestigi, ja edasi peaaegu kogu Kirde-Euroopa, s. o. endine kammkeraamilise kultuuri piirkond.

Nendeks pronksiaja keskusteks, mis, asetsedes Eestile kõige lähemal, mõjustasid siinset kultuuri, olid Skandinaavia ja Ida-Preisi. Skandinaavias sammus esirinnas Taani. Kuid kultuuriliselt olid rikkad ka Lõuna- ning Kesk-Rootsi, Lõuna-Norra ja samasse kultuuripiirkonda kuuluvad Loode-Saksa alad. Selle kultuurrühma kandjaks peetakse alg-germaani rahvast, kes hakkas seks ajaks varemast ühisest indo-eurooplaste perest omaette tervikuks eralduma. Teine nimetatud keskusist, Ida-Preisi, ei omanud üldiselt kaugeltki seda kaalu, mis oli eelmisel. Aga suurema läheduse tõttu oli selle mõju Ida-Balti alale ometi tunduvam kui Skandinaavial. Ida-Preisi sai oma metalli peamiselt lõuna poolt, Transilvaaniast, mis oli läbi kogu esiajaloolise aja üheks Euroopa rikkaimaks vase väljaveo maaks ja varustas selle metalliga ms. Läänemeremaidki. Metalli sissevedu Ida-Preisisse toimus suurelt osalt vahetuseks sealt leitava hinnalise merivaigu vastu. Ida-Preisi pronksiaja kultuuri kandjaks oli nähtavasti see indo-eurooplaste haru, kes oli selle maa vallutanud juba kiviajal kammkeraamilise kultuuri rahvalt. Sellest indo-eurooplaste rühmast on hiljemini kujunenud nüüdsed balti rahvad, leedulased, lätlased ja paari sajandi eest väljasurnud preislased ning seda võiksime nimetada alg-balti rahvaks. Ida-Preisi kultuurrühm tungis aegapidi edasi ida poole ja vallutas pronksi- ja varasel raua-ajal vähemalt nüüdse Lääne-Leedu ja Edela-Läti (vt. 38. joon.). Võib arvata, et selle kultuuri ekspansioonile vastas ka balti hõimude edasitung ida ja kirde suunas.

Läänemere idarannik ja Kirde-Euroopa. Läänemerest ida poole leviv suur metsade-ala, endine kammkeraamilise kultuuri piirkond, oli pronksiajal ja osalt veel raua-ajalgi üsna metallivaene. Siinne aineline kultuur jätkas otseselt kiviaegset ja põhines edasi kivil, iseäranis aga luul ja puul. Tehniliselt on selle aja riistad võrreldes kiviaegsetega valmistatud palju halvemini. Enne kõike kiviriistadel, samuti aga ka luust esemeil puudub endine tüüpiline vorm, nad on kujult juhuslikud ja toorelt välja töötatud. See langus on teatava määrani arusaadav, kui arvestada, et jõukamais, esirinnas käivais mais valmistati nüüd kõik paremad riistad metallist ja üks-

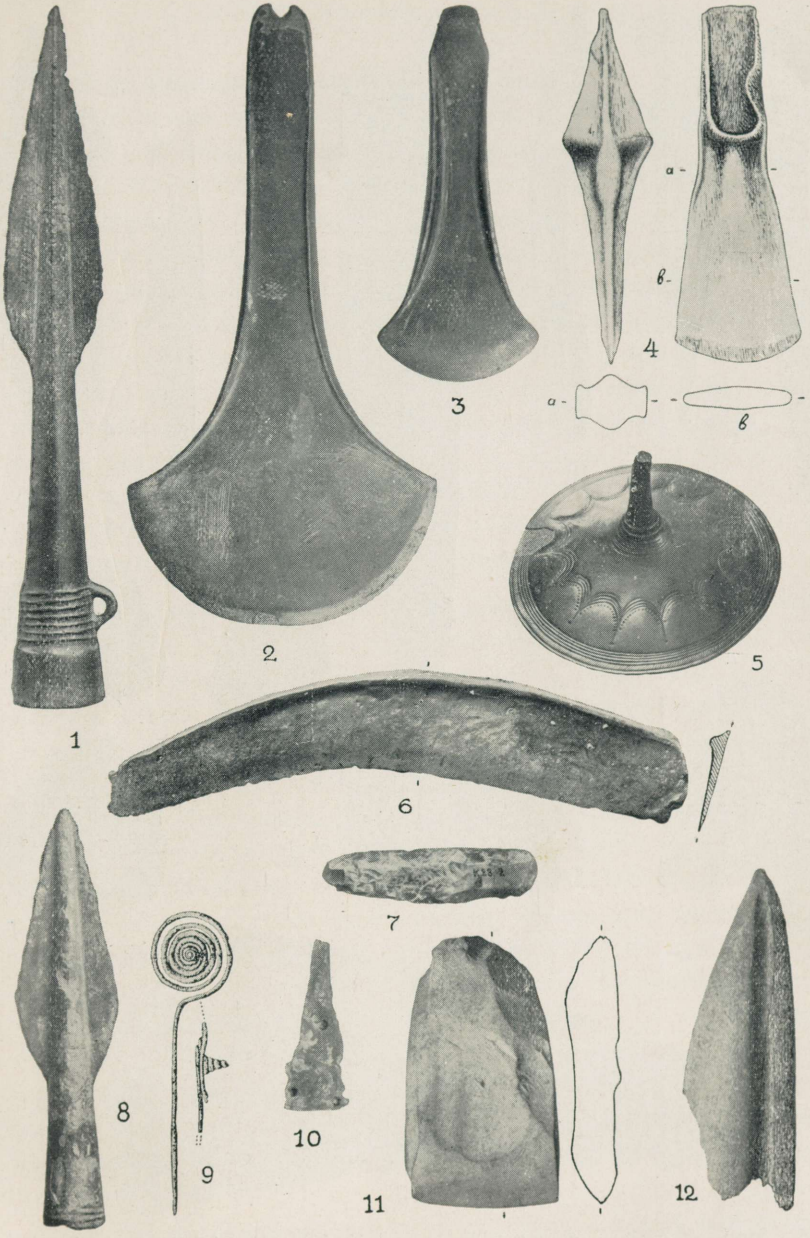

35. joon. Pronksiaja leide Eestist.

1. Odaots, pronksist, Muhust. 2—4. Pronkskirved Kaarma, Kolga-Jaani ja Karksi khk. 5. Vööehe („tutulus") Keila khk. 6. Pronkssirp Kolga-Jaani khk. 7. Odaots, katkine, tulekivist, Kaarma khk. 8. Odaots, pronksist, Kullamaa khk. 9. Rinnanõel Saaremaalt. 10. Pintseti katkend Ambla khk. 11. Talb, kivist, ja 12. odaotsa katkend, kondist, Kolga-Jaani khk. (Umb. $^2/_5$ loomul. suurust.)

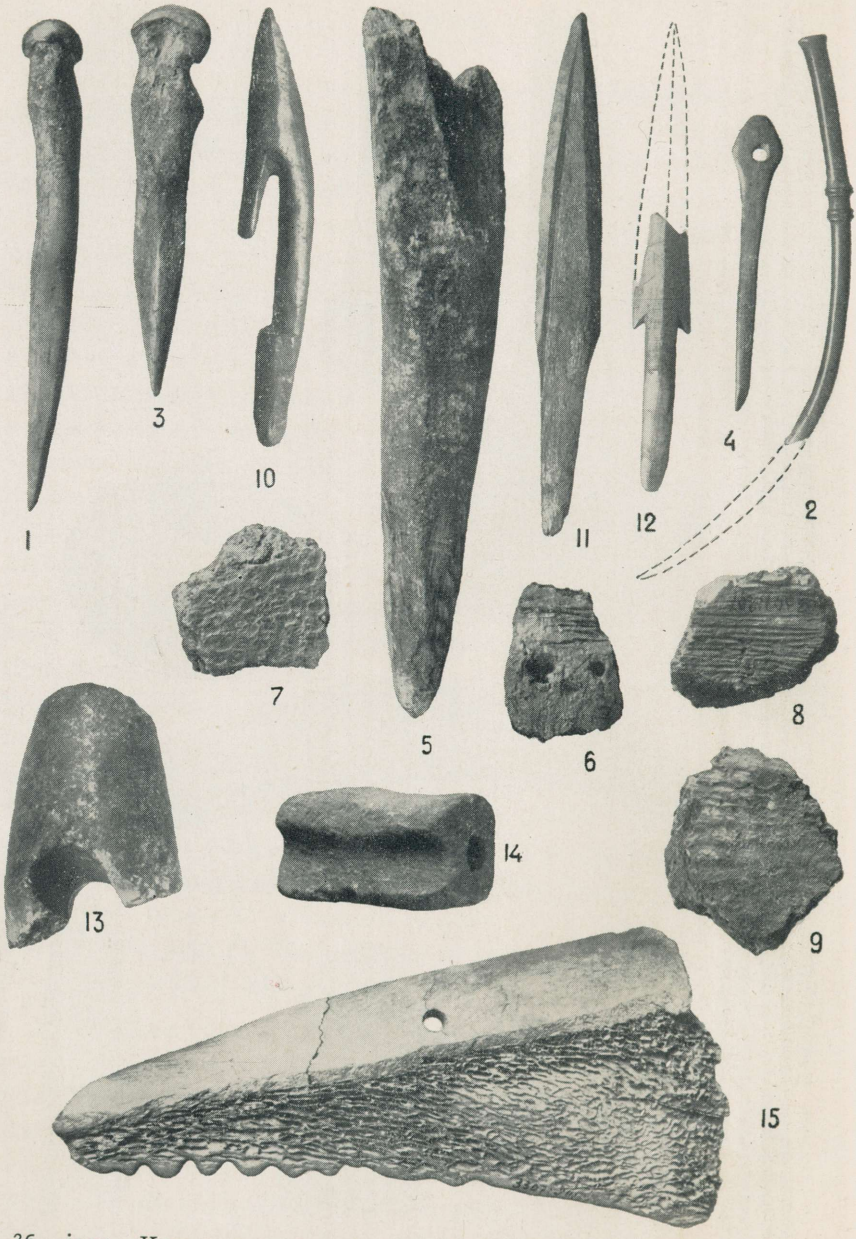

36. joon. Kont-, sarv- ning kiviesemeid, savinõude kilde ja valamisvormi tükk pronksiaja asulakohast Asva kl. Pöide khk.

1, 3, 4. Naasklid, kaks esimest põdra roideist. 2. Kontnõel, jäljendab metallnõela. 5. Põdrasarvest terariist. 6—9. Savinõude kilde. 10. Kontahingiots. 11, 12. Kont-nooleotsad. 13. Kivikirve katkend. 14. Savist (kaelavõru?) valemi katkend. 15. Kontese, arvatavasti linakammi katkend. (Umb. ½ loomul. suurust.)

nes kõige lihtsamaid tarbeasju tehti veel kivist ja luust. Setõttu jäi nende ainete ümbertöötamise tehnika hooletusse ja taandus. Muidugi langes see siis ka perifeerseil aladel, nagu seda oli Kirde-Euroopa. Kui mitte arvestada Kama ja keskmise Volga maid, mis said Uuralist vaske ja kus esines seetõttu üsna rohkesti metallasju, tarvitati metallriistu pronksiajal Läänemere- ja Uurali-vahelisel alal kivi- ja luuesemete kõrval üldiselt vaid erandlikult. Kogu selle ala kultuuri kõnesoleval ajal võiks võrrelda laplaste elujärjega veel mitte väga ammuse aja eest, kus nad ka niihästi kui kõik oma riistad valmistasid luust; vahe oleks ainult selles, et laplased pole harinud maad, kuid endise kammkeraamilise ala lääne- ja lõunapoolseil äärtel kasvatati pronksiajal juba teatud määral vilja; põhja ja ida pool elati aga küll päris laplaste viisi jahist, kalapüügist ja, nagu arvatud, ka põhjapõtrade karjatamisest.

Kuna Ida-Baltimaade ja neist ida poole jätkuvate metsaalade kultuur oli arenenud katkematult kohalikust kiviaja kultuurist, siis võib sellest järeldada, et nende maade elanikud olid endiste soome-ugri asukate järglased. Keeleldasa olid aga varemini ühispere moodustanud soome-ugrilased aegamööda hakanud hajuma üksteisest järjest enam erinevaiks rühmadeks. Juba kiviaja lõpu poole, paar tuhat aastat e. Kr., oli neist eraldunud idapoolseim, ugri haru, pärastiste ungari, ostjaki ja voguli keele kõnelejate eelkäijad. Kuid kõik läänepoolsed murded moodustasid edasi enam-vähem ühise, nn. soome-permi keele (vrd. 10. joon.). Umb. tuhat aastat e. Kr. on aga neist idapoolseim, permi haru, jällegi moodustunud iseseisvaks keeleks, millest on kujunenud nüüdne komi (sürjani) ja votjaki keel. Läänemere-soomlased ja volga-soomlased kõnelesid edasi ühist nn. volga-soome keelt, kuni sellest arvata hiljemalt paarsada aastat enne meie ajaarvutuse algust läks lahku volga haru (mordva, tšeremissi ja veel paari võimaliku, väljasurnud keele eelkäija).

Niiviisi on soome-ugri keeled pronksiaja kestel läbi elanud kaks järku: soome-permi ja soome-volga keele aja; mõlemast säilinud kultuursõnad näitavad, mille poolest on nende rahvaste kultuur neil järkudel rikastunud. Me võtame edaspidises käsitluses mõlemad järgud kokku, osalt lihtsuse pärast,

osalt seepärast, et keeleajalugu ei võimalda täpselt sajand-sajandilt määrata üksikute sõnade vanust — ja nõnda ei saa niikuinii täpselt ajaliselt kõrvutada keelest väljaloetavat kultuurilugu ja ainelisist, muinasteaduslikest allikaist saavutatud tulemusi.

Keeleteadlaste arvates on permi-soomlased asunud soome-ugrilaste asualade läänepoolseis osades. Veidi lähemalt arvatakse määrata võivat volga-soomlaste asupaiku. Need oleksid käsitanud ülemise Volga maid ja ulatunud lääne poole kuni Väina ja Dnepri jõe ülemjooksuni. Läänemere-soomlaste eelkäijad pidid pronksiajal elama Väina piirkonnas nüüdses Lätis, arvatavasti ka Ida-Leedus; põhja suunas ulatus nende asumisala Eestisse ja nüüdsesse Loode-Venesse, Novgorodi ümbruskonda.

Eesti leiud. Kultuuriühendused. Eestis on pronksiaeg esindatud seni umbes 20 metallist ja rea kivist ning luust leidudega. Vase nimetust tundsid juba soome-ugrilased. Üksikuid metallist esemeid pidi seega nende piirkonnas ette tulema juba kiviaja lõppjärgul. Olenedes kokkupuuteist läänepoolsete, rikkama metallkultuuri maadega, on Eestis ja muus Ida-Baltikumis nähtavasti metalli liikunud suhteliselt enam kui ida pool, nüüdses Põhja-Venes. Kuid meie paarikümnest metall-leiust on tuhandeaasta-pikkuse pronksiaja kohta siiski nii vähe, et selle järele otsustades on pronksriistad siin kindlasti võinud olla vaid luksus-, toredusesemeiks, mida oli ainult üksikuil jõukamail elanikel. Õieti tarvitatakse nimetust „pronksiaeg" meil kõnesoleva ajastu kohta üksnes ühtluse pärast teiste maadega, sisuliselt aga oleks õigem anda meil sellele nimeks „kivi-pronksiaeg".

Eesti pronksiaja leidudest on suur osa juhuslikke leide, vähemal määral on neid päevavalgele tulnud kalmistuist; mõningaid esemeid on andnud ainus seni teatavaks saanud pronksiaegne asulakoht, ja üks kogu asju on saadud peitleiuna. Olgu seletuseks öeldud, et peitleiuks nimetatakse esemete kogu, mis omal ajal mitte juhuslikult pole sattunud maapõue, vaid tahtlikult ära peidetud. Osa Eesti pronksiaja leidudest kujutab 35. joon. Need on pronkskirved (35. joon., *2*, *3*, *4*), odaotsad (35. joon., *1*, *8*), sirbid (35. joon., *6*), kehal, vöö küljes kantud pronksehe, nn. tutulus (35. joon., *5*), üks poolik pintsett, näpits,

mille abil kõrvaldati habemekarvu (35. joon., *10*), spiraalse peaga rinnanõel (35. joon., *9*) jm.

Osa Eestist leitud pronksasju on selgesti skandinaavia tüüpi, nagu näit. tutulus 35. joon., *5*, ühe nn. prillsõle ja samuti ühe kaelavõru katkend. Teised Eesti pronksleiud, näit. nõel (35. joon., *9*), arvatavasti ka kirves (35. joon., *2*), on meile tulnud Läti kaudu Ida-Preisist. Nüüdse Läti edelaosa oli Ida-Preisi kultuuripiirkonna ääralaks. Lõunast ja vägagi kaugelt, nimelt Lõuna-Venest, on vormildasa pärit üks oda (35. joon., *1*). Sellegi tee meile on tõenäoselt käinud Sileesia ja Ida-Preisi kaudu. Mainitud metallesemeist on suur jagu meie maale toodud juba valmisriistadena. Üks Saaremaalt leitud pronksitükk, mis on

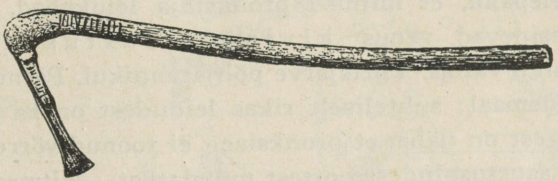

37. joon. Pronkskirves puuvarrega Taanist. Lõhkiaetud kõverasse varreotsa on pistetud pikk pronkskirve kand (vrd. 35. joon., *4*). Tarvilikul korral mässiti lõhkiaetud varreots ja selle vahel olev kirvekand nööriga kinni. (O. Monteliusʼe järgi.)

ära hangunud valamisvormi sulametalli sissevoolu kanalisse, tõestab, et meie maal tunti siiski ka pronksivalamise oskust ja valmistati ise metallriistu. 37. joon. näitab, kuidas pronksiaja kirves (vrd. 35. joon., *4*) oli kinnitatud varde.

Kui need enamasti üle maa üksikult kokku korjatud paremad riistad olid meie pronksiaja toredusesemeid, siis saame 36. joon. kujutatud asulakohaleidudest pildi tolle aja argipäevariistade valdavast enamikust. Siin näeme luust naaskleid (36. joon., *1, 3, 4*), peent nõela ja suuremat sarvest voolitud terariista (36. joon., *2, 5*). Eriti viimane on võrreldes kiviaegsete ilusate sarvriistadega silmanähtavalt toores „kirvetöö". Sealsamas on näiteid keraamikastki. Savinõud on paksude seintega, savi pole segatud ainult liivaga, vaid mõnikord ka väikeste kivikestega. Tuleb küll tähendada, et pronksiajal savinõude valmistuse oskus mitte ainult meil, vaid peaaegu kogu muuski

Euroopas on käinud alla ega ole võrdne kiviaja vastava kunstiga. Savinõude pind on kare ja sageli nähtavasti meelega tehtud niisuguseks (vt. 36. joon., *7—9*). Muidu leiame aga oma pronksiaja savinõudel samu lohkilustisi, mis olid iseloomulikud ka siinsele kiviaja kammkeraamikale. Eesti pronksiaja keraamika on nii siis kiviaegsega otseses suguluses.

Leidude levik. Elatumisviisid. Kuigi meie maalt leitud pronksiaja muististe hulk on esialgu alles liiga kasin selleks, et anda täielikumat pilti oma aja ainelisest kultuurist, võib neist üht-teist siiski järeldada. Pilk kaardile 38. joon. näitab, et pronksiaja muistiseid on samuti nagu kiviaegseid leitud üldiselt kõigist kodumaa osadest, nii saartelt kui mandriltki. Väärib erilist tähelepanu, et mitmed pronksiaja leiukohad, ms. mõni kalmegi, esinevad vanus kiviaja asustuskeskusis: nõnda Võisiku vallas, Võrtsjärve põhjarannikul, Pärnu jõgikonnas ja Läänemaal; suhteliselt rikas leidudest on ka Saaremaa. Sellest kõigest on näha, et pronksiaeg ei toonud võrreldes kiviajaga meie asustusoludesse otsest muudatust. Mitmed leiud on saadud endiselt vete äärest, mis näitab, et rahvas endist viisi elatus oluliselt kalastusest ja muidugi ka küttimisest.

Teiselt poolt on siiski mitmeid pronksiaja leide saadud enam sisemaalt, piirkondadest, mis olid kiviajal silmanähtavalt leiuvaesed, nagu Karksist, Otepääst, Äksist ja Ambla kihelkonnast. On tähelepandav, et pronksiaja lõpule ja raua-aja algusele iseloomulikud kivikalmed pole enam vanade kalastusvete ääres. Kalmed tähistavad aga samuti nagu asulaleiudki asustuse levikut, sest muinasajal oli igal „külal" oma kalme otsekohe enda juures, mitte kaugel eemal, nagu oleme harjunud sellega nüüd ristiusu päevil. Pronksiaja asustuse hajumisest endistest keskustest ja nihkumisest laiemale, aladele, mis olid eemal kalastusvetest, järgneb, et see vana elatumisharu ei etendanud enam endist osa.

Seevastu osutab aga põllundus tõusu. Maaleidude hulgas näeme nüüd juba üksikuid põllutööriistu — sirpe (vrd. 35. joon., *6*). Kõigepealt aga kajastub põlluharimise edenemine soome-permi ja soome-volga keelest meile pärinenud sõnavaras. Viljaliikidest tuntakse nüüd lisaks varema, soome-ugri aja odrale juba kindlasti 'nisu' (soome *vehnä*, s.-permi ajast). Maaharimise

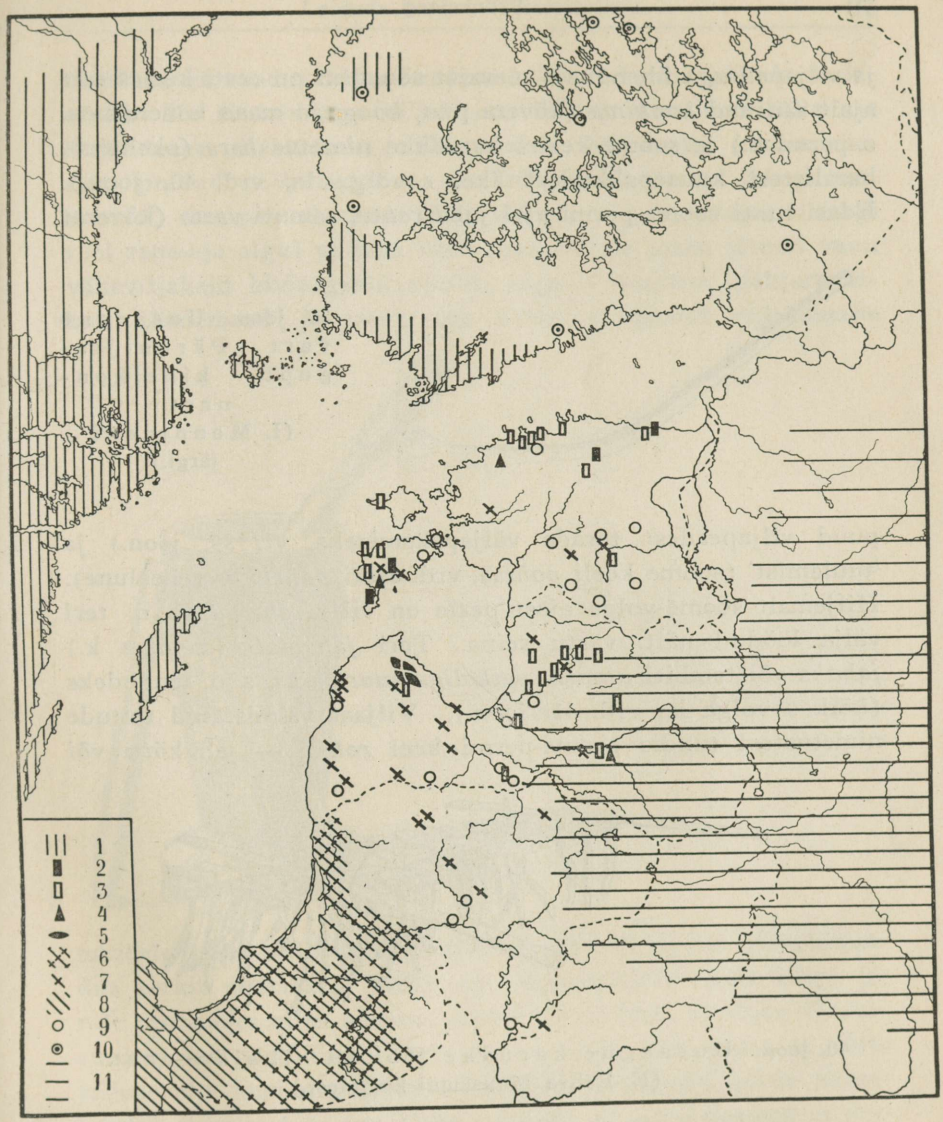

38. joon. Eesti ja naabermaade pronksi- ja varase raua-aja kalmed ning leiud ja kultuurisuhted.

1. Skandinaavia kultuuripiirkond ja selle mõjualad Soomes. 2. Kivikirstkalmed skandinaaviapäraste leidudega ja 3. kivikirstkalmed leidudeta või teissuguste leidudega Eestis ja Lätis. 4. Skandinaaviapärased üksikleiud Eestis ja Lätis. 5. Skandinaaviapärased laevkalmistud Lätis. 6. Ida-Preisi kultuuripiirkond. 7. Idapreisipärased leiud Ida-Baltikumis. 8. Visla suudme kultuuripiirkond. 9. Leiud Ida-Baltikumist, millede kultuurisuhted ebamäärased. 10. Idapoolse päritoluga metall-leiud (Soomes). 11. Luuleidudega linnusasulate levimisala. Kaart näitab, kuidas Ida-Balti ala põhja- ja lääneosas valitsevad Skandinaavia mõjud, lõuna- ja edelaosas Ida-Preisi mõjud. Eestis ja Põhja-Lätis, kui selle ala keskosas, esinesid need mõjud läbisegi.

ja viljapeksuga ühenduses olevaist sõnadest on eesti keeles tolt ajalt säilinud *kookima* (kõvera puu, *kooguga* maad kohendama, s.-permi k.) ja soome keeles karuäkke nimetus *hara* (okslikest, haralistest kuusepakkudest äke, s.-volga k., vrd. 40. joon.). Edasi tunti soome-permi ajal juba *rehte*, samuti *varta* (kõverat

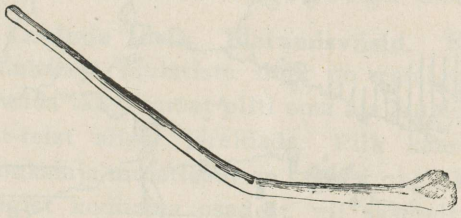

39. joon. Uusaegne vart Pärnu-Jaagupi kihelkonnast. (I. Manninen'i järgi.)

puud viljapeadest terade väljapeksmiseks, vt. 39. joon.) ja 'tuulamist' (soome keeli *pohtaa*, vrd. eesti *põhtja* — rehealune). Hiljemalt soome-volga ajast peale on vilja *rabatud*, s. o. teri välja löödud näit. vastu seina. Teri *jahvatati* (s.-volga k.) *jahuks* või tambiti *uhmris petkeliga suurmeiks*, s. o. tangudeks (kõik s.-volga k., vrd. 41. joon.). Viljast valmistatud toitude nimetustest tundis soome-permi keel *rokka* — jahukörti või

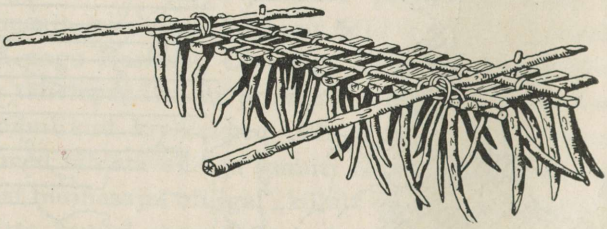

40. joon. Uusaegne karuäke Võnnu kihelkonnast. (E. Rahva Muuseumi kogudest.)

teradest, suurmeist suppi; soome-volga keelest leiame ka 'leiva', 'karaski' jaoks vastava sõna (sm. *kyrsä*).

Need rohked uued sõnad näitavad, et pronksiajal meil vilja kasvatamine ja kasustamine toiduks võrreldes eelmise ajastuga on teinud märgatavaid edusamme ja saanud üldisemaks. Olgu meenutatud, et pronksiaeg oli oma kliima poolest kõige soojemaks ajajärguks, mis meil olnud pärast jääaega. Pole

kahtlust, et soodus kliima mõjus tublisti kaasa põlluharimise edule. Me ei tohi aga viljakasvatuse osa oma maa tolle aja majanduses ülehinnata. Esimeseks, määravaks elatumisharuks polnud põlluharimine siin kõigest hoolimata ikkagi veel saanud. See paistab enne kõike sellest, et pronksiajal ja isegi veel raua-aja algul polnud meie maa rahvas maha jätnud vanu väheviljakaid kiviaegseid alasid, nagu Võrtsjärve põhjarannikut, Läänemaad ja saari, ega olnud siirdunud viljakamaile

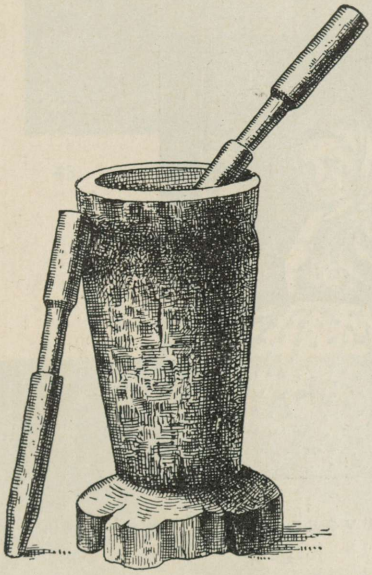

41. joon. Uusaegne uhmer kahe petkeliga Urvastest. (E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

maadele, nagu seda näeme toimuvat hiljemini, kui põllumajandus kerkib esikohale. Selle aja viljakasvatus seisis kõige järele otsustades alles aleteos, metsa alt ajutiste põldude ülesharimises, mis jäeti maa ärakurnamise järel jälle maha, et võtta viljuse alla uusi maatükke. Alatiselt haritavaid põlde nähtavasti veel polnud, ja see võiks seletada, et põllu headust ei hinnatud veel sel määral, nagu seda näeme pärastpoole, alates meie ajaarvutuse algusest.

Muidugi jätkus käsiteldaval ajastul karjapidaminegi. Soome-volga keeles esineb juba *lehma* nimetus, kuigi me nägime, et seda looma on juba kiviaja lõpul tuntud. Lehm polnud nüüd enam ainult lihaloomaks, vaid seda on ka *lüpstud* (s.-permi k.); nähtavasti osati võidki kirnumise teel valmistada

(soome *pettää*, s.-volga k., sellest meie *petipiim*). Arvatavasti soome-permi keelest põlvneb ka *hobuse* nimetus.

Käsiteldava ajastu majandusaladest olid seega anastavad elatumisharud kaotanud võrreldes eelmise ajastuga oma osatähtsust, aga siiski mitte sel määral, et viljelev majandus oleks juba saanud ülekaalu, vaid see püsis veel kaunis tagasihoidlikes piirides. Pronksiaeg oli meie maa majanduselu alal tüüpiliseks üleminekuajaks,

42. joon. Ketramine kedervarre abil Karjalas. (E. N. Setälä järgi.)

kus ükski elatumisharu — ei vanad, taanduvad, ega uued, arenevad — ei domineerinud. Eesti pronksiaja elanik oli veel üsna suurel määral kalur ja jahimees, kes meeleldi asus nii jõgede ja järvede ääres kui ka metsade keskel, kuid ta kodu lähemas või kaugemas ümbruses metsadest sõõrutule abil laastatud ja tuhaga väetatud põllumaad olid palju ulatuslikumad kui ta esivanemail kiviaja lõpul. Olles suuremal määral põlluharija kui kiviaja elanik, püsis pronksiaja inimene vist küll ka enam paigal. Kui aga ühes kohas jahimaad või kalaveed enam tarvilikku saaki ei andnud või alemaade pind jäi viljakasvule kehvaks, siis oli ta vist küll kergesti valmis rändama, et otsida uut tulusamat eluaset.

43. joon. Pronksiaja kivikalme Üügu pangal Muhu põhjakaldal.

44. joon. Paasplaatidest kivikirst pronksiaja kivikalmes Kaunispääl Jämaja khk.

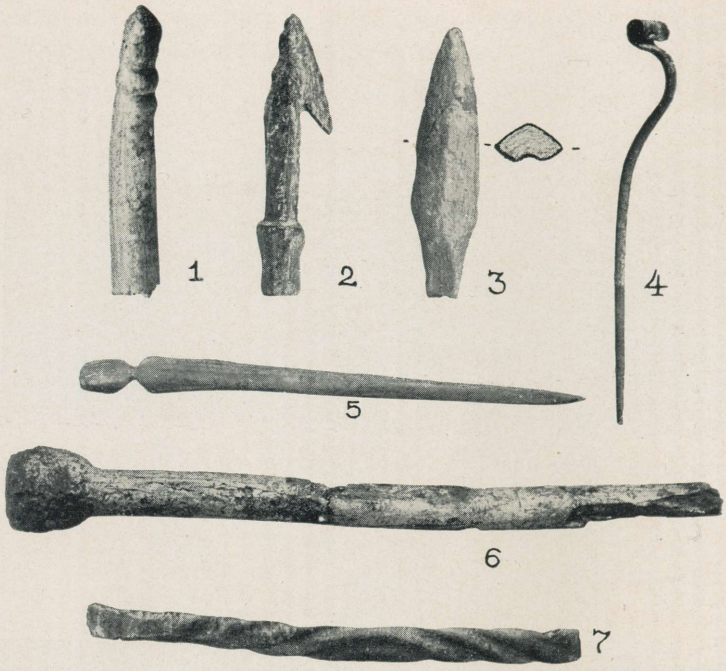

45. joon. Pronksiaja ja varase raua-aja luu- ja pronksleide Eestist.
1, 5, 6. Luuesemed (keskmine — nõel, teiste otstarve teadmata) kivikirstkalmeist Jüri khk. 2. Harpuuniots, luust, kivikirstkalmest Jõelähtme khk. 3. Nooleots, luust, kivikirstkalmest Rõigi khk. 4. Pronksnõel Kärla khk. 7. Kaelavõru katkend, kaksipidi väändud, lähem leiukoht teadmata. (Umb. $^{7}/_{10}$ loomul. suurust.)

46. joon. Pronksvõru, arvatavasti peaehe, Kõpu khk -st. (Umb. $^{2}/_{5}$ loomul. suurust.)

Rõivaist, elamuist, liiklemisvahendeist, mõõtudest. Kehakattena kandsid pronksiaja mees ja naine loomanahkade kõrval riietki. Soome-volga-aegsed (kui mitte osalt vanemad) sõnad *ketrama, lõim* ja *kuduma* näitavad, et vähemalt juba sel ajal osati kedervarre abil lõnga valmistada (vrd. 42. joon.) ja seda ka mingisugustel telgedel riideks kududa. Rõivastuse alalt põlvneb soome-permi keelest veel sõna *king* ja mingi 'jalaräti' nimetus (soome *hattara*).

Elamuga ja selle sisustusega seotud kultuursõnadest on meie keeles sellelt ajastult pärit veel *taba*, s. o. mingi lukk, *kätki, uudi* — elamu jagamiseks kasustatud eesriide nimetus (kõik s.-permi k.), *vakk* (s.-volga k.) jt. Mõõtude alalt mainitagu *küünart* ja *vaksa* (s.-permi k.). Liiklemisabinõude nimedest on *mõla* pärit soome-permi ja *vene* soome-volga ajast.

Matmisviisist ja usundist. Kalmete ehitusse ja matmisviisi tõi pronksiaeg Eestis olulisi muudatusi. Algul jätkub meil küll matmine samasuguseisse m a a - a l u s e i s s e haudadesse, nagu need siin olid tavalised venekirveskultuuri sissetungist saadik. Niisuguseisse pronksiaja haudadesse olid Võisikus surnud maetud selili; mõnele oli nähtavasti peale laotud kord raudkive, maapinnal aga polnud neist haudadest nagu kiviaegseistki mingit märki. Ühte neist haudadest oli surnule kaasa pandud pronkssirp (35. joon., *6*), teistes olid surnud varustatud hooletult valmistatud luu- ja kiviriistadega (35. joon., *11, 12*), tulekivikildudega jm.

Pronksiaja lõpul tuleb Eestis ilmsiks u u s k a l m e k u j u. See on esindatud peamiselt saartel ja põhjarannikul, sisemaal aga vähemal määral. Vastandina varemaile, maa-aluseile kalmeile on need uued ehitatud maapinnale. Nad on tavaliselt ümmarikud, lamedad kuhelikud või künkad kividest ja mullast, puhuti ainult kividest, mõnikord piiratud suuremaist kividest ringiga (vt. 43. joon.). Kivihunniku keskele on algupärasele maapinnale paasplaatidest kokku pandud enamasti korrapäraselt nelinurkne, umb. inimese pikkune kirst (vt. 44. joon.); mõnes kalmes on ka mitu kirstu. Pikuti on kirstud suunatud enam-vähem täpselt põhjast lõunasse. Nagu kirstu seinad nii on ka põhi ja kaas paasplaatidest. Kividest ja mullast küngas, vare, katab kirstu üleni, nii et see ei paista varest välja. Surnud

on maetud kirstudesse, enamasti vanal kombel põletamata, kuid nüüd tuleb meil esmakordselt ette laiba põletamistki. Surnupõletamine esineb juba kiviajal üksikuil juhtumeil Doonaumail ja Kesk-Euroopas. Pronksiaja keskpaiku on see komme seal saanud juba ainuvalitsevaks ja levib mitmele poole, jõudes meilegi. See uus matmisviis on kahtlemata ühenduses uute usundiliste kujutelmadega. Kahjuks ei ütle aga meile enam miski, millised need uued tõekspidamised olid. Selle järgi, mida on meie aja loodusrahvad taotelnud laiba põletamisega, võib oletada ka muistse aja kohta, et sellega taheti kas surnut teha kahjutuks, hävitada teda vallanud kahjulikke jõude, või mõeldi põletamisega surnu hinge kehast vabastada. Laibapõletamine esineb Eestis pronksiajast peale kuni muinasaja lõpuni. Kuid vastupidiselt läänepoolseile maile, kus see matmisviis sai ainuvalitsevaks, ei löönud see meil kunagi täiesti läbi, vaid põletamata laiba matmine püsis selle kõrval siin ikka edasi.

Meie pronksiaja lõpu kivikirstkalmed on nagu varemad maa-alused hauadki panustest väga vaesed. Ainult harva on kivikalmeist leitud mõni metallese (näit. pintsetikatkend 35. joon., *10*). Sagedamini leidub neis lihtsaid luuasju, naaskleid jne. (vt. 45. joon., *1—3, 5, 6*); ka mõni hooletult valmistatud tulekiviese on tulnud kaevamistel ilmsiks (vt. 35. joon., *7*).

Kivikirstkalmete piirkond ulatub üle nüüdse Eesti territooriumi lõuna poole kuni umb. Põhja-Kuramaani (vt. kaarti 38. joon.). Kivikirstkalmed ilmusid Eesti ja Põhja-Läti alale täiesti uue nähtusena. Pole mingit märki, mis näitaks nende arenemist varemaist maa-aluseist kalmeist. Kuna samalt ajalt tuntakse selliseid kalmeid naabermaistki, Rootsist, ms. Ojamaalt ja Ida-Preisist, siis on põhjust arvata, et see kalmekuju on meile tulnud väljastpoolt. Kummast tähendatud kahest maast, kas Rootsist või Ida-Preisist, oleme selle kalme saanud, on esialgu lahtine. Rootsi, iseäranis Ojamaa poolt kõneleb peale sealsete ja meie kivikirstkalmete ühesuguse ehituse veel suur sarnasus matmisviisis — siin kui seal esineb laibamatus, ja mitmed Eesti kivikirstkalmeist leitud metallesemed on Skandinaavia tüüpi. Et kalme kuju ja matmisviisi ülevõtmine tähendab sügavaid muutusi rahva usundilisis, iseendast väga konservatiivseis kujutelmades, siis võis see vaevalt toimuda lihtsate kaubandus-

likkude ühenduste kaudu, vaid eeldab lähemat ja püsivamat kontakti meie meretaguste naabritega. Seepärast kalduvadki mõned uurijad sellest järeldama, et kõnesoleval ajal on meie rannikule, kus eeskätt leiduvad kivikalmed, Skandinaaviast, võibolla just Ojamaalt, tulnud asunikke, kaupmehi, kes siin elades matsid oma surnuid seda laadi kalmeisse. Uus kalme oleks siis aegamööda kohaliku rahva poolt üle võetud. Möödaminnes olgu tähendatud, et Kuramaal Talsi linna ligidal on kindlaks tehtud samaaegne ojamaalaste asund (skandinaaviapärased kivilaevkalmistud! vt. kaarti 38. joon.). Nii oleks küll võimalik, et Ojamaalt on tulnud ka Eesti saartele ja mandri rannikule asunikke.

Teiselt poolt aga nägime, et samal ajal meie leiud osutavad tihedaid kokkupuuteid balti hõimude kultuurikeskuse Ida-Preisiga. Sellele lisandub veel, et meie keeleski on volgasoome ajalt märke läbikäimisest balti hõimudega, näit. on sõnad, nagu *põrgu, tuhat* ja meie murdeline rihma nimetus *ihn* (vrd. soome *hihna*), tol ajal neilt üle võetud. Kivikirstkalmete tuletamisele Ida-Preisist teeb siiski raskusi ms. asjaolu, et seal on laipu alati põletatud ja liiati luud asetatud kirstu savi-urnides, mida meie maal ei esine kõnesoleval ajal ega hiljemini. Ent olgu kivikirstkalmete päritoluga kuidas tahes, pronksiaja lõpul saavad nad meil täiesti koduseks, rahvuslikuks ja neist kujunevad edasi arenedes kogu meie järgneva muinasaja kivikalmed, mis tõrjuti alles ristiusu poolt välja.

Luudeleiud. Pronksiaja lõpu kivikirstkalmeist leitud inimluustikest on seni mõõdetud ja kirjeldatud mõningaid luustikke Kuusalu ja Lüganuse kihelkonnast. Nende järele otsustades pidi siin tol ajal olema tugevasti esindatud põhja tõug.

Kahjuks pole võimalik jälgida meie rahvastiku tõulise koostise kujunemist sellest ajast edasi kuni ajaloolise ajani. Surnute põletamise tõttu on vahepealse aja luud hävinud ja kuigi rauaajalgi esines laibamatust, pole seni õnnestunud leida sellest ajavahemikust luustikke niisuguses seisukorras, mis oleks võimaldanud neid mõõta. On siiski lootust, et järjest täienev kaevamistehnika edaspidi võimaldab seda lünka täita.

Kokkuvõte. Vaatamata pronksiajast kasustada olevate andmete nappusele näeme, et meie kodumaa on sel ajal nii mõ-

nelgi kultuurialal teinud sammu edasi. Kõige olulisemana tuleb hinnata küll edu viljeleva majanduse, põlluharimise alal. Nii siin kui muilgi aladel oleks siiski edenemine selle ümmarguselt tuhandeaastase ajavahemiku jooksul võinud olla kiirem, kui see aeg poleks olnud üldiselt nii kehv. Kehvust või õigemini ostujõu nõrkust peegeldab kõige selgemini juba korduvalt mainitud metalli kasinus meie kodumaal. Tol ajal oli aga eri maadel tarvitada olev metall, pronks, samuti nagu meie päevil kuld ja hõbe, nende jõukuse mõõdupuuks. Eesti suhteline kehvus ei olenenud, nagu osalt juba tähendatud, ainult sellest, et vaske pole meie maal leida, ega ka mitte mõne muu väärtusliku, vahetuskaubaks sobiva aine puudumisest, vaid ka sellest, et meie naabermaadki lõunas, idas ja põhjas olid samuti vaesed. Seetõttu oli nende kaubandus isekeskis soikus. Soikus oli ka läbikäimine Lääne- ja Ida-Euroopa vahel Läänemere kaudu. Nii Ida-Baltimaade omavahelises läbikäimises kui ka liiklemises Lääne ja Ida vahel on aga Eesti ala oma asendi tõttu kõigil aegadel olnud vahendajaks. Selle vahenduse alal polnud käsiteldaval ajal midagi teha ega ka midagi teenida.

Pronksiaja kultuur arenes Eestis vahetult, ilma mingi murranguta edasi kiviaegsest. Tuletagem näit. meelde varemaga otseses ühenduses olevat keraamikat, maa-aluste kalmete jätkuvust vähemalt ajastu esimesel poolel, asustuse püsimist suurelt osalt vanus keskusis, samuti ka kivi ja luu domineerivust ainelises kultuuris. Nähtus, et Eestis nagu muiski Ida-Baltimais kõnesoleva aja ainelises kultuuris metallid suuremat osa ei etendanud, kui ka asjaolu, et majanduselu püsis veel kaunis suurel määral anastaval järjel, oli läänepoolsemate maade vaatekohalt siin ida-euroopalisi jooni. Muidugi sidus meie maad Ida-Euroopaga ka elanikkude lähedane hõimlus. Sellest hoolimata osutavad Ida-Baltimaade, nende seas meie kodumaagi kultuurilised suhted Läänega pronksiajal suuremat tihedust kui varemini, kiviajal: meie metallasjad, kuigi vähearvulised, kuuluvad peaaegu erandita lääne- ja edelapoolsete tüüpide hulka, uus kalmekuju ja matmisviis on pärit samalt poolt. Olgu tähendatud, et nüüdses Põhja-Venes pronksiajal nagu kiviajalgi surnuid ei maetud. Ka põlluharimine oli meil kindlasti jõudnud kaugemale kui sama laiuse all olevatel aladel meist ida pool jne.

Üldse hakkavad sidemete tugevnemise tõttu lääne poole Ida-Baltimaad võrreldes oma idapoolse naabruskonnaga järjest enam oma teed käima, kuni meie ajaarvutuse algusest peale nad kerkivad juba selgesti esile omaette kultuurirühmana.

EELROOMA RAUA-AEG.

(500 e. Kr. kuni Kr. sündimiseni.)

Varase raua-aja üldine iseloomustus. Väike-Aasia on maa, kus võeti raud kõige esmalt tarvitusele. Sealt levis see — sama teed nagu varemini pronks — esiti Lõuna- ja Kesk-Euroopasse ja siis ka põhjamaile. Eestis ühes teiste Läänemere-äärsete maadega asetatakse raua-aja algus ümmarguselt I aastatuhande keskele e. Kr. Raua-aeg jaguneb meil mitmesse alajärku, milledest esimene, nn. eelrooma raua-aeg, kestab meie ajaarvutuse alguseni või veel mõned aastakümned üle selle. Nagu enamasti kõik uuendused löövad läbi aegamööda, nii tuli raudki meil üldisemale tarvitusele mitte järsku, vaid samm-sammult pikema aja kestel. Ei kujunenud meie kodumaal raudesemed kogu eelrooma raua-ajal veel igapäevaseks, vaid esinesid umbes sama vähesel arvul nagu varemini pronksriistad. Raud oli algul kõrges hinnas. Sellest tehti mitte ainult riistu, vaid meil on Põhja-Eestist leitud ka mõned varasel raua-ajal sellest metallist valmistatud ehteasjad, käevõrud. Igapäevaste tarberiistade materjalina saab raud Eestis üldiseks alles järgmisel ajastul, rooma raua-ajal.

Nii põhjapanevalt tähtsaks kui raud meie ainelisele kultuurile hiljemini saigi, ei tähendanud tema tarvituselevõtt meil algul siiski mingit pööret. Kultuuripilt jäi üldiselt endiseks: väheste pronksist toredusriistade kõrvale ja hiljemini nende asemele ilmusid vastavad „pühapäevased“ esemed rauast; kuid kivist, eriti aga luust ja puust tarbe-esemeile kuulus endiselt esikoht. Ka muus suhtes olid eelrooma raua-aja kultuuriolud pronksiaegsetega päris sarnased. Valitseb edasi sama matmisviis ja kivikirstkalme; panused on endiselt kasinad, peamiselt koosnevad nad vähetüüpilisist luuasjust; harva tuleb ette mõni metallese (vt. 45. ja 47. joon.). Kalmed esinevad

ka endiselt nii metsa- kui põllualadel — majanduselus kestab seega sama üleminekuseisukord, mis oli iseloomustav eelmisele ajajärgule.

K u l t u u r i s u h t e d k i on jäänud samaks, mida konstateerisime pronksiaja kohta. Nii seisab raske peavõru, 46. joon., ühenduses samasuguste võrudega Ida-Preisis ja Klaipeda (Meemeli) alal. Ida-Preisist on tõenäoselt pärit mõned nõelad kõvera kaelaga ja lameda, kokkurullitud peaga, 45. joon., *4*. Paarile tollelt ajalt meil säilinud kaelavõrule, nagu 47. joon., *1*, ja ühele katkenditena leitud, kaksipidiväändud võrule, 45. joon., *7*, leiame aga paralleelvorme Rootsist. Ka *raud* näikse meil saanud tuntuks Skandinaavia kaudu; see sõnagi arvatakse saadud olevat muinas-skandinaavlasilt. See pole üllatav, sest Skandinaavia suure rauarikkuse tõttu hakkas seal varemini kui meil arenema oma rauavalmistus. Nii pole peale raua tarvituselevõttu raua-aja esimese järgu kohta võrreldes pronksiajaga mainida midagi oluliselt uut. Nagu näitab metall-leidude vähesus, jätkus üldiselt selle kestel meie kodumaal eelmisel ajastul valitsenud majanduslik surutis.

Kõik, mis on öeldud Eesti eelrooma raua-ajast, maksab üldiselt samaaegse kultuurilise olukorra kohta teisteski Ida-Baltimais. Nii Lätis, Leedus kui ka Soomes polnud tol ajal veel metallid ainelises kultuuris mainimisväärselt maksvusele pääsenud. Ida-Lätis ja Kirde-Leedus, kaasa arvatud ka nüüdne põhjapoolseim Vilnomaa, esineb tol ajal liik muistiseid, mida pole seni Eestis sedastatud, kuigi nende ilmsikstulekut on siingi oodatud. Need on l i n n u s a s u l a k o h a d, s. o. kindlustatud mägedel asetsevad asulakohad, millest säilinud paksud kultuurikihid sisaldavad leeasemeid ja suurel hulgal luuriistu ning koredat keraamikat (vrd. 36. joon., *1—4, 6—9*). Samasugused mägilinnusasulad on tüüpilised tollele ajale kogu nüüdsel keskmisel ja põhjapoolsel Venemaal, kus seda kultuuri nimetatakse „gorodištše-kultuuriks". Sealse gorodištše-kultuuri kandjaiks peetakse üksmeelselt soome sugu hõime. Ja on väga tõenäone, et sama linnusasulatekultuur Ida-Lätis ja Kirde-Leeduski kuulub siin varemalt asunud soome-ugri elanikele. Läänepoolsest Leedust ja Lätist sääraseid kindlustatud asulakohti pole teada, nagu neid pole leitud ka veel läänemalt, balti hõimude kultuuri

keskusest Ida-Preisist. On väga võimalik, et kogu selle läänepoolse osa Leedust ja Lätist, milles linnusasulaid ei leidu, olid kõnesolevaks ajaks juba vallanud balti rahvaste — leedulaste ja lätlaste — eelkäijad; linnusteala aga tähistaks neil mail tolleaegset soome hõimude asumispiirkonda (vrd. kaarti 38. joon.). Muidugi tuleb Eestigi asukaid edasi pidada soome sugu rahvaks, nagu seda arvasime ka eelmiste aegade kohta.

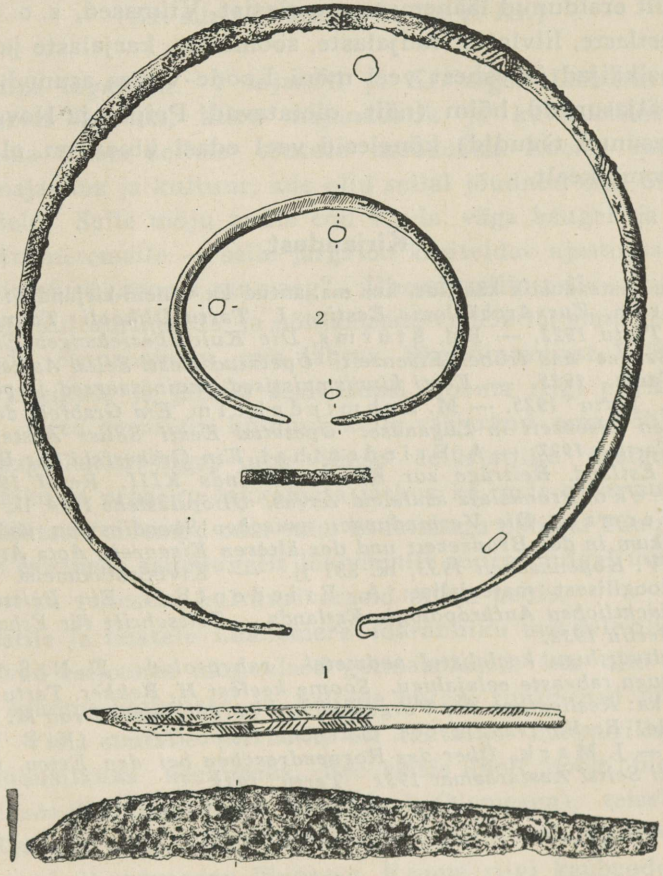

47. joon. Leide eelrooma raua-aja kivikirstkalmest Jäbaras Lüganuse khk.

1. Pronkskaelavõru (all kujutatud üks ots lapiti, et oleks näha kaunistisi). 2. Käevõru pronksist (üks ots kujutatud ka välisküljelt). 3. Raudnuga — praeguseni vanim raudese Läänemere idarannikult. (1. ja 2. umb. ½, 3. umb. ¼ loomul. suurust.)

Linnusasulate seni Eestis puudumine on vahest seletatav sellega, et meie linnamägesid on vähe uuritud.

Kuigi Läänemeremaade soome sugu elanikud, eriti need, kes elasid enam idas ja kagus, oma ainelise kultuuri järje poolest seisid tol ajal ligidal Volgamail elavaile volga-soomlastele, viisid läänemere- ja volga-soomlaste teed järjest enam lahku. Viimaseil aastasadadel e. Kr. on nimelt volga-soomlased keeleldasa lõplikult eraldunud läänemere-soomlasist. Viimased, s. o. nüüdsete eestlaste, liivlaste, vadjalaste, soomlaste, karjalaste ja vepslaste eelkäijad ja vahest veel mõni Loode-Venes asunud, nüüd juba väljasurnud hõim (näit. oletatavad Peipsi ja Novgorodi vahel asunud tšuudid) kõnelesid veel edasi ühist, nn. alg- või ühis-soome keelt.

Kirjandust.

Muinasteaduslik käsitlus, kus ms. antud ka vanem kirjandus: A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis. I. Tartu Ülikooli Toimetused. B III. Tartu 1922.* — Ed. Šturms, *Die Kulturbeziehungen Estlands in der Bronze- und frühen Eisenzeit. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1932. Tartu 1935.* — *Eesti kinnismuistised, muinasaegsed ja poolajaloolised. Tartu 1925.* — M. Schmiedehelm, *Ein Grabfeld der vorrömischen Eisenzeit in Lüganuse. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1925. Tartu 1927.* — A. Friedenthal, *Ein Gräberfeld der Bronzezeit in Estland. Beiträge zur Kunde Estlands XIII. Reval 1928.* — R. Indreko, *Pronksiaja asulaleid Asvas. Üliõpilasleht 1934*, lk. 403 jj. — B. Nerman, *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Bronzezeit und der älteren Eisenzeit. Acta Archaeologica IV. Kopenhaagen 1933*, lk. 237 jj. — Kivikirstkalmeist leitud antropoloogilisest materjalist: A. Friedenthal, *Ein Beitrag zur vorgeschichtlichen Anthropologie Estlands. Zeitschrift für Ethnologie 1931. Berlin 1932.*

Kultuurilugu keelelistel andmetel, rahvusolud: E. N. Setälä, *Soome sugu rahvaste eelajalugu. Soome keelest H. Bekker. Tartu 1932.* — Vrd. ka: *Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von M. Ebert, III köide, Berlin 1925*, lk. 364, märksõna *Finno-Ugrier* (K. B. Wiklund). — J. Mark, *Über das Roggendreschen bei den Esten. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu 1932.*

ROOMA RAUA-AEG.

(Kr. sünd-st kuni a-ni 400 p. Kr.)

Üldine tagapõhi. I sajandil p. Kr. algab Läänemeremail, nende seas Eestiski, kiire majanduslik ja kultuuriline tõus. Kaugema tausta sellele tõusule moodustas Rooma maailmariigi majandus ja kultuur, mis olid sellal jõudnud oma õitsengu tippudele. Selle mõju andis end tunda väga kaugel ja ulatus ka Läänemeremaile — selle järgi on käsiteldav ajastu saanudki oma nimetuse „rooma raua-aeg". Ühendussilla tolle aja lõunapoolsete kultuurimaade ja põhjamaade vahele lõi suur germaani hõimude ekspansioon, mis lähtus Skandinaaviast Läänemere lõunarannikule ja jätkus sealt edasi Rooma riigi piiriäärseile maile. Need germaani hõimud, kelle väljaränd oma põhjamaistest asupaikadest algas juba viimse eelkristliku aastatuhande keskpaiku ja peaaegu lakkamata jätkus ka meie ajaarvutuse algul, säilitasid sidemed oma vana kodumaaga põhjas. Tänu sellele voolas esirinnas sammuvailt lõunamailt suurel hulgal uusi ainelisi kui ka vaimseid kultuurivarasid põhja poole.

Eestile ja teistele Läänemere idaranniku maadele olid mõõduandvad esijoones idapoolsed germaanlased, kes olid asunud Visla suudme ümbrusse ja kellede hulgas tuntuimad on gootlased. Visla suudme piirkond oli tähtsaks kultuuriliseks ja kaubanduslikuks keskuseks. See seisis ühelt poolt üle mere ühenduses Skandinaaviaga (kõigepealt Ojamaaga), teiselt poolt aga läks siit suur, juba eelmiselgi ajastul silmapaistvat osa etendanud ühendussoon lõunasse, Rooma riigi kaubanduslikele piiripunktidele keskmisel Doonaul. Selle kõrvale tekkis veel teinegi ühendus lõunaga, mis ka viis Rooma riigi piirimaile, kuid eelmistest enam kagu poole. Visla suudmelt liikusid nimelt gootlased ja muud idagermaanlased II saj. p. Kr. mööda jõge üles Kiievi ümbruskonda ja Musta mere põhjarannikule, kus

me kohtame neid umb. 200. a. paiku juba ajalooliste allikate valguses Rooma impeeriumi naabritena. Ajaloolised teated kõnelevad nende sagedaist sõjalisist kokkupõrkeist Rooma riigiga. Teiselt poolt teame, et nad astusid siin roomlastega ka tihedasse kaubanduslikku kontakti. Nagu muud võõrsile rännanud germaani hõimud, jäid ka Musta mere põhjarannikule asunud germaanlased oma lähtekoha ja endise koduga Visla suudmel ikka edasi ühendusse. Neil tekkis ühtlasi üsna elav läbikäimine ka oma põhja- ja kirdenaabritega — Oka orus asuvate volga-soomlastega. Kõigi nende ühenduste ja liikumiste juhtivaiks teedeks olid suured jõed: Visla, Dnepr, ka selle idapoolne lisajõgi Desna, Oka jm.

Visla suudmel, kust kui loomulikust sadamakohast ja teede sõlmpunktist nägime juba vareminigi läbi viivat mitmeid ühendusniite, tõusis nüüd kõrge maailmakonjunktuuri ja uute kaugeleulatuvate ühenduste tekkimise tõttu majanduslik ja kultuuriline elu endisega võrreldes veel palju intensiivsemaks. Meile on tähtis, et tolle aja maailma vallanud kõrgepinge siit ulatus ka Läänemere idarannikule. Visla suudme germaanlasil arenes tihe kaubanduslik vahekord oma otseste naabermaadega idas, nüüdse Ida-Preisi ja Leeduga, mis tõi nende kaudu kaasa seisukorra elavnemise meie kodumaalgi. Aga veel enne, kui nende lõunapoolsete naabrite kaudu ühendus ees sammuvate kultuurimaadega sai siin avaldada mõju, tekkis meil mereteel otsene ühendus Visla suudmega. Alates I sajandist p. Kr. hakkas sealt järjest sagedamini käima germaani kaupmehi Põhja-Eesti, eriti Viru ranniku sadamakohtades. See meriühendus oli meie maale väga olulise tähendusega. Ka suhted põhjagermaanlastega Skandinaavias, mis olid hakanud kujunema eelmistel aegadel, ei ole rooma raua-ajal, nagu mitmed märgid osutavad, mitte soikunud. Sellestki suunast ammutas meie kultuur uusi äratusi. Kuid eeskätt olid need siiski lõunapoolsest kultuurimaailmast voolavad uus veri ja õhk, mis tõid sel ajastul uut elu meie kodumaa senitardunud majandusse ja kultuuri.

See on visandina üldpilt esimesil sajandeil p. Kr. kujunenud olusuhteist meile küsimusse tulevais Euroopa osades, mille raamides on mõistetav Eesti ja teiste Ida-Baltimaade kultuuriline tõus käsiteldaval ajal.

Rahvuslikud olud Eestis. Kui kivi- ja pronksiaja Eesti elanikkude rahvuse suhtes jääb meie seniste teadmiste juures teatud kahtlusi, siis rooma raua-aja kohta neid praegu enam niihästi kui pole. Selle vastu, et tol ajal olid nüüdse Eesti asukaiks soome sugu hõimud, nn. algsoome keelt kõnelevad eestlaste otsesed esivanemad, praegu vaevalt keegi enam vaidleb.

Nagu tänapäev nõnda võib juba käsiteldaval muinasaja järgulgi Läänemere idarannikul selgesti eraldada kaht kultuurrühma: põhjas — nüüdses Eestis, Põhja-Lätis ja Soomes — üht ja lõuna pool — Lõuna-Lätis ja Leedus — teist (vrd. kaarti 48. joon.). Nende kahe erineva rühma olemasolu ei saa seletada teisiti, kui et need põhinesid kahel rahvuslikul grupil: põhjapoolne liivi-eesti-soome ja lõunapoolne balti rahvaste rühmal. Põhjas valitsesid eelrooma raua-ajast pärandunud kivikalmed ja surnute põletamine, lõunarühmas hoopis teine kalmekuju, kääbas, ja ainuüksi laibamatus. Matmiskombedki on olnud lahkuminevad: lõunas, kääbaste piirkonnas, anti surnuile kaasa nii ehteid kui riistu, põhjas, kivikalmete alal aga ainult ehteid; selle eest leiame kivikalmete panuste hulgast surnuile toiduga kaasa pandud savinõusid, mida kääbastes pole. Kumbki ala erineb tunduvalt teisest ka paljude ehete ja tarberiistade vormide poolest. Kõik need erinevused kõnelevad lahkuminevaist kujutelmadest hauataguse elu ja usundi alal, aga ka kummagi piirkonna rahvastiku erisugusest „moest“ ja maitsest. Need ja muud vahed ei võinud kujuneda kõnesolevate kultuurrühmade võimalikust isoleeritusest teineteise suhtes, sest nagu eespool näeme, olid nad isekeskis väga vilkas läbikäimises, ühtlasi seisid nad ühenduses ka samade väliskultuuridega. Kummagi rühma omapärased jooned pole seejuures ajutist või juhuslikku laadi. Põhjarühm oma kivikalmete, põletusmatuse ja mitmete muude iseärasustega püsib samuti nagu lõunarühmgi teissuguste kalmete ja iseärasustega läbi järgnevate aastasadade aegadeni, kus juba kirjutatud allikaist on teada, et esimese kandjaiks on eestlaste, liivlaste ja soomlaste esivanemad, teise kandjaiks lätlaste ja leedulaste eelkäijad. Sellele tuleb veel lisaks, et Eesti asustus on meie ajaarvutuse algusest kuni ajaloolise ajani arenenud pidevalt,

ilma vähimate katkestuste või murranguteta, mis kuidagi lubaksid selle aja kestel oletada mingisuguseid muutusi siinses rahvastikus. Nii asustuskäigu katkestamatus kui ka kultuuritraditsioonide jätkuvus, esiisade-austamise ja muude sügavalejuurdunud usundiliste pärimustega seotud matmisviisi edasikestmine ei jäta kahtlust, et kaks eespoolmainitud suurt kultuurrühma tähendasid ühtlasi rahvusrühmi.

Kivikalmete kultuurrühma ja seega ühtlasi eesti-soome hõimude päralt oli rooma raua-ajal peale nüüdse Eesti ala ka Põhja-Läti kuni umb. jooneni, mis läks Võnnu linna kohalt Lubani järvele ja sealt edasi kagu poole; kivikalmete alasse kuulus ka osa Põhja-Kuramaad edela pool Liivi lahte (vrd. kaarti 48. joon.). Kõigis küsimusesolevais Läti osades esineb mälestusena sealseist muistse aja eesti-soome sugu asukaist praegu veel eesti-soomepäraseid kohanimesid, Põhja-Kuramaal leidub teatavasti kitsal rannikuribal ka veel soome sugu elanikke — liivlasi. Nagu varemini nii jätkus rooma raua-ajalgi läänemere-soome hõimude ala Eestist ja Põhja-Lätist ida poole meie aja Loode-Venesse. Kui peaks vastama tõsiasjadele meie juba varemini lausutud oletus, et eelrooma raua-aja linnusasulate kultuuri kandjaiks Ida-Lätis ja Kirde-Leedus (vt. kaarti 38. joon.) olid soome sugu hõimud, asetses sel ajal viimaste lõunapiir palju kaugemal lõunas kui rooma raua-aja lõpul (kaart 48. joon.). Nii paistab, et eelrooma raua-aja kestel ja vahest veel meie ajaarvutuse esimesil sajandeilgi soome sugu hõimud on nüüdse Leedu ja Läti alal loovutanud tublisti maad balti naabritele.

Kuna eelnevas on asutud seisukohale, et rooma raua-ajal Eestis ja naabermais elavad eesti-soome sugu hõimud põlvnesid siin põlisest ajast asunud soome-ugrilisest elanikkonnast, kerkib küsimus, kuidas suhtuda seni maksnud arvamusele, et meie esivanemad oleksid ilmunud siia alles Kristuse sündimise paiku või paarsada aastat enne seda. Nagu selgub lähemal vaatlusel, on see teooria lähtunud peamiselt kahest eeldusest: 1) et enne eesti-soome hõime on meie maal elanud mõni muu rahvas (Kristuse sündimise paiku siin elanud rahvast on peetud nimelt germaanlasiks); 2) arvati, et soome-ugri rahvaste algkodu on

48. joon. Läänemere idaranniku kultuurrühmad ja suhted rooma raua-ajal.

— kivikalmete kultuuriala Eestis, Põhja-Lätis ja Soomes. — kääbaste ala Lõuna-Lätis ja Leedus. — Klaipeda ala maa-alused hauad. — germaani või tugeva germaani mõju alused alad. Nooled osutavad peamiste kultuurimõjude suundi.

olnud kuski kaugel idas ja et meie esivanemad on võinud alles võrdlemisi hilisel ajal oma idapoolseist algasukohtadest eemalduda nii kaugele, kui asuvad neist Läänemeremaad.

Mis puutub esimesse mainitud eeldusist, et meie maal oleksid Kristuse sündimise aegu asunud germaanlased, siis põhines see asjaolul, et Eestis ja teisis Ida-Baltimais esinevaid rooma raua-aja leide peeti varemini valdavas enamuses germaanipäraseks. Tänapäeval aga teame, et germaani päritoluga esemed meie leiumaterjali hulgas moodustavad ainult vähema osa ja et meie arheoloogiline ainestik tervikuna erineb põhjalikult puhtgermaani maade omast. Seepärast on praegu täielikult loobutud seisukohast, et germaanlased oleksid kunagi olnud meie maa ainsaiks asukaiks. Ka pole kas või oletamisigi nimetatud ühtki teist mitte-soome-ugrilist rahvast, kes oleks võinud asuda siin enne eesti-soome hõime.

Teisest mainitud lähtekohast, mille järgi oleks soome-ugri algkodu asunud kaugel idas, on olnud kõnet juba ülalpool, ja me oleme näinud, et uuemal ajal soome-ugrilaste algasukohti ei otsita enam Uurali piirkonnast, vaid neid kaldutakse asetama läänemale. Nägime ka, et soome-ugrilased vähemalt nooremal kiviajal ei elanud enam mõnes kitsamas piirkonnas koos, vaid olid rändavate kalurite ja jahimeestena juba valgunud üle laialdaste maa-alade, mis teiste hulgas tõenäoselt haarasid meie kodumaadki. Hoolimata nende hajumisest püsisid ilmsesti rändava eluviisi tõttu soome-ugrilaste kultuur ja keelgi suhteliselt kaua ühtlasena. Arvatavasti noorema kiviaja lõpul ja pronksiajal olid mitmed idapoolsed soome-ugri hõimud eraldunud läänepoolseist. Volga-soomlased ja läänemere-soomlased kõnelesid aga veel kuni raua-aja alguseni ühist keelt ja on selle järele otsustades pidanud elama koos ühisel maa-alal. Selle ühise asuala arvasime ulatuvat Soome ja Liivi lahe kallastelt ida ja kagu poole kuni Väina ja Volga ülemjooksuni. Raua-aja algul edelast pealetungivad balti rahvad ja mööda Dneprit põhja poole nihkuvad slaavlased lahutasid läänemere-soomlased volga-soomlasist. Kumbki mainitud soome sugu keelte harudest arenes siitpeale oma teed. Nõnda pole iseenesest tarvidust oletada, et meie maal rooma raua-ajal asuvad eesti-soome hõimud oleksid alles raua-aja algul siia rännanud.

Ainus asjaolu, mis siiski võiks sundida kinni pidama vanast juurdunud Kristuse sündimise paiku toimunud eestlaste esivanemate sisseränu teooriast, on kahtlus, kas soome sugu hõimude keel nii laial alal, nagu seda oli meie poolt oletatud volga- ja läänemere-soomlaste ühine asumispiirkond, võis püsida ühtlasena. See kahtlus on peapõhjuseks, miks keeleteadlased tahaksid näha soome-volga keele levimisala (samuti varemate soome-ugri keelejärkude piirkondi) kitsamana ja kalduvad asetama soome sugu hõimude hajumist ja asumist Läänemeremaile võrdlemisi hilisesse aega. Selle vastu oleme küll juba märkinud, et meie rahvaste liikuva eluviisi juures see asjaolu ei tarvitseks olla just väga kaaluv. Kui aga siiski tähendatud põhjusel tahetakse kinni pidada eestlaste esivanemate siiajõudmisest raua-aja algul kustki kagu pool asetsenud kitsamast soome-volga ühisest kodupaigast, siis on selge, et nad ei leidnud siin mitte tühja maad eest. Oli ju Eesti ala juba kivi- ja pronksiajal olnud asustatud. Seega ei moodustunud rooma raua-aja siinne eesti-soome sugu rahvastik, nende keel ja kultuur ainult juurdetulnud, vaid ka juba eel olnud elementidest. Eelolev rahvas oli aga kõige tõenäosuse järgi ka soome hõimu. Seepärast, kas oletame, et meie maa rooma raua-aja asukad põlvnesid otseselt kohalikust varemast soome-ugrilisest rahvast, nagu asustusajalooliselt paistab loomulik olevat, või oletame keeleajaloolistel põhjustel veel raua-aja algul toimunud lisasisserändu, jõuame lõpuks oma maa kõnesoleva aja rahvusküsimuses oluliselt ometi samadele tulemustele.

Nagu juba viidatud rooma raua-aja üldise tausta kirjeldamisel, on meie esivanemad tol ajal tihedasti kokku puutunud g e r m a a n l a s t e g a. Sellest tunnistavad peale vastavate muististe ka rohked keelelised laenud eestis ja teistes läänemere-soome keeltes. On üsna kindel, et vanimad germaani laensõnad läänemere-soome keelte poolt on omandatud just kokkupuuteil tänapäeva Eesti pinnal. Teatud määrani vaieldav on aga, kas need laenud on saadud hariliku kaubandusliku läbikäimise teel või tuleb eeldada, et germaanlasi on elanud meie maal ka asunikkudena. Uurijate enamus kaldub praegu viimase võimaluse poole, ja seda eriti keeleteaduslikel põhjustel. Meie keel on nimelt germaanlasilt omandanud mitte üksnes erisuguseid

esemeid käsitavaid sõnu, vaid ka rea laene usundilise ja ühiskondliku kultuuri alalt, millede vastuvõtmine on arusaadav ainult sel juhul, kui mõlemad rahvad on pikemat aega elanud koos või kõrvuti. Ükski teine piirkond, kus meie esivanemad oleksid võinud püsivamalt kõrvuti elada germaanlastega, peale nüüdse Eesti, ei tule tõsiselt küsimusse. Seepärast peame arvama, et meie ajaarvutuse algul on Eestisse eesti-soome pärisrahva sekka ilmunud germaani asunikke.

Kõige tõenäosuse järgi tulid need germaanlased eeskätt Visla suudmelt, millise piirkonnaga, nagu äsja kuulsime, oli meie maa elavas kaubanduslikus läbikäimises. Ent kõnesoleval ajal meie keelde tunginud germaani laenud osutavad kahesugust päritolu: ühed on saadud ida-germaanlasilt, kes asusid Visla suudmel, teised aga on omandatud muinas-põhja-germaanlasilt, s. o. skandinaavlasilt. Otsustades selle järele, on pidanud skandinaavlasigi käima ja võib-olla ka elama siin. Näiteid germaani laensõnadest tuuakse allpool. Et paljudel juhtumitel lähevad arvamused selle kohta lahku, kas teatud sõna on ida- või põhja-germaani algupära, ei hakka me järgnevas vahet tegema kummastki suunast omandatud sõnade vahel, vaid esitame nad kõik koos.

Rooma raua-ajal olid samuti nagu eelmiselgi ajastul eesti-soome hõimude vahetuiks lõunapoolseiks naabreiks b a l t i hõimud. On seepärast loomulik, et läänemere-soome keelis leiame tunnistusi Krist. sündimise paiku jätkunud kokkupuuteist nende keelega. Keeleteadus peab balti laensõnu läänemere-soome keelis üldiselt germaani elementidest veidi vanemaks. Lihtsuse pärast käsitellakse neid järgnevas siiski koos. Veidi hiljemini kui germaanlastega algavad ühisel algsoome keelel suhted ka s l a a v l a s t e g a. Arvatavasti puututi slaavlastega kokku kuski Väina ja Dnepri ülemjooksu mail. Nii keeleteaduse kui muinasteaduse andmeil võiksid siiski tihedamad kokkupuuted slaavlastega olla tekkinud alles rooma raua-aja lõpul või pigemini järgmise ajastu, keskmise raua-aja algul.

Eesti nime esmakordne esinemine. Käesolev aeg on meie kodumaal küll veel kaugel sellest piirist, kus hakkab siia vähegi laiemas ulatuses küündima ajalooliste allikate valgust. Siiski on juba sel ajal üles tähendatud „eesti“ nime-

tus. See leidub rooma ajaloolase Tacitus'e I sajandil p. Kr. kirjutatud teose *Germania* 45. peatükis. Kõneldes Lääne-(Svevi)mere äärseist asukaist, mainib Tacitus nende seas kas „Aestui-" ehk „Aestii-"nimelist rahvast. Ta on selle nimetuse saanud ilmsesti germaanlasilt. Varemini on arvatud, et siin on kõne meie esivanemaist. Sama nimetus „Aesti" esi-

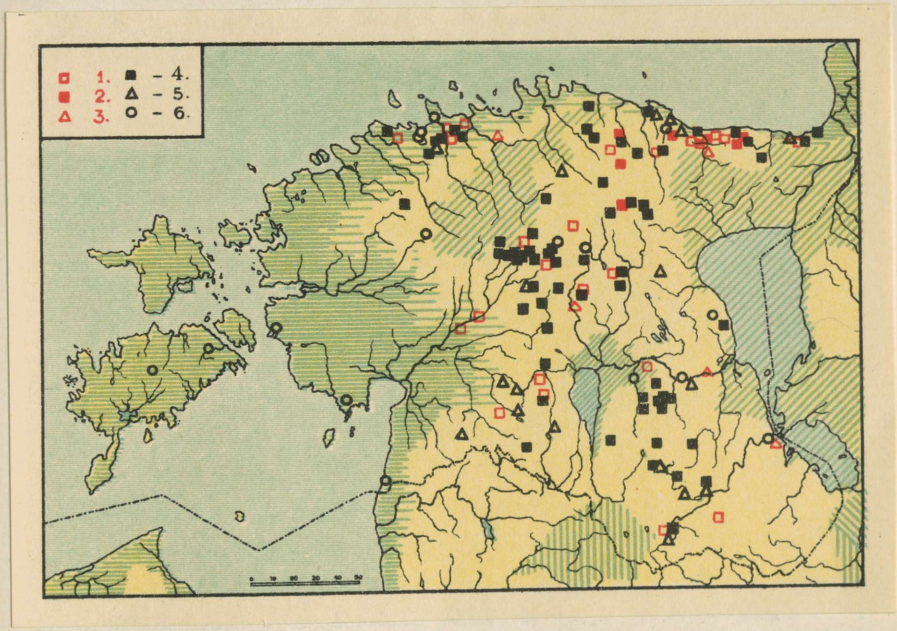

49. joon. Rooma raua-aja leidude levik Eestis.
Punased — leiukohad, mille leiud algavad enne a. 200 p. Kr.
Mustad — leiukohad, mille leiud algavad pärast a. 200 p. Kr.
Viirutatud — alad, mis on mere või järvede vete poolt olnud kunagi üle ujutatud.
1. Kalmed kõige enam 5-e ja 2. kalmed rohkem kui 5-e leidesemega. 3, 5. Juhuslikud leiud. 4. Kalmed (pärast a. 200 p. Kr.). 6. Rooma mündid.

neb ka gootlaste ajaloolasel Jordanes'el (V sajandil), juba veidi varemini roomlasel Cassiodorus'el („Haesti"), edasi Karl Suure ajaloo kirjutajal Einhard'il („Aesti"), ja viimati IX sajandilt põlvnevas Wulfstan'i reisikirjeldises („Estum, Eastland"). Kõik need allikad ei jäta aga kahtlust, et nad mõtlevad selle nimega oma-aegseid Ida-Preisi asukaid ega mitte nüüdsete eestlaste esivanemaid. Tacitus asetab

oma „Aestui“ ühendusse merivaigu-rannikuga, sama järgneb ka Jordanes'e ajaloost. Merivaigurikkus oli aga, nagu juba eespool mainitud, just Ida-Preisi ranniku eritunnuseks. Nii pole see vanem „Eesti“ samastatav praegusega. Hilisemais, ja nimelt skandinaavia allikais (saagades) tarvitatakse aga „Eestit“ juba selgesti meie kodumaa kohta. Seda nihkumist on püütud seletada kahel viisil. Esiteks on oletatud, et „Eesti“ on vanemal ajal germaanlasile olnud esijoones geograafiline mõiste, millega on tähendatud kõiki germaani hõimudest ida pool (vrd. germaani *ost, öst, est*) asuvaid maid ja rahvaid, vaatamata lähemalt nende tegelikule rahvusele. Teiseks on aga peetud võimalikuks sedagi, et „eesti“ on tähendanud germaanlaste juures umb. „mittegermaanlasi“ ja olnud neil niihästi balti kui soome sugu naabrite kogunimeks. Alles hiljemini, kui germaanlased on hakanud tegema lähemat vahet oma erikeelsete ja -hõimuliste naabrite vahel, oleks see jäänud püsima ainuüksi meie esivanemate kohta, balti rahvad aga said teised nimed. Umb. samasuguseid nimede ülekandumisi on ju ka hilisemast ajast teada (vrd. näit. „Liivimaa“ algset ja hilisemat tähendust jm.).

Tacitus mainib germaanlaste idanaabritena veel üht rahvast, kelle nimi elab tänini germaani keeltes soomlaste nimetusena: „Fenni“. Nende kohta toodud andmeid on mõnelt poolt peetud läänemere-soomlaste kohta käivaks. Nende elu iseloomustamiseks ütleb Tacitus: „Fennidel valitseb silmapaistev metsikus, räpane vaesus: ei relvi, ei hobuseid, ei elamuid; toiduks rohi, kehakatteks nahad, magamisasemeks maa. Nende ainus lootus on nooled, millele raua kasinusel nad asetavad luust terad. Küttimine elatab nii mehi kui naisi; sest viimased saadavad kõikjal mehi ja nõuavad oma osa saagist. Ei ole lastel metsloomade ja kurja ilma eest muud kaitset kui kokkupõimitud oksad: siia tulevad varju noored, see on ka vanade ulualune. Kuid nad peavad endid niiviisi õnnelikumaks kui vaevelda põldudel, töötada majades või oma ja võõra varaga ümber käia lootuses ja kartuses. Kaitsetud inimeste vastu, kaitsetud jumalate vastu, on nad saavutanud kõige raskema, sest neil pole tarvetki mingi soovi järele.“ Kõike „fennidest“ öeldut ei saa küll võtta sõna-sõnalt, sest Tacitus tarvitab

oma pateetilises ilukõnes oma aja stiili kohaselt väga tugevaid värve ja tema esitusse on ilmsesti põimunud ka mõned šabloonilised kujutelmad, mida roomlased omistasid igasuguseile kaugeile barbar-rahvaile. Kuid on kindel, et ka „pehmendatult" Tacitus'e sõnad ei või käia meie esivanemate ega teiste läänemere-soomlaste kohta. Meil oli kultuurijärg tol ajal nii muinas- kui keeleteaduslikel andmeil juba palju kõrgem. On seevastu üsna tõenäone, et tähendatud „fennid" olid laplased, keda germaanlased veel hiljeminigi hüüdsid sama nimega (norralased nimetavad neid selle nimega osalt veel praegu).

Muinasleiud: ehted ja riistad. Varaseil metalliaegadel leidudekehv Eesti kuulub rooma raua-aja leidude poolest kõige rikkamate maade hulka kogu Läänemere piirkonnas. Selle ajastu leidesemed on saadud rõhuvas enamikus

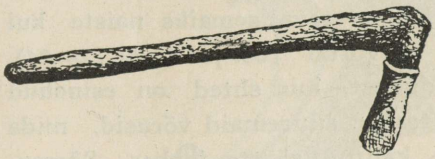

50. joon. Rauast õõskirves (vrd. 54. joon., 2) kõvera puuvarrega Taanist.
(O. Montelius'e järgi.)

kalmeist ja ainult üsna vähesel arvul juhuslikkude leidudena. Selle ajastu kalmete ja matmisviiside kirjeldus antakse alamal usundit käsitelevas peatükis. Siin mainitagu ainult niipalju, et kuna kõnesoleval ajal riistu ja relvi, välja arvatud nuge, surnuile kaasa ei antud, tunneme tolle aja ehteid palju paremini kui riistu.

Rooma raua-ajast tuntud ehted on valdavas enamuses pronksist, üsna harva hõbedast, üksikjuhtumeil rauastki. Kullast esemeid seni meie rooma raua-aja leidude hulgas pole esinenud, kuigi sõna *kuld* ise (nagu *tinagi*) on just sel ajal meie keelde võetud germaanlasilt. Ka *hõbeda* nimetus põlvneb selt ajalt ja näikse olevat oma kultuursõna. Ehteist mainitagu kõigepealt mitmesuguseid sõlgi (53. joon., *1—3*, jm.). Sõled olid rooma raua-ajal kõige tavalisemaiks rõivaste kinnitusvahendeiks, ühtlasi aga ka ilustusesemeiks, mille tõttu nad alludes moele aja kestel mitmeti vahetasid oma kuju. Rõivaid kinnitati peale sõlgede ka lihtsate nõeltega, mis olid eriti meestel esijoones ainult praktilise otstarbega asjadeks ja mida valmistati see-

tõttu tavaliselt rauast (53. joon., *16*). Kaelas kandsid nii mehed kui naised mitmesuguseid võrusid (53. joon., *4, 5*). Kuid võrreldes balti naabritega lõunas polnud kaelavõrud meil ei nüüd ega hiljeminigi eriti rahvapärased. Seevastu tarvitati meil sageli kaelaehetena helmeid ja mitmesuguseid ripatseid, mis omakorda olid võõrad lõunanaabreile. Märgitagu, et *helmes* on omapõhjaline kultuursõna ja ulatub vanuselt vähemalt meie ajaarvutuse alguseni. Rooma raua-aja helmed olid klaasist, kõige sagedamini kullakarva või sinised (53. joon., *6*) või siis pronksist, tihti üle tinutatud (53. joon., *21*). Omapärane kaelaehe moodustati meil ka nii, et metall- (enamasti raud-)traadile lükiti mitmesuguseid pronksist ripatseid vaheldumisi pronkshelmestega või pronkstraadist spiraaltorukestega (53. joon., *10, 12*). Tähendatud ripatsid olid poolkuu-, risti või rattakujulised ja neil arvati ilmsesti olevat ka amuleti tähendus, s. o. oma kandjat kaitsev mõju. Kõige tavalisemaiks naiste kui ka meeste ehteiks olid aga käevõrud (53. joon., *20, 22—24*). Nagu näha mõnedest kalmeleidudest, kus ehted on esinenud koos kõdunemata luudega, on teatud suuremaid võrusid, mida varemini arvati käevõrudeks, kantud säärte ümber. Sõrmuseid (53. joon., *13, 15, 17, 18*) esineb väga rohkesti Põhja-Eestis, kuid Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti kivikalmeis seevastu vähe. Nähtavasti annab lõunas end tunda läti naabrite mõju, sest need ei kandnud sõrmuseid peaaegu üldse. Olgu lisatud, et *sõrmusegi* nimetust peetakse just kõnesolevalt ajalt põlvnevaks omaks kultuursõnaks.

Rooma raua-aja tarberiistadest on, nagu öeldud, kõige enam säilinud nuge. Neist on mõned suured eksemplarid olnud vist relvadekski (54. joon., *8*); väikesi kõveraid nuge nagu 54. joon., *6*, on tarvitatud ms. ka habemeajamiseks. Kirveid on kahesuguseid: õõskirved ehk keldid käisid kõvera varre otsa (50. joon.), nn. kaeluse ja tapiga kirveste (54. joon., *1*) varde kinnitamiseks aga tehti viimasesse auk. *Kirve* nimetus on meie keeles pärit vähimalt ajalt Kristuse sündimise paiku ja on balti algupära. Odaotsad on rooma raua-aja leidude hulgas väga haruldased; mõõku pole selt ajalt seni üldse leitud, kuigi sõna *mõõk* ise on sel ajal germaanlasilt omandatud. Riistadest mainitagu veel Kesk-Eesti kalmeis mõnikord suurel hulgal esi-

nevaid kuudisekujulisi kive (54. joon., *4*), mida on kasustatud arvatavasti mingisuguste hõõrumis- või jahvatamiskividena. Vähemal arvul leidub meie kalmeis ka savinõusid (54. joon., *5*). Need on valmistatud nagu varasemadki ikka veel käsitsi, potisepakedra abita. Neid on kalmeisse asetatud kas tühjalt, surnuile teises maailmas tarvitamiseks, või toiduga, mida toodi surnuile matmisel; samuti on vist küll osa potikilde pärit hiljemini teatud tähtpäevadel koolnuile toiduga toodud nõudest. Esemeist, mis enamikus saadud mitte kalmeist, vaid juhuslik-

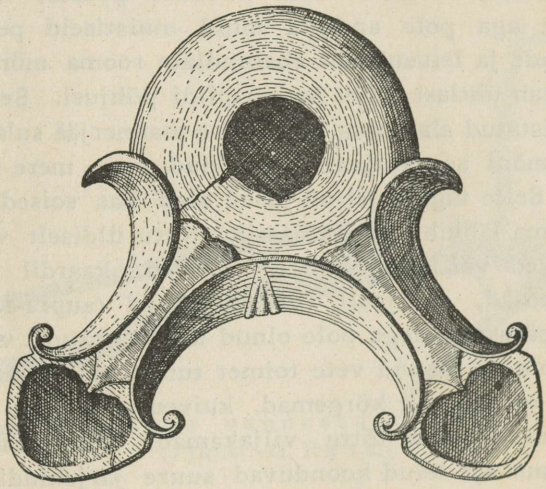

51. joon. Rooma lamp, pronksist, leitud Kavastust Tartu-Maarja khk.
Allapoolepöördud harude otsis avaused tahtide jaoks.
(Umb. 1/3 loomul. suurust.)

kude leidudena, olgu mainitud ovaalsed tuluskivid (54. joon., *3*). Need on harilikult tehtud kvartsist või kvartsiidist ja neid on tarvitatud ränikivi või raua vastu tule löömiseks tuleraua asemel enne viimase tarvituseletulekut. Suurem osa neist kividest kuulub aga meil juba järgmisse ajastusse, keskmisse raua-aega.

Edasi on enamasti üksikleidudena tulnud Eesti pinnalt päevavalgele umb. 40 rooma hõbe- ja vaskmünti. Need moodustavad ühes 51. joon. kujutatud, Tartu ligidalt leitud rooma

pronkslambiga, ühe pronkssõle ja klaashelmestega selle osa meie leiuainestikust, mis on meile tulnud kaugest Rooma riigist enesest.

Leidude levik. Majanduselu: põllunduse esiletõus ja selle tähtsus. Vaadeldes kaardil 49. joon. rooma raua-aja leidude ja kalmete levikut Eestis, torkavad otsekohe silma mitmed olulised lahkuminekud võrreldes eelmiste ajastute, kivi-, pronksi- ja varase raua-aja leidude kaardiga (11. ja 38. joon.). Leiud on nüüd koondunud meie maa kesk- ja idaosadesse, varemini oma tiheduse poolest väljapaistnud Eesti lääs aga pole andnud muid muistiseid peale mõnede juhuslikkude ja leiusuhteilt ebakindlate rooma müntide. Meie kaart seletab ühtlasi selle levimispildi põhjusi. Sel on viirutisega tähistatud alad, mis olid suure mannerjää sulamisel, osalt aga veel mõni aeg hiljeminigi, olnud vete, mere või sisejärvede all. Selle tagajärjel on need alad kas soised või sageli liivased, oma läbiuhutud mullastiku tõttu üldiselt viljakasvuks vähe kohased või kõlbmatudki. Teised, kaardil viirutamata jäetud maaosad, on jaolt nn. vee-ülised (supra-akvaatilised) alad, mis pärast jääaega pole olnud üle ujutatud, või siis niisugused, mis on saanud vete toimet tunda ainult lühikest aega. Need alad on üldiselt kõrgemad, kuivemad ja vee poolt läbiuhtumata muldkonna tõttu viljakamad. Meie kaart näitab, et rooma raua-aja leiud koonduvad suure järjekindlusega just neile viljakamaile aladele. Sellest võib kahtlemata järeldada, et kõnesoleval ajal oli Eesti elanikele *põlluharimine juba määrava tähtsusega elatumisharuks* ega mitte enam kõrvalalaks nagu varemini. Me näeme, kuidas kiviajal keskusteks olnud ja veel pronksiajalgi asustatud, kuid viljakasvatuseks vähe soodsad piirkonnad, nagu Pärnu jõgikond, Võrtsjärve ja Peipsi põhjarannik, Läänemaa ja saared, on rooma raua-ajal olnud elanike poolt täiesti maha jäetud või nii nõrgalt asustatud, et see leidudes sugugi ei kajastu. Sellest võib selgesti välja lugeda, et varemalt valitsenud majandusharud, millele need piirkonnad pakkusid soodsaid eeldusi, huvitasid rooma raua-aja rahvast alles teises järjekorras.

Rooma raua-ajaks oli meil niiviisi jõudnud lõpule see heitlus, mida oleme kiviaja lõpust saadik võinud jälgida anastava

ja viljeleva majanduse vahel — viimane oli nüüd lõplikult omandanud ülekaalu. See oli olnud pikk ja visa areng. Ligi 2000 aastat oli möödunud sellest, kui maaharimine tõusis esirinda lõunapoolses Euroopas, ajani, mil see lõi meil otsustavalt läbi. Süüdi ses aegluses polnud mitte siinse rahva arenemisvõimetus ja saamatus, nagu vahest pealiskaudselt võiks arvata, vaid meie kodumaa põhjamaine loodus, pikk ning külm talv ja lühike suvi, ja mitte kõige viimases järjes ka suhteliselt kehv pinnas. Oleme juba eespool näinud, kuidas põlluharimine võitis Euroopas maad järk-järgult kliimavöötmete kaupa,

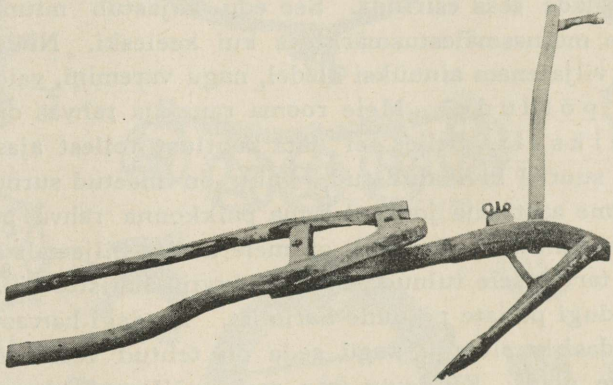

52. joon. Uusaegne vannasader Läänemaalt. (Pildist. G. Ränk.)

alates lõunast ning edelast ja tungides aegamööda põhja ja kirde poole (vrd. 19. jj. lk.). Võib arvata, et kaugelt lõunast toodud kultuurtaimed, mis siin põhjamail kasvasid ainult inimeste hoolitsusel, pidid ka teatud määrani kohanema, aklimatiseeruma, ennekui neid võidi siin kasvatada püsivalt ja tulusalt. Kui lõunas Doonaumaade ja nüüdse Lõuna-Vene mustmuld oli iseendast küllalt „vägev", et aasta-aastalt pidevalt vilja kanda, ja kui seal vilja kasvamiseks jätkus pinnase kõige algelisemast harimisest, või, nagu mõnelt poolt piltlikult öeldud, koguni kriimustamisest, oli lugu kõige selle poolest meie kehval mullastikul hoopis teisiti. Ennekui inimene meie loodustingimustes võis hakata teatud maatükilt püsivalt saama saaki ja sellele põhjendada suuremas ulatuses oma olemasolu, pidi ta jõudma põhjalikuma maaharimise oskuseni ja

paremate r i i s t a d e n i, kui neid algusest peale vajati lõunas. Ja ühtlasi pidi ta õppima väheselgi määral kultuurtaimi kunstlikult toitma, m a a d v ä e t a m a. Et selle saavutamine ajal, kus oli kooliks ainult kibe kogemus ja „sordiaretajaks" karm loodus, nõudis palju aastaid, pole imestada. Meil on palju enam põhjust imestada seda edasipüüdlikkust ja väsimatut sitkust, millega meie kauged eelkäijate põlved endid maksma panid meie maa vähetänulikul kamaral.

Meie põllunduse poolt esimesil järelkristlikel sajandeil läbikäidud edutee oli see, mis võimaldas tal nihkuda muude elatumisalade seas esirinda. See edu kajastub mitmekülgselt nii meie muinasmälestusmärkides kui keeleski. Nüüd ei kasvatatud vilja enam ainuüksi aledel, nagu varemini, vaid ka p õ l i s t e l p õ l d u d e l. Meie rooma raua-aja rahvas on elanud juba p a i k s a l t. Selles ei jäta kahtlust tollest ajast Eestis säilinud suured kivikalmistud, kuhu on maetud surnuid pidevalt mitme aastasaja jooksul sama paikkonna rahva poolt. Ei ole mitte juhus, et sõna *küla* on meie keeles hiljemalt kõnesoleval ajal tarvitusele tulnud. Paikus eluviis alatistes külades eeldab muidugi põliste põldude harimist. Teadagi harrastati selle kõrval edasi ka aletegu, nagu seda on tehtud veel üsna hilise ajaloolise ajani. Kui suur osa meie põllumajanduses kuulus käsiteldaval ajastul kummalegi neist maaharimisviisidest, põlispõldude pidamisele ja aleteole, seda me küll ei saa kindlaks teha. Hoolimata põlispõldude kujunemise tõsiasjast oleks aga kindlasti ekslik oletada, et aletegu oleks sel ajal juba jäänud kõrvaliseks nähtuseks. Kui arvestada seda suurt osa, mida veel ajaloolise aja algul etendas aletegu meie põllunduses, siis on põhjust arvata, et rooma raua-ajal andsid aled viljasaagist suurema osa, vähema aga — põlispõllud. Muidugi polnud põllundus kõigis maaosades samavõrd arenenud. Sellest, et meie rooma raua-aja keskuste ääraladel kalmistud harilikult on väiksemad ja juhuslikuma ehitusega kui südamail, võib välja lugeda, et äärtel on asustus olnud hõredam ja vähem kiindunud määratud paikadesse ning seoses sellega oli viljakasvatuski algelisem kui keskustes.

Põlispõldude arenemisega on ilmselt ühenduses, et just sel ajal on võetud germaanlasilt meie keelde sõna *põld*. Sa-

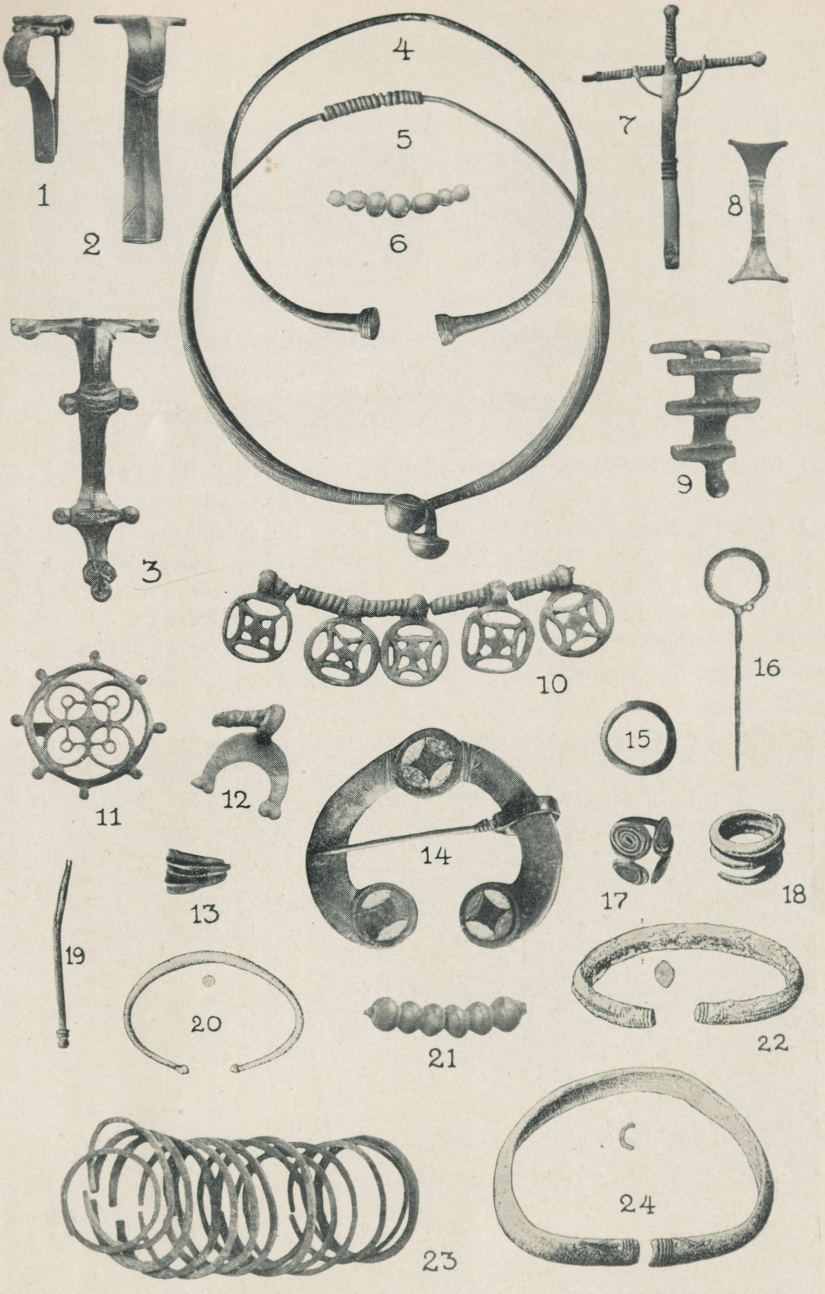

53. joon. Roomaraua-aja pronks- ja klaasehteid Eestist. 1, 2. Silmiksõled Virumaalt. 3. Profileeritud sõlg Vaivara khk. 4, 5. Kaelavõrud pasun- ja seenotstega, Lüganuse ja Rakvere khk. 6. Klaashelmed Urvaste khk. 7. Ambsõlg Lüganuse khk. 8. Seondsõlg Nõo khk. 9. Kärbissõlg Urvaste khk. 10. Kaelaehted sealtsamast. 11. Ratassõlg Laiuse khk. 12. Poolkuuripats Rõngu khk. 13. Sõrmus, plaatotstega, Vaivara khk. 14. Hoburaudsõlg Viru-Nigula khk. 15, 17, 18. Sõrmused Vaivara (kaks esimest) ja Lüganuse khk. 16. Rinnanõel Eestist. 19. Rihmakeel Rakvere khk. 20, 22—24. Käevõrud Põhja- ja Kesk-Eestist. 21. Pronkshelmed Nõo khk. (Umb. $^1/_3$—$^1/_2$ loomul. suurust.)

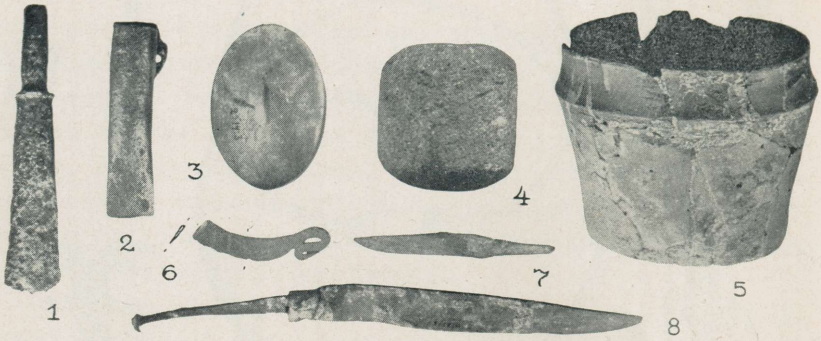

54. joon. Rooma raua-aja raud- ning kiviesemeid ja savinõu Eestist.

1. Kirves, kaelusega, Väike-Maarja khk. 2. Õõskirves Laiuse khk. 3. Tuluskivi Tartu-Maarja khk. 4. Kivimunakas, mingi hõõrumiskivi, Peetri khk. 5. Savinõu Nõo khk. 6. Kõvernuga Rakvere khk. 7, 8. Noad Lüganuse khk. (Umb. ¼ loomul. suurust.)

55. joon. Raudkividest müürid rooma raua-aja kivitarandikkalmistus Meeri Jaagupi tl. maal Nõo khk. Kivide suurus selgub võrdlusest taustal seisvate inimestega.

mast ajast on oma praeguses tähenduses pärit põlisoma sõna *kesa*. See näitab, et tol ajal oldi juba teadlik tarvidusest jätta muist põllumaad ajutiselt „puhkama". Sel ajal on tulnud tarvitusele mitmelt poolt baltipäraseks peetav sõna *mõis*, mis algselt tähendas 'aiaga ümbritsetud maa-ala, põldu'. Kõnesoleval ajal on germaanlasilt omandatud ka meie olulisem maaharimisvahend *ader*, s. o. loomadega veetav vannasader, mille arenenumaks järeltulijaks on meie ajani Saare- ja Läänemaal tarvitatav „seanina" (vrd. 52. joon.). See riist polnud meil küll iseendast täielikuks uudiseks, sest see oli õieti sama kook, millega siin juba varemini oli kohendatud maad, ainult tõhusamal ja „moodsamal" kujul. On öeldud, et ader on korrapäraste, nelinurksete põldude isa. Korrapärasemaks kujunevast maaharimisest kõneleb ka *vao* nimetus, mis sel ajal on omandatud balti keelist. Tähtsam aga kui mõni uus tööriist oli maa väetamine, ilma milleta, nagu osalt juba tähendatud, oleks meie maapinnal olnud põliste põldude pidamine niihästi kui võimatu. Et väetamise alged langevad ühte põlispõldude pidamise algusega, näikse tõendavat vastavad eesti keelest küll kadunud, aga soome keeles säilinud, meie ajaarvutuse alguseni tagasi ulatuvad sõnad. Need on germaani algupära 'sõnniku' (sm. *lanta, tade*) ja 'sõnnikuhunniku' (sm. *tunkio*) nimetused. Uusist viljaliike tähendavaist sõnust on *hernes* ja arvatavasti ka *rukis* tol ajal omandatud balti (või viimane pigemini germaani?) ja *kaer* germaani naabreilt. Eestiga samal kultuurijärjel seisnud Läti leiud näitavad, et seal hiljemalt rooma raua-aja lõpul on juba kasvatatud lina — võib olla üsna kindel, et seda sel ajal siingi kasvatati. Viljakoristamisega seotud sõnadest on ühissoomeaegsed oma algupära olev *kuhi* ja germaani päritoluga *rõuk*. Käsiteldavast ajast saadik on meie keeles tõestatav reh*epeksmise* nimetus — toiming ise oli küll juba varemini tuntud. Sel ajal on edasi germaanlasilt üle võetud sõnad *agan, taigen* ja *leib*, ka *humal* ja muru*lauk*.

Kõigi nende ja veel mitmete muudegi uute sõnade sari, mis on meie keelde juurde tulnud sel võrdlemisi lühikesel ajal, kajastab elavalt seda kiiret täienemist, mis tol ajal meie põllunduses toimunud. Nagu juba möödaminnes öeldud, ei tähenda muidugi iga uue sõna ilmumine meie keelde tingimata seda, et vastav mõiste puudus seni täiesti ja et sellega nüüd alles esma-

kordselt tutvuti. Oleme ju eespool näinud, et mitmed küsimusesolevaist nähtusist olid tuntud juba varemini. Uued sõnad tähendavad paljudel kordadel ainult seda, et vastavaid asju ja mõisteid on õpitud tundma uuel ja sageli küll endisest paremal, täielikumal kujul. Loomulikult põhines areng oluliselt ikkagi omal järjest edeneval kultuuripärandil. Väljast saadud laenud tulid ainult sellele täienduseks. Kuid keeleliste allikate iseloomust olenedes on raskem jälgida oma kultuuri sisemist arengut kui teravalt erinevate laenude varal nähtavaid väljastpoolt saadud lisandeid.

Ülalkirjeldatud põllunduse tõus oli väga kaugele ulatuva mõju ja tagajärgedega kogu Eesti elule ja oludele. Et see areng toimus iseendast üsna aeglaselt, siis pole selle toodud pööregi järsku silmapaistev. Kõrvutades aga ühelt poolt rooma raua-aja ja kogu järgneva muinasaja olusid ja teiselt poolt eelmiste ajastute omi, pole raske näha, et maaharimise edenemisega on põhjalikult muutunud mitte ainult asustusolud (vrd. levimiskaarti 49. joon. ja 11. joon.), vaid selle mõjul meie elu areng võttis paljudel muudelgi aladel uue suuna ja sai mitmeid uusi avarusi. Varemail aegadel valitsenud anastav majandus oli oluliselt jõudnud oma võimaluste äärmiste piirideni, võiks öelda ummikuni, kust see peaaegu enam edasi ei suutnudki minna. Nagu nägime, oli näit. selle majandusharu tarberiistade alal jõutud juba kiviajal omast kohast täiuslikkuseni: paremaid püügivahendeid ei suudetud kaua aega enam luua. Ja kui olekski suudetud, oleks selle tõttu käsikäes rahvastiku kasvamisega vete ja iseäranis metsade saagihulk seda kiiremini tagasi läinud. Elamistingimused oleksid ikkagi läinud järjest ahtamaks. Vana, metsade ja vete saagirikkusel põhinev elatumisviis poleks niiviisi mingil tingimusel suutnud ülal pidada palju suuremat rahvaarvu kui meil juba kivi- ja pronksiajal oli olnud. Nüüd, pika katsetamise ja võitluse järel läbilöönud põllundus oli aga suuresti *arenemisvõimeline* elatumisala. Oli ju harimiskõlvulist, saakiandvat maapinda veel kauaks ajaks üliküllus es, ja samal ajal võimaldas maaharimine ka üha täienedes järjest suuremat tulu. Ja me võime näha, kuidas kiviajast saadik paigal püsinud rahvastiku tihedus hakkab rooma raua-ajast peale *kiiresti kasvama*,

kuidas asustus vallutab järgnevail ajajärkudel aina uusi maa-alasid. Ühenduses siirdumisega põlispõldude pidamisele ja sellest olenevalt paiksale eluviisile hakkasid meil tekkima ka tugevamad elamud ja, mis veelgi olulisem, sai alguse kindlama ühiskonnakorralduse kujunemine.

Üleminek põlluharimisele kui kandvale elatumisalale tähendab eriti siin põhjamail inimese esimest suurt võitu looduse üle. Ja kui see võit on mitmeti uute võimaluste ja uue arengujoone alguseks inimese elus ja kultuuris, oli sel ühtlasi mitmeid sügavaleküündivaid tagajärgi loodusele eneselegi. Enne kõike tähendas see maad katnud neitsilikele metsadele kui mitte kadu, siis ometi levimisala tunduvat kitsendamist. Rooma raua-aja leidude levikut lähemalt jälgides näeme võetavat põldude alla kõigepealt nüüdse Virumaa ja Põhja-Harju, Järva-, Viljandi- ja Tartu-Võrumaa moreenkattega kõrgustikke. Aga just need olid aastatuhandeid kandnud meie maa kõige toredamaid kuuse- ja segametsi. Põlised laaned pidid nüüd taganema inimese eest, kes laastas endale kirve ja tulega järjest enam elatumisala. Nii said sel ajal alguse meie maa nüüdsed suured põllulagendikud, kuigi nad muidugi alles palju hiljemini on laienenud oma praeguse avaruseni. Kui suurt muutust see on tähendanud meie maastiku näole, on ülearune kirjeldada. Endiste mühavate metsade asemele tekkisid üha laienevad nurmed ja rohkenevad asulate sagarikud, ja nüüd näeme seal, kus on varemini seisnud varjuline, läbinähtamatu mets, tihti veel ainult üksikuid metsasalgukesi kaugel silmapiiril sinamas.

Põldude poolt väljatõrjutuna muutus meie mets mitte ainult hulgalt, vaid ühtlasi ka koosseisult. Inimene valis loomulikult endale põllualaks parimad maad, jättes kõrvale niisked ja soised madalikud ja kehvad liivikud. Seega oli võetud kasvuvõimalus head maad vajavailt puuliikidelt, nagu tamm, pärn, jalakas jt. Need hakkasid kaduma, isegi seni valitsenud kuusk pidi taanduma. Ja kui tänapäeval tammik on säilinud meil peamiselt veel vaid sõnana keeles, mitte aga enam kuigi laialt looduses, siis on selles süüdi esijoones põlluharimine. Veel enam. Mitmed meie metsades varemini elanud loomad, nagu tarvas (ürghärg), põder, metssiga jt., vähenesid ja viimati surid väl-

jagi, ühelt poolt küll nende halastamatu küttimise tagajärjel, kuid teiseks samavõrra ka nende eluala, metsade vähenemise mõjul. Tarvas oli juba muinasaja lõpuks kui mitte kadunud, siis ometi haruldane.

Öeldust tohiks selguda suurtes joontes, kui mitmekülgseid sügavaid tagajärgi oli põllumajanduse esiletõusul meie maa elule ja oludele nii kõnesoleval kui järgnevail aegadel. Võrreldes eelmiste aegadega lõi see meie maa majandusele mitmeti uue aluse ja suuna. Aga nii põhilise ja pöördelise tähendusega kui olidki põllumajanduse edusammud meie maa paljudele eluavaldistele, peame kõige selle juures tarviliselt hindama teistegi majandusharude arengut. Kahtlemata alles kõik majandusharud — põllundus, karjandus, kaubandus, mitmesugused käsitööd, kütindus ja kalastus — üheskoos kujundasid tolleaegse kultuuri põhja.

Karjandus. Põlispõldude pidamisega seoses on ikka teatud määrani arenenud karjapidamine. Karjandust harrastati meil, nagu nägime, juba kaua enne käsiteldavat ajastut. Et see jõudis nüüd edasi ja täienes, sellest annab jällegi meie sõnavara terve rea tunnistusi — muidugi ei tähenda siingi iga uus sõna vastava mõiste mittetundmist varemini. Germaanlasilt sel ajal laenatud sõnadest on tähtsamaid *lammas*. Seda looma tundsid soome sugu rahvad küll juba põlisest esiajast — võibolla osutab uue nimetuse tarvituselevõtt, et nüüd tutvuti mõne uue parema lambatõuga. Samal ajal on balti hõimudelt üle võetud sõna *oinas*, edasi *jäär* (?), *voon* (murdeliselt täh. 'tall'),'kitse' (sm. *vuohi*) ja *härja* nimetus. Germaanlased on andnud meile ka tähtsaima kodulinnu *kana* nimetuse, samuti on *laut* sel ajal saadud germaani keelist. Loomade karjatamine ja heinategu olid meil samuti nagu karjapidaminegi kõnesolevast ajast hulga vanemad. Siiski on sõna *hein* alles sel ajal laenatud balti naabritelt, samalt poolt on võetud üle tänini soome keeles tarvitatav karjase nimetus *paimen* (vrd. eesti murdeline *paimendama* = karjatama). Piimast *juustu* valmistamist tuntakse meil hiljemalt sellest ajast peale, nagu näitab selle germaanipärane nimetus.

Kaubandus. Kaubanduse osa rooma raua-aja majanduses ja kultuuris Eestis oleme juba puudutanud selle ajastu

üldise tausta kirjeldamisel. Selle tähtsus oli nüüd võrreldes varemate aegadega mitmekordselt kasvanud. Me nägime eespool, et kaubanduse erikaal meie varasema muinasaja, kiviaja majanduses polnud veel kuigi silmapaistev. Tol ajal oli meie ja väga laialdaste naaberaladegi majandus üldiselt ühtlane ja ühevõrra algelisel järjel. Aineid, mida hinnati laiemalt ja mida maksis seetõttu vedada ühest piirkonnast teise, müüa ja osta, leidus meil ja naabermail üsna vähe. Kodutööstus piirdus siin ainult oma otseste tarvete rahuldamisega ega taotelnud toota „turu" jaoks. Metallide läbilöömisega ainelises kultuuris, nende saamisega riistade ja ehete konstruktiivseks aineks, elavnes kaubandus suurel määral. Esines ju metalle ainult piiratud aladel, teatavais mais; teised maad pidid neid paratamatult ostma. Kui Eestis pronksi- ja raua-aja algul tarvitati metalle vähe, siis näitavad võrdlemisi lühidalt rooma raua-ajalt põlvnevad tuhanded metall-leiud, et nüüd olid metallid kodumaa ainelises kultuuris juba täitsa igapäevased. Kui mõelda, et kõigi tolle aja metallesemete hulga valmistamiseks vajaline vask või pronks, hõbe ja vähemalt osa raudagi — on ju Eesti rauamaakidest vaene — tuli osta väljastpoolt, tohiks olla päevselge, kui kaaluv oli kaubanduse osa meie maa majanduselus ja ainelises kultuuris. Milliste naabermaadega kauples meie kodumaa, selgub, kui jälgida meilt leitud riistade ja ehete vormide päritolu. Metalle toodi meile niihästi toormaterjalina kui valmisesemeina. Ja kuigi viimased igakord ei tulnud muutmatult tarvitusele, võeti neid ometi sageli uudse „moena" eeskujudeks siin kujundatud omadele vormidele. Nii võib meie leidude naabermaade omadega võrdlemise kaudu määrata nende või nende eeskujude päritolu ja seega kindlaks teha meie metalli sisseveo suundi ja osalt isegi teid.

Leiumaterjali analüüsist ilmneb kõige esmalt, et vareminigi vilgas kaubandus lõunapoolsete naabermaade Läti ja Leeduga etendas rooma raua-ajal edasi väga olulist osa. Nagu pronksiajalgi tuli Leedusse ja Lätti suurim hulk metalli Ida-Preisist. Sealt saadavast metallist rändas nende maade kaudu osa edasi põhja poole, Põhja-Lätti ja Eestisse eesti-soome hõimude alale. Lõuna-Lätis, Leedus ja Ida-Preisis elavate balti hõimude aineline kultuur oli rooma raua-ajal küll germaani naab-

rite üsna tugeva mõju all, paljud selle elemendid põlvnesid aga eelmisist sajandeist, eelrooma raua-ajast, kus Kesk-Euroopas olid olnud tooniandjaiks keldid, ja seepärast erines baltlaste kultuur selgesti germaani hõimude kultuurist. Algupäraselt Ida-Preisis koduseist ehteist, mis meile tulnud Leedu-Läti kaudu, toodagu näiteks pasunotstega kaelavõrusid (53. joon., *4*), spiraalseid käevõrusid ja nn. karjasekeppnõelu (53. joon., *16*). Tõenäoselt on sama teed tulnud ka kärbissõled (53. joon., *9*) ja enamik meilt leitud rooma müntidest. Kui mitte Ida-Preisist, siis Meemeli alalt on tulnud vanal viisil meri-vaiku, nimelt kaelaskantavate helmeste näol. Leedu-Läti omi vorme, mis üle võetud Eestisse, on nn. seenotstega kaelavõrud (53. joon., *5*), seondsõled (53. joon., *8*), kuuekandilised käevõrud (53. joon., *22*), rinnaehetena kantavad ketid jm. Lõunast on meile tulnud ka ketas- ja hoburaudsõled (53. joon., *11, 14*) ning nendega tihti koos esinev värviline email. Need sõled ja email on algselt pärit Rooma riigi provintside kultuurist, kust-kaudu on need aga meile ulatunud, pole veel kindel. Ühelt poolt on arvatud, et emailitud ehted võisid tulla siia Lõuna-Venest, Kiievi ümbrusest; sealt nad ehk levisid Väina ülem-jooksule, kas otse mööda Dneprit või Vilnomaa kaudu, ja siis Väinalt läbi Latgale Läti ja Eesti kivikalmete piirkonda. Mõnedel meie hilistel hoburaudsõlgedel ongi Vilno alal nii lähedaid vasteid, et nende sealtpoolne päritolu on ilmne. Kuid teiselt poolt osutavad mitmed varased emailitud sõled suurt sarnasust Ida-Preisi vastavate ehetega. Ja kuna neil pole paralleele Lõuna-Venes ega Ida-Lätis, siis peab oletama, et nad meile on tulnud Ida-Preisist. Et neid Kesk-Lätiski ei esine, on nende tee meile pidanud käima läänepoolse Läti kaudu, s. o. mööda Liivi lahe randa. — Kõigi nende tihedate sidemete tõttu, mis olid rooma raua-ajal Eestil oma lõunanaabritega, ehitub meie tolleaegne metallkultuur selgesti b a l t i p õ h j a l e. Niiviisi praegu ei pea enam paika varemini maksnud vaade, et meie kõnesoleva aja aineline kultuur oleks olnud täiesti germaanipärane.

Eestil oli sellal küll ka g e r m a a n i maailmaga väga tihedaid kokkupuuteid. Neist ühendusist oli meie kultuurile eriti suure tähtsusega suhtlemine üle mere Visla suudmel asetseva

ida-germaani keskuse ja suure, lõuna poole viiva kaubatee lähtekohaga. Vähem selged on andmed läbikäimisest Skandinaaviaga. V i s l a germaanlasilt on Eestisse tulnud silmiksõled nagu 53. joon., *1*, nuppotstega käevõrud nagu 53. joon., *20*, rihmakeeled nagu 53. joon., *19*, rooma raua-aja teisel poolel ambsõled nagu 53. joon., *7*, jm. Neist ehteist on vanemad tulnud peamiselt Virumaa sadamate, nooremad ka Tallinna ümbruskonna sadamate kaudu Põhja-Eestisse ja levinud sealt edasi sisemaale. Et neid vorme Leedus ja Lõuna-Lätis pole, ei või nad olla meile tulnud sealtkaudu. Võrreldes Visla suudmele suundunud elava ühendusega, oli kaubaühendus edelapoolse Läänemere piirkonnaga ja S k a n d i n a a v i a g a nähtavasti nõrgem. Ilmsesti küll Ojamaa, Rootsi tähtsaima kaubandusliku keskuse kaudu Läänemerel on meile siiski üht-teist sisse toodud, näit. nn. plaatotstega sõrmused (53. joon., *13*) ja samasuguste otstega kaelavõrud, mõni üksik sõlg jm. Seda kõike, mida ehete alal oleme saanud lääne poolt Läänemerd, on aga üldiselt kaunis vähe. Kuid peab arvama, et meie kokkupuuted Rootsiga polnud nii hõredad, nagu paistab vähestest ühiseist ehteist. On tõenäone, et meile on toodud sealt ka raudriistu, sest Skandinaavia peamiseks eksportmetalliks oli raud, aga mitte neile enestele imporditav ehete materjal — pronks. Raudesemeid aga rooma raua-aja Eesti kalmeis peaaegu pole, mispärast meie leiumaterjal ei võimalda tarvilist pilti suhtlemise intensiivsusest Skandinaaviaga. Nagu juba ülalpool märgitud, kõneleb kokkupuuteist skandinaavlastega ka keeleline ainestik rea meile omandatud muinas-põhjagermaani laenude kaudu (näit. heina*saad*, võib-olla ka *kihl*, *kuningas* jt.). Üldiselt on siiski meie keeleski võrreldes arvatavate Visla-germaanlasilt saadud elementidega kindlaid muinas-põhjagermaani sugemeid vähe.

Lõunast ja läänest siia toodavate metallide vastu pidi meie maa muidugi andma vastaval määral muid kaupu. Et meilt ei viidud tähendatud naabermaadele peaaegu sugugi metallesemeid, mis oleks jätnud jälgi nende maade leidudesse, siis ei tea me oma v ä l j a v e o k a u p a d e s t midagi lähemat. Peab oletama, et meie maa andis tähendatud sisseveoartiklite vastu tooraineid. Kõige järele otsustades moodustasid ühe tähtsama eksportkauba hinnalised karusnahad. Nii jutustab

juba nimetatud rooma ajaloolane Tacitus, et Kesk-Euroopas asuvad germaanlased armastasid ehtida oma rõivaid metsloomade nahkadega, mida on toodud tundmata mere, ilmsesti Läänemere-tagustelt maadelt. Arvestades germaanlaste vilgast ühendust meie maaga, näib olevat üsna kindel, et nad endile nahku on viinud siitki. Muidugi ei jäänud kõik meilt eksporditavad kaubad germaanlaste juurde peatuma, vaid rändasid osalt edasi veel kaugemale lõuna poole.

Eesti metallirikkus kõnesoleval ajal põhines mitte ainult omist metsadest saadud karusnahkadel või muudel omamaistel väljaveokaupadel, vaid ka — kui tarvitada tänapäeva sõna — transiitkaubandusel. Nendeks maadeks, kust meile kaupu toodi, et neid jälle edasi müüa, olid Soome ja nüüdne Loode-Vene.

Soomes elas rooma raua-ajal rahvast tihedamini ainult maa edela- ja lääneosas, ühtekokku võrdlemisi piiratud alal (vrd. kaarti 48. joon.). Sealsete asukate arv oli Eesti omast kindlasti tunduvalt väiksem. Suuremat osa Soomest katsid sellal alles põlised laaned. Need olid teadagi rikkad jahisaagist. Soome peamise väljaveokauba Eestisse moodustasidki ilmsesti karusnahad. Siitkaudu sinna viidavaist kaupadest olid tähtsaimaks artikliks Soomes puuduvad metallid. Seda osutab väga selgesti Soome arheoloogiline ainestik. Suurem jagu sealsete metallesemete tüüpe on eriti varemal rooma raua-ajal saadud Eestist või Eesti kaudu. Alates umb. aastast 300 p. Kr. hakkasid sealses kultuuris läbikäimise kõrval Eestiga küll järjest suuremat osa etendama ka suhted Rootsiga. Siiski on Soome rooma raua-ajal seevõrra tihedasti seotud meie maaga, et teda võib teatud õigusega nimetada Eesti kultuuri provintsiks. Soome sõltumus Eestist ei olenenud ainult lähedaist kaubanduslikest vahekorrist, vaid ka siit kõnesoleval ajal üle lahe rännanud asunikkude mõjust. Et Soome on rooma raua-ajal saanud oma varemaile, oletatavasti soome-soolisile asukaile lisaks uusi elanikke Eestist, järeldatakse ühelt poolt tolle aja Soome, eriti Edela-Soome ja Eesti elanikkude keelelisest lähedusest ja teiseks eestipäraste, nelinurkse müüriga piiratud kivitarandkalmete (vrd. 55. joon.) ülekandumisest Edela-Soome. Matmisviisi ülevõtmine on ikka

kaunis kindlaks tõenduseks rahvastiku siirdumise kohta ühest maast teise.

Narva- ja Peipsitagune maa, nüüdne Loode-Vene, kus, nagu eespool kuulsime, rooma raua-ajal asusid läänemere-soome hõimud, on seni arheoloogiliselt alles nõrgalt uuritud. Seepärast pole teada, kui tihedasti olid sealsed suured metsamaad tol ajal asustatud. Kõigi andmete järgi näib see ala Eestist nii rahvastiku tiheduselt kui kultuuritasemelt tublisti maha jäänud olevat. Metallid ei mänginud nähtavasti sealses kultuuris veel kuigi suurt osa.

Niipalju kui seni on leitud sellest piirkonnast metallesemeid, võib nende tüüpidest järeldada, et sinna viidi metalli ühelt poolt meie maa kaudu, teiselt poolt aga ka vanast soome hõimude metallkultuuri keskusest keskmise Volga mail. Eesti kaupmehed näikse niiviisi tihtigi olevat külastanud Peipsitaguseid hõimlasi. Eesti mehed on aga nähtavasti jahialanagi kasustanud nüüdse Loode-Vene lõpmatuid metsamaid. Sinna ulatunud küttimisretkede mälestusmärkideks näivad ms. olevat mitmelt poolt Loode- ja Kesk-Venest leitud piklik-ümmargused tuluskivid (vrd. 54. joon., *3*). Neile kividele on üldiselt iseloomulik, et nad peaaegu reeglipäraselt esinevad omaaegseis jahipiirkonnis. Teispoole Peipsit on nad kahtlemata viidud Läänemeremailt. Peale üksikute juhuslikkude eestipäraste leidesemete on Loode-Venest, end. Novgorodi kubermangust Staraja-Russa linna ligidalt leitud ka mõningaid eesti tüüpi kivikalmeid, millest võib järeldada, et siitpoolt pole piirdutud ainult ajutiste käikudega Peipsitagusele maale, vaid et sealsete metsarikkuste kasustamiseks nähtavasti meilt on rännanud sinna asunikkegi.

Meie maa eri osade suhteline asustuse tihedus ja jõukus olenesid mitte ainult põllumaa headusest, vaid ka nende maaosade asukoha kaubandusgeograafilisest soodsusest. Võrreldes üksikuist kaardil 49. joon. esilekerkivaist asustusrühmadest saadud leide, selgub, et Virumaa nii leidude hulga kui vanuse poolest käib rooma raua-ajal teiste Eesti rühmade ees. See paistab juba osalt meie kaardiltki (49. joon.), kuhu on rooma raua-aja vanemal järgul (enne 200. a. p. Kr.) algavad leiud märgitud punasega: suhteliselt kõige enam punaseid märke ja nimelt kõik täidetud punased ruudud koonduvad Vi-

rumaale. Tegelikult on pilt veelgi kontrastsem, kui see paistab kaardilt, sest kõik teised maakonnad on andnud ainult võrdlemisi väheseid vanema rooma raua-aja leide (näit. silmiksõlgi nagu 53. joon., *1*, käevõrusid nagu 53. joon., *20* jne.), Virumaalt üksi aga on neid saadud enam kui kõigist teistest maakondadest kokku. Virumaal lõi selle järele otsustades rooma raua-aja kultuur õitsele umb. 50—100 aastat varemini kui muus Eestis. Hiljeminigi, rooma raua-aja teisel poolel, on Virumaa kalmed metallesemeilt rikkamad kui mujal. Ka on kalmed ise seal võrdlemisi suured ja asetsevad tihedasti koos. Lisaks on Virumaa arendanud enam kui meie maa muud osad iseseisvaid vorme. Näit. on siin kujunenud silmiksõlgede nn. eesti seeria (vrd. 53. joon., *2*), edasi sõled nagu 53. joon., *3, 14*, kaelavõrud suurte seenotstega (53. joon., *5*) jne. Kõigest sellest järgneb, et käsiteldaval ajastul oli Virumaa mitte ainult kõige tihedamini asustatud ja kõige jõukam, vaid ühtlasi ka kultuuriliselt juhtivaim Eesti osa. Selle põhjuseks oli esijoones V i r u m a a e r i t i s o o d u s k a u b a n d u s l i k a s e n d — kasulik meriühendus Läänemere lõuna- ja läänerannikuga ning Soomega ja ühtlasi ka suur tagamaa teispool Narva jõge. Muidugi etendas põllumaa kvaliteetki oma osa: Virumaal on Eesti kõigist mereäärseist maakonnist kõige parem mullastik. Kuigi Tallinna ümbruskonnal oli ligemale sama kasulik asend mere ääres (maha arvatud ainult tagamaa suurus ja kättesaadavus), jäi see piirkond suurelt osalt oma vähem viljaka põllupinnase tõttu Virumaast kehvemaks. Et aga siin põllumaa headus veel ei tähendanud kõike, vaid et asend ja ühendusvõimalused lisasid sellele palju, näitab kõige selgemini seik, et Virumaast viljakamad Sise- ja Lõuna-Eesti ei suutnud jõukuselt ega kultuurilt tõusta Virumaa tasemele.

Muud elatumisharud. Sama visalt nagu tõusis esikohale viljelev majandus, taandusid oma endisilt valitsevailt positsioonelt vanad anastavad elatumisviisid. Sellest kaaluvast osast, mis oli meie tolleaegses väljaveos k ü t i n d u s saadusil, karusnahkadel, järgneb iseendast, kui tähtsal kohal meie majanduses ikka veel oli see majandusala. Asjaolu, et rahvas rooma raua-ajaks oli asunud elama viljakamaile maile, tuli ka kütindusele teatud määral kasuks. On ju üldiselt tunnustatud tõsiasi,

et viljakamal pinnasel kasvavad metsad on loomarikkamad kui kehvema maa metsad. Ei ole kahtlust, et omal ajal rahva pea-elatumisalaks olnud kalastus polnud nüüdki kaotanud tähtsust. Selt alalt leiame tollest ajast uusi sõnu tõendamas, et see mõne mõiste poolest koguni täienes:

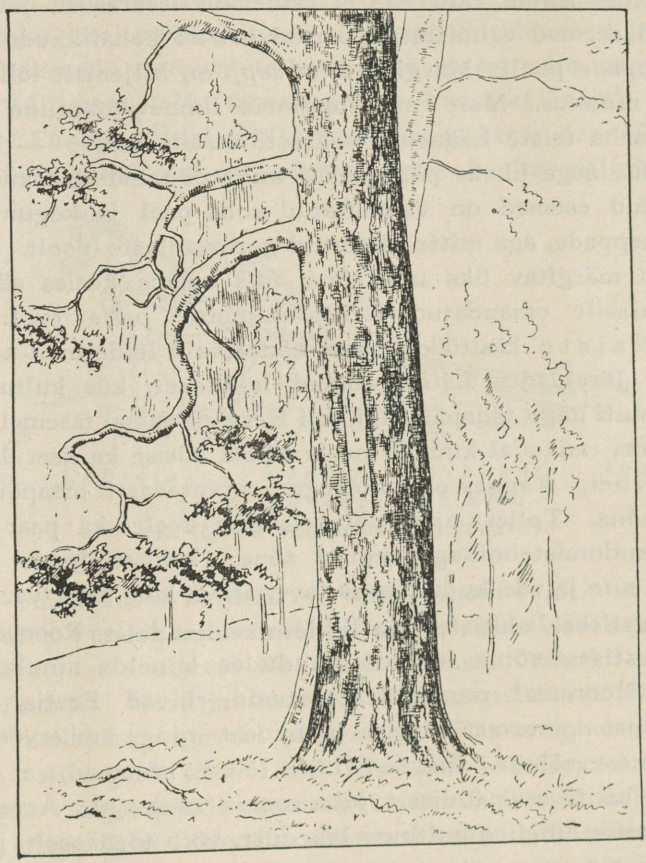

56. joon. Algeline mesipuu, „tarupedajas", Karula khk. Puu õõnsus suletud kloppidega, milles lennuaugud. (F. Linnus-Leinbock'i järgi.)

näit. *ahing* — vahest tähendati sellega metallist ahingit, aga varemal ajal tarvitati siin vastavaid luust riistu —, edasi kalade nimetused *angerjas, iherus* ja *lõhi*. Kõik need neli sõna on balti algupära. Mesilastepidamist oli meil harrastatud

juba aastatuhandeid. Et see nüüdki jätkus, tuletab meelde sel ajal meie keelde võetud leedu-läti sõna *vaha*. Samast ajast on pärit — võib olla aga ka tublisti vanem — mingi mesijoogi nimetus *mõdu*. Viimati on oma osa majanduselus etendanud ka igasugune käsitöö. On juba osalt mainitud, et enamik meie leide osutab vaid Eestis esinevaid iseärasusi, järelikult on need esemed valmistatud omal maal kohalikkude meistrite, *seppade* poolt. Märgitagu, et *sepp* on hiljemalt tolleaegne meistri nimetus. Meie metallesemeis ilmnev tehniline oskus ei jää maha teiste Läänemere-äärsete maade omast — ja see oligi kaua aega üheks põhjuseks, miks ei tahetud uskuda, et siit leitud esemed on valmistatud koha peal ja koguni meie omade seppade, aga mitte ülistatud germaanlaste poolt. Sepise alalt on märgitav üks uus sõna, mis soome keeles säilinud, germaanlasilt omandatud lõõtsa nimetus *palje* (vrd. eesti *pale*). Naiste käsitööoskusest kõnelevaid leide meil kahjuks ei ole. Järeldades Lätist saadud leidudest, kus kultuur tol ajal, samuti nagu tänapäevalgi, oli Eestiga samal tasemel, osati siin rooma raua-ajal kududa peale lihtsa labase ka keerulisemat toimset riiet. *Kangas* on tolleaegne, arvatavasti omapõhjaline kultuursõna. Tollest ajast põlvneb meie keeles ka paar baltipärast kudumistehnikaga seotud sõna: kangastelgede juurde kuuluva *niie* ja *vöö* kudumiseks tarvitatava *kõla* nimetus.

Rõivastisest, ehitistest ja liiklemisvahendeist. Rooma raua-aja rõivastisest võime leidude puududes kõnelda ainult järeldamisi. Nooremal raua-ajal koostusid rõivad Eestis tavalisesti seljas kantavast särgist ja kuuest ning ümbervõetavast nelinurksest sõbast. Mitmed Läti leiud näitavad, et samu kõndeid kanti seal üldiselt juba rooma raua-ajal. Arvestades Läti ja meie ainelise kultuuri lähedust, võib tõenäoselt pidada Eesti rõivaid enam-vähem samasuguseiks. Keeles on rõivastise alalt säilinud sellest ajast sõna *hame* (vist germaani laen) ja baltipärased *kübar* ja *kinnas*. Rõivastise juurde kuuluvad ehted, käe- ja kaelavõrud, sõled, nõelad jm., on juba ülalpool loendatud (vt. 91. jj. lk.).

Ehitistest on meil küll kaugest kiviajast leitud terve rida jäänuseid, raua-ajast aga ei tunta seni ühtki vastavat leidu. Põhjus on selge: kiviaegsed asulad asetusid harimis-

kõlbmatul maal ega ole nende jäljed seetõttu hävitatud. Rooma raua-aja rahvas elas aga sealsamas, kus asuvad praegusedki külad, keset põllumaid. Seepärast on nende ehitiste jäänused langenud enamasti ohvriks põllukultuurile ja neid võib leiduda veel ainult harukordadel. Mõningaid viipeid kõnesoleva aja ehitistest annab siiski meile sõnavara, millest ilmneb, et asustuse paiksaks muutumise järel meie ehitised olid tublisti täienenud ja arenenud. Vähemalt ulatuvad tollesse aega tagasi meie omapõhjalised sõnad: *maja, talu* (tähendas algselt vist ka 'maja'), murdeline *ratt* ('mingi ehitis', 'ait'), ? *tare, saun, katus, õrs;* läti-leedu rahvailt on samal ajal omandatud soome keeles säilinud sõna

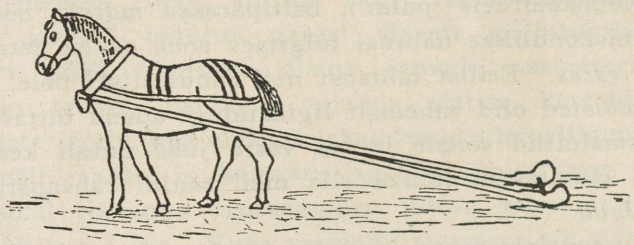

57. joon. Lohistatav koormaveovahend, „lohistusaisad", Vastseliina khk.
(E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

pirtti — tähenduses 'suitsutare', 'saun', samuti *ait, sein, malk* (täh. soome keeles 'katuselatt') ja *tara*; germaanlasilt arvatavasti sõna *tänav,* mis alguses tõenäoselt tähendas kõvaks sõtkutud muldpõrandat. Need ja muud sõnad osutavad, et kõnesolev aeg tundis meil juba tugevaid palkehitisi. Ehitustegevusega seoses on tolleaegsed sõnad *nael* ja *rõngas* — mõlemad germaani algupära. Majariistade nimetusist mainitagu oma kultuursõna *länik,* edasi balti rahvailt laenatud *kahv* (tähendas algselt 'kulp') ja germaanlasilt saadud *katel.*

Meil igivanast ajast tuntud liiklemisvahend veeteil oli paat, vene. Selle arenemist ja täienemist osutavad hiljemalt sellest ajast põlvnev sõna *laev,* germaani laenud *aer* ja *käil* ('laevanina', 'emapuu') ja balti algupära *puri.* Kuiva maa veoriistade nimetusist on Soomes esinev *purilas,* 'põikpuudega ühendatud, lohistatavad koorma-aisad' (vt. 57. joon.), küll germaani algupära sõna, asi ise aga oli siin kindlasti juba varemini, arvatavasti

kiviajast saadik tarvitusel. Ka sõna *ratas* pärineb tollest ajast ja on balti algupära. Arvatavasti polnud siis ka enam vanker liiklemisvahendina võõras. Igatahes oli vankreid rooma raua-ajal germaanlasil. Hobuse rakmete nimetusist on tolleaegsed omad sõnad *päitsed, suitsed* ja *ohjad*. Hobusel sõideti aga ka ratsa. Sellega seisab ühenduses germaanlasilt omandatud sõna *sadul*. *Tee* nimetus viimaks näitab, et seoses asustuse paiksaks muutumisega kujunesid teeolud endisist püsivamaks.

Ühiskondlikust korraldusest. Teiste uute sõnade hulgas on meie keelde sel ajastul juurde tulnud ka mitu perekondlikke ja ühiskondlikke nähtusi tähendavat sõna, nagu *abielu, hähä* (lõunamurdeis 'pulm'), baltipärased *mõrsja, nõbu, hõim* jm. Ühiskondlikke nähtusi tõlgitsev sõna on ka germaani algupära *varas*. Erilist tähtsust neil sõnul siiski pole, sest vastavad mõisted olid vähemalt ligikaudugi ammu tuttavad (näit. viimaksmainitud sõnale leidus vaste juba uurali keeles: *salgama*). Huvitavam tohiks olla meil tänini rahvapärane balti sõna *talgud*.

Palju suurema tähtsusega on aga rida sõnu, mis näitavad, et meie seni algelise ühiskondliku struktuuriga rahvastik oli käsiteldavaks ajastuks juba jagunemas kihtideks ja et selle sisemises korralduses hakkasid tekkima mitmed pärastise ühiskondlik-riikliku korra algedki.

Üks neist vanust sõnust, mis väärivad erilist esiletõstmist, on *ori*. See sõna põlvneb hiljemalt ühissoome ajast. Mõne uurija arvates võib see olla aga ka palju vanem ja ulatuda tagasi koguni permi-soome aega. Kuid küsimuse lahendus, kas *ori* on pärit ühissoome või juba permi-soome ajast, pole nii tähtis kui asjaolu, et me seda sõna veel ei leia kõige vanemailt, puhtalt anastavat majandusjärge esindavailt keeleastmeilt, vaid et see on tarvitusele tulnud alles nooremal ajal, kui juba p õ l l u n d u s oli jõudnud maad võtta. See on väga iseloomulik. Rändav kütt ja kalur ei vajanud orja. Kui vaenlane sattus ta kätte, ta surmati ja, nagu võib järeldada mõningaist tähelepanekuist meie naabermaade muinasleidude alalt, polnud vist haruldased juhtumid, kus ta äragi söödi. Põlluharija aga vajas oma tulu suurendamiseks tööjõudu, inimkäsi, ja tema hindas seepärast sellest küljest orja seda enam, mida laialdasemaks kasva-

sid viljusmaad. Tema seepärast ei surmanud sõjaväge, vaid asustas nad oma maale elama ja sundis neid tööle, „orjama" oma põldudel. Muidugi ei saadud orje aegade kestel mitte ainult sõjavangidest, vaid ka juba olemas olevate orjade järeltulijaist. Orjus tekkis ja tõusis niiviisi otseses seoses põllunduse ja selle edenemisega.

Rahvastiku üleminek paiksale eluviisile avas tee meie vana lõdva ühiskonnakorralduse tihenemisele. Kuni rahvas liikus pereti või sugukonniti, puutudes kokku kord ühe, kord teise samasuguse rühmaga, ei võinud loomulikult nende vahel tekkida kuigi püsivaid vahekordi ja sidemeid. Teiseks muutus lugu niipea, kui rändavate küttide ja kalurite „laager" muutus paigal elavate põlluharijate *külaks*, kui jäädi alatiseks elama samade naabritega kõrvuti. Siin tekkis otsekohe vajadus alatise korralduse ja korraldajate järele, kes oleksid lahendanud ulatuslikumaid küsimusi, näit. maade ja kalavete jagamisi, ühise saagi jaotusi, nende puhul tekkinud arusaamatusi, ühise kaitse ja sõjaliste ürituste küsimusi jne. Kuna varemini suurpere või sugukonna liikudes piisas selle vanemast, tekkis nüüd vajadus laialdasemate, ühiste majanduslikkude ja enesekaitse huvidega seotud alade vanemate ja juhtide järele. Kõrvutiasetsevad asulad, *külad*, olid tihti tekkinud aegamööda üksteisest eraldudes: pojad ja vennad lahkusid oma peredega vanemaist ja vendadest, asutades naabrusse uudisasundeid, vanade külade „tütarküli". Sageli olid lähedased asukate rühmad üksteisega seotud suguluse teel. Sel korral oli loomulikult sugukonna vanem ühtlasi ka vastava suguvõsa poolt asustatud maa-ala vanemaks. Asusid aga kõrvuti võõrad suguharud, said nad vanema kas kokkuleppe või võitluse tulemusena.

Kuigi seoses paiksa eluviisiga olid nõnda tekkinud uued, varemaist sugukonnakorraldusist ulatuslikumad regionaalsed, maa-alalised, ühiskonnaüksused ja -korraldused, ei kaotanud vana, rändava eluviisi aegne veresugulusel põhinev sugukond selle tagajärjel veel midagi oma tähtsusest. Selle ümber tekkis nüüd aina uus, avaram ühiskonnakorralduse ring, mille sees see endist viisi edasi elas. Üksikisikule oli sugukond ikka edasi selleks rakuks, mis kaitsis teda ning tema õigusi ja

mille kaudu ta võis end laiemas ulatuses maksma panna. Sugukond astus oma liikme eest välja, kui sellele tehti ülekohut, aga ka vastutas ta eest, kui ta oli talitanud vääriti. Seda ühisvastutust, mis oli muistsel sugukonnal oma liikme eest, näitab kõige selgemini see, et üsna tavalisesti ülekohut tasuti mitte selle tegijale, vaid mõnele teisele tema sugukonna liikmele. Sugukond oli ka selleks koondiseks, mis „tõstis kilbile" suuremate maa-alade rahvavanemad. Et teatud mees oleks saanud vanemaks, ei piisanud ainult sellest, et ta oli isiklikult vahva, tubli ja jõukas, vaid see olenes peale selle suurel määral veel tema sugukonna jõust ja jõukusest, mis teda teistele peale sundis. Selles mõttes etendas sugukond muistses ühiskonnas mitmeti sama osa, mis on moodsas ühiskonnas mitmesugustel organisatsioonidel, seda võiks mõnes suhtes võrrelda isegi tänapäeva parteidega.

Nagu paljudel teistel rahvastel, ei olnud meie muistseil esivanemailgi vanemad ainuvõimsaiks rahvaelu ja -asjade korraldajaiks, vaid viimaste otsustamisest võtsid osa ka teised vanemad mehed või koguni kõik täisealised vabad mehed. Neist, algul vist ainult kitsama pere- ja sugukonna asju otsustavaist meeste kogudest ilmsesti kujunesidki hilisemal ajal hästituntud r a h v a k o o s o l e k u d, *keräjäd* (ehk *kerääd*, *keräd*[1]).

Seda mõnel real kujutatud ühiskondlikku arenemiskäiku võib asustuse paiksaks muutumisest tingitult kujutella teoreetiliseltki või teiste rahvastega kõrvutamise põhjal. „Asitõenditena" aga esineb sellest ajast meie keeles säilinud rida uusi, arenenumale ühiskonnakorraldusele viitavaid sõnu. Kõigepealt on *isand* (arvatavasti mõni vanema atribuut), samuti ka *kubjas* pärit tollest ajast. Kuigi meie ühiskonna arengu eeldused olid loodud Eesti oma majanduse ja asustuse edenemiskäigu poolt, mõjustasid selle kujunemiskäiku üksikasjus mitmeti teistelt rahvastelt, eriti germaanlasilt saadud eeskujud. Sealt

1) See sõna esineb praegu veel ainult soome keeles *(käräjät)*; prof. J. M ä g i s t e lahkel teatel see on olnud eesti keeleski, sest ta leidub rahvakoosoleku, nõupidamise nimetusena veel G. M ü l l e r i jutlustes *(Kerradt)* ja ka J. R o s s i n i u s e l. See on ühenduses soomes tarvitusel oleva sõnaga *kerätä* 'koguda'.

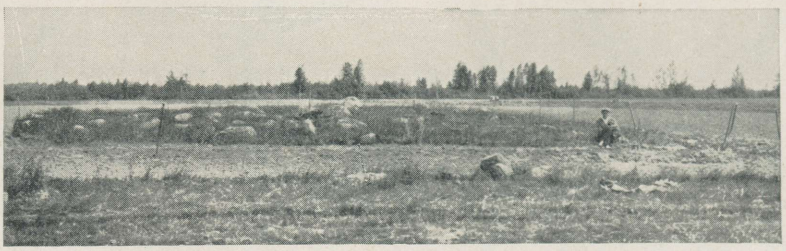

58. joon. Kivikalme Verevi kl. põldudel Rannu khk.

59. joon. Osa paasplaatidest müüri rooma raua-aja kivitarandikkalmistus Pada kl. Viru-Nigula khk. Esimese tarandi täitekivid on kõrvaldatud. Pildi paremal äärel keskel on näha osa paljandatud teise tarandi täitekive — raudkivimunakaid.

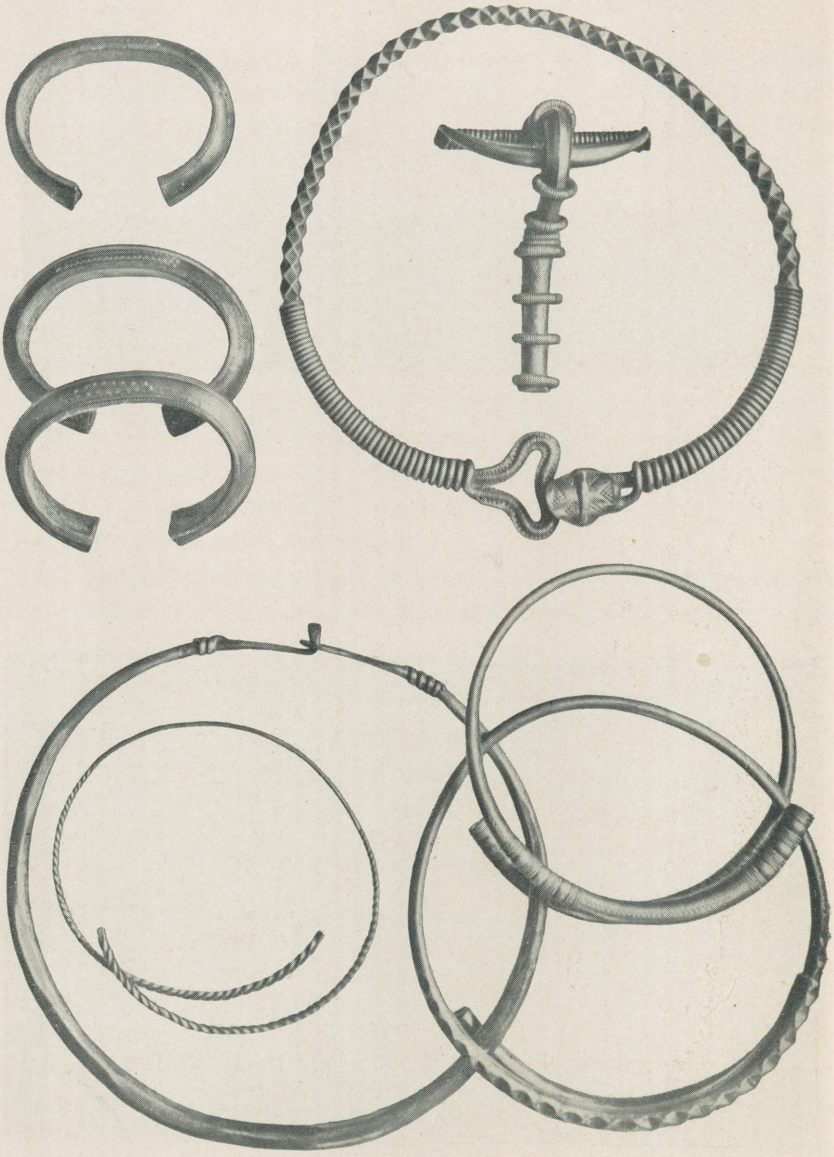

60. joon. Hõbe- ja kuldesemeid keskmise raua-aja aardeist Eestist.

Ülal vasemal: 3 käevõru. Ülal paremal: kaelavõru sadulotsaga. Eelmise sees: ambsõlg rõngasgarnituuriga. All: kaelavõrud, neist suurim haagi- ja aasotsaga, teised vahelitiulatuvate, jämenevate otstega, kõige peenem — kullast. Suurem osa esemeid leitud Nõo khk., peale sadulotsaga võru, mis saadud Vastseliina khk., ja haagi ja aasaga võru, mis leitud Pilistvere khk. (Umb. $^1/_3$ loomul. suurust.)

on meie keelde saadud sõna *kuningas*; praeguse tähenduse on see omandanud muidugi hiljemini, algul mõisteti selle all vahest küll rahva vanemat, juhti. Samal ajal ja samalt poolt on tulnud ka meie sõnad *vald, vardja* ('valvur'), edasi *laen* ja *kihl* — tähenduses 'pant'. Viimane sõna on seepoolest tähtis, et sellest varsti eestlastel, liivlastel ja soomlastel (võib-olla põhja-germaani *gislalagh*'i eeskujul) kujunes *kihelkonna*, meie ühiskondliku korralduse tähtsaima ühiku nimetus. Ka selle sõna viimane osa *-kond, -kund* põlvneb kõnesolevast ajast ja on tõenäoselt omapõhjaline sõna, algse tähendusega 'kogu', 'tervik'.

Toodud sõnad kõnelevad meie esivanemate ühiskondlikust korrast küll katkendlikku keelt, ometi paistab neist noorema raua-aja peatükis lähemalt kirjeldatava riikliku korra juurdumine oluliselt juba rooma raua-ajast. Me ei tea, millisel määral jõudis juba tol ajal kihelkonnakorraldus välja kujuneda. Erilist tähelepanu väärib aga see, et rooma raua-aja leidude levimise kaardil (49. joon.) tähistavad tihedamad leidude rühmad, mis ühtlasi märgivad ka asustusrühmi, juba tähtsamaid Eesti m a a k o n d i, mida tuntakse ajalooliste allikate kaudu nooremast raua-ajast. Näeme nimelt üht rühma koonduvat Virumaale, teist Tallinna ümbruskonda, pärastisse Rävälä (Revele) maakonda, kolmat Kesk-Eestisse, Järvasse ja osalt Põhja-Viljandimaale, neljat Sakala maakonda ja viiet lõuna poole Tartut pärastisse Ugandi maakonda. Samasuguseid „maakondi" leiame ka tänapäeva Põhja-Läti kivikalmete alalt (vrd. 48. joon.): üks, nähtavasti Sakalaga liituv rühm koondub seal Astijärve—Smilteni—Võnnu piirkonda, teine jätkub meie Võrumaa rühmast lõunasse Gulbene ja Madona ümbrusse, kolmanda iseseisva väikese asustussaare leiame Latgalest Lutsi—Räisitsa (Rēsekne) mailt, viimane, neljas rühm aga esineb Kuramaal Talsi linna ümbruses. Nende Põhja-Läti asustusrühmade ühendust hilisemate Läti maakondadega pole esialgu võimalik määrata, sest et suur osa sellest (peamiselt Liivi) alast peagi lätistus ja seda ümberrahvustumiskäiku veel lähemalt ei tunta.

Eespool nägime, et kõnesoleval ajastul on meie kodumaal pärisrahva kõrval elanud arvatavasti ka mõnel määral g e r m a a n i asunikke. Missugune oli maa pärisrahva ja germaan-

laste vahekord? Mõned ajaloolased on kaldunud arvamusele, et nüüdne Eesti on käsiteldaval ajal võimalikult kuulunud germaanlaste, gootlaste riiki, ja põhjendanud seda gooti ajalookirjutaja Jordanese sõnadele. Viimane lausub nimelt, et tuntud Gooti kuningas Ermanarich olevat IV sajandil endale alistanud teiste soome sugu (ilmsesti volga-soome) rahvaste kõrval ka *thiudos*-nimelise hõimu. Seda nime on kaunis üldiselt samastatud 'tšuudi' nimega, millega teatavasti hiljemini slaavlased tähistasid mitmeid läänemere-soome hõime, nende seas eestlasigi. Nagu aga juba eespool mainitud, on tšuudide all algselt arvatavasti mõistetud üht Novgorodi ja Väina jõe ülemjooksu piirkonnas elanud hõimu (kellega slaavlased ja võibolla Lõuna-Vene gootlased läänemere-soomlasist kõige esmalt kokku puutusid), hiljemini oli aga tšuudi nimi väga mitmesuguste läänemere-soome hõimude kohta tarvitatav ühisnimetus. Niiviisi ka juhul, kui *thiudos* ja tšuudid peaksid olema identsed, mis pole täiesti kindel, see Jordanese teade ei tarvitse sugugi käia eestlaste kohta. Eestlased asusid Ermanarichi riigi südamest, praegusest Lõuna-Venest, väga kaugel, igatahes olid nad teiste, hiljemini ka tšuudi nime kandvate hõimude seas kaugemaid. Ka ainelise kultuuri mälestusmärgid ei anna mingeid tõendusi meie kodumaa otsesest ühendusest Lõuna-Vene gootlaste maaga. Selle järeldusega võime vanast arvamusest eestlaste Ermanarichi riiki kuuluvuse kohta rahulikult üle minna.

Teine asi on aga vahekord üle mere meie maale tulnud germaanlastega. Nagu juba mainitud, pidid nende suhted siinse pärisrahvaga olema tihti üsna lähesed. Rohkete keeleliste laenude ja ainelise kultuuri alal ilmnevate mõjude järgi ongi mõnelt poolt arvatud, et need germaanlased oleksid siin moodustanud mingi „ülemkihi", umb. nagu saksa aadel ajaloolisel ajal. See vaade on aga kahtlemata enam tingitud ajalooliste sajandite olude projitseerimisest kõnesolevasse aega kui ainestikust enesest. Ainestik näitab kõigepealt, et germaanlasi pole elanud ühtlaselt kogu maal, vaid peamiselt Põhja-Eesti rannikul. Sealt on saadud näit. suur enamik kõigist germaanipäraseist muinasleidudest, lõuna poole aga väheneb nende arv järjest, ja Lõuna-Eesti ning Põhja-Läti

kivikalmeist on germaani tüüpi esemeid (näit. sõlgi nagu 53. joon., *1*, *7*, käevõrusid nagu 53. joon., *20*, rihmakeeli nagu 53. joon., *19*, kõvernuge nagu 54. joon., *6*) saadud väga harva; mitmed germaani vormid ei esine lõunas üldse. Seal on võõrapäraste esemete hulgas ülekaalus balti või muu päritoluga vormid. Germaanlasi pidi selle järele otsustades elama peamiselt põhjas. Asudes kitsal mereäärsel maaribal, on nad siin võinud elutseda mõeldavasti üksnes enam-vähem selgekujuliste asunikkudena. Nende asundid kandsid kindlasti eeskätt kaubakolooniate, faktooriate iseloomu. Muidugi liikusid nad neist kauplemise otstarbel ka sügavamale maale, samuti võisid nad tugevamate asundite ümbruse üle ajuti maksma panna ka teatud valitsusvõimu ja rahvale makse peale sundida. Kaubanduslikud üritused muutusid muiste võimaluse korral kergesti röövretkedeks ja maksustamisteks. Üldse võiks germaani asunikke siin vahest võrrelda hilisema aja viikingitega ja nende asunditega näit. Venemaal, igatahes aga mitte keskajal meie maad üle ujutanud saksa vallutajatega. IV sajandil p. Kr. germaani mõju, nii siis ilmsesti ka germaanlased ise kaovad üsna kiiresti Eestist, ilma et seeläbi tekiks meie maa asustusse mingi märgatav lünk. Seega pidi germaanlaste arv meie maal olema kaunis v ä i k e.

Vaimne kultuur: usund, keel, luule. Algelise inimese usundis etendavad loomulikult tähtsat osa surma ja surnutega seotud käsitused ja kujutelmad, seda enam et need on ikka ühenduses muistse usundi kõige algsema külje — esivanemateaustusega. K a l m e oli muistse inimese esivanemate asukoht, tema tähtsaim pühapaik. Rooma raua-ajal olid kõigile Läänemere ääres asuvaile eesti-soome hõimudele tüüpilised kivikalmed, mis on otseselt arenenud kohalikest varemaist kivikirstkalmeist. Nad on kõrgemaile kohtadele, harilikult mägede nõlvakuile, omaaegsete külade lähedusse, põldude keskele laotud lamedad, umb. 50—60 cm paksused kivivared ehk kivikangrud, nagu nimetab neid rahvas (vt. 58. joon.). Nad on ehitatud tavalisesti maa pinnale, mõnedele hilisemaile on aset pisut maasse süvendatud, kõrgemad kalmekivid ulatuvad aga ikka üle maapinna. Neil kalmeil on reeglipärane ehitus, mida küll väliselt ei näe, vaid mis saab nähtavaks alles nende ettevaatlikul ja asja-

tundlikul avamisel. Nimelt koosnevad väiksemad kalmed ühest, suuremad aga mitmest kivimüüridega piiratud, täisnelinurksest osakonnast, niinimetatud „tarandist". Nende tarandite pikkus kõigub umb. 8—12 m ja laius 2—6 m vahel, kusjuures iga üksiku tarandi pikitelg on samuti nagu eelmise ajastu kivikirstudelgi suunatud enam-vähem korrapäraselt põhjast lõunasse (vt. 61. joon.). Need nelinurksed tarandid on arenenud eelkäiva aja kalmete kivikirstudest, kasvades üht laipa mahutavast kirstust tähendatud suuruseni. Kui tarandeid on kalmes mitu, on nad ehitatud külg külje vastu läänest idasse kulgevaks reaks, „tarandikuks". Rooma raua-aja kalmistud on seetõttu üldiselt viimaksmainitud suunas 20—50 m, harukordadel koguni kuni 100 m pikkused. Tarandeid piiravad müürid on Põhja-Eestis, eriti Virumaal, sageli ehitatud lapiti üksteisele asetatud paasplaatidest, Kesk- ja Lõuna-Eestis ning Põhja-Lätis, kus paekivi vähe leida, on nad koostatud suuremaist raudkividest (vrd. 55. joon.). Müüridega piiratud tarandid on täidetud harilikult vähemate raudkividega ja mullaga (vt. 59. ja 61. joon.). Nende täitekivide vahele on maetud surnute põrm ja surnuile kaasa pandud esemed, panused. Kirjeldatud kalmete ehituse kohta peab siiski tähendama, et see pole mitte igal pool nii korrapärane, vaid et eriti mõned keskustest kaugemal, ääremail, asetsevad kalmed osutavad kõrvalekaldumisi, mõned on koguni lihtsad kivivared ilma erilise sisemise ehituseta. Kõik meie rooma raua-aja kivikalmed on massikalmistud, kuhu on surnuid maetud reeglipäraselt kahe kuni nelja, tihti ka veel rohkemagi sajandi vältel. Nooremad matusepaigad on tavalisesti vanematega läbisegi, mille tõttu üksikute surnute panuseid enamasti ei saa eraldada.

Nagu varemini nii rooma raua-ajalgi on meil surnuid maetud samusse kalmistuisse põletamata kui ka põletatult. Põletamist on enamasti toimetatud väljaspool kalmet, nähtavasti mingisugusel kividest moodustatud alusel; vahel on see toimunud aga ka kalme sees või pinnal. Surnute matmine rööbiti kahel viisil, põletatult ja põletamata, esines mitte ainult pronksi- ja varasemal raua-ajal, vaid see nähtus püsis meil ja Soomes muinasaja lõpuni. Tahtmatagi tekib küsimus, kuidas seletada seda, et nähtavasti samade külade rahvas mattis oma

koolnuid kord üht, kord teist viisi. Lõplik vastus sellele meile arusaamatuna paistvale nähtusele on seni andmata. Kõige tõenäosem näib aga seletus, et meie esivanemate usund oli nagu paljude teistegi rahvaste usundid alles astmel, mil see veel ei moodustanud ühtlast, täielikuks tervikuks sulanud „ainuõnd-

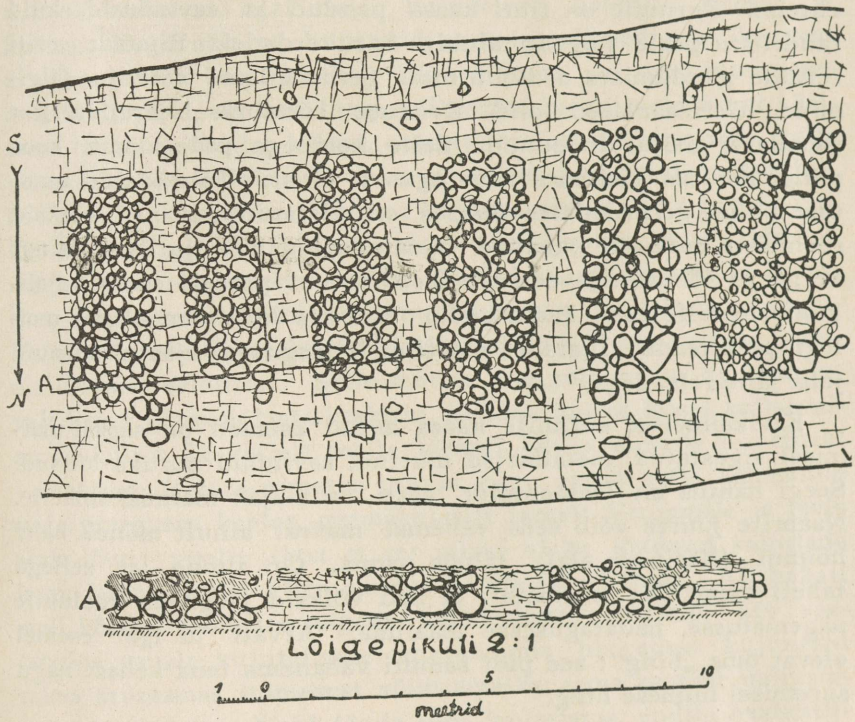

61. joon. Osa rooma raua-aja kivitarandikkalmistu plaani Tõrma kl. Rakvere khk.
Tarandite müürid on ehitatud korralikult pealistikku-asetatud paasplaatidest (vrd. 59. joon.). Tarandite täiteks on raudkivimunakad ja muld; viimaste kivide vahel leidusid surnuluud ja panused. All lõige läbi kolme vasaku tarandi on plaaniga võrreldes kaks korda suurendatud.

sakstegevat" süsteemi nagu kõrgemad usundid, vaid et see sallis endas kõrvuti samaõiguslikuna mitmeid eri aegadelt ja poolelt päritud tõekspidamisi ja elemente. Nii võidi ka surmasse ja surnuisse suhtuda kord üht, kord teist viisi. Ka muistsed kreeklased, kes samuti nagu meie esivanemad olid üle võtnud surnute põletamise Kesk-Euroopast, matsid selle kõrval kaua

oma surnuid põletamata, ilma et selles oleksid tundnud ületamatut vastuoksust. Vastuolu paistab siin ainult meile, kui suhtume sellesse kõrgemate usundite ühtlust nõudvalt ja sallimatult seisukohalt.

Kalme panused koosnesid rooma raua-ajal enamasti ehteist. Surnuile on tihti kaasa pandud ka savinõusid, kuid raudriistu peale nugade ainult harukordadel. Riistade, eriti relvade puudumises avaldub meil germaanlaste eeskuju jälgimine. Germaanlased olid Kristuse sündimise järel sellest roomlaste mõjul loobunud. Selle kombega pidi käima koos mingi muutus käsituses hauatagusest elust. Tähendatud muutuse puhul germaanlaste juures on oletatud, et nad oleksid roomlaste eeskujul hakanud hauatagust elu kujutlema mingi kerge ja lõbusa ajaveetena, seepärast ei peetud enam vajalikuks surnuile relvi kaasa anda. Kas see kujutelm ulatus meilegi, pole teada. Igatahes maeti meil järgneval ajastul surnuid juba jälle relvadega.

Kivikalmeisse surnuile kaasa antud esemed on sageli matmisel vigastatud, metallasjad murtud, savinõud puruks löödud. Seegi nähtus on iseloomulik eesti raua-aja matmiskombeile. Naabrite juures võib seda vähemal määral ainult mõnel balti hõimul (Klaipeda alal) tähele panna. On ilmne, et sellega taheti esemeidki „surmata", et nad võiksid järgneda koolnuile nägematusse, hauatagusesse maailma. Arvati ju igal esemel olevat oma „hing"; see pidi samuti vabanema oma kehast nagu suremisel inimese hing.

Hoolimata ühest-teisest võõrsilt laenatud üksikasjast oli meie esivanemate matmisviis tugevasti omapärane. Taranditega kivikalme on täiesti ainulaadne, omal maal arenenud kalmekuju, mida väljaspool eesti-soome hõimude piirkonda ei esine.

Kalmed ja neist leitavad muistised kõnelevad arusaadavalt ainult usundi ühest küljest; usundi teiste avaldusalade suhtes peame toetuma aga jällegi keelele. Kõigepealt märgime kaks uut balti hõimudelt laenatud sõna: *taevas* ja *põrgu*. Nende tähendus oli aga teine kui praegu, millal nad on kristliku aja kohaselt saanud uue sisu. Taevas arvatakse algselt tähendanud olevat mitte taevalaotust, vaid taevavaimu. See sõna oli mit-

meti paralleeliks varemale samatähenduselisele permi-soome-aegsele *jumalale*. Hoopis teisem praegusest oli aga *põrgu* tähendus, mis arvatakse olnud (nagu ta eeskuju — balti *perkunas*) piksejõu või -vaimu nimetuseks.

Kuid palju olulisem kui need enam-vähem kõrvalised laenud oli käesoleval ajal meil kujunenud *haldjate* mõiste ja kultus. Nagu nägime, kujutelid soome-ugrilased juba kaugest ürgajast saadik kogu loodust hingestatuna — igal loodusesemel, kivil, puul, oli oma hing. Hiljemini hakati neid hingi käsitama lahus vastavaist kehist, omaette-olelevate vaimudena, kelle peamiseks ülesandeks oli vastava eseme, puu, kivi, metsa jne. hooldamine, kaitsmine. Hingest kujunes niiviisi k a i t s e v a i m. On arvatud, et eriti põllukultuuri läbilöömine, kus inimene märkas oma sõltumust väliseist jõududest, viljakusest ja ilmastust, soodustas seda kaitsevaimude-käsituse ja kultuse arengut. Kaitsevaimude kujutelm tekkis iseendast küll meie vanas usundis olevaist eeldusist. Selle mõiste arengule mõjus aga tunduvalt kaasa germaanlaste eeskuju, kellede juures õitsis kaitsevaimude kultus ja kellelt meile laenati kaitsevaimude nimetuski — *haldjas*. *Haldja* nimetus tungis, nagu näitab selle esinemine meie praeguses keeles, germaanlasilt esmalt Virumaale ja levis sealt lõuna poole, ilma et see siiski oleks jõudnud vallutada kogu Lõuna-Eestit. See kandus ka üle lahe Soome. Nii hakati meil kõikjal looduses nägema kaitsevaime, haldjaid, kes vastandina vanale kujutelmale omaväärseist hingedest kujunesid rahva arusaamas inimesest võimsamaiks, tema saatust mõjustavaiks jõududeks. Neid jõude pidi lepitatama, endile heatahtlikuks võidetama andidega. Nõnda süvenes ja arenes käsikäes haldjate-käsitusega loomulikult ka nende teenimine, ohvrikultus. Seegi toimus mitmeti germaani mõju all. Eriti on veekultuses, s. o. mere-, jõe-, järve- ja allikahaldjaile ohverdamises võetud eeskuju germaanlasilt. Sealtpoolt on mõjustatud vist ka mitmesugune viljakushaldjate ja kividegi, s. o. kivihaldjate austamine. Kirjeldatud hingede käsitusest kaitsevaimude, haldjate kujunemine tähendab meie muistse usundi ajaloos üht kõige olulisemat edasiliikumist.

Viimaks tuletagem meelde, et rooma raua-ajal ehteina, enamasti ripatsitena kantavaile kiskjate loomade hambaile, samuti

pronksist rattakesile, ristidele, poolkuudele ja kolmnurkadele (vrd. 92 lk. ja 53. joon., *10*, *12*) on nähtavasti omistatud mingit nõiduslikku, kaitsvat jõudu oma kandja suhtes. Kiskjate hambad sisaldasid vana kujutluse järgi osa sellest elujõust, mis arvati neil loomadel eriti tugev olevat. Poolkuu algne tähendus ei vaja seletust. Ratas ja rist on Vanust Idamaist levinud sümbolid ja tähendasid esialgu päikest. Hiljemini on poolkuu, ratas ja rist saanud laiemas mõttes pühamärgi tähenduse ja nähtavasti sellistena on neid kantud meilgi. Igatahes pole selle kohta märke, et meil oleks kuu- ja päikesekultus kunagi tõusnud eriti valitsevale kohale. Lisatagu, et metallist ratas-, rist-, poolkuu- ja kolmnurk-ripatsid ulatusid Eestisse balti rahvaste vahendusel. Sümbolitena olid nad siin arvatavasti küll juba varemini tuntud.

Meie esivanemate tähtsaima vaimse eneseteostusvahendi, keele kujunemise vanemaist järkudest on antud ülevaade eespool. Nagu juba kuulsime, kõneles küsimusesoleval ajal meie maa rahvas teiste läänemere-soomlastega ühist algsoome keelt. Praegu on keeleteadlased ühel arvamusel selles, et see keel siiski polnud täiesti ühtlane, vaid et selles juba hakkasid teatud viisil eristuma üksikuile hilisemaile läänemere-soome keelile ja isegi murdeile vastavad rühmad. Eestigi keele kahe peamurde, lõuna- ja põhja-eesti keele mitmed iseloomulikud jooned ulatuvad juba algsoome ajastusse. Põhja-Tartumaa ja Lääne-Eesti olles alles asustamata, käsitas põhjamurre sellal Rävälät, Viru- ja Järvamaad, lõunamurde piirkonnaks aga olid Lõuna-Tartumaa ühes Võrumaaga ja lõunapoolne Viljandimaa. Sel puhul pakub teatud huvi asjaolu, et lõuna- ja põhjamurde alad osutavad ka oma ainelises kultuuris märgatavaid erinevusi üksteisest (näit. silmiksõled 53. joon., *1*, *2*, ja ambsõled 53. joon., *7*, on omased Põhja-Eestile, kärbissõled 53. joon., *9*, aga iseloomulikud Lõuna-Eestile). Seejuures on Lõuna-Eesti vormid enam-vähem ühised ka Põhja-Läti kivikalmete-alaga. Kui see ei peaks olema tingitud ainult geograafilisist põhjusist, vaid ka Lõuna-Eesti ja Põhja-Läti ala hõimude tihedast rahvuslikust kokkukuuluvusest, oleks seega meie lõunamurre haaranud ka tänapäeva Põhja-Lätis elanud eesti-soome hõimu.

Kõnesoleva kauge aja sõnalisest kunstist, rahvaluulest,

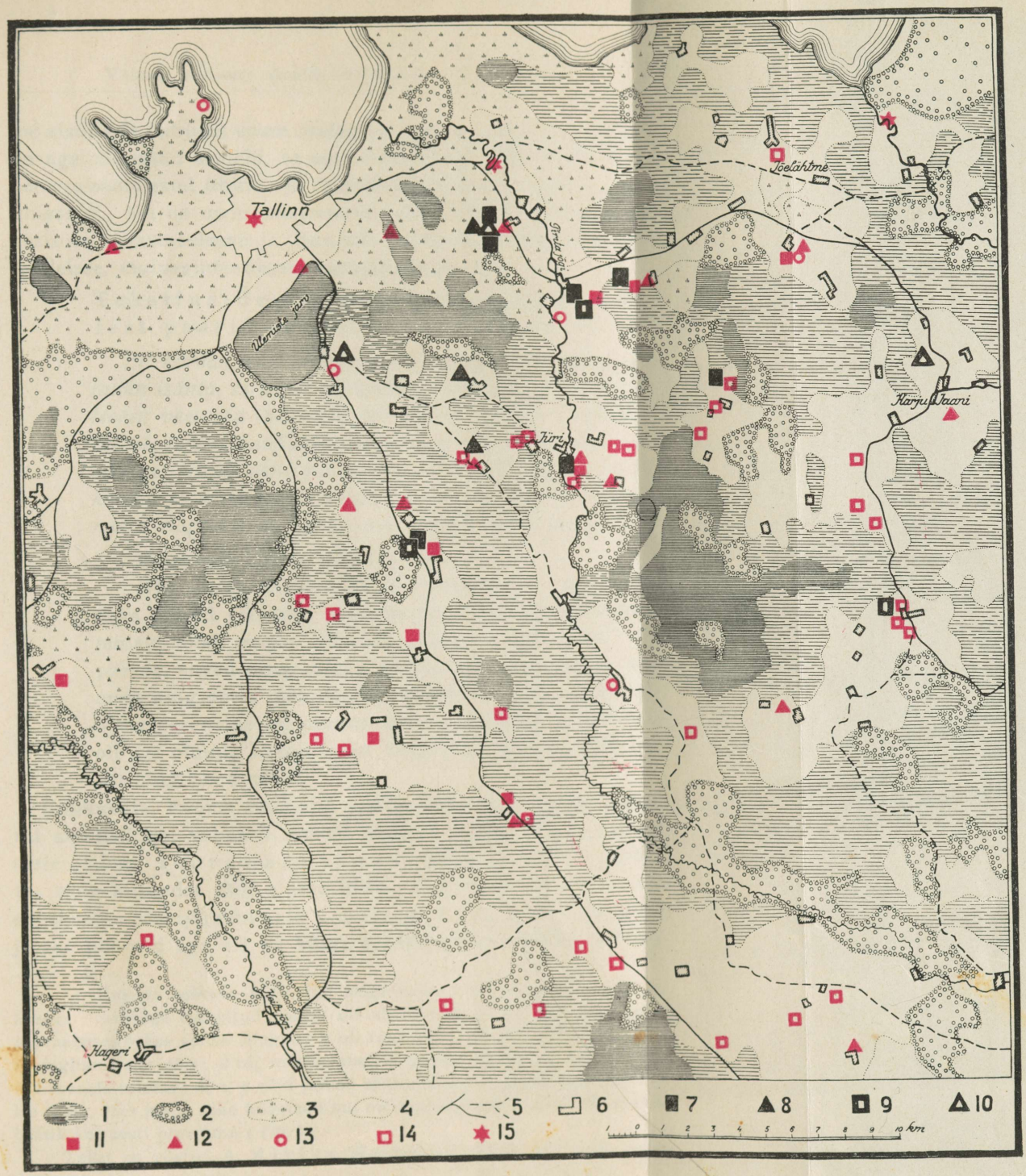

62. joonis. Tallinna ümbruskonna asustamiskäik I kuni XIII saj. p. Kr.
1. Sood. 2. Metsad. 3. Liivikud ja paepealsed. 4. Põllumaad. 5. Muinasaja lõpu ja nüüdisaja (---) suuremad teed. 6. XIII saj. külad. 7, 8. Rooma raua-aja kalmed ja juhuslikud leiud. 9, 10. Keskmise raua-aja kalmed ja juhuslikud leiud. 11, 12, 13. Noorema raua-aja kalmed, juhuslikud ja aare-leiud. 14. Uurimata (eeskätt noorema raua-aja) kalmed. 15. Linnused.

me sisuliselt kahjuks enam midagi ei tea. Rahvaluule olemasolu on aga tõestatud seeläbi, et eesti-soome regivärsi vorm on läänemere-soomlastel ühine ja niiviisi tõenäoselt ulatub nende ühisaega. Nii on meie esivanemad juba hallil esiajal oma elukäsituse, teravmeelsuse ja ilutunde vorminud lauludesse, muistendeisse, muinasjuttudesse, vanasõnadesse jne.

Tekstinäide oletatavast algsoome keelest paaril esimesel sajandil p. Kr. s.[1]).

Eli kõrδan metsätaloissa ätti, vanha pimeδäksi tullut taloin isäntä, es teγek mitäγähen töötä, makasi lämpimän leeδen veeressa (ääressä) ööt niinkä päivät, kesät niinkä talvõt, lepäsi vanhuδõn väsümüstä niinkä oδotti surmaδansak. Nüγüt äťtin poika piti taloiδa. Vanha emäntä oli koollut jo ammoin, ja päiväδen kuluδõssa es olõk kotoina muita eläβitä kuin vanha ätti niinkä noori minja.

Praeguses keeles kuuluks see:

Elas korra metsamajas ätt (vanamees), vana pimedaks tulnud (jäänud) maja-peremees, es tee (ei teinud) midagi tööd, magas (lamas) sooja lee ääres ööd ning päevad, suved ning talved, puhkas (lebas) vanuse väsimust ning ootas oma surma. Nüüd äti poeg pidas talu. Vana perenaine oli surnud ammu, ja päevade kestes es ole (ei olnud) kodus muid hingelisi (elavaid) kui vana ätt ning noor minia.

Kokkuvõte. Rooma raua-ajal jõudis meie maa kõigil aladel, nii ainelisil kui vaimseil, suuril sammel edasi. See ajastu on meie ajaloos suuremaid tõusuaegu. Seda edu soodustas ning kiirendas küll ajastu üldine hea konjunktuur — sage suhtlemine edasijõudnumate naabritega. Areng aga ei tee kuski järske hüppeid ega vii ka kõige arenenumate naabrite eeskuju

1) Tekstis esineva kirjaviisi selgituseks tähendatagu järgmist: kreeka *γ*-tähega märgitud häälik oli algsoomes piluhäälik umb. nagu *g* praeguses saksa sõnas *Wagen; δ* oli taas umb. selline piluhäälik nagu *th* inglise sõnas *this*; *β* oli huultevahelise piluga hääldatud häälik, meie *v*-d meelde tuletav; *k, t, p* olid samad häälikud kui praeguses soome keeles (*sata, vika* jne.), vähe kõvemad kui meie praegused *g, d, b; tt* on sama häälik kui eesti praegune *t (äti)*.

Tekst on võetud A. Kivika *Miniatüüridest* (lk. 39), vähe muudetuna.

edasi, kui edenemiseks puuduvad eeldused omal maal. Me võisime näha mitmel alal, et rooma raua-aja tõus lähtus koduselt põhjalt ja oli ette valmistatud eelmistel aegadel. Selle sisemiseks kandvaks jõuks oli meie esivanemate oma edenemisvõime ja ettevõtlikkus. Selle aja edu on ju küll püütud teha esijoones germaani naabrite teeneks. Et see on põhjendamatu ühekülgsus ja liialdus, selgub kohe, kui meelde tuletada võimalikkude germaani kolonistide vähearvulisust ja teiselt poolt meie maa tolleaegse asustuse ulatust ja kultuuri tihedust — see ei võinud põhineda väheseil juhuslikel germaani asunikel, vaid selle kandjate valdav enamik pidi koostuma arvurikkamast kohalikust eesti-soome sugu rahvast. Vastasel korral oleks germaanlaste lahkumisel siinne kultuur pidanud paratamatult kokku varisema. Eesti kultuur ja asustus osutavad aga järjekindlat tihenemist ja haaravad järgneval ajal järjest laialisemaid alasid. Germaanlaste osa meie rooma raua-aja kultuurielus seisis selles, et nad, asudes meie ja tolleaegsete hariduskeskuste vahel, vahendasid meile juhtivast kultuurimaailmast uusi väärtusi ja edutõukeid, mis soodustasid ja kiirendasid meie omapõhjalist arengut. Eesti ei jäänud ainult nende väärtuste vastuvõtjaks, vaid vahendas neid omakorda aktiivselt edasi oma naabermaadele põhjas, idas ja osalt lõunaski. Eesti, eriti Virumaa, oli rooma raua-ajal kogu läänemere-soome ala majanduslikuks ja kultuuriliseks keskuseks: see seisis jõukuselt muudest läänemere-soomlaste maadest ees; siit läksid laiali ainelise kultuuri alal määravad mõjud, siitkaudu levisid germaani ja balti allikaist tulnud uued kultuurimõisted ja vastavad sõnad. Meie esivanemate aktiivsust näitab peale muu seegi, et siinsed kaupmehed ja jahimehed panid sel ajal oma asundite kaudu aluse teispool Soome lahte pärissoome (edela-soome) asustusele. Kui seni balti hõimud, asudes lähemal lõunapoolseile kultuurimaile, osutasid oma tasemelt mõnevõrra üleolekut, siis rooma raua-ajaga see vahe üldiselt tasandus. Siitpeale pole meie esivanemad ja nende lähimad hõimlased näit. keele alal ainult baltlasilt laene vastu võtnud, vaid on ka ise rea laene neile andnud (näit. *laev, andur, teras, poeg,* täh. 'poiss', *kangas, kadakas* jne.). Tuletatagu viimaks meelde, et kui meie maa kultuurielu on arusaadav vaadatuna vastu tolleaegse kultuurikeskuse, Rooma riigi tausta, siis ka

vastupidi selle keskuse enda ajalugu on õieti mõistetav alles siis, kui arvestatakse mitte ainult kitsalt selle seesmist elu, vaid ka kõiki neid kaugeleulatuvaid sooni ja allikaid, millest voolas jõukust ja jõudu sesse keskusse kokku. Meie kodumaagi oli neid kaugeid rooma majanduselu soonte sõlmekohti ja allikaid, ja niisugusena on tal kõnesoleval ajaloo-järgul oma huvi ka üldise ajaloo perspektiivist nähtuna.

Kirjandust.

Muinasteadusliku ainestiku käsitelu, kus antud ka sellekohane varemini ilmunud kirjandus: A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis I. Tartu Ülikooli Toimetused. B III. Tartu 1922.* — Üksikute kalmistute ja nende leidude käsitelusid: A. Friedenthal, *Das Gräberfeld Cournal. Reval 1911.* — A. Spreckelsen, *Das Gräberfeld Laakt (Laagedi). Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIV. Tartu 1927.* — H. Moora, *Üks vanema raua-aja kalm Põhja-Eestis. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat II. Tartu 1926.* — M. Schmiedehelm, *Ein Grabfeld der älteren Eisenzeit in Lüganuse (Estland). Eurasia Septentrionalis Antiqua III. Helsinki 1928.* — Eesti vahekorrast naabermaadega rooma raua-ajal: M. Schmiedehelm, *Über die Beziehungen zwischen dem Weichselgebiet und Estland zur römischen Eisenzeit. Congressus Secundus Archaeologorum Balticorum. Riga 1931.*

Kultuurilugu keelelisil andmeil: E. N. Setälä, *Soome sugu rahvaste eelajalugu. Soome keelest H. Bekker. Tartu 1932.* — *Suomen kulttuurihistoria. Toimituskunta: G. Suolahti, E. Aaltonen, L. Kuusanmäki, P. Renvall, H. Waris, E. Jutikkala. I. Helsinki 1933.* (Eriti A. M. Tallgren'i ja Y. H. Toivonen'i kirjutatud peatükk *„Suomen kansan esihistoriallinen kulttuuriperintö"*. — J. Mark, *Über das Roggendreschen bei den Esten. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu 1932.*

Aistide küsimusest: A. H. Snellmann, *Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XVI. Helsinki 1896* (lk. 12; lõpus saksakeelne kokkuvõte). — *Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von M. Ebert, Band I, Berlin 1924* (lk. 335 jj. märksõna *Baltische Völker* [G. Gerullis] juhatab kätte ka sellekohase kirjanduse).

Usundist: O. Loorits, *Eesti rahvausundi maailmavaade. Elav Teadus nr. 12. Tartu 1932.*

KESKMINE RAUA-AEG.

(400—800 p. Kr.)

Välised olud. 400. a. paiku p. Kr. algasid suured rahvasterännud. Lääne-Rooma riik varises kokku ja langes barbarite, germaani rahvaste, saagiks. Et Läänemeremaade, nende seas meie kodumaagi jõukus põhines suuresti ühendusel Rooma maailmariigi läänepoolmikuga, andis selle langus end siin tugevasti tunda. Ida-Baltimaade olund muutus seda ebasoodsamaks, et samal ajal läksid kaotsi tähtsad ühendusteed lõunapoolse kultuurimaailmaga. Tähtsamad vahendajad selles ühenduses, Visla-äärsed germaanlased, olid IV sajandi jooksul lahkunud oma seniseilt asupaigult ja valgunud lõunasse, järele oma varemini sinna rännanud hõimlastele. Sama sajandi lõpul varises hunnide pealetungil kokku ka gootide riik Lõuna-Venes, ja gootlased siirdusid järk-järgult läände. Sõjakad hunnide hõimud said mitte ainult Lõuna-Vene valitsejaiks, vaid panid endid maksma nüüdses Ungariski. Neist põhja pool oleva ala peremehiks said germaanlaste lahkumise järel vähekultuursed slaavlased. Kõigi nende muutuste tagajärjel endised tähtsad Ida-Baltimailt lõunasse viivad teed kui mitte ei sulgunud, siis ometi muutusid korratuks, ebakindlaks. Vislalt ei käinud enam kaupmehi Eestis. Nende asundid Eestis nähtavasti surid välja ja meie maa seni tähtis meriühendus Visla suudmega katkes.

Teispool Läänemerd asuvate Skandinaaviamaade läbikäimine Euroopa kontinendiga kannatas Visla ühendussoone ummistumisest hoopis vähem. Skandinaavlased jäid teisel teel, mööda Elbet ja Reini, edasi suhtlemisse lõuna ja edelaga, kus nende hõimlaste eestvõttel hakkasid vormuma germaani elementidest ja vanast Rooma pärandist uued riigid ja uus kultuur.

Ida-Balti vastu tunti Skandinaavias eriti keskmise raua-aja esimesel poolel vähe huvi, seepärast polnud meil selle sidemeist lõunaga suurt kasu. Ida-Baltimaad olid siin põhjas jäänud omaette, kaunis isoleerituks, ilma tarvilikest sidemeist nende keskkohtadega, mis kandsid edasi Euroopa kultuurielu. Eestile jäi kõige olulisemaks välisühenduseks järgneval ajal maad mööda toimuv läbikäimine balti rahvastega, kes nüüd omandasid

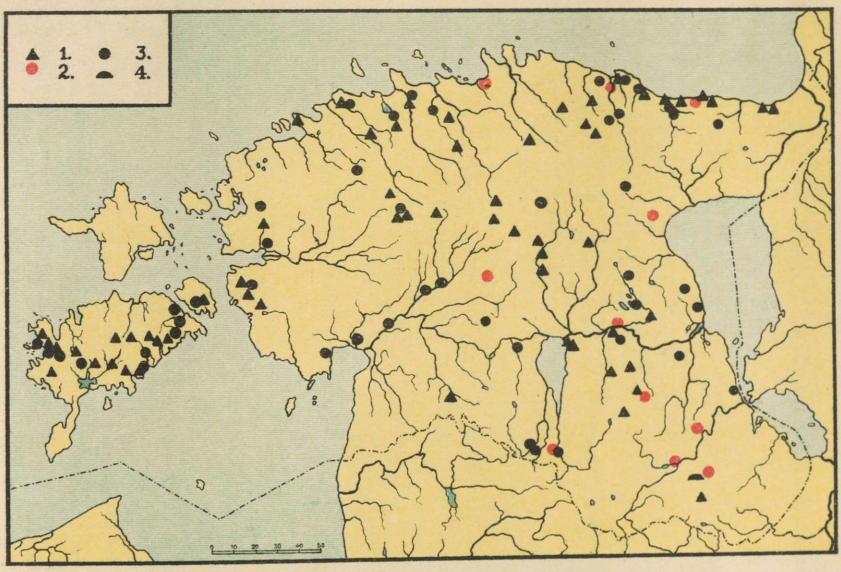

63. joon. Keskmise raua-aja leidude levik Eestis.
1. Kivikalmeleid. 2. Peitleid. 3. Juhuslik leid. 4. Kääbaskalmeleid.

kogu Ida-Balti piirkonnas teatud majandusliku ja kultuurilise hegemoonia, ülemvõimu. Tõsi küll, ka balti hõimude kultuuris annab end sel ajal tugevasti tunda ühenduse puudumine ees sammuva kultuurimaailmaga, ja see elab värskete mõjundite kasinusel umbselt, vanast pärandist. Ometi tulid metallid endiselt meile suurel määral baltlaste vahetalitusel, ja see andis viimaseile majanduslikul alal ülekaalu, ning nende metallkultuur mõjustas meie oma sel ajal erakordselt tugevasti.

Ei toonud meie kultuuriellu suuremat vaheldust või uudist järjest enam lähenevad slaavlasedki. Nende algkodu arvatakse asetsevat Karpaatide jalal, Galiitsias. Sealt olid nad nähtavasti juba rooma raua-ajaks levinud laiemale, praegusse Poolasse ja ida poolegi, Dneprile. Selle ja Väina ülemjooksul olid arvatavasti läänemere-soomlased nendega esmakordselt kokku ulatunud. Keskmine raua-aeg oli slaavlaste suureks ekspansiooniajaks. Sel ajal valgusid nad kõigi maailmakaarte suundades laiali. Põhja poole nad liikusid kahes harus: ühelt poolt nad levisid omist kodupaigust loodesse, vallutades kogu praeguse Põhja-Saksa Vislast läände kuni Elbeni; teiseks tungisid nad ka Dneprilt edasi Volga maile ja nüüdse Novgorodi piirkonda. Kuigi nad jõudsasti levisid ja suurt ekspansioonijõudu osutasid, ms. kiiresti endasse sulatades neid soome sugu hõime, kelle hulka nad olid tunginud, oli nende kultuuriline mõju võrreldes balti ja germaani rahvaste omaga väike. On ju üldse slaavlasist öeldud, et neile kuulub kaugelt suurem osa maailmakaardil kui maailma kultuuriloos. Meie esivanemad on küsimusesoleval ajal omandanud slaavlasilt vaid mõningaid teisendeid ja vähemaid täiendeid oma senistele kultuurivaradele; üldise kultuuritaseme märgatavat tõusu tähistavaid väärtusi neilt ei saadud. Samal ajal on loode-slaavlased meilt omandanud tähelepandavaid kultuurilaene.

Nõnda oli väline olukord kujunenud meie maale kõigeks muuks kui soodsaks. Selle mõjul pidi kultuuriline areng tahtmatagi tasandama oma sammu. Seepärast peatume käesoleval ajastul lühidalt ja käsiteleme ainult neid alasid, mis osutavad endisega võrreldes midagi oluliselt uut.

Asustuse levik. Keskmise raua-aja leidude levimise kaart (63. joon.) näitab võrdlusel eelmise ajajärgu kaardiga (49. joon.), et keskmisel raua-ajal hoolimata leidude vähesusest püsivad kõik endised leiurühmad, järelikult ka eelmise aja „maakonnad" on olnud asustatud enam-vähem endiselt. Jälgides vanu asustusrühmi lähemalt, nagu seda näit. Tallinna ümbruskonna kohta võimaldab kaart 62. joon., võime näha, kuidas asustus koguni on vallutanud uusi alu. Lisaks rooma raua-ajal juba olnud küladele (kaardil mustad, täidetud märgid) on tekkinud kas nende vahele või enam sisemaa poole kõrgemaile ja kuive-

maile kohtadele uusi küli (mustad, keskelt täitmata märgid) ja nende ümber uusi põllumaid. Eriliselt tähelepandav on aga, et V sajandist alates on asustus tunginud ka meie maa seni tühjadesse osadesse: Läänemaale ja saartele, Lõuna-Harjumaale ja Põhja-Tartumaale. Kõigist neist piirkondadest ilmub sellest ajast peale asustuse olemasolu kajastavaid muinasleide. Lõuna-Harjumaalt, Rapla ja Juuru kihelkonnast, on teada sagarik muistiseid, kalmeid ja leide, teine sagar ilmub nähtavale Läänemaa rannikukihelkonnist, ja veel suuremal hulgal on mitmesuguseid leide tulnud ilmsiks Saaremaalt ja Muhust. Otsustades leidude vanuse järgi, on kõik need kolm piirkonda asustatud umbes ühtaegu, keskmise raua-aja algul. Et need rühmad ühtlasi kuuluvad meie põhjamurde piirkonda, siis on tõenäone, et nende rahvastikule pani põhja üks ja sama Põhja-Eestist lähtunud kolonisatsioonilaine. Loode-Eesti ja saarte murded on teatavasti lähedalt sugulased. Läänemaa rannik moodustas loomulikult „silla" rahva üleminekuks mandrilt saartele. Tallinna ümbrusest on asustus Läänemaale levinud arvatavasti kahel teel: esiteks otseteed mööda rannikut ja teiseks Lõuna-Harjumaa, nüüdse Rapla ümbruskonna kaudu. Nagu eespool, noorema raua-aja peatükis, näidatakse, toimus ajaloolise aja algul suhtlemine Tallinna piirkonna ja Läänemaa ranniku vahel neid kaht teed mööda. Kahtlemata on see olnud samuti varemail aegadel. Rapla—Juuru ala kaudu käis ka Tallinna ümbruskonna ja Järva- ning Viljandimaa vaheline liiklemine. Asjaolu, et nimetatud kahe kihelkonna ala oli niiviisi mitme tee sõlmkohaks, oli üheks põhjuseks, miks Lõuna-Harjus just see piirkond sai kõige esmalt asustuse.

Mõningaid keskmise raua-aja leide rivistub mööda Pärnu jõge. Et selt joonelt pole teada kalmeid, ei tähista need leiud püsivat asustust, vaid tõenäoselt ainult sisemaad — Järvat ja Lõuna-Harjut — rannikuga ühendavat teed. Põhja-Tartumaal oli rooma raua-aja leidude tunnistusel püsiv asustus olemas vist ainult nüüdses Laiuse kihelkonnas ja vähemal saarekesel Peipsi rannikul. Viimaksmainitud asustussaar püsib ka läbi keskmise raua-aja Peipsi ääres edasi. Laiuse poolt on aga sel ajal asustus nähtavasti levinud mööda keskmise Põhja-Tartu-

maa moreenseljakuid lõuna poole, kust hakkab keskmisel raua-ajal ilmuma vähemal arvul leide. Et Põhja-Tartumaa keskmisse ossa on rahvas tulnud nimelt põhja poolt, näib olevat tõenäone selle ala murdelisest kuuluvusest Põhja-Eestisse; teiseks on see maa geograafiliselt Laiusega otseühenduses, mistõttu selle kolonisatsioon võis kõige loomulikumalt teostuda sealtpoolt; kolmandaks kõneleb sellesuunalise asustuskäigu kasuks seegi, et ajaloolise aja algul moodustas see piirkond ühes Laiusega ühise maakonna (Vaiga). Tartuni see põhjapoolne kolonisatsioon arvatavasti siiski ei küündinud, vaid tungis ainult Saadjärve ümbruskonda, kust lõuna poole peagi algab lõunamurde ala. Saadjärve- ja Emajõe-vaheliselt alalt leiame muinasaja lõpul omaette maakonna — Jogentagania (= „Jõetaguse“).

Põhja-Eesti asustus oli niiviisi keskmisel raua-ajal märgatavalt laienenud. Ka lõunas näeme osalt laienemist, aga selle kõrval osalt täiesti vastupidist pilti. Ühelt poolt leiame siin noorema raua-aja alguseks Väina alamjooksult liivlasi. Selles piirkonnas rooma raua-ajal, niipalju kui teada, polnud soome sugu rahvast — seega on siin meie hõimude ala laienenud. Kust liivlased, kes keeleliselt lähimaid eestlaste sugulasi, sinna asusid, kas nad olid varemini Põhja-Lätis elanud rahvastiku järeltulijaid või olid nad tulnud kustki ida poolt, seda praegu veel ei teata. Selle meie hõimlaste ala lisanemise kõrval olid idapoolses Põhja-Lätis keskmise raua-aja jooksul lätlaste esivanemad nihkunud tüki maad põhja poole. Siin lõpeb VI—VII sajandil endise läti hõimude põhjapiiri, Võnnu—Lubani järve joone ja praeguse Eesti riigipiiri vahelisel alal matmine kivikalmeisse. Nende asemele ilmuvad lätilised maa-alused laibahauad. See kõneleb kindlasti selle maa lätistumisest. Meie lõunapiir astus niiviisi keskmise raua-aja jooksul jälle sammu tagasi, nagu juba vareminigi see oli tõmbunud järjest põhja poole. Arvatavasti sundisid balti hõime end suruma põhja poole slaavlased, kes olid nende levimisruumi ida ja lõuna poole ära lõiganud.

Praeguse Eesti piirides näitab leidude levik ilmsesti jõudsat asustuse tihenemist ja rahvaarvu kasvu. Kuigi keskmise raua-aja metall-leide Eestist on tunduvalt vähe-

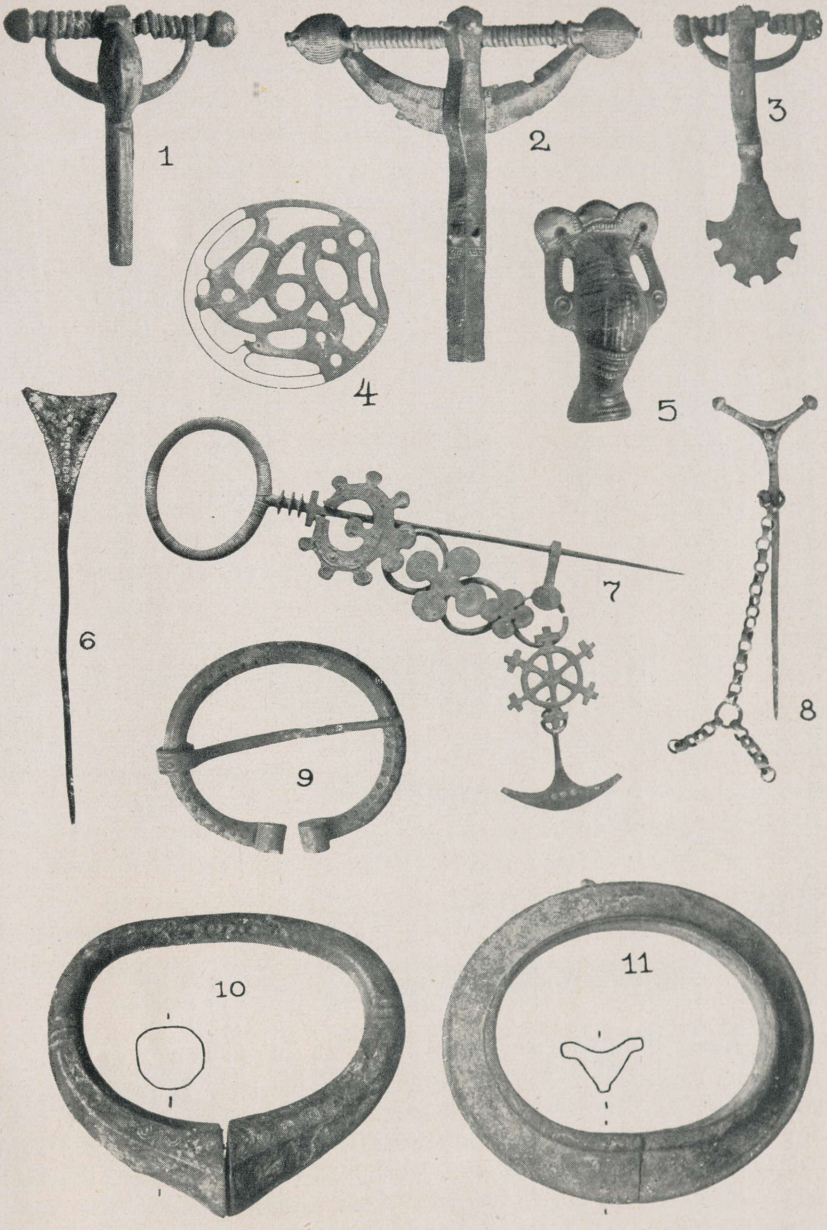

64. joon. K e s k m i s e r a u a - a j a p r o n k s e h t e i d E e s t i s t.
1, 2, 3. Ambsõled Lääne-Nigula, Juuru ja Rakvere khk. 4. Naast Kihelkonna khk. 5. Vähksõlg Jüri khk. 6—8. Rinnanõelad Lääne-Nigula, Lüganuse ja Muhu khk. 9. Hoburaudsõlg Juuru khk. 10, 11. Käevõrud, tümmikotstega ja kolmnurkse lõikega, Lääne-Nigula khk. (Umb. ½ loomul. suurust.)

65. joon. Keskmise raua-aja raudriistu Eestist.

1. Odaots Saaremaalt. 2. Odaots Lääne-Nigula khk. 3. Sirp Lüganuse khk. 4. Kilbikupal Lääne-Nigula khk. 5. Kirves Laiuse khk. 6. õõskirves Lüganuse khk. 7. Odaots, rootsuga, Helme khk. 8. Odaots, Juuru khk. 9. Mõõk, kõveraks painutatud, Juuru khk. (Umb. $^1/_5$ loomul. suurust.)

mal arvul kui rooma raua-ajalt, ei saa seda seletada rahvaarvu kahanemisega, vaid see on seoses tolleaegseis kitsais majanduslikes oludes valitsenud metallide nappusega. Kuna leide on kasinalt kõigist maaosadest, siis on seda tähelepandavam, et just samal ajal hakkab neid ilmuma seni tühjadelt ja väheviljakailt aladelt. Seda ei saa tõlgendada teisiti, kui et vanad asustusalad olid jäänud kitsaks ja rahvas oli sunnitud vallutama uusi. Kui rooma raua-ajal olid meie maa elanikud veel võinud peaaegu vabalt valida sobivamaid põllumaid ja kõrvale jätta vähemtootlikke, siis pidi nüüd suurema inimhulga juures lepitama juba ka kehvemate maadega. Nii oli nüüd asustus sunnitud uuesti tungima omal ajal veega üleujutatud Loode-Eestisse ja saartele, kust see oli varasel raua-ajal lahkunud. Keskmise raua-aja asustuse levimiskäiku jälgides, võib näha, et nagu varemini nii nüüdki uute asualade valikut ei määranud ainuüksi nende põllunduslik kõlvulisus, vaid ka kaubanduslikud vaatekohad. Ülalpool nägime juba, kuidas uued asustusrühmad tekkisid kohtadesse, mida läbisid elavamad liiklemissooned ja kus oli seega võimalik tulu saada läbikäivast kaubandusest. — Selle aja majanduselu oma üksikuis avaldusis ei erinenud oluliselt varemast, seepärast pole põhjust selle juures eraldi peatuda.

Kalmed ja leiud. Käesoleva ajastu ainelise kultuuri mälestusmärgid koosnevad nagu varemadki: 1) kalmeist saadud, 2) juhuslikest leidudest ja 3) tervest reast peitleidudest; viimane leiuliik on võrreldes rooma raua-ajaga uus. Kalmed on väliselt samasugused kivikalmed nagu rooma raua-ajalgi. Neil puudub aga endine korrapärane sisemine ehitus. Müüridega piiratud kambreid leidub veel ainult harva. Selle aja kalmed on enamasti lihtsalt kividest ja mullast kokku laotud lamedad vared. Surnud on endiselt maetud nii põletamata kui põletatultki. Keskmise raua-aja teisel poolel tuleb Kagu-Eestis tarvitusele uus kalmekuju, liivast üleskuhjatud kääbas (vrd. 117. joon.). See on slaavi kalmetüüp ja meie muististe hulgas esimene jälg kokkupuuteist slaavlastega. Et kääpaid sellest ajajärgust on teada vaid üksikuid, kirjeldatakse neid lähemalt alles noorema raua-aja osas. Kalmete panuste seas esinevad nüüd tavalisesti ka raudriistad ja relvad. Peitleidudest on mitmed sisaldanud raudesemeid, sirpe, kirveid, odaotsi jm., ena-

masti koosnevad nad aga ehteist ja nimelt hõbeehteist; koguni üksikuid kuldasju on neist tulnud nähtavale (vt. 60. joon.). Väärismetallide suhteliselt sage esinemine seisab iseendast vastuolus käesoleva aja üldise leidudearvu vähesusega. Seda nähtust pole veel täiesti rahuldavalt seletatud. Igatahes tuleb pidada silmas, et keskmise raua-aja kalmeis ei tule väärismetalle just palju suuremal hulgal esile kui eelmisel ajastul, vaid neid on saadud peamiselt peitleidudest. Seepärast kui meil oleks rooma raua-ajaltki peitleide, oleks vahest sellegi ajastu leiumaterjal olnud suhteliselt rikkam väärismetallidest, kui see meile nüüd paistab.

Rooma raua-aja riista- ja ehtevormidest elavad mitmed kõnealusel ajal edasi, näit. emailiga kaunistatud hoburaudsõled, seenotstega kaelavõrud, koguni üksikud suured silmiksõled (vrd. 53. joon., *14, 5, 2*) jm. Aga kõik need endise aja vormid on juba kaotanud oma elujõu ja surevad peagi välja. Nende asemele astuvad uued: valatud nõelahoidjaga ambsõled (64. joon., *1*), samuti täht- või labidas-jalaga ja rõngasgarnituuriga ambsõled (64. joon., *3*, ja 60. joon., ülal paremal). Keskmise raua-aja teisele poolele on omased suured nn. mooninuppudega ambsõled (64. joon., *2*). Ja viimati ilmub täiesti uus sõlekuju, hoburaudsõlg (64. joon., *9*), mis siis kandub edasi ajaloolisse aega. Kaelavõrudest on sagedaimad jämenevate, vaheliti käivate otstega võrud (60. joon., paremal all), käevõrudest nn. tümmikotstega ja kõrvuti nendega ka rasked kolmnurksed võrud (64. joon., *10, 11*). Väga sagedad on nüüd mitmesugused pronksist nõelad (64. joon., *6—8*); need olid nagu sõledki rõivaste kinnihoidjaiks ning ehteiks.

Raudesemeist mainitagu kõigepealt meie leidude hulgas esmakordselt esinevaid mõõku ja kilbikuplaid (65. joon., *9, 4*). Viimasega kaeti väljastpoolt kilbi keskel olev auk, millest käis siseküljel risti üle käepide. Kirveist oli õõskirves (65. joon., *6*) tarvitusel veel kuni VII sajandini, selle kõrvale ilmub aga juba ajajärgu algupoolel kitsas silmaga kirves (65. joon., *5*). Odaotsi on nii varreõõnega kui ka rootsuga (65. joon., *1, 2, 7, 8*). Oleme juba eespool maininud, et meie ovaalseist tuluskividest (54. joon., *3*) kuulub enamik keskmisse raua-aega. Nendega löödi kuni umb. a-ni 700 tulekivist tuld, pärastpoole tar-

vitati seks ainult veel tulerauda. Lõpuks olgu haruldusena mainitud, et ühes V sajandi peitleius oli säilinud tükike peent labaselt kootud linast riiet.

Suhted naabermaadega. Eesti keskmise raua-aja leiumaterjal on, nagu juba viidatud, kõige lähemas suguluses balti, s. o. leedu-läti vastava ainestikuga. Koos metallide sisseveoga on sealtpoolt omandatud peaaegu kõik tolle aja uued ehete ja mitmed riistadegi vormid. Kuigi pole kahtlust, et suurem osa metallesemeist valmistati endiselt omal maal, sarnaneb enamik meie metall-leidudest sel määral sellekohaste Läti ja Leedu leidudega, et need võiksid sama hästi olla leitud ka meie lõunapoolseilt naabermailt — nii tugeva balti mõju all on meie käesoleva aja metallkultuur. Üksikuist balti kultuuri keskusist on meile tähtsaim semgalli kultuuripiirkond, lõuna pool tänapäeva Riiat, umb. Bauska ja Auce linna vahelisel alal. Omaette kultuurirühmana hakkab see piirkond 400. a. paiku p. Kr. esile kerkima ja saab järgneval ajal suure tähtsuse nii Läti kui põhjapoolsete Ida-Baltimaadegi kultuurile. Semgalliast või selle kaudu meile keskmisel raua-ajal saabunud ehteist märgitagu näit. mitmeid sõlgi, nagu rõngasgarnituuriga, valatud nõelahoidjaga ja tähtjalaga ambsõled (60. joon., ülal paremal; 64. joon., *1, 3*), edasi jämenevate otstega kaelavõrusid (60. joon., all paremal), kolmnurkse ja rõngas-peaga nõelu (64. joon., *6, 8, 7*), mitmesuguseid käevõrusid (64. joon., *10, 11*) jm. Teiseks väljapaistvaks balti kultuurikeskuseks oli Klaipeda (Meemeli) ala. Eestile oli see aga oma kauguse tõttu otseselt vähema mõjuga kui eelmine. Klaipeda alalt põlvnevad ilmsesti mõned hilised pronksist karjasekeppnõelad (nagu 53. joon., *16*, aga hästi suure, jämeneva pearõngaga), mis esinevad meil iseäranis saartel ja mandri lääneosades. Vilgas kauplemine keskmisel raua-ajal kahe nimetatud lääne-balti kultuuripiirkonnaga, Semgalliaga ja Klaipeda alaga, aitab osalt seletada meie saarte ja Läänemaa koloniseerimist. Nagu nägime, oli uute asualade valikul asukaile määrav ka nende kaubandusgeograafiline asend. Mõningad asjaolud aga viitavad sinnapoole, et metallesemed on rännanud tähendatud balti keskkohtadest Põhja-Eestisse mitte ainult üle mandri, vaid osalt ka Saare- ja Läänemaa vahendusel. Neil maaosadel oli niiviisi uute asukate suhtes ka kaubandus-

likku tõmbejõudu. Vähene, kuid siiski teatav tähtsus oli meie metallkultuurile ka kolmandal balti kultuurrühmal, Ida-Lätil, Ida-Kuramaal ja idapoolsel Läti Liivimaal. Sealt on pärit üksikud pronkstraadiga mässitud raudnõelad ja mõni kellukesekujuline ripats. — Võib arvata, et keskmise raua-aja ainelises kultuuris ilmnevate rohkete eesti-balti kokkupuudete tunnuste kõrval on ka mõned kummagipoolseist keelelistest laenudest pärit selt ajalt. Laensõnade uurimisel pole aga seni kahjuks abinõusid selle oletatava hilisema laenudekihi eraldamiseks vanemast.

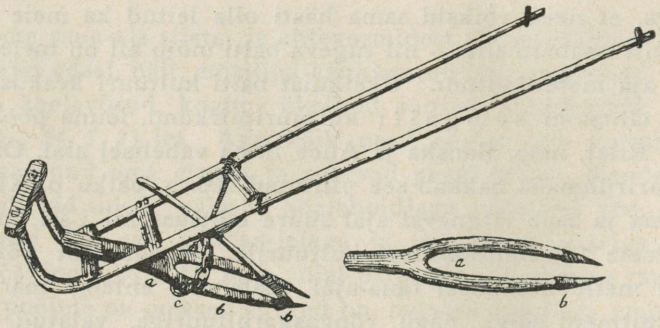

66. joon. Uusaegne eesti harkader.
(A. W. Hupel'i järgi.)

Nii keeles kui ainelises kultuuris on käesolevalt ajalt märke ka läbikäimise kohta kagupoolse naabruskonnaga, slaavi alaga. Siia kuuluvad esiteks mõned varasemad slaavi laensõnad, millest võib mõni olla omandatud juba eelmisel ajastul. Näit. põllumajanduse alalt: *sirp, ike* ja *sahk*. Sõna *ike* tunnistab, et meil kuni XIX saj. keskpaigani laialdaselt esinenud veohärgade tarvitamine on saanud alguse hiljemalt keskmise raua-aja algul. *Sahk*, s. o. harkader (kui see on saadud slaavlasilt ega ole olnud meil tuntud juba varemini) peaks olema käesoleval ajastul levinud meie mandrile, jättes ainult Lääne- ja Saaremaale püsima vanema vannasadra; viimane osutus sealsele paepõhjalisele pinnasele kohasemaks. Edasi on omandatud slaavlasilt veel: *und, tapper, värten, koonal;* viimati on märgitav ka sõna *sundima* täh. 'kohut mõistma', nagu seda tarvitas veel G. Müllergi oma jutlustes (vrd. sm. *suntio*, esialgne täh. ‚kohtunik'). Sõnust,

mis on slaavlased omakorda meilt laenanud, olgu mainitud näit. laevanduse alale kuuluvad *laev, puri, uisk* ('teatud veesõiduk', vrd. vene *uškui)* jt. Kõige olulisemat slaavi laenu muististe vallast, kääbaskalmet, oleme juba nimetanud (lk. 129). Rea meile kagu poolt saabunud metallasjade kohta pole võimalik öelda, kas need on tulnud slaavi ala või Ida-Läti kaudu. Mõnes suhtes tundub viimane tee küll tõenäosem. Niisuguseist kagust tulnud metallesemeist on tähelepandavaimad kaks bütsantsi hõbekaussi VII sajandist (67. joon.), samuti hõbedast, fassetitud, haagi ja aasaga suletavad kaelavõrud (60. joon., pahemal all suurem võru ja 60. joon., paremal ülal kujutatud nn. sadulotsaga kaelavõru). Nii tähendatud hõbekausid kui ka Kiievi ümbrusest pärinevad haagi ja aasaga kaelavõrud on rännanud põhja poole kindlasti mööda Dneprit. Sama jõge pidi on meile nähtavasti üldse tulnud üsna suur osa keskmisel raua-ajal nii ohtrasti esinevast hõbedast. Ka paar Soomest leitud avaari vöönaastu on tõenäoselt tulnud sama teed ja siis Eesti kaudu viidud kaugemale põhja.

Ühendused S k a n d i n a a v i a g a pole selle ajastu esimesel poolel olnud eriti tihedad. Sealtkaudu, kõige tõenäosuse järgi Ojamaa või Ölandi saarelt, on meile rännanud 2 Saaremaa läänerannikult leitud Ida-Rooma kuldraha. Kasinate Skandinaavia tüüpi esemete näiteks on naast 64. joon., *4*, ja pikk odaots 65. joon., *1*. Keskmise raua-aja lõpu poole, iseäranis üleminekul järgnevale ajastule, hakkab Skandinaavia tähendus meie ainelisele kultuurile suurenema. See ilmneb eriti relvade, odaotste ja mõõkade (vrd. 65. joon., *9*) tooma (impordi) kasvamises sealtpoolt. Üldse pöördub skandinaavlaste, rootslaste huvi järjest enam Ida-Balti maade poole. 650. a. paiku tekib Kuramaa läänerannikule, nüüdse Grobina linna külje alla koguni rootslaste asund, mis püsib üle 100 aasta. Eesti pinnalt pole seni leitud skandinaavlaste asulate jälgi.

Peale muististe kõnelevad sellest ajast saadik ka skandinaavlaste ajaloolised pärimused, s a a g a d, üha sagedamini kokkupuuteist Läänemere idaranniku rahvastega, ms. korduvalt ka eestlaste ja Eestiga. Nende varajaste saagade teated on, tõsi küll, alles väga udused; neisse on segunenud tõeliselt vanadele elementidele lisaks palju hilisemaaegseid kui ka fantastilisi

sugemeid, mida kõike on esialgu võimatu kindlalt eraldada. Ka pole alati selge, kas „Eesti“ ja „eestlaste“ all, niipalju kui neid seal mainitakse, on mõeldud igakord just meie maad ja esivanemaid, või on neid nimetusi tarvitatud nagu varemini (vrd. lk. 90) laiemas mõttes kogu Ida-Baltikumi ja selle asukate tähistamiseks. Kõige selle pärast pole neil pärimustel

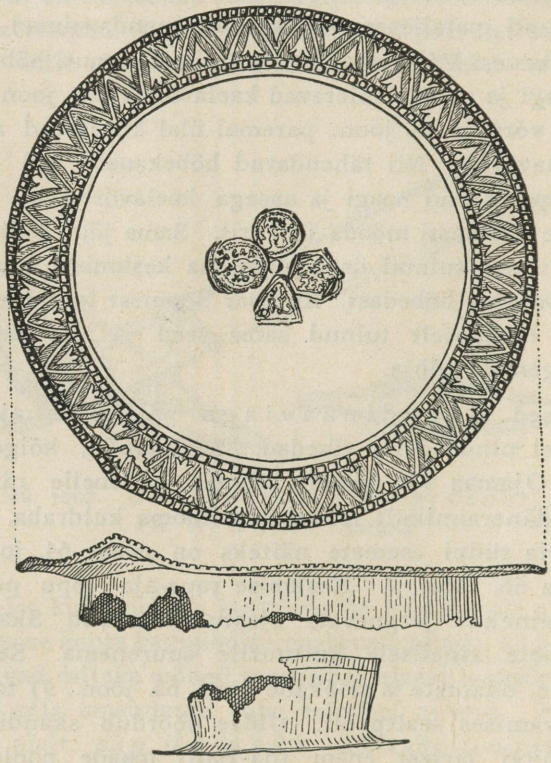

67. joon. Bütsantsi hõbekausi äär ja jalg Varnjast Tartu-Maarja khk.
(Umbes $^{2}/_{5}$ loomul. suurust.)

täit ajaloo-allikate väärtust, vaid neid tuleb võtta suurelt osalt rahvaluulena. Toome siiski saagadest tuntuimad kohad, kus nimetatakse Eestit.

Kõige vanemasse aega ulatub — kui ajamääramine on õige — üks lugu nn. Guta-saagast, kus jutustatakse ühest Ojamaa elanike osast, kes on sealt ülerahvastuse tagajärjel

olnud sunnitud lahkuma ja kes olevat endale uueks asukohaks valinud Dagaithi saare, s. o. Hiiumaa (vrd. selle praegust rootsikeelset nime Dagö). Hiiumaal elades olevat nad sinna ehitanud linnuse. Et nad pole siit aga suutnud leida elatist, on nad varsti rännanud Väina jõge pidi Venemaale ja sealt edasi Kreekamaale. Selle jutustise sündmusi pole võimalik allika enda järgi siduda teatud kindla ajaga. Mõne muinasteadusliku pidepunkti järgi on aga katsutud näidata, et tähendatud rännud võisid toimuda umb. 500. a. paiku p. Kr. See kaudselt saadud ajamäär on aga väga ebakindel. Ka on võimalik, et Dagaithi ja muud kohanimed on sellesse loosse põimunud hiljemini.

Kõige tuntum meie maaga seotud pärimusist on Ynglinga-saagas esinev jutustis svealaste, rootslaste kuninga Yngvari surmast Eestis. See kuuldub järgmiselt: Yngvar „oli vägev sõjamees ja oli sagedasti väljas oma sõjalaevadel; sest enne seda rüüstasid Svea riiki palju mõlemad, nii taanlased kui idateede mehed. Kuningas Yngvar tegi rahu taanlastega ja hakkas tegema rüüstesõite ida poole. Ühel suvel viis ta oma väe välja ja sõitis Eestimaale *(til Eistlanz)*, rüüstas seal terve suve kohal, mida nimetati *at Steini;* seal tulid eestlased *(Eistr)* peale suure väega ja neil oli lahing; aga maa vägi oli nii tugev, et svead ei jõudnud vastu seista; langes siis kuningas Yngvar, ta mehed aga põgenesid; ta on maetud seal päris mere ääres, see on *Adalsysla*'s; sõitsid svead koju peale seda lüüasaamist. Nii ütleb Thiodolf[1]):

Siis tõusis kuuldus,
et kuningas Yngvari
Sysla sugu
on surnuks löönud,
ja helepäise
on hävitanud
seal Eesti vägi,
kus vete süda;
ja Ida-meri[2])
ta auks laulab
oma lainete laulu,
kus langes vürst."

Yngvari surm asetatakse üldiselt 600. a. paiku p. Kr. Ta surmakoha *at Steini* asupaiga üle on palju pead murtud. Saa-

1) Tuntud laulik Norra kuninga Harald Kaunisjuukse õukonnas 900. a. paiku p. Kr.
2) S. o. Läänemeri.

gas nimetatud *Adalsysla*'t on arvatud Läänemaaks ja seepärast on *at Steini*'t otsitud sealt. Et aga samanimelist kohta seal ei tunta, on seda tõlkimise teel püütud siduda nüüdse Kiidevaga (Kiideva ~ Kividepea ~ *at Steini*; vrd. saksa *Stein* = kivi). Kiideval on Yngvari matusekoha leidmiseks koguni kaevatud. Ometi on seni kõik otsingud jäänud asjatuks. Peab ju ka ütlema, et *at Steini* ja Kiideva ühendamine on üsna kaudne ja kunstlik.

Sama saaga järgi olevat Yngvari poeg Onundr, kes elas VII sajandi esimesel poolel, teinud Eestisse kättemaksuretke, laastanud laialt maad ja jõudnud suure saagiga koju tagasi. Onundri järeltulija suhteist Ida-Baltikumiga pole teateid. Siis teab aga keskaegne Hervarar-saaga, et Taani-Rootsi kuningas Ivar Vidfamne (suri umb. 675) olevat valitsenud Kuramaa ja Eestimaa *(Eistland)* üle. Ka VIII sajandi algul Eesti ja Rootsi vahel olnud sidemete kohta sisaldavad saagad mõne vihje. 1200. a. paiku elanud Taani krooniku Saxo Grammaticus'e poolt kogutud, osalt väga segaste pärimuste järgi olevat kõnealusel ajal taanlasedki üritanud Eestisse retki. On siiski arvatud, et neis pärimusis jutustatud sõjakäigud võivad olla ka hilisemast ajast (XI saj.) tagasi projitseeritud.

Mitte väga kaua aja eest on juhitud tähelepanu eelmistele lisaks veel ühele allikale, mis küll ei pärine Skandinaaviast, vaid Frangi riigist, kuid mille andmed nähtavasti on saadud põhjamailt. See on Ethicus Ister'i matkakirjeldus, mis käsiteleb meriteekonda nüüdsest Hollandist Taani, Lõuna-Rootsi, Bornholmi saarele ja sealt edasi *Rifarrica* „saarele", milles on tahetud näha — kas õigusega või mitte, on iseküsimus — muistset Eesti maakonda Rävälät (Revelet; vrd. selle muistset skandinaavia nimetust *Refaland*). Siit läheb matk edasi arvatavasti mõne balti hõimu juurde. Seejuures antakse kultuurilooliselt huvitav teade, et teekonna sihtmaale veetavat väljastpoolt soola sisse.

Nii tumedad ja üksikasjus mitteusaldatavad kui kõik need teated ja pärimused ongi, kajastavad nad üldiselt siiski tõika, et meie maa hilisemast ajast hästituntud läbikäimine Skandinaaviaga ei alanud alles viikingiajal, vaid palju vare-

mini. Viikingiaegsed suhted olid niiviisi nende varemate kokkupuudete otseseks, kuigi intensiivsemaks jätkuks.

Suhted Soomega on Eestil sel ajal endistega võrreldes salgamatult nõrgenenud. Soome oli nüüd ühelt poolt lähedas kontaktis Skandinaaviaga, teiselt oli ta just vastandina Eestile saanud kultuuriliselt iseseisvamaks kui eelkäival ajastul. Eriti Soome rauatööstus oli teinud edusamme. Siiski osa oma ehteist või ehteiks vajalisest metallist hankisid soomlased nagu vareminigi Eesti kaudu. Selle tõenduseks on terve rida ehteid, ms. mitmed eespoolloendatud semgallipärased vormid, mis on Eesti kaudu rännanud Soome. Eesti suhtlemisest Soomega tunnistab ka asjaolu, et ülaltoodud slaavipärased sõnad on meilt kandunud Soome, samuti, et mõned Soomes esinevad põhjagermaani sõnad on sealtkaudu tunginud meie keelde. Käesoleval ajastul näikse Soomest meile isegi vähesel määral metallesemeid olevat toodud. Näit. pärinevad Soomest mõned Põhja-Eestist leitud vähksõled (64. joon., *5*), samuti pikad odaotsad, nn. angood (nagu 65. joon., *1*, aga rootsuga, mitte varreõõnega).

Üksikud Loode-Venest leitud eestipärased metallesemed osutavad, et Eestil oli keskmisel raua-ajal endist viisi läbikäimist ka Peipsitaguse alaga.

Üldine hinnang. Keskmine raua-aeg oli võrreldes eelneva ja järgneva raua-aja järguga meie maal tardumusajaks. Kuigi neil neljal aastasajal võime mõnel alal märkida teatud edasiliikumist, on see ometi kaugelt vähem, kui seda nägime rooma raua-ajal. Selle põhjuseks esitasime juba algul rahvasterändamisaegse halva konjunktuuri ja meie maa isoleerituse mõõduandvast kultuurimaailmast. Me võisime küll jälgida mitmeidki Eestit välismaailmaga ühendanud sooni, aga ükski neist ei viinud kaugele. Meie meriühendused läänepoolsete maadega olid kokku kuivanud. Kuigi suhtlemine Skandinaaviaga tihenes aegamööda, jäi selle mõju üldiselt siiski väheseks. Meie esivanemate arenemisjärg ei jäänud rooma raua-aja lõpuks oluliselt maha läänenaabrite skandinaavlaste omast. Noorema raua-aja alguseks oli see vahe nähtavalt suurenenud. Süüdi selles on keskmine raua-aeg oma aeglase arenguga. Skandinaavial olid sel ajal kultuurimaailmaga lõunas kaugelt pare-

mad ühendused ja ta jõudis meist hulga ette. Võrreldes kõigi teiste sidemetega olid meil ühendused balti naabritega domineerivad. Ühekülgsed kultuurilised ja majanduslikud suhted pole aga kunagi kasulikud — on tarvis ühendusi teisteski suundades, mis tasakaalustaksid esimesi ja vallandaksid omi loovaid jõude. Säärased mitmekülgsed suhted meie tolleaegsel kultuurielul aga puudusid või olid liiga nõrgad. Majanduslikult nõrgestavalt mõjus Eestisse vist seegi, et Soome kaubandus läks nüüd suurel määral Skandinaavia kaudu, meist mööda. Aga lõunapoolsetegi naabritega polnud meie esivanemate selleaegsed suhted alati kõige paremad, — küllap liigagi sagedasti olid need vaenlikud. Nagu juba kuulsime, on balti hõimud sel ajal vallutanud meie lõunapiirilt laia maavöötme. Samal ajal aga liivlased nihkusid Väina suudmele. Võib arvata, et kuigi need nihkumised osalt toimusid rahulikul teel, võõraste hõimude ümberrahvustamise kaudu, nõudsid need muudatused siiski ka võitlusi. On võimalik, et ülalmainitud rohked peitleiud tunnistavad noist rahutusist, samuti nagu suurt Liivi sõda XVI sajandil märgib suur hulk selle kestel meie maapõue maetud aareleide.

Kirjandust.

Üksikasjaline muinasteaduslik käsitelu: A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis I, II. Tartu Ülikooli Toimetused. B III, VIII. Tartu 1922, 1925.* — Üksikuist leidudest: M. Schmiedehelm, *Der Fund von Kirimäe in Estland. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XXXV:1. Helsinki 1924.* — M. Schmiedehelm, *Einige Funde der mittleren Eisenzeit in Estland. Recueil d'études dedié au Dr. Wlodzimierz Demetrykiewicz. Poznań 1930.* — R. Hausmann, *Der Depotfund von Dorpat. Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Riga 1914.* — H. Moora, *Hõbeaare Pilistverest. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. I. Tartu 1925.* — M. Schmiedehelm, *Keskmise raua-aja aareleide Kambjast. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat IX—X. Tartu 1934.*

Kultuurilugu keelelisil andmeil: E. N. Setälä, *Soome sugu rahvaste eelajalugu. Soome keelest H. Bekker. Tartu 1932.* — *Suomen kulttuurihistoria. Toimituskunta: G. Suolahti, E. Aaltonen, L. Kuusanmäki, P. Renvall, H. Waris, E. Jutikkala. I. Helsinki 1933.*

Ajaloolisist allikaist: A. H. Snellman, *Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XVI. Helsinki 1896* (saksakeelse kokkuvõttega). — B. Nerman, *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:1. Stockholm 1929.* — N. Busch, *Zur Kosmographie des Aethicus Ister I. Mitteilungen aus der livländischen Geschichte XXI 3. Riga 1921.*

NOOREM RAUA-AEG.

(800—1200 p. Kr.)

Üldine taust: IX—XI sajand. VIII ja IX sajandi vahetusel algab meie majanduses ja kultuuris uus elustumine ja tõus. Välised võimalused selleks lõi sellal Läänemere ja Ida-Baltimaade kaudu avanev ja järjest tihenev läbikäimine lääne ja ida vahel. Seni oli Läänemere-äärsete rahvaste, eriti teistest arenemistasemelt ees olevate skandinaavlaste vaade olnud pöördud peamiselt edelasse ja lõunasse, kuhu viisid nende tähtsamad majandusühendused ja kustpoolt suurel määral toitus nende kultuurielu. Nüüd hakkab ka ida ja kagu köitma nende huvi. See uus huvisuund ei tekkinud siin iseendast, vaid seda põhjustasid kauged väljaspoolsed olud. Maailma majandus- ja kultuurielu raskuspunkt oli selleks ajaks nimelt nihkunud ida poole. Läänemaad, kus Karl Suur ja tema järglased püüdsid seada jalule Lääne-Rooma riiki, olid hoolimata kõigist neis peituvaist nooruslikest jõududest eelmisil sajandeil läbielatud segaduste tagajärjel aineliselt kehvemad ja kultuuritasemelt alamal kui vana Rooma riigi idaosa, Bütsants. Bütsants oli ja jäi peaaegu läbi kogu keskaja kultuurriigiks, mis kandis edasi antiikmaailma haridust ja traditsioone. Tema pealinn ja tõeline keskus Konstantinoopol oli oma harukordselt soodsa asendi tõttu mitte ainult tähtsaks Ida- ja Läänemaade kaubanduse vahendajaks, vaid ühtlasi ka suurimaks, jõukaimaks ja toredaimaks linnaks tolle aja kristlikus maailmas. Idamaade kaalu oli eriliselt lisandanud seal uue suurriigi, võimsa araablaste kalifaadi tekkimine ja tõus. See oli vallanud kogu Vana-Ida kuni Indiani ning nüüdsele Venele kuuluva Taga-Kaukaasia ja Turkestanini ja haaranud ka Vahemere lõuna- ning lääneranniku. Kuigi araablased polnud suutnud sõjaliselt vallutada kogu vana kultuurmaailma, olid nad ometi selle ja veel

hulga teisi laialdasemaid alu sidunud majanduslikult endiga. Araabia maailma õitsvad linnad olid hulga teede kaudu ühenduses kolme maailmajao, Aasia, Aafrika ja Euroopa kaugemategi osade kaubanduspunktidega. Viimaseisse voolas ümberkaudseilt rahvailt kokku igasugu kaupu ja varandusi, mida siis toimetasid karavanid rikkaisse muhameedlaste keskusisse. Need kaubandusühendused püsisid veel pärast kalifaadi lagunemistki võrdlemisi kaua alal. Kalifaadi suur rikkus, idamaine toredus ja kõrge kultuur pidid olema kaasaegses maailmas kaugel kuulsad. On seepärast mõistetav, et ka Põhja-Euroopa pööris oma tähelepanu Bütsantsi ja Araabia poole.

Uut olukorda asusid loomulikult kõige esmalt ja kõige elavamalt kasustama need Põhja-Euroopa rahvad, kes olid jõudnud kõige kõrgemale järjele — skandinaavlased. Seda enam, et just kõnesolevail sajandeil skandinaavlased elasid üle suure tõusu- ja ekspansioonijärgu — viikingiaja. Kui mandrigermaanlased olid suurte rändude järel keskmise raua-aja kestel kodunenud uutel aladel, kristianiseerunud ja muuski suhtes edasi arenenud Rooma pärandi mõju all, jäi skandinaavlasile ristiusk võõraks ja nende areng jätkus iseseisvat teed, kujunedes endise ajaga võrreldes suuresti sõltumatuks mandrist. Viikingiaeg oli selle arengu jõurikkaks lõpuks. Meie ülesandesse ei kuulu siin üksikasjaliselt kirjeldada viikingite kultuuri ja nende kuulsaid meriretki. Olgu tähendatud vaid niipalju, et viikingite retked olid teatud määrani jätkuks Skandinaaviast varemast raua-ajast saadik lähtunud rahvasterändudele, mis polnud lakanud ka keskmisel raua-ajal ja puhkesid nüüd aina uuel kujul ja jõul. Viikingeid on varemalt käsitatud liiga sõnasõnaliselt vanade annalistide — nende hirmutegude üle kaebavate munkade — kujutuste järgi ainult metsikute rüüstajatena. Tänapäeval teame, et vähemalt samal määral kui julged röövlid olid nad ka ettevõtlikud kaupmehed. Viikingid polnud neile maile, kuhu nad ulatusid, igakord ainult nuhtluseks, vaid moodustasid sageli ka tähelepandava kolonisatoorse ja riikeloova teguri, viljastades oma kõrge kultuuriga neid kultuure, millega nad puutusid kokku.

Viikingite retked suundusid teatavasti nii lääne, lõuna kui ida poole. Läänes asutasid nad Briti saartele rea vähemaid rii-

gikesi, mis jäid oma emamaaga elavasse ühendusse. Lääne-Euroopa rannikule tegid nad küll sageli rüüsteretki, kuid külastasid sealseid sadamaid ka rahulikkude kaupmeestena. Eriti Reini suudmel asetsev Dorestad oli viikingiaja algul tähtsaks lähtekohaks merikaubandusele, mis suundus Frangi riigist Põhjamaile. Hiljemini läks see osa üle Hollandi ja Flandria linnadele. Siit viis tee mööda Friisi rannikut Lõuna-Jüütimaale, mis tuli risti ületada, et pääseda Hedeby ehk Haithabu linna Jüütimaa idarannikul, nüüdse Schleswigi linna ligidal (vrd. 69. joon.). Hedeby oli põhjamaade esimene pärislinn püsivalt pai-

68. joon. Viikingilaevad, kujutatud XI sajandist põlvneval vaibal Bayeux peakirikus Prantsusmaal. (K. T. Strasser'i järgi.)

gal elavate kaupmeeste ja käsitöölistega. Suur osa neist kaupadest, mis pidid Põhjamerelt minema Läänemerele, koondus Hedeby'sse, et selle sadamast jätkata teekonda ida ja kirde poole. Teisteks tähtsamaiks skandinaavlaste kaubanduskeskusiks, oma läheduse tõttu ka Ida-Baltimaile olulise tähtsusega, olid Ojamaa saar ja Kesk-Rootsis Mälari järvel Birka linn, hiljemini viimase järglane Sigtuna. Ojamaa oli oma keskse asendiga juba varemail aegadel moodustanud tähtsaima ja keskseima vahejaama Läänemere kaubanduses (vrd. lk. 103). Sellelt saarelt leitud viikingiajast pärine-

vad suured Ida- ja Läänemaade müntide hulgad (kokku umb. 100 000 münti) kajastavad küllalt selgelt tema osa ka viikingiaja kaubanduses. Birka linna asemelt päevavalgele tulnud leiud näitavad, et see viikingiaja algul tekkinud linn oli samasuguseks baasiks Skandinaavia kaubandusele idaga nagu Hedeby oli seda lääne suhtes. Siia koondus küll ka läänest kaupmehi, eriti on siin peatunud friisi meremehi; kuid on arvatud, et iseäranis X sajandil on Birkale läbikäimine idaga olnud olulisem kui läänega.

Igivanust aegadest saadik olid jõed neiks soonteks, mida mööda peamiselt toimus liiklemine. Samuti viikingiajal määrasid suured jõed ühendusepidamist mandril ja nii olid ka Läänemerelt lõunasse ja idasse viivaiks teiks eeskätt jõed. Suurimad lõunasse, slaavi vendide maasse viivad teed olid Oderi ja Visla jõgi. Nende äärest ilmsiks tulnud muinasleiud ja kalmistud näitavad, et viikingid on sealgi liikunud. Oderi suudmel asetses viikingite kindlustatud asund Jomsborg. Olgu märgitud, et Läänemere lõunarannik moodustas suurel määral taanlaste huvipiirkonna.

Kagusse ja idasse viis Läänemerelt samuti kaks „magistraali". Üks läks Väina jõge pidi üles ja viis siis kas mööda Dneprit lõunasse Mustale merele ja Bütsantsi või jätkus ida poole Volgale. Teine suur tee kulges Soome lahte ja Neva jõge mööda Laadogale, kust suundus Olhava (Volhovi) jõge pidi Ilmeni järvele, et sealt minna kas lõunasse Dneprile või kagu poole Volgale, mis oli Araabia maailma viivaks peateeks. Nende suurteede kõrval ja vahel oli terve võrk vähemaid teid, mille tähtsust ei või mitte alahinnata (vrd. 69. joon.). Neist kõneldakse aga lähemalt allpool ühenduses liiklemisega meie maal.

Nimetatud kahe Ida-Euroopat läbiva magistraali kasustamisest viikingite või, nagu neid nimetavad vene allikad, varjaagide poolt kõnelevad rohked muistised kui ka ajaloolised teated. Teadupärast ei rännanud varjaagid Ida-Euroopast ainult läbi, vaid jäid sinna mitmesse kohta ka püsivamalt peatuma, rajades oma võimu ja kaubandushuvide tugikohtadeks rea asundeid. Nimetame neist Kiievit ja Vana-Smolenski Dnepril, Holmgårdi, nüüdse Novgorodi eelkäijat, Ilmeni järve ääres ja Aldeigjuborgi

ehk Vana-Laadogat Laadoga järve lõunarannikul (Olhava jõel, 12 km selle suudmest); samuti oli neil mitmeid asundeid Volga mail (vrd. 70. joon.). Lühemat aega peatusid varjaagid ka praegu Eestile kuuluvas Irboskas, ja on võimalik, et Väinagi jõe suudme ligidal on neil olnud asund. Varjaagid on nähtavasti olnud pärit enne kõike Kesk-Rootsist Mälari järve ümbrusest või Upplandist. On tähelepandav, et nii soome sugu rahvad kui slaavlased on neile andnud nimetuse ühe Upplandi rannikupiirkonna, Roslageni, järgi — vrd. eesti-soome „rootslane" ja Vene kroonikais esinev „ruś", mis sai hiljemini idaslaavi hõimude ühisnimetuseks.

Oma asundeist varjaagid alistasid poliitiliselt ümberkaudse maa rahva, mis seisis eeskätt viimaste maksustamises. On kerge märgata, et asundite koha valikul on olnud määravad esijoones kaubanduslikud vaatekohad: nad asetsevad kõik tähtsail kaubateedel, sageli nende ristamiskohtadel. Kohalikult rahvalt maksudena, jaolt ka ostu teel kogutud varandused — siin põhjas kõigepealt hinnalised karusnahad — toimetasid varjaagid edasi lõuna poole, Bütsantsi või araablastele, saades vastu hõberaha, väärtasju, siidi ja muid Hommikumaade kaupu. Varjaagide karusnahakaubanduse peamiseks keskkohaks, kust see hargnes lõuna poole ja kust rändas läbi suur osa vastusaadavaid idamaade varasid, oli alguses Vana-Laadoga; hiljemini päris selle osa Novgorod. Kui Bütsantsis käisid varjaagid sageli ise, olid nad aga Araabia maailmaga eeskätt kaudses ühenduses. Vahendajaiks olid Volga keskjooksul asuvad türgi sugu bolgarlased, kelle pealinn Bolgar (nüüdse Kaasani ligidal) oli Põhja-Euroopa metsa-aladelt ida poole rändavate karusnahkade peakoondumiskohaks. Oma jagu hinnalise kauba moodustasid ka orjad ja orjatarid — viimaseid veeti põhjamailt Bolgari kaudu islamiusuliste haaremeisse.

Kui elav on olnud kirjeldatud kaubandus ja kui suuri väärtusi see on vahendanud, seda kajastavad selgesti need määratud idamaade hõbemüntide hulgad, mis on leitud mainitud Ida-Euroopa kaubateede äärest ja keskuste ümbert, samuti Ida-Baltimailt, Skandinaaviast ja koguni Läänemere lõunarannikult ja mida leitakse ikka edasi. See õitsev kaubandus ei omanud ainult kohalikku tähtsust Ida- ja Põhja-Euroopale. Ida-Euroopa kaudu

toodud Idamaade kaubad jätkasid osalt viikingite vahendusel oma teed edasi Lääne-Euroopasse, osalt viisid neid sinna ka friisi kaupmehed, kes, nagu öeldud, sõitsid neile Birkasse ja teistesse Läänemere sadamaisse vastu. Lääne-Euroopa hankis endale Idamaade kaupu küll peamiselt kõige otsesemat teed Vahemere kaudu. On aga teada, et just viikingiaja algul tegid kurikuulsad saratseeni meriröövlid selle tee väga ohtlikuks ja tublisti raskendasid seal kaubanduslikku suhtlemist. Seetõttu omandas just tähendatud ajal kaudne ühendus idaga Läänemere ja Ida-Euroopa kaudu teatud huvi Lääne-Euroopalegi, mis soodustas Skandinaavia läbikäimist läänega, nagu see loomulikult ka viikingite idasõitude tulukuse tõstmisega neid mõnevõrra õhutas. Aga muidugi ei huvitanud Lääne-Euroopat suhtlemisel Skandinaaviaga ja teiste Läänemeremaadega mitte ainult siitkaudu transiidina tulevad Idamaade kaubad, vaid see ühendus põhines esijoones ikkagi lääne tarvidusel Põhja- ja Kirde-Euroopa pearikkuse, karusnahkade järgi ja viimatimainitud maade huvil läänest toodavate tööstussaaduste, nagu hinnaliste tekstiilide ja relvade, samuti ka sealt sisseveetava soola ja muude kaupade vastu. Selle läänepoolse kaubanduse tunnistuseks on Skandinaaviast, Ida-Baltikumist ja Loode-Venest leitavad arvurikkad hõberahad, mis on münditud suurelt osalt Reiniäärseis linnades, nagu Kölnis, Mainzis, Wormsis, Speyeris, või aga Inglismaal (vrd. 69. ja 77. joon.). Nende müntide hulk järjest suureneb X sajandist peale, osutades vastava läbikäimise tihenemist.

Nõnda kandsid Läänemere veed kõnesoleval ajajärgul elavat liiklemist, mis sidus mitte ainult vahetult nende endi rannikuil elavaid rahvaid, vaid mis ühtlasi, kuigi kaudselt ulatus tolle aja kultuurmaailma kõige läänepoolsemast äärest selle kõige idapoolsema ääralani. Mõnede nüüdisaegsete maadeteadlaste poolt on Läänemerd tema asendi tõttu nimetatud „Põhja-Vahemereks". See nimetus on eriti tabav viikingiaja ja järgmiste sajandite kohta, sest noil aegadel sarnanes Läänemere ja sellega ühenduses oleva Põhjamere osa põhjapoolses Euroopas suuresti sellega, mida etendas Vahemeri lõunas.

Elav ida- ja läänevaheline suhtlemine tõi Ida-Baltimaile kui selle liiklemise loomulikule väravale arusaadavalt nii

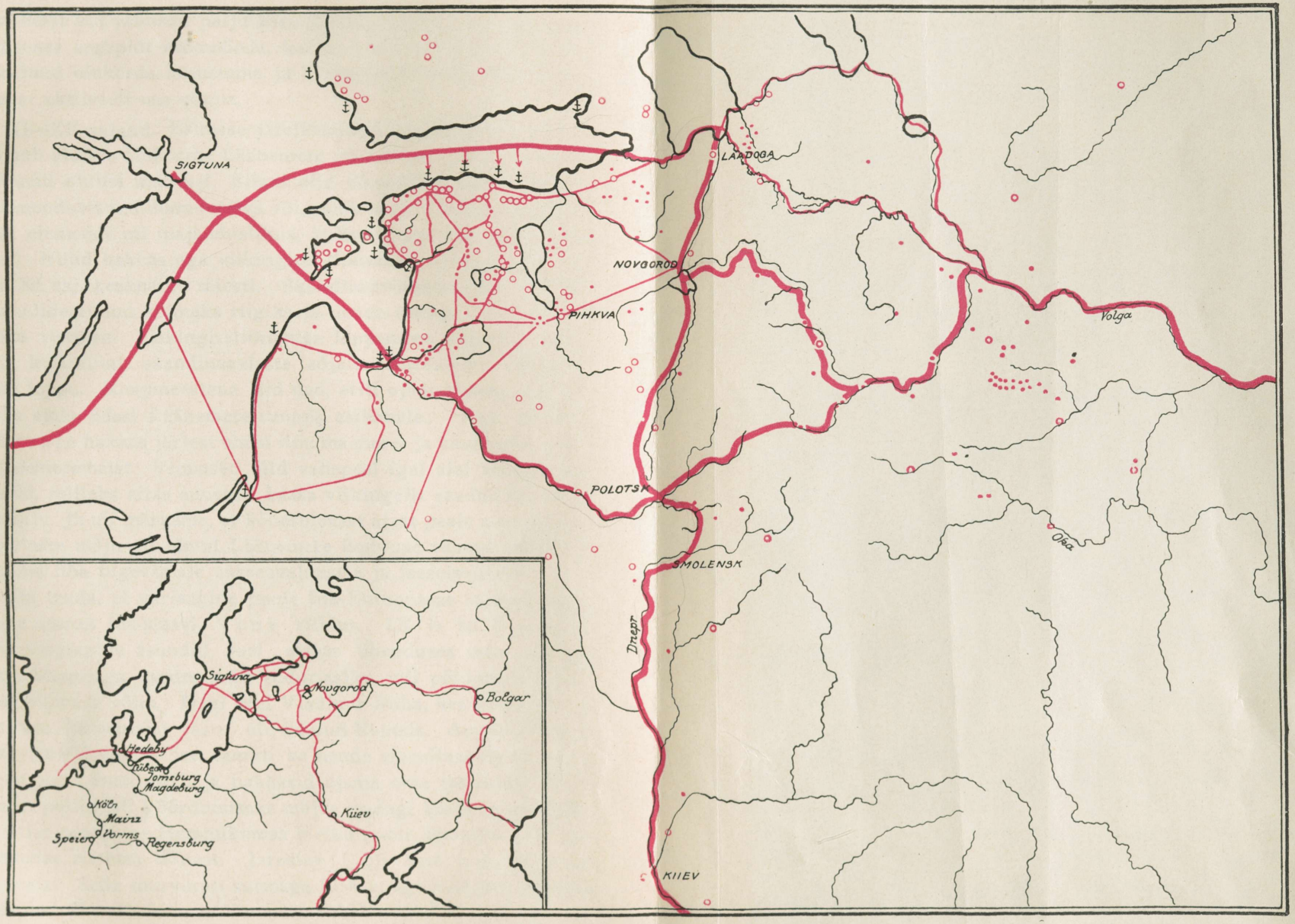

69. joon. Tähtsamate muistsete teede skeem ja XI ja XII sajandi Lääne-Euroopa müntide leiukohad Ida-Baltimaadel ja Loode-Venes. Punased täpped tähistavad üksiku mündi, ringikesed suurema arvu müntide leiukohti (N. Baueri järgi, täiendustega). Ankrud osutavad Läänemere idaranniku tähtsamaid sadamakohti.

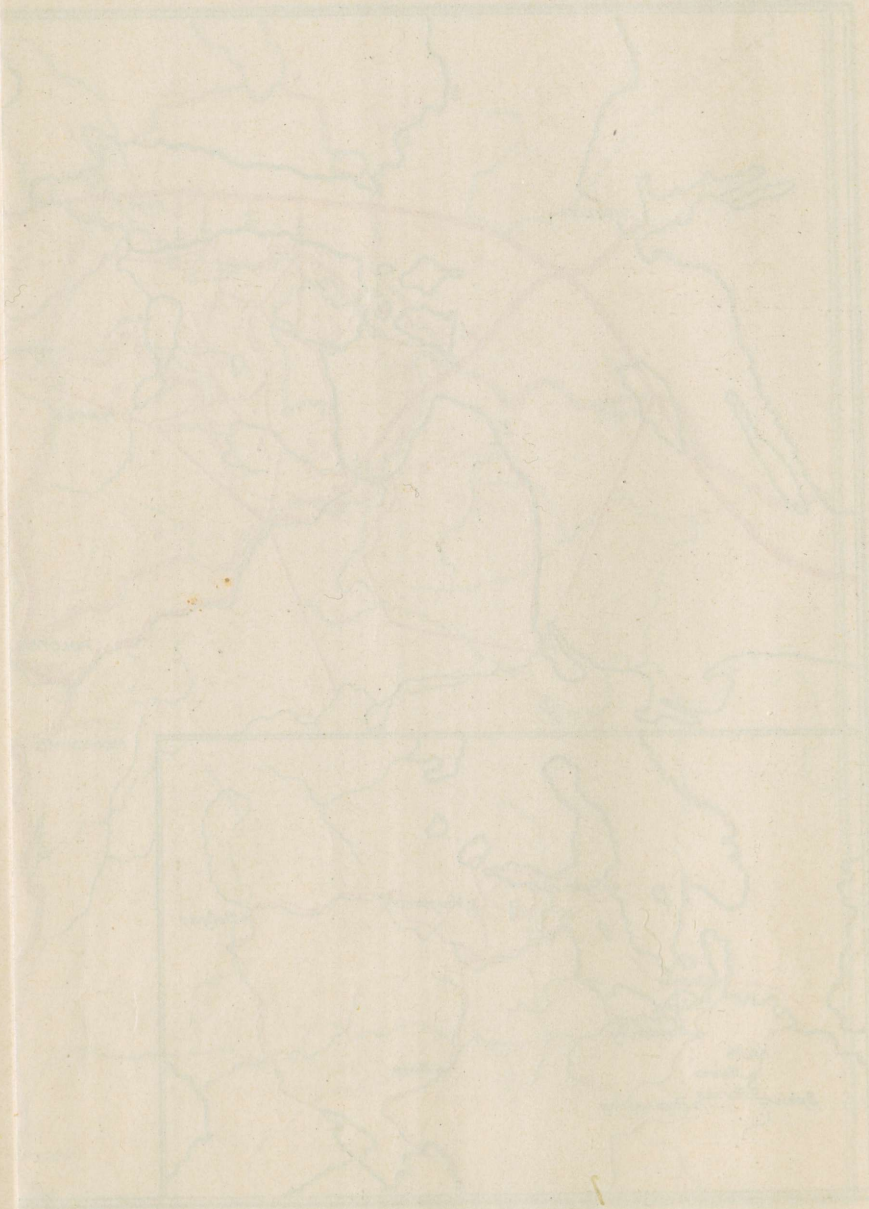

aineliselt kui vaimselt palju kasu ja uusi edutõukeid. See kasu suurenes aegapidi sedamööda, kuidas hakkas siinne rahvas ise tekkinud olukorda kasustama ja kõnesolevast varanduste vahetusest aktiivselt osa võtma.

XI—XII sajand. Esimese järelkristliku aastatuhande pöördel toimub üldises olukorras Läänemere piirkonnas ja Ida-Euroopas mitmeid olulisi muutusi. Siiani olid tähendatud aladel viikingid moodustanud domineeriva või, tohib koguni öelda, ainuvalitseva elemendi nii majanduslikus, kultuurilises kui poliitilises elus. Nüüd hakkas aga viikingite liikumine vaibuma ja rauges XI saj. keskpaiku täiesti. Skandinaaviamaad olid lõplikult konsolideerunud kolmeks riigiks ja nende rahvas võttis XI saj. vastu ristiusu. Viikingiteliikumise lõppemine tähendas iseendast küll ainult skandinaavlaste sõjalis-asundusliku ekspansiooni lõppu. Kaupmeestena jäid nad, eriti ojamaalased, veel mõneks ajaks edasi Läänemere-ruumis esikohale. Aga nende kõrvale hakkas järjest enam ilmuma mere- ja kaupmehi teisist Läänemeremaist. Viimased olid vahepeal igal alal kiiresti arenenud, milleks aitas suuresti kaasa viikingeilt saadud äratus ja eeskuju. Ja nii märkame, et kõnesolevast ajast peale seni skandinaavlaste mõju all olnud Läänemere ümbruse rahvad hakkavad tõusma üha tugevamale eneseavaldusele ja iseseisvusele.

On teada, et varjaagide poolt Ida-Euroopasse rajatud asundeist arenes ida-slaavi, Vene riiklus. IX ja ka X sajandil olid varjaagide asundid veel elavas ühenduses oma emamaa Skandinaaviaga, saades sealt sõdurisalku, mil põhines siin varjaagivürstide võim. Isegi veel Vladimir Püha, kes võttis 988. a. ristiusu Bütsantsist vastu, oli käinud Rootsis. Aegamööda aga slaavistusid vürstid ise, samuti ka nende skandinaavlasist sõdurijõugud, „družiinad", ja hakkasid ajama oma emamaast sõltumatut poliitikat. Võõrdumiseks mõjus teadagi kaasa ka venelaste kristianiseerimine Hommikumaa kiriku poolt, Skandinaavia aga omandas ristiusu läänest. Jaroslav I oli veel kosinud naise Rootsist. Selle suurvürsti surmaga 1054. a. aga katkesid lähemad sidemed Skandinaavia ja Venemaa vahel.

Alates samast XI sajandist, millal lõplikult emantsipeerus Venemaa, hakkavad Skandinaavia ajaloopärimused, saagad, ikka

sagedamini kõnelema Taanisse ja Rootsisse teiselt poolt Läänemerd ilmuvaist röövlaevastikest. Kaevatakse vendide, kurelaste ja eriti ka eestlaste laevastikkude rüüstekäikude üle. Need ilmuvat ootamatult kord ühes, kord teises kohas randa, saatvat maale relvis mehi, kes riisuvat ja põletavat eriti kirikuid ja kaduvat siis saagi ning vangidega tagasi merele. Varemast ajast oli meil samasuguseid teateid ainult viikingite kohta. Neist saagade andmeist on kahtlemata näha, et nüüd oli Läänemere lõuna- ja idaranniku rahvail alanud oma „viikingiaeg", samasuguste julgete meriretkede aeg, nagu neid tegid varemini ainult skandinaavlased. Ja samuti nagu skandinaavlasil käis sõjalise üritlikkusega käsikäes kaubanduslik ettevõtlikkus, on need uuedki „viikingid" oma meretaguste naabritega astunud ka rahulikku kaupmehe-vahekorda, vedades omalt maalt varandusi välja ja tuues teisi asemele. Nõnda polnud siitpeale skandinaavlased Läänemerel ja selle kaubanduses enam endises „monopolisti" seisundis. On vaevalt tarvis lisada, et samuti nagu merel suurenes samal ajal Läänemere lõuna- ja idaranniku rahvaste aktiivsus ka maakaubanduses.

Kõike seda edu soodustas asjaolu, et kõnesoleva ajastu esimesel poolel kujunenud elavus lääne- ja idavahelises kaubanduses kestis edasi ka teise aastatuhande algsajandeil. Mis puutub eriti nüüdsesse Venemaasse, siis oli küll kaubandus Kaspiataguste maadega 1000. a. ümber tublisti vähenenud ega etendanud seejärel Venemaa kaudu idamaile viiv tee enam mainimisväärset osa. Aga Novgorod jäi oma lõpmatute metsatagamaadega ikka edasi Põhja-Euroopa kõige suuremaks ja rikkamaks kallihinnaliste karusnahkade ostukohaks. Viikingid polnud siin küll enam peremeesteks, kuid nende ajal kujunenud korrastus karusnahkade koondamiseks ümberkaudseilt rahvailt ja edasitoimetamiseks läände püsis ja arenes edasi. Samal ajal oli Novgorod keskseks läänemaade tööstussaaduste turuks kogu põhjapoolse Ida-Euroopa jaoks. Nõnda oli Lääne-Euroopal, kelle jõukus ja ostuvõime olid kasvamas ja tööstus kiiresti arenemas, aina suurenev huvi kaubaühenduse vastu Ida-Euroopaga. Läänepoolseist kaupmehist olid Novgorodi alatisiks külastajaiks ojamaalased, kel oli siin koguni oma kaubahoov. Nende kõrvale hakkas XII sajandist peale eriti esimese Lääne-

mere-äärse saksa linna, Lüübeki asutamise järel 1143. a. ilmuma ikka enam ka saksa kaupmehi. Novgorodi kaubavahetusest läänega võtsid osa ka Läänemere idaranniku rahvad, nende seas iseäranis elavalt eestlasedki, ja see vahekaubandus oligi üheks nende jõukuse peaallikaks käsiteldaval ajastul.

Et kõnesoleval ajal, meie maa olles majanduslikult väga soodsas ja tähtsas ida- ja läänevahelise läbikäimise värava asendis, püüdsid seda korduvalt jõuga haarata naabrid nii ühelt kui teiselt poolt, on kõige eelmise põhjal hästi mõistetav. Muidugi oli üheks tõukejõuks neile paljudele sõjakäikudele, mida tehti siia nii idast kui läänest, ka vastavate naabrite tahe oma poliitilise võimu laiendamiseks, aga selle kõrval mõjus kahtlematult iseäranis kaasa see majanduslik kasu, mida tõotas meie maa valdamine.

Oleme pühendanud rohkesti ruumi kõigi nende uute tegurite ja nähtuste meeldetuletamiseks, mis olid meie maad ümbritsevas maailmas käsiteldava nelja sajandi jooksul juurde tulnud ja kujunenud. Me mõistaksime kogu olukorda aga täiesti vildakalt, kui siin rõhutaksime ainult uusi olusuhteid ega arvestaks seejuures küllaldaselt ka neid teisi vahekordi, mis jätkusid eelmisest ajast peagu muutumatult nüüdki ja mil pikemalt peatuda seepärast pole olnud põhjust. Need on meie maa suhted lõuna- ja põhjapoolse naabruskonnaga. Oleme juba kiviajast saadik, iseäranis selgesti aga rooma raua-ajast peale võinud näha, kui oluline oli meie maa majandus- ja kultuurielule läbikäimine Läti-Leedu alaga lõunas ja Soomega põhjas. Ja nagu näeme järgnevast, kus esitatakse üksikasjad, ei lõdvenenud need suhted käesolevalgi ajal, vaid kestsid endise tugevusega edasi. Siin tohiks olla nende osa ja tähtsus esialgu küllalt rõhutatud, kui ütleme, et hoolimata kõigest sellest uuest, mida tõi elustuv ida—lääne-vaheline liiklemine meie kultuuri, jäi viimase üldilme käesoleva ajastu lõpuni selgesti idabaltipäraseks ja jäid selles ikkagi domineerima need teiste idabalti rahvaste kultuuridega ühised elemendid, mis oli see kultuur pärinud eelmisilt aegadelt või omandanud käesoleva nelja sajandi kestel. Lühidalt, me mõistame käsiteldava ajastu üldist olukorda ainult siis õieti, kui arvestame, et uued suhted astusid

endistele ainult l i s a k s, mitte nende a s e m e l e. Aga just niiviisi tähendasidki need uued vahekorrad ja võimalused käesoleva aja olukorra avardumist võrreldes endisega.

Asustuse levik. Sellest, milliseid kohti ja alu oli asustus vallanud noorema raua-aja kestel, võimaldab saada pilti nagu varemategi aegade kohta selle ajastu muististe levik. Seda täiendavad aga nüüd juba ka mitmed meie varased ajaloolised allikad, millest tuleb peale „Läti Henriku kroonika" (LH) eraldi mainida veel teist haruldast allikat, mida omame oma maa asustusajaloo kohta nn. „Taani hindamise raamatus" (THR), mis sisaldab XIII saj. algusest põlvneva täieliku Harju- ja Virumaa asulate loendi.

Käesoleva ajastu muistised, mitmesugused leiud, kalmed, linnused jt., ületavad nii hulgalt kui mitmekesisuselt tublisti meie esiajaloo eelmistest järkudest säilinud mälestusmärke. Neid kirjeldatakse lähemalt allpool. Esialgu pöörame tähelepanu ainult nende levimiskaardile (71. joon.). See on märgatavalt tihedam eelmiste ajastute kaartidest (49. ja 63. joon.), millest järgneb, et rooma raua-ajast peale märgatav rahvaarvu kasv ja asustuse laienemine on hoogsalt jätkunud ka nooremal raua-ajal. On tihenenud vanad asustusrühmad, nagu Virumaa, Järvamaa, Rävälä (nüüdne Põhja-Harjumaa) ja Ugandi (meie aja Lõuna-Tartu- — Võrumaa) ala. Iseäranis silmapaistvalt on aga tihedamaks muutunud keskmisest raua-ajast saadik jälgitavad uued asustuspiirkonnad Saare- ning Läänemaal, Harjus (praeguses Lõuna-Harjus) ja Vaigas (Põhja-Tartumaal). Seda asustuse juurdekasvu valgustavad üksikasjalisemalt kaardid 62. ja 73. joon.

62. joonis näitab, kuidas Rävälas oli asustus rooma raua-ajal (umbselt mustad märgid) esinenud ainult kõrgemas Tallinnapoolses osas, mis kõige esmalt pärastjääaegseist vetest vabanenuna pakkus suhteliselt soodsaid eeldusi viljakasvatuseks ja mis, asudes Tallinna sadamakoha läheduses, võimaldas ühtlasi tulu meriliiklemisest. Keskmise raua-aja muistised (mustad seest tühjad märgid) esinevad peamiselt samas piirkonnas, osutades siiski teatud määrani levimist kaugemale ida ja kagu suunas. Nooremal raua-ajal (punased märgid) haarab asustus rahvaarvu ja maatarviduse kasvades endisest keskusest tunduvalt

laiemale ja tungib kaugele Rävälä- ja Järva-vahelise niiske nõo (vrd. 49. joon.) kõrgemaile saartele. Neil kaua püsinud põline mets pidi nüüd taanduma põldude eest. Muidugi polnud kõnesoleva aja põllulagendikud veel nii avarad, nagu neid näitab meie nüüdisaja kaart — osa praegusist põllumaist oli tol ajal veel metsa all, teine ainult ajutise viljuse, alede all ja kasvatas vahepeal jälle võsastikku. Ometi oli muinasaja lõpuks siin nagu muuski Eestis inimene endale vallutanud juba suurema osa looduslikult harimiskõlvulisest maast.

Saaremaa keskmisel raua-ajal alles väga hõre asustus (73. joon., mustad märgid) oli noorema raua-aja kestel võrratult tihenenud (vt. punaseid märke). Nagu mandril nii on siingi muistised ja asustus selgesti levinud põllumaadel, mis kaardil jäetud valgeks ja piiratud peene punktiirjoonega. Meie kaart näitab, et nooremal raua-ajal oli Saaremaalgi suurem jagu põllunduslikult kasustatavast pinnast juba künni all. Kuid Saaremaa tihe asustus olenes mitte üksnes põllundusest, mis oli siin teatavasti võrdlemisi vähe tulus, vaid suurel määral ka selle maakonna soodsast kaubanduslikust asendist. Liiklemise ja kaubandusliku läbikäimise tingimused mõjusid loomulikult iga maaosa enam või vähem kiireks asustamiseks oma jagu kaasa, etendavad aga siin eriti silmapaistvat osa.

Samuti nagu kirjeldatud kahes maakonnas oli edenenud rahvastiku levimine ja maa harimise alla võtmine ka teistes maaosades. Kui põllukultuuri algaegadel oli inimene Eestis asunud eeskätt neisse maaosadesse, kus asetsesid ligistikku koos suuremad viljakate maade rühmad, siis pidi ta nüüd juba leppima ka vähemate harimiskõlvuliste saartega ja järk-järgult üles töötama iga lapi, kuhu ta suutis endale luua eluaseme ja olemasolu tingimusi. Nõnda oli Eesti ala muinasaja lõpuks juba kaunis ühtlaselt asustatud, maha arvatud ainult mõned vähemad maaalad. T ü h i oli nüüdse Pärnumaa edelaosa, Pärnu linnast lõuna pool olev liivane rannik ja nüüdne Saarde kihelkond. Samuti oli tühi rabane Pärnu jõe ja ta lisajõgede ümbrus. Pärnu jõe äärest pole teada kalmeid, vaid ainult üksikuid juhuslikke muinasleide, mis näitavad, et siin on rahvast küll liikunud, mitte aga suuremal määral asunud. Niihästi kui asustuseta oli nüüd-

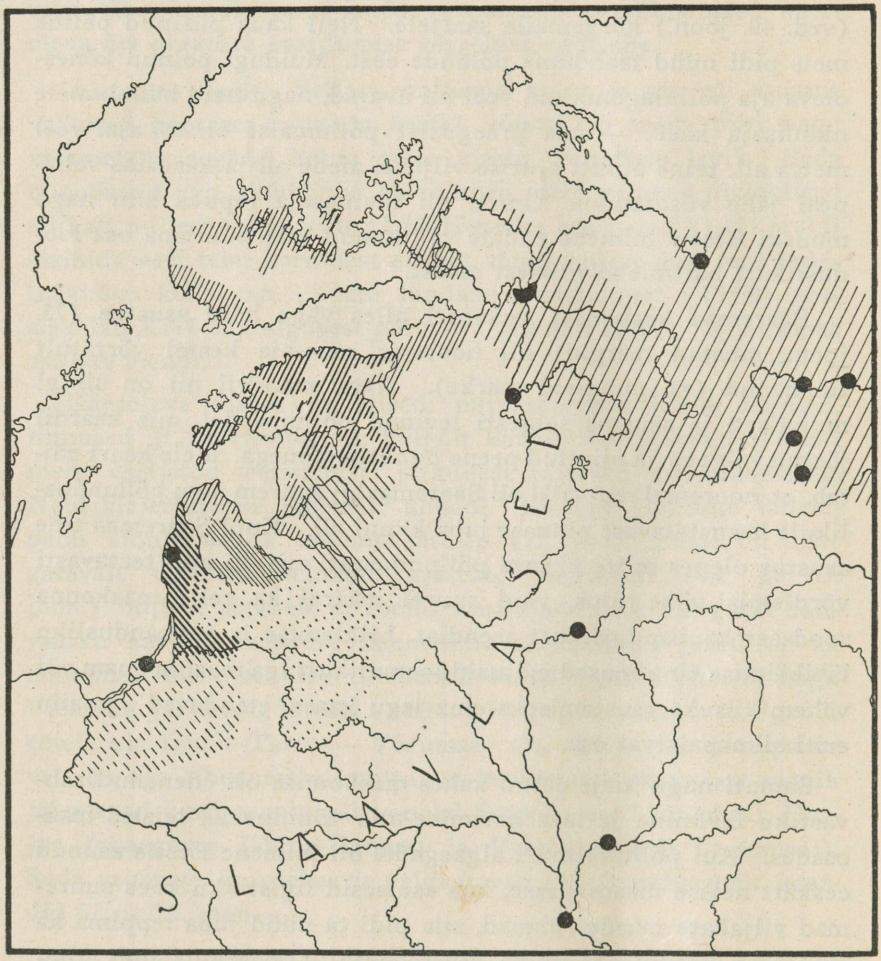

70. joon. Läänemere idaranniku rahvuslikud olud nooremal raua-ajal.

//// — soome sugu rahvad; tugevamini viirutatud — eestlaste, peenemalt — liivlaste, vadjalaste ja soomlaste asumiskohad; hõredalt viirutatud — idapoolsete soome sugu rahvaste alad.

\\\\ — balti rahvad; tugevamini viirutatud — kurelaste, peenelt ja tihedalt — semgallide, hõredalt — letgallaste ja seelide asumisalad, punkteeritud \\\\ — preislaste ja leedulaste alad.

● — tähtsamad viikingite asundid ida pool Läänemerd.

(H. Moora järgi.)

set Harju- ja Järvamaad lahutav rabane maavööde. Samuti näib olevat puudunud või olnud väga hõre rahvastik Võrtsjärve põhjarannikul, meie aja Kolga-Jaanis. Ka Peipsi põhjarannikul, praeguses Iisaku kihelkonnas, leidus ainult üksikuid rahvastatud saarekesi.

On märkimisväärne, et kui mitte täiesti, siis peaaegu ilma püsiva asustuseta olid madala savise maapinnaga alad, nagu praegune Vigala ja Tori kihelkond. Elanikud puudusid ka äärmisel rannikuribal, mis võrdlemisi hilja merest kerkinuna oli liivane, kohati pealegi niiske ega olnud harimiskõlvuline. Nagu näeme eespool, on rannikuriba asustamata püsimiseks kaasa mõjunud ka mõned majanduslik-ühiskondlikud tingimused. Viimati olid elaniketa ka Hiiumaa, Vormsi ja muud vähemad saared. Hiiumaad nimetab veel üks XIII saj. lõpust pärinev ürik tühjaks saareks *(insula deserta)*.

On püütud mitmel teel leida vastust küsimusele, kui palju võis olla elanikke meie kodumaal ajaloolise aja lävele jõudes. Muidugi on igasugused vastused sellele ainult oletused, aga kõige enam põhjendatuna tundub see, mis katsub meie rahvaarvu järeldada tolleaegsest põllumaade hulgast. THR-u ja teiste allikate järgi võib kaunis suure täpsusega määrata meil XIII saj. algusel haritud maad 21 000—22 000 adramaale. Et üks adramaa vastas ühele tolle aja „normaaltalule", mille pere koosnes, nagu arvatud mõnedel aladel ristitud eestlaste arvude järgi, keskmiselt 5—10 hingest, siis oleks meie maa rahva üldarv võinud olla umb. 150 000—180 000.

Piirid ja naaberrahvad. Eestlaste asumisala nooremal rauaajal ühtub suurtes joontes tänapäeva Eesti riigi maa-alaga. XIII sajandi algul kulges eestlaste maa-ala idapiir umbes sealtsamast, kust praegunegi rahvuspiir, nimelt Soome lahelt mööda Narva jõge Peipsile, mis ühes Pihkva järvega eraldas meie esivanemate maad Vadjast ja Venest. Kaguosas on meie muistne piir segane. Vist polnud siin teravamat rahvuspiiri olemas. Nagu ülalpool nägime, olid meie aja Setumaal, Pihkva ümbruses ja kaugemal idas varemini elanud eestlaste eelkäijad ja nende sugulased läänemere-soome hõimud. Nende üsna hõredale asumisalale tungisid keskmisel raua-ajal slaavlased. Kuna ida pool, kus oli slaavlaste arv suur, viimased sulatasid peagi soome

sugu rahva endasse, jäi lääne pool, nüüdsel Setumaal, kauemaks ajaks püsima nende ja algrahva sega-asustus. Seepärast polnud selles maaosas olemas rahvuslikku piiri, vaid siin kujunes nähtavasti eestlaste ja venelaste võimkondade järgi n. ö. poliitiline piir. Vene tähtsamaile tugikohtadele Pihkvale ja Irboskale maksualused maad kuulusid poliitiliselt neile, kuigi seal elas ka eestlasi; läänepoolsed alad, kus polnud venelased suutnud endid maksma panna, aga olid vabad. Et ajaloolise aja algul kogu venelaste poolt alistamata maa päris Orduriik, siis võib arvata siinseks vanaks poliitiliseks piiriks Orduriigi idapiiri, mis käis mööda Mäda ja Piusa jõge ja veidi ida pool Vastseliina lossi pöördus sirgelt lõunasse (vrd. 99. joon.).

Lõunapiir on püsinud praeguse Vastseliina kihelkonna lõunaosast Valgani tänini peaaegu muutmata. Kuid Valgast läände ulatus nooremal raua-ajal eestlaste asumisala praegusega võrreldes enam lõunasse. Nüüdne Põhja-Läti Härgmäe ja Ruhja kihelkonna ala oli nooremal raua-ajal veel eestlaste poolt asustatud ja kuulus muistsesse Sakala maakonda. Siin, lõunas, on siis eestlased viimase aastatuhande jooksul pidanud loovutama osa oma territooriumist lätlastele, nagu nad veel suuremal määral seda on teinud eelmisil ajastuil. Piiriosa Astijärvest mereni ei saa lähemalt määrata. Siin olid nii nüüdse Pärnumaa lõunaosas kui Läti põhjaosas suured asustamata metsamaad, kus vaevalt oli kujunenud mingi täpsem piir.

Eestlaste asumisala oli nooremal raua-ajal rahvuslikult ühtlane. Siin ei elanud peale maa põlise pärisrahva ja vähearvuliste vadjalaste teisi rahvusi. Rootslased on tulnud Eesti asustamata looderannikule ja saartele alles keskajal; samuti on ilmunud hiljemini Peipsi põhja- ja läänerannikule venelasi. Tuleks küll märkida, et üks osa muistsest Eesti rahvastikust, nimelt orjakiht, pakkus vähemalt rahvuslikult päritolult võrdlemisi kirjut pilti, sai ju see sageli lisa küll ostetuina, küll sõjavangidena väga mitmesuguseist rahvusist. Ent need võõrad elemendid rahvustusid siin peagi ümber ja üldiselt moodustasid orjad ikkagi ühe meie rahva osa. Säärane kirevus päritolu suhtes oli muidugi iseloomulik mitte ainult meie, vaid ka kõigi teiste rahvaste orjade kohta.

Eestlaste n a a b r e i k s (vt. 70. joon.) olid põhjas, teisel

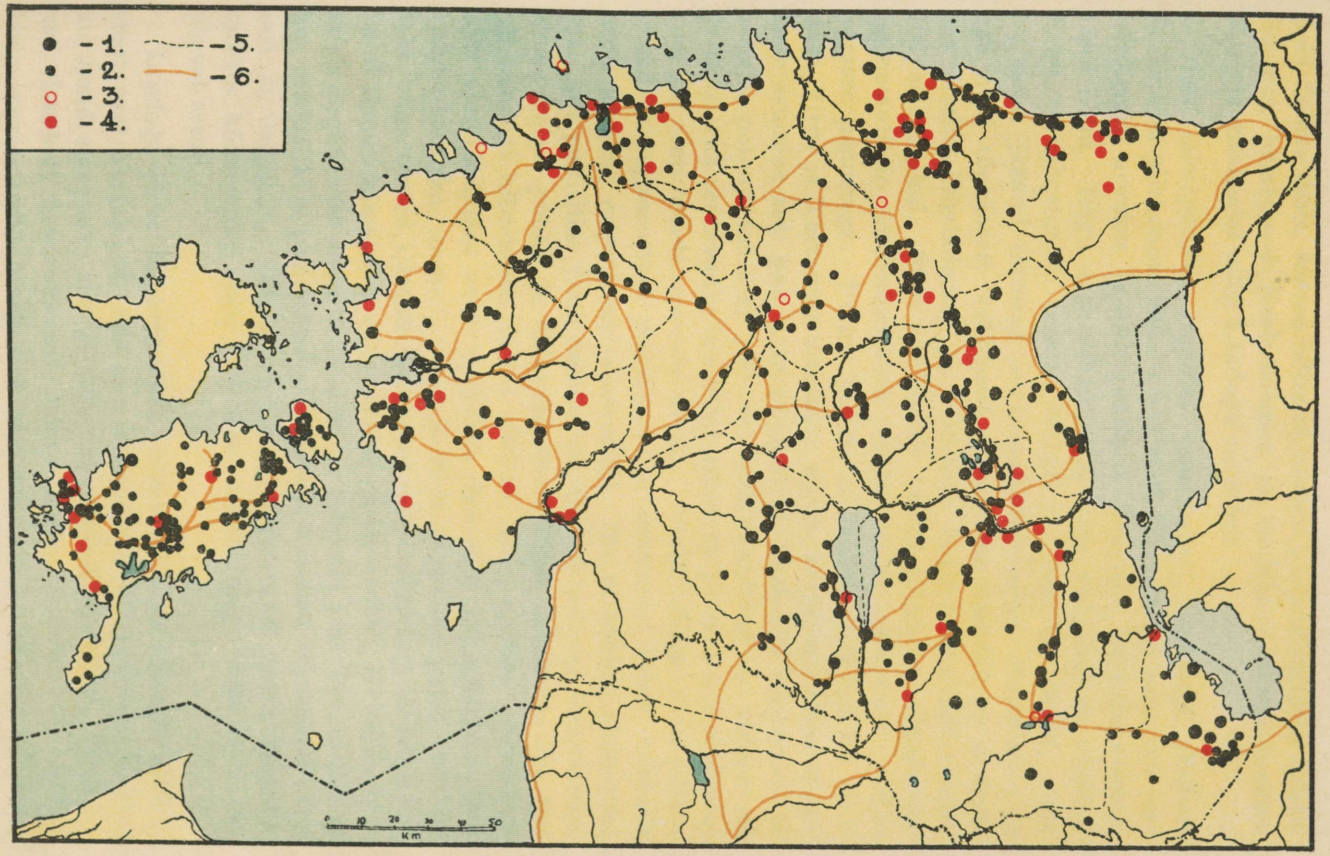

71. joon. Noorema raua-aja leidude ja linnuste levik Eestis.

1. Linnus. 2. Kalme- või juhuslik leid. 3. Üksik mündileid. 4. Aardeleid. 5. Maakondade piirid. 6. Suuremad muistsed teed. (H. Moora ja P. Johanseni järgi.)

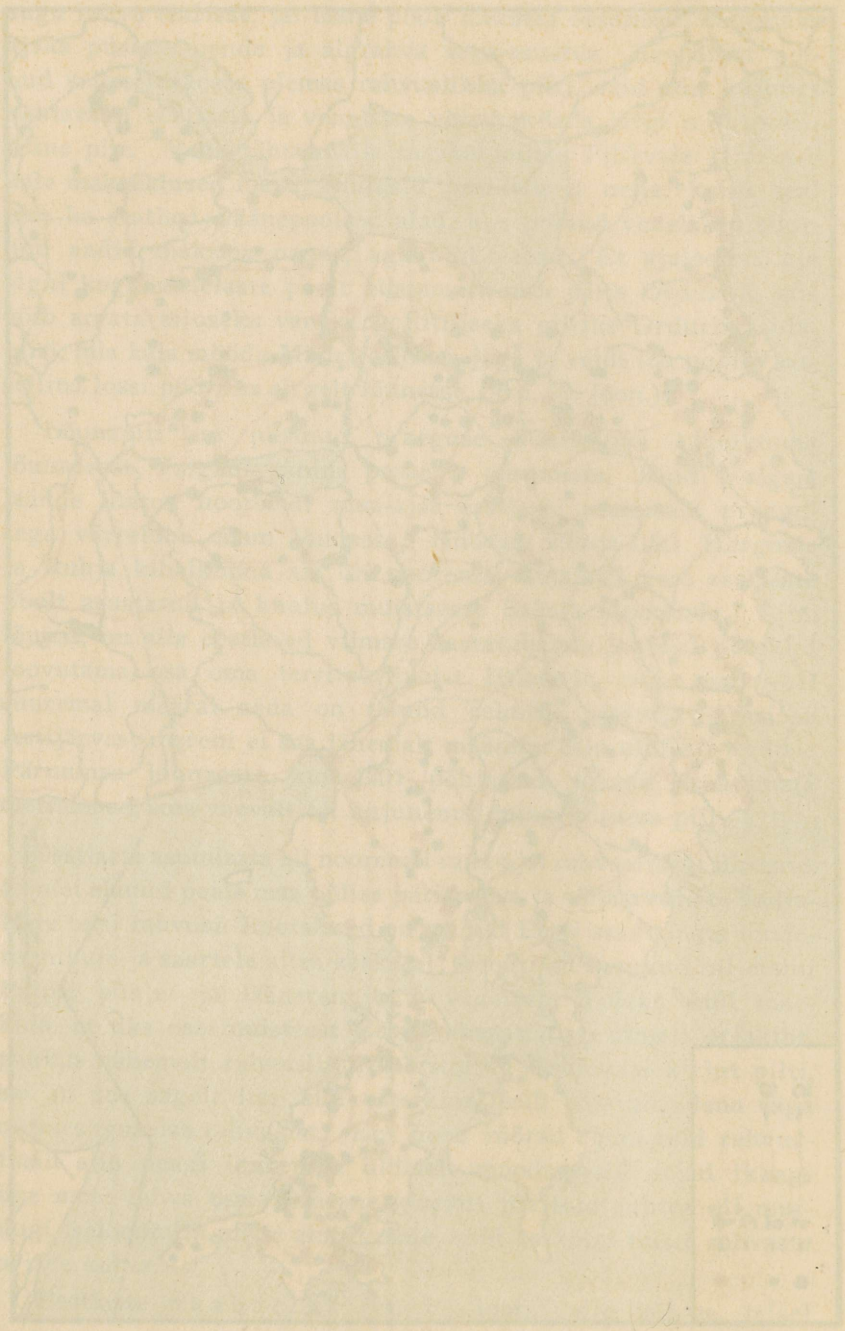

pool Soome lahte, soome hõimud, nimelt päris-soomlased Edela-Soomes, hämelased Kesk-Soomes ja karjalased Kagu-Soomes, Karjala maakaelal ning Laadoga rannikul.

Idas, läänepoolses Ingeris, tsaariaegse Jamburgi, Oudova ja Gatšina piirkonnas asusid vadjalased, nooremal raua-ajal veel võrdlemisi arvukas ja kultuuriliselt iseseisev läänemere-soomlaste hõim. Nagu äsja tähendatud, elas vadjalasi ka nüüdsel Eesti territooriumil, eeskätt Narva jõe paremal kaldal, kuhu on neist jäänud mitmed suuremad kalmistud. Peale selle on aga neid tõenäoselt vähemate rühmadena asunud ka praeguses Iisaku kihelkonnas ja võib-olla koguni Kirde-Tartumaa Peipsi rannikul. Neis piirkonnis leidub mitmeid vadjalastele iseloomulikke kääbaskalmete rühmi osalt tüüpiliste vadjapäraste panustega. Peipsi põhja- ja looderannik kuulus muidugi Viru- ja Tartumaa eestlaste alasse, seepärast võiks vadjalaste asumine seal paista arusaamatuna. Peab aga arvestama, et esiteks polnud tol ajal piir sel määral suletud kui tänapäeval ja et teiseks eesti-vadja keeleline erinevus polnud siis veel suurem kui eesti omade murrete vahed. Nõnda võisid rahva nihkumised ja segunemised vadjalaste ja eestlaste vahel toimuda sama kergesti nagu Eesti sisemaalgi. Ka hiljemini, ajaloolisel ajal, kui poliitilise piiri mõiste oli saanud märksa teravamaks, ilmus Peipsi põhja- ja läänerannikule idast asunikke. Ja vist oli nendegi hilisemate, vanus allikais „venelasteks" nimetatavate sisserändajate seas vadjalasi, kes olid tol ajal juba kõik kreeka-katoliku, „vene", usku ja keda seepärast peeti venelasteks, nagu teatud Lätisse asustatud vadja sõjavangide salka lätlased samuti nimetasid venelasteks, „krievineiks". Et vadja keel seisis sugukeelist eesti keelele kõige lähemal, siis võib arvata, et kui looduslik ja poliitiline piir poleks kestvalt lahutanud eestlasi ja vadjalasi, oleksid viimased kujunenud ainult omaette murret kõnelevaks eesti hõimuks, umbes nagu seda on tänapäeval setud.

Laadoga järve kagurannikul asusid IX—XI sajandil nähtavasti veel karjalased, kes aga hiljemini, XII sajandist peale, siirdusid slaavlaste survel selle järve looderannikule, Ida-Soome. Laadoga kagurannikule tekkis peale suurema osa karjalaste äravalgumist Novgorodi sloveenidest, karjalasist ja veps-

lasist sega-asustus. Laadogast ida poole kuni Valgjärveni mainivad ajaloolised allikad elanud vepslasi. Vepslaste taha, nüüdsele Kesk- ja Ida-Venemaale ulatusid nooremal raua-ajal veel väga laialdased soome sugu rahvaste, volga-soomlaste, permi-soomlaste ja ugrilaste asumisalad.

Kõik mainitud, eestlasist ida pool asuvad soome sugu rahvad on pidanud noorema raua-aja kestel suuremal või vähemal määral taganema slaavluse ekspansiooni teelt ja loovutama viimasele osa oma vanust asupaigust. Nagu mäletame eelnevast, jõudsid slaavlased juba VII ja VIII sajandil Pihkva ja Irboska ümbruskonda, saades niimoodi meie otseseiks naabreiks. Nooremal raua-ajal asustavad nad lisaks suure osa Peipsi-tagusest, tungides järjest enam vadjalaste maale.

Muistsete eestlaste lõunanaabreiks olid umbes nüüdse Setumaa lõunatipust kuni Astijärveni idalätlased, letgallased, kellelt on pärit praegune lätlaste ühine rahvusnimetus. Selle hõimu ala käsitas nooremal raua-ajal suurema osa praegusest Ida-Lätist, ulatudes lõunasse kuni Väina jõeni. Letgallastest läände asusid võrdlemisi kitsa vöötmena mööda Liivi lahe rannikut liivlased (vrd. kaarti 99. joon.). Eestlaste ja liivlaste asumisala puutus kokku ainult 50—60 km ulatuses Astijärve ja Liivi lahe vahel. Lõunas haaras liivlaste ala üle Väina ka Liivi lahe lõunarannikut, nüüdset Loode-Kuramaad, kus on praegugi veel säilinud kümmekond liivi küla. Liivlaste alal võib eraldada mitut asustusrühma. Põhjapoolseim neist oli Metsepoole maakond. Omaette-rühma moodustas tihedasti asustatud ja jõukas Koiva-liivlaste ala. Mõlema mainitud rühma vahekohal, nende idaäärel asetses väike Ydumea maakond, mille liivi rahvastiku hulka oli noorema raua-aja lõpuks tunginud rohkesti lätlasi. Eri rühmaks olid Väina liivlased, kellest olid iseäranis idapoolsed suuresti läti kultuuri mõju all. Kuramaa liivlaste aineline kultuur, kalmed ja neist leitavad asjad osutavad tugevat kurššide mõju.

Lõuna pool Väina jõge asusid selle keskjooksu paiku letgallastega lähedalt sugulased seelid. Lielupe (Kuramaa Aa) jõgikond oli arvuka ja kultuuriliselt tugeva läti semgallide hõimu päralt, kes oli keskmisest raua-ajast saadik üsna märgatavalt laiendanud oma ala Kuramaa liivlaste arvel. Edela-Kuramaal

asus Venta jõe ja mere vahel kurššide ehk balti kurelaste hõim, kes nihkus ka ikka enam põhja poole, liivlaste alale.

Läänes, teisel pool Läänemerd, asusid umbes oma praegustel aladel rootslased ja taanlased. Kummagagi oli eestlastel käesoleval ajajärgul sagedaid kokkupuuteid.

Majanduselu: põllundus. Nagu mäletame eelnevast, oli juba rooma raua-ajaks põllundus jõudnud Eestis tõusta teiste majandusharude seas esikohale. Kahtlemata oli ta erikaal nooremaks raua-ajaks veelgi kasvanud. „Virumaa on viljakas ja väga ilus maa ja tal on avarad, tasased põllud," ütleb Läti Henrik, iseloomustades oma muljete põhjal seda meie kodumaa tihedaimini viljeldud maakonda. Virumaa külad olid ka THR-u üksikasjalisil andmeil tõesti suured ja põllumaad avarad, nii et võõrsilt tulnud saksa preestril oli täielik põhjus neid imetella.

THR-u loendist näeme, et eriti Rakvere ümbruskonnas, nüüdses Kadrina, Haljala, Viru-Nigula ja Viru-Jaagupi kihelkonnas, kus leidub rooma raua-ajast peale tihedasti suuri kalmistuid, oli palju küli üle 20 adramaa põlluga, mis tähendas tol ajal umbkaudu sama suurt talude arvu. Rakvere külje all oleval suurimal Virumaa, võib-olla ka üldse suurimal muistse Eesti külal, Tõrmal, oli koguni 70 adramaad; Hulja ja Ohepalu külal, meie aja Kadrina kihelkonnas, oli kummalgi 50 adramaad; Selja külal Haljalas oli 45 adramaad, samapalju Varudil Viru-Nigulas; Pada ja Koila külal Viru-Nigulas ja Ojaveski-Kõnnaste külal Kadrinas oli igaühel 40 adramaad. Üksikuid suuri küli leidus veel ka praeguses Lüganuse kihelkonnas, nagu Lüganuse küla 45 ja Purtse küla 32 adramaaga. Arvestades tihedasti rahvastatud Virumaal asetsenud külad üksteisest keskmiselt mitte üle 1—2 km eemal olevaks, võib arvata, et sealsed laialdased põllumaad pakkusid nüüdisaja kultuurmaistule väga lähedast pilti. Põline mets oli tihedasti põllustatud Virumaa lääneosas muinasaja lõpuks juba üsna väheseks sulanud, küll aga pidi veel leiduma kõikjal esinevail alemail rohkesti võsastikku. Aga küllap suurte, ligistikku asetsevate külade piirkonnis aledki lagedate pärispõldude kõrval järjest kahanesid.

Huvitav on Virumaaga võrrelda Rävälä ja Harju külade suurust ja põllustust. Nagu nägime, sai põllunduslik asustus Rävälas alguse veidi hiljemini kui Virumaal (vrd. 49. joon.), olenedes vähem soodsaist pinnase tingimusist ja asendist; Harjumaa aga sai samul põhjusil mainimisväärse asustuse alles keskmisel raua-ajal (lk. 127). Mõlemas viimaksnimetatud maakonnas on raua-aja kalmistud enamasti tunduvalt vähemad Virumaa omist, millest kõigest võib järeldada, et põllustuski on Tallinna pool muinasajal olnud vähem koondunud. Seda kinnitab ka THR. Kui Virumaal oli küla keskmine adramaade-talude arv 14, on see Rävälas 9½ ja Harjus 8. Küll leidus ka Rävälas suuri küli, nagu praeguses Kuusalu kihelkonnas olev Valkla 46 ja Kiiu 30 adramaaga ja Tallinna ligidal olev Lagedi 23 adramaaga, samuti olid suured ka mõned Lääne-Harju külad nagu Kabala nüüdses Raplas 30 ja Lohu praeguses Hageri kihelkonnas 27 adramaaga, aga üldiselt esines suurküli neis maakonnis väikeste, keskmiselt 5-adramaaliste kõrval suhteliselt vähem kui vanas kultuurikeskuses Virus.

Arvestades asjaolu, et kalmete ja teiste muististe levikust järeldatud Põhja-Eesti asustus- ja põllustusolud on hästi kokkukõlas kirjalikest allikaist saadud andmetega, võime üksi muististe varal teha samas suhtes mõningaid järeldusi ka nende Eesti osade kohta, kust puudub ürikmaterjal. Selle järgi võib pidada kindlaks, et Süda-Järvamaa, eriti Paide ja Peetri piirkond, kust on teada hulk suuri raua-aja kalmistuid, oli põllunduslikult niisama arenenud kui Virumaagi. Ei või olla juhus, et Läti Henrik kiidab eriti Peetri kihelkonnas olevat Kareda küla selle suuruse, ilu ja rahvarikkuse pärast. Ka vanem riimkroonika ütleb Järvamaa kohta: „Maa ilus oli ja suur ka, kuid siiski ilma metsata." Samuti on kindel, et suuri küli ja põllumaid pidi leiduma Ugandi maakonnas, eriti meie aja Nõo kihelkonna piires. Ka muistne Sakala, iseäranis Viljandi ümbruskond, ja Mõhu, Nurmekunna ning Alempoise maakond omasid laialdasi põllumaid. Läänemaast olid Hanila ümbrus ja Soontaga kihelkond tiheda viljuse all. Viimati kõnelevad kõik andmed selle poolt, et Saaremaa oma rahvaarvu ja külade suurusega võis võistelda Virumaaga. Küll oli Saaremaal viljakandvat põllumaad suhteliselt vähem kui Virus ja Järvas, siiski polnud Saaremaa maastik, iseäranis selle maakonna looduslikult metsavaeses idapoolmikus (vrd. 73. joon.), mitte vähem lage ega olnud selles külakobarad vähem esilepaistvad kui mandri vanus asustuskeskusis.

Näite ühe muistse eesti küla talude ja maade asendist annab 72. joon., mis näitab nüüdse Jüri kihelkonna Sõmeru küla vana plaani. See on küll oma aja kõrvalisemaid ja vähemaid küli ainult 5 taluga, aga tema näiteks valimist põhjustab asjaolu, et selle küla hilisemast (Rootsi) ajast pärinev plaan võimaldab võrdlemisi tõenäoselt rekonstrueerida sealset muistset maade jaotust. Sõmeru 5 talust — THR-u järgi oli sel külal XIII saj. algul ka 5 adramaad — asetsevad 4 koos, 1 seisab aga eraldi teisel pool oja. Talude juures asetseb üks põlispõldude väli, teine on mõnevõrra eemal. Mõlemad väljad on jaotatud talude vahel muistsele Eestile iseloomuliku nn. lapisüsteemi järgi, s. t. iga talu omab kummalgi väljal terve rea mitmekujulisi põllulappe. Et ülevaatlikumalt näidata, kui mitmes lapis oli ühe talu põld, on talu nr. 1 lapid äärtelt viirutatud. Arvatakse, et teine põllumaa jaotus, ribadekujulised nn. „nöörimaad", on pärit alles ajaloolisest ajast. Kui tähele panna, et küla plaanil asetsevad talud nr. 1 ning 4 ja 2 ning 3 kõrvuti ja et kõrvuti asetsevad enamasti samuti nende põllulapidki, siis võib arvata, et kunagi varemalt on kumbki talupaar moodustanud ainult ühe talu ja et plaanile märgitud 4 talu on neist tekkinud poolitamise teel, nagu hiljemini, Rootsi ajaks, samal viisil jagunemise teel Sõmeru külas oli kujunenud juba 8 talu. Nõnda näitab see plaan ka meie külade kasvamise viisi. 5-nda talu maad asetsevad teisist lahus. Kesk-

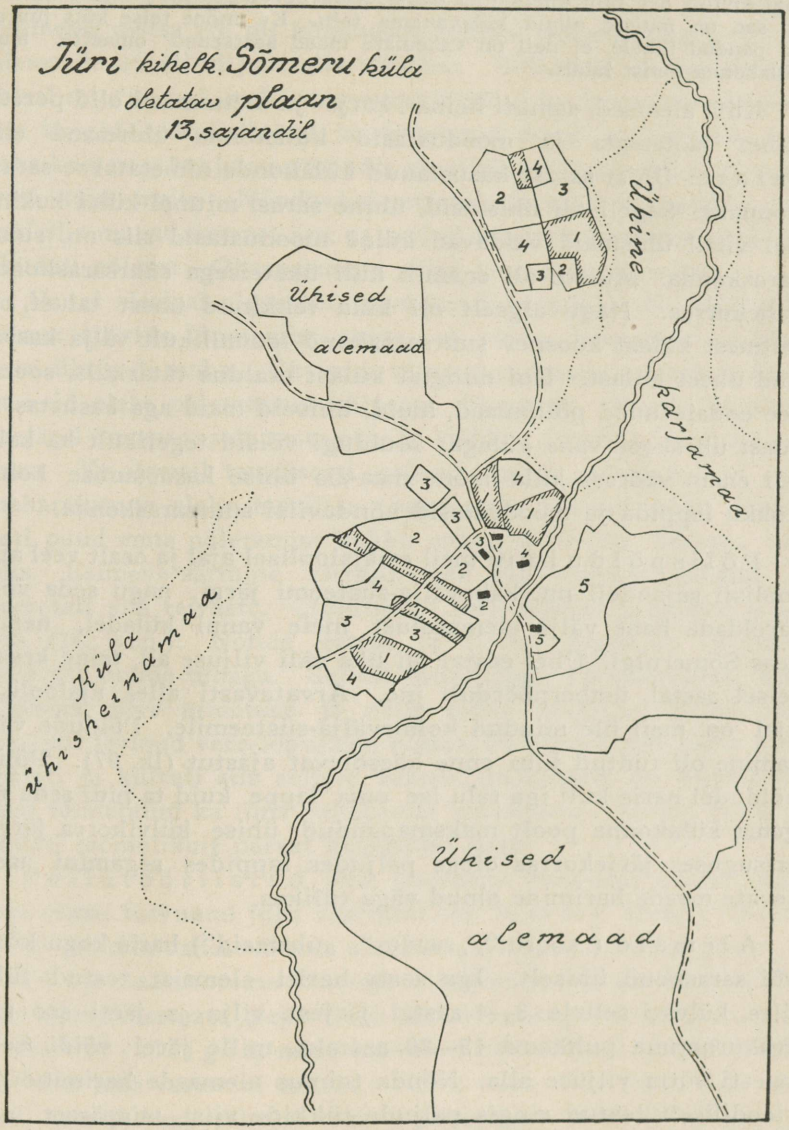

72. joon. Jüri kihelkonna Sõmeru küla põldude ja ühismaade oletatav plaan XIII sajandil. (Rekonstrueeritud P. Johanseni avaldatud XVII sajandi kaardi järgi.)

ajal kuulus see talu ühele jõukamale, sepa perele, ja on põhjust arvata, et see on muiste olnud külavanema talu. Ka mõne teise küla juures on pandud tähele, et neil on vanemate maad asetsenud omaette, muu külakonna omist lahus.

Küla alemaad, samuti heina-, karja- ja metsamaad olid perede vahel jaotamata ja moodustasid külakonna ühismaad ehk s a r a s e. Ühist sarast kasustanud külakonda nimetatakse saraskonnaks. Sageli oli ühismaid, ühine saras, mitmel külal kokku. Sel viisil ühismaid valdavad külad moodustasid siis nn. suursaraskonna. Muiste oli enamik küli üksteisega suursaraskonna vahekorras. Nagu algselt oli küla tekkinud ühest talust, oli mitmest külast koosnev suursaraskond loomulikult välja kasvanud ühest külast. Kui mingist külast eraldus tütarküla, soetas see endale uued põllumaad, muid, ühiseid maid aga kasustas ta edasi üheskoos vana külaga. Muidugi võisid tegelikult ka kaks või enam võõrast küla mõne maa-ala ühise kasustamise kohta kokku leppida ja moodustasid nõndaviisi suursaraskonna.

P õ l i s p õ l d u hariti meil esiajaloolisel ajal ja osalt veel ajaloolisil sajandeil nn. kahevälja-süsteemi järgi, nagu seda võib järeldada kahe välja olemasolust meie vanul küladel, nende seas Sõmerulgi. Ühel aastal oli üks väli viljuse all, teine kesas, teisel aastal ümberpöördult jne. Arvatavasti alles ajaloolisel ajal on meil üle mindud kolmevälja-süsteemile. Põldude väetamine oli tuntud juba enne käesolevat ajastut (lk. 97). Põlispõldudel haris küll iga talu ise oma lappe, kuid ta pidi seda tegema külakonna poolt maksmapandud ühise külvikorra järgi; erisuguses järjekorras oleks paljudes lappides segamini asetsevate maade harimine olnud väga tülikas.

A l e m a i d („sõõru-", „saadu-", „uhtmaid") haris kogu küla- või saraskond ühiselt. Iga aasta hariti alemaist teatud tükk üles, külvati sellele 3—4 aastal järjest vilja ja jäeti see siis ärakurnatuna puhkama 15—20 aastaks, mille järel võidi seda uuesti võtta viljuse alla. Nõnda toimus alemaade harimine perioodiliselt teatud ringis paljude tükkide viisi, mispärast nad haarasid harilikult tublisti suuremaid maa-alasid kui alatised põllud. Aletegu oli iseendast küll vanem ja algelisem maaharimisviis (vrd. lk. 71), ometi andsid puhanud alemaad veel ajaloolisilgi aastasadadel palju paremaid viljasaake kui kehvalt väetatud põlispõllud.

Aletegu toimetati eriviisil selle järgi, kas tehti uudismaad põlisesse metsa või oli küsimuses endiste, võsastikuga kattunud alemaade uuesti viljuse alla võtmine. Põlisesse metsa aletegemisel raiuti puud maha, tugevamaid võidi ka ainult tüve ümbert ära koorida. Mahalastud ja vigastatud puud jäid mõneks aastaks kuivama, kusjuures murdis püstijäänud kuivanud puid osalt veel tuul maha. Nõndaviisi ettevalmistatud metsatükk piirati siis muust metsast ära, et tuli ei läheks viimasesse edasi, ja süüdati põlema. Okaspuumets põles juba üsna tooreltki.

Vanal alemaal algas töö tavalisesti kevadel või varasuvel, pärast külvide lõpetamist seega, et sinna kasvanud võsastik lasti üksipidi maha. Üksipidi raiuti puud maha nimelt selleks, et neid oleks põletamisel hõlpsam liigutada. Puud kuivasid seejärel ümmarguselt aasta otsa ja süüdati järgmisel kevadel põlema. Et alemail tavalisesti polnud metsa nii palju, et see maharaiutuna oleks tarvilise paksusega katnud kogu pinna, aeti puud enne põletamist kokku mitmeks rööbiti käivaks valliks. Esimene äärmine alttuule-olev vall süüdati põlema ja veeretati siis teivaste, „topitsate" abil põledes järgmise peale jne. (74. joon.). Nõnda kattus ja väetus kogu ala ühtlaselt põlevate puude tuhaga. Sellest toimingust, veeretamisest, said alemaad *veere* nimetuse ja neile maile tekkinud külad oma meil nii levinud vere-lõpulised nimed. Põletatud alet künti ning äestati ja külvati siis sellele seeme; mõnikord on seemendamist toimetatud ka ilma vahepealse harimiseta. Seeme künti ja äestati loomulikult pärast külvamist sisse.

P õ l l u t ö ö r i i s t a d olid nooremal raua-ajal samad, millega oleme tutvunud juba varemini (lk. 70 ja 97). Uusist riistust oleks mainida vahest ainult endisist pikemaid vikateid, mida on leitud üle maa noorema raua-aja kalmeist ja mis sarnanevad kujult meie hilisemate „sepa-" ehk „maavikatitega" (105. joon., *15*).

K a v i l j a l i i g i d, mida kasvatati kõnesoleval ajal, olid üldiselt siin juba varemini tuntud: rukis, oder, nisu, kaer, uba, herned, naerid, lina, vähesel määral kanep, jm. (vrd. lk. 68 ja 97). Uuena oli vahepeal, ilmsesti kagu poolt, Venemaalt, sisse tunginud ainult veel tatar, mida kasvatati samuti nagu naereidki eriti alemail.

Viimaks on veel põhjust peatuda muistsel eesti põllumaade ühikul „a d r a m a a l", mida leiame ka soomlastel ja germaan-

lastel. Vist ongi „adramaa“ mõiste meie esivanemate poolt nagu ka *ader* ise üle võetud viimaksmainitud naabreilt. Algselt on „adramaa“ tähendanud põllumaa määra, mida võidi ühe adraga üles künda. On hästi mõistetav, et ühe või mitme adra tarvitamine talus oli liiga kõikuv alus selle suuruse määramiseks. Seepärast oli juba esiajaloolisel ajal hakatud adramaid arvama kindlamal alusel, s. o. vilja hulga järgi, mida vajati vastava põlluala seemendamiseks. On teada, et XIII sajandil külvati ühele eesti adramaale 8 tündrit seemet. Et iga talu põld oli jagatud kahe välja vahel, külvati iga aasta sellest ainult pool, s. o. 4 tündrit. Et tolle aja põld andis arvatavasti 3—4 seemet, siis saadi aastas adramaalt saaki 12—16 tündrit.

Juba varakult on hakatud arvama adramaasse kuuluvaks ka vastavale põllumaale vajalist määra heina-, karja- ja metsamaad. Nõnda samastus adramaa tavalise talu, tänapäeval ütleksime „normaaltalundi“ mõistega. Peab märkima, et tegelikult polnud kõik talud samasuurused, üheadramaalised. Talude poolitamisel oli tekkinud vähemaid, nagu oli kujunenud ka suuremaid. Ajaloolise aja algusest säilinud ürikuist selgub, et üksikute eesti talude suurus on ulatunud kuni viie adramaani.

Aga milleks oli muistsel maarahval vaja teada oma talude suurust ja omada ühikut, mille abil see oleks olnud ühel või teisel alusel kindlakstehtav? Adramaa kui mõõduühiku otstarve ja tähtsus seisis selles, et selle alusel määrati kõigi perede igasugused ühiskondlik-majanduslikku laadi õigused ja koormised. Sedamööda, mitu adramaad oli teatud talul, sai ta osa küla ühistest ale-, heina-, karja- ja metsamaade tuludest. Ja samuti sai küla, kui ta kuulus teistega suursaraskonda, oma adramaade arvu kohaselt osa selle ühiste kasustusalade tuludest. Samas vahekorras pidid aga kõik talud ja külad osa võtma ka ühiseist kulu ja tööd nõudvaist ettevõtteist, linnuste ehitamisest ja korrashoiust, maleva või merele mineva laevastiku moonaga varustamisest, tarbe korral ka vaenlasele tasutavast sõjamaksust jne. Et talud ja külad aegamööda kasvasid või vähenesid, tehti nende adramaade arv vanemate poolt aeg-ajalt — arvatavasti iga 20 aasta järel — jälle kindlaks ja jagati vastavalt vahepeal toimunud muutusile uuesti nende õigused ja kohustised. 20 aasta tagant toimetati adramaade „revisjoni“ tõenäoselt sel

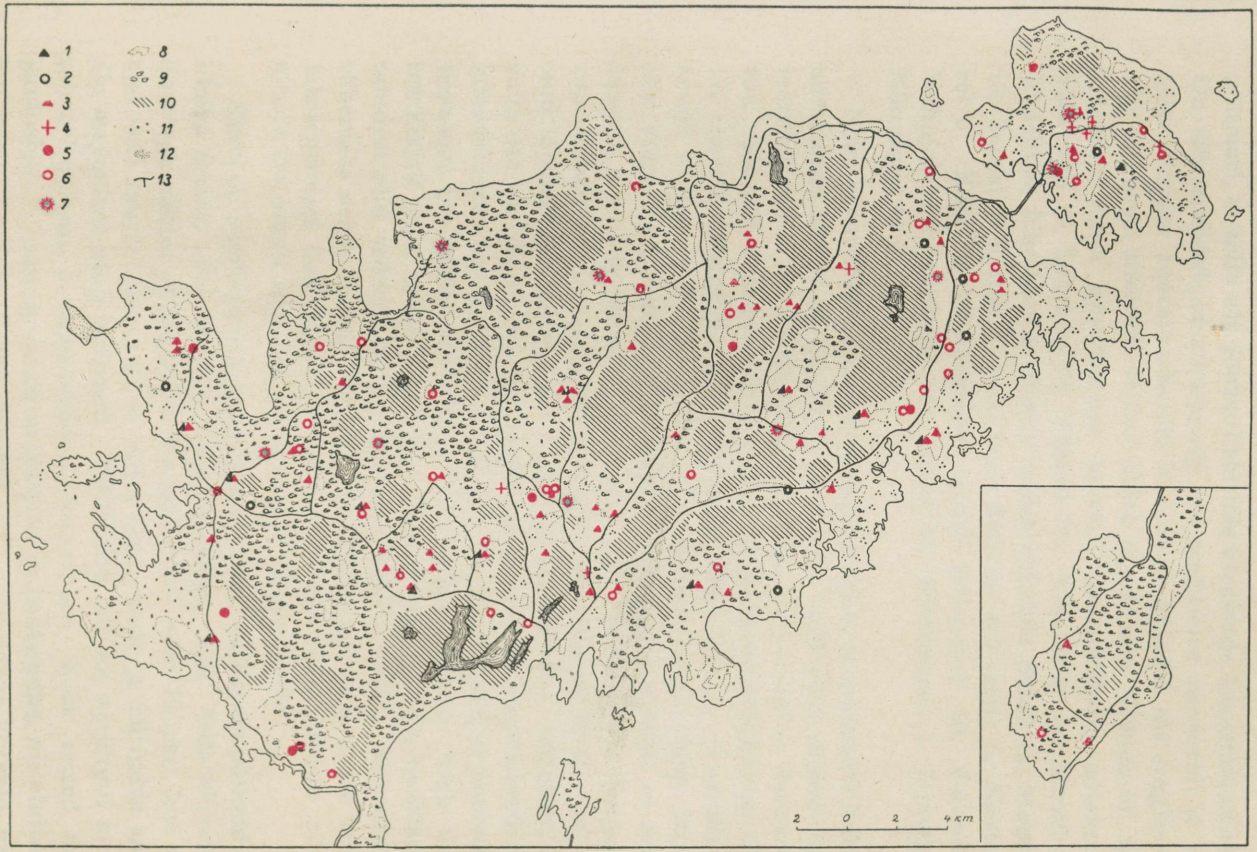

73. joon. K e s k m i s e j a n o o r e m a r a u a - a j a l e i d u d e j a m a a l i n n a d e l e v i k S a a r e m a a l j a M u h u s.

Keskmise raua-aja: 1. kivikalme; 2. juhuslik leid. Noorema raua-aja: 3. kivikalme; 4. laibahaud; 5. peitleid; 6. juhuslik leid; 7. maalinn. Nüüdisaja: 8. põllumaa; 9. mets; 10. raba; 11. niit või karjamaa; 12. liivik; 13. tänapäeva suuremad teed, mis põhjenevad muinasaegseil. (Koostanud A. L u h a ja H. M o o r a.)

põhjusel, et selle aja jooksul sai täis alemaade kasustamise ring. On tähelepandav, et adramaade arv naabruses asetsevail ja ilmsesti samasse suursaraskonda kuuluvail küladel oli reeglipäraselt kas sama suur või viidud ühise jagaja alla. Nõnda oli näit. järgmisil Keila kihelkonnas olevail naaberküladel adramaid: Pääskülal 20, Lehmjal 20, Hüürul 10, Vatslal 5 ja Sõrvel 10; Jõelähtme kihelkonnas olevail naaberküladel: Sahal 12, Maardul 12, Sarnal (hiljemini ühendatud Maardu mõisaga) 6, Kostiverel 6; Kadrina kihelkonnas oleval Ohepalul 50, Vaiatul 5, Vohnjal 20, Kõrvekülal 20, Ahilal 10, Kihleverel 5, Ojaveski-Kõnnastel 40 jne.

Neist arvuvahekordadest pole raske näha, et muistsete külade adramaade arv ei ole kujunenud vabalt, vaid peab olema reguleeritud, määratud hindamise tagajärjel ja seejuures ümmardatud. Oli näit. samasse suursaraskonda kuuluvaist küladest ühel 17, teisel 7 adramaad, siis ümmardati need nõnda, et esimesele arvati 16, teisele 8 adramaad. Seda ümmardamist ühise jagaja alla viimise otstarbega on toimetatud ilmsesti selleks, et oleks kergem arvutada ühisest sarasest igale külakonnale langevat osa. Vabalt kujunenud adramaade arvude juures oleks see olnud lõpmata keeruline. On juhitud tähelepanu asjaolule, et suur osa muistsete külade adramaade arvudest on väljendatud kümnendarvudes, 5/20, 15/20, 25/30 jne., mis näitab, et nooremal raua-ajal harrastati meil samuti kümnendsüsteemi, nagu seda märkisime juba soome-ugri aja kohta (lk. 48). Et muistseist taludest olid mõned kasvanud suuremaks, teised kujunenud vähemaks nende normaalühikust, adramaast, ja et suuruse kindlakstegemisel ümmardati arvud, siis väljendab külade adramaade arv ainult umbmääraselt nende talude hulka.

Eesti oli nooremaks raua-ajaks arenenud valdavalt põllunduslikuks maaks. See paistab teravalt silma, kui teda võrrelda Soomega põhjas ja praeguse Venega teisel pool Peipsit, kus sel ajal veel suurel määral mets andis ilme maale ja kütindus kandis majandust ning kultuuri. Põllundus oli tol ajajärgul meie rahva kandvaks ja määravaks elatumisalaks. Kõik teised majandusharud, kaasa arvatud ka käsitöö ja kaubandus, nii olulised kui need iseendast olidki, liitusid vaid põllunduse kõrvale, mis, nagu veel näeme, tingis oluliselt nende teiste elatumisalade ise-

loomu. Võib öelda, et põllundus domineeris meil sel ajal täielikumalt kui varemini, aga ka enam kui hiljemini, kus teatud osa majandus- ja kultuurielust koondus linnadesse. On seepärast loomulik, et ka meie rahva ühiskondlikule korraldusele vajutas see elatumisala otsustavalt talupoegliku pitseri. Põllundusest järgnev adramaajaotus ja saraskonnakorraldus moodustasid, nagu õigusega öeldud, käsiteldava aja eesti ühiskonnakorralduse tulipunkti.

74. joon. Alepõletajad.
(Soome kunstniku Eero Järnefelt'i maali järgi.)

Karjandus. Koduloomad olid muiste maarahva tähtsaimaks vallasvaraks ja rikkuseks. LH-u järgi moodustasid suured koduloomade karjad kõige olulisema osa sellest saagist, mida viisid sakslased ja teised vaenlased oma rohkeil sõjaretkil Eestist kaasa. Nõnda kuuleme näit., et 1210. a. sõjakäigul ühte Eesti kihelkonda, Soontagasse, olevat nende kätte langenud tervelt 4000 veist, peale selle hobuseid ja muid loomi. Retkelt Harjumaale 1216. a. toonud nad kaasa veiseid ja lambaid „lugematul" hulgal. 1211. a. olevat eestlased liivlaste vanema Kaupo lin-

nuse piiramisel jätnud sakslaste kätte, kes üllatasid neid, 2000 sõjaratsut. Ehkki LH-u andmed, nagu üldse vanade allikate sõjavägede, langenute ja saagi kohta käivad arvud, on mõnevõrra liialdatud, näitavad nad ometi, et noorema raua-aja eestlasil oli koduloomi suurel hulgal. Peale hobuste, veiste, nende seas veoloomadena kasustatavate rohkearvuliste härgade, ja lammaste peeti meil nagu vareminigi kitsi, kanu ja arvatavasti ka sigu.

Karja söötmiseks vajalikud karja- ja heinamaad olid, nagu juba öeldud, külakondadel ja suursaraskondadel ühised. Üksikud talud said küla ühismaist ja külad sellekohaselt suursaraskonna maist osa vastavalt oma adramaade arvule. Ühisheinamaist ühe adramaa (talu) kohta tulevat osa nimetati „vikatiks" ehk „vikatimaaks". Samuti nagu adramaa mõiste, vaheldus teatud viisil ka vikatimaa tähendus, sest selle alla on arvatud mitte ainult teatud talu kohta tulevat heinamaa osa, vaid ka teiste ühismaade, nagu ale- ja karjamaade jaod. Tavalisesti näib iga küla vikatimaade arv olevat vastanud adramaade arvule, üksikuil juhtumeil olid need arvud aga ka mõnevõrra erinevad. Näit. on olnud Vandu külal nüüdses Kadrina kihelkonnas THR-u järgi 12 adra-, aga 10 vikatimaad. Seda tuleb seletada arvatavasti nõnda, et Vandu külale ühistest suursaraskonna maadest langeva osa arvutamiseks oli tema vikatimaade arv ümmardatud kümnendarvuks, kusjuures ka kõigi tema naaberkülade sellekohased arvud on väljendatud kümnendeis. Mõnedel teistel puhkudel, kus jagamisel olid ainult selle küla omavahelised ühismaad (näit. vahest alemaad) või avalik-õiguslikud kohustised, võeti aga edasi jagajaks adramaade arv 12.

Ühistel karjamaadel söödeti kogu küla või saraskonna karja, samuti nagu seda veel meie päevini teevad mõned külad. Ühisheinamailt jagati kas saak või, nagu teada keskaja allikaist, kasustasid suursaraskonna külad mõnd osa ühisheinamaast ka kordamööda oma vikatimaade arvu kohaselt. Kui ühel külal oli kaks korda enam vikatimaid kui teisel, siis kasustas esimene vastavat ühismaade osa järjest kahe, teine ühe aasta kestel.

Kütindus oli nooremaks raua-ajaks koos metsade kahanemisega mõnevõrra tagasi läinud. Et põllundus oli hävitanud moreenjail maadel kasvavad kõige lopsakamad metsad, oli neis elutsevate loomadegi arv tugevasti vähenenud. Mõni varemini

meil tavaline metsloom oli käesolevaks ajaks kas välja surnud või muutunud väga haruldaseks, nagu näit. tarvas (alghärg); tammikute kadumisega hävis metsaliik, kus kõige meelsamini elutsesid metssead. Asustuse määratu tihenemine võrreldes kütinduse õitseajaga, kiviajaga, tähendas ka vastavat küttide arvu kasvu ja kiirendas iseendast jahiloomade vähenemist. Aga muidugi omas kütindus veel oma jagu kaalu neis maaosades, kuhu polnud suutnud suuremal määral tungida asustus (vrd. lk. 149, 151).

Mets oli, nagu tähendatud, küla- või suursaraskondade ühisvalduses. Iga küla- või saraskonna metsas võisid küttida ja puid raiuda vaid vastava ala elanikud.

Küttimisriistadel ja -viisidel pole põhjust peatuda; need olid kõnesoleval ajal oluliselt samad, milleks nad olid kujunenud juba kauges minevikus (lk. 41).

Kalastus etendas loomulikult tähtsamat osa ainult neis piirkondades, kus oli suuremaid veekogusid: merd, järvi, jõgesid. Kalastusveedki kuulusid nendele küla- ja suursaraskondadele, mille piirkonnas nad asetsesid ja mis neid ühiselt kasustasid. Merel oli kalastusõigus nende külade ja suursaraskondade päralt, mille sarasesse kuulusid vastavad rannikuosad. Nõnda olid praegusest Tallinnast ida poole jätkuval mereranniku oma osad ranna läheduses asetsevail Iru, Saha, Maardu, Kostivere, Parasmaa jt. küladel. Nende külade rahval oli siis õigus kalastada merel oma rannikuosade vastas. Samuti oli Peipsi rannik ja kalapüük jagatud Viru- ja nüüdse Tartumaa külade vahel. Peipsi põhjarannik oli praeguste Jõhvi, Lüganuse ja Jaagupi kihelkonna külade päralt, mis asetsesid oma kalastuspaigust kuni 50 km kaugusel.

Nii mere kui Peipsi kitsamal rannikuribal, mida niiviisi valdasid kaugemal asetsevad külad, polnud kuni keskajani alatist asustust. Selle nähtuse algse põhjusena oleme juba ülalpool maininud asjaolu, et meie äärmine rannik on viljakasvatuseks üldiselt kõlbmatu, sest selle moodustavad suuremalt osalt liivikud, paepealsed, jaolt ka sood (vrd. 62. joon.), kus muistsel maaharijal polnud midagi peale hakata. Erilist kalurite kihti, kes oleks valdavalt elatunud kalastusest ja

kes oleks siis võinud elada ükskõik millisel maal, tol ajal meil polnud, vaid kalapüük oli ainult kõrvaltuluallikaks talupojale, kes rajas oma eluaseme viljakandvale maale. Kitsama ranniku asustamist takistasid mõned muudki tingimused. Et rannaäärne kalapüük oli varemini tekkinud, rannast kaugemal asetsevate külade ja saraskondade päralt, siis ei näinud need heameelega, et nende rannikule oleks moodustunud uudisasundeid, — muidu oleks tulus kalastamine läinud aegamööda ikkagi suuremal või vähemal määral viimaste kätte. Ka oli eriti allpool meie põhjaranniku paeserva väga kardetav asuda merelt varitsevate sagedaste röövlaevastikkude hädaohtude tõttu. Selle kõige pärast puudusid ranna ääres püsivad asulad ja seal leidus vaid kalamaju, s. o. madalaid, paarile-kolmele palgikorrale ehitatud katusega kodasid, kus seisid võrgud ja kus ainult ajuti elasid püügile tulnud mehed. Võib pakkuda huvi, et ühe niisuguse kalamaja järgi on arvatavasti saanud oma nimetuse üks Tallinna eeslinna jagu.

Kalastamisvahendeist on leitud Peipsi äärest Kodavere kihelkonnast poolik ahing (105. joon., *9*), mis muidu vastab meie aja sellekohaseile riistadele, ületades neid ainult mõnevõrra suuruselt. Muist kalapüügiriistadest pole põhjust kõnelda, sest need olid üldiselt samasugused, nagu varemini kirjeldatud.

Mesindus. Meie esivanemad olid juba kaugest muinasajast saadik pidanud mesilasi (lk. 107). Ka käesoleval ajajärgul on seda harrastatud (kõige enam vist maa lõunaosas), saadi ju sellest peale mee kaubaartiklina hinnatud vaha. Igal küla- või saraskonna perel oli õigus vastavais ühistes metsades või karjamaadel leiduvaile mesipuudele. Siit leitud mesipuu langes selle leidjale, kes tähistas selleks puu oma märgiga. Nõnda oli tolle aja mesilastepidamine nn. „metsamesinduse" astmel. Tarude enamiku moodustasid aga mitte juhuslikult leitavad mesipuud, vaid mesinikkude poolt oma saraskonna metsades õõnestatud tarud. Kui hiljemini, ajaloolisel ajal, eriti Lõuna-Eestis tuli tihti ette talupoegade poolt puude õõnestamist, siis hakkasid mõisnikud sellele tegema takistusi, sest et tarude õõnestamine rikkus puid, mesinekud tekitasid metsapõlemisi ja olid muuski suhtes mõisale tülikad.

Käsitöö. Üheks meie muistse maarahva tuluallikaks oli käsitöö. Loomulikult valmistati igas peres suurem osa majapidamistarbeid, põllutööriistu, liiklemisvahendeid, rõivaid, ka relvi, samuti igasugused ehitised oma koduse jõu ja oskusega. Osa töid nõudis aga ka juba tol ajal erioskusi, mida omasid ainult vastavad meistrid, sepad. Niisuguseks erioskusi nõudvaks tööks oli esijoones mitmesuguste metallesemete valmistamine. Nagu võime veenduda kõnesolevast ajast säilinud maaleidude järgi, mis suurelt osalt valmistatud meie omade seppade poolt, oli metallitöö arenenud kõrgele järjele: nii raud- kui

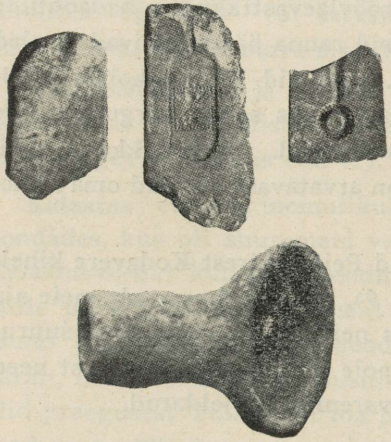

75. joon. Valemid ja valamispannike, muistse eesti sepa tööriistad. Leitud kääpast Arniko metsas Põlva khk-s. (Umb. $^2/_3$ loomul. suurust.)

pronks- ja hõbe-esemed on tööteldud puhtalt ning ilmutavad vormitunnet ja maitset. 75. joon. kujutab mõningaid noorema raua-aja pronkesemete valamise riistu, savist põletatud valamispannikest ja merglist valemeid. Rauatööl tarvitati pihte, vasaraid ja alaseid, mis sarnanesid kujult üldiselt nüüdisaegsetega. Metallid toodi enamasti väljastpoolt; ainult rauda on, tõenäoselt eriti Lõuna-Eestis, osalt sulatatud omast soomaagist. Igasugu sepad ei elatunud muiste ainult oma käsitööst, vaid olid samuti nagu muu maarahvaski kõigepealt põlluharijad; käsitöö oli neile vaid kõrvalametiks. Nagu paljudel teistel rahvastel on meie esivanemategi juures sepad olnud erilises lugupidamises. Sepis andis selle harrastajaile loomulikult head tulu, seepärast olid nad harilikult muist külaelanikest jõukamad. Seda näeb ka Orduajal asjaolust, et sepad teistest talupoegadest kauemini säilitasid oma vabaduse.

Kaubandus. Käesoleva ajastu üldise olukorra iseloomustamisel on juba tähendatud, et selle aja majandus- ja kultuurielu tõus põhines esijoones kaubanduse elavnemisel. Seepärast ei vaja selle suur osatähtsus meie maa noorema raua-aja majanduses enam erilist allakriipsutamist.

Tolle aja kaubandusühendusi valgustavad peale mitmesuguste maast leitavate esemete või nende vormide päritolu, mille varal ainuüksi võisime varemini jälgida välisühendusi, nüüd juba mõnevõrra ka varased kirjutatud allikad. Tähtsamaiks kaupadeks, mida meile toodi sisse

76. joon. Pronkskauss ja savinõusid Eestist nooremalt raua-ajalt. (Umb. 1/7 loomul. suurust.)

ja mida ühtlasi meilt voolas läbi, olid nagu varemail metalliaegadelgi, riistade ja ehete valmistamiseks vajalised tarbemetallid, raud ja vask või pronks ja neist tehtud valmisesemed, edasi kuld, eriti aga hõbe, millest oli viimane nooremal raua-ajal kogu Põhja-Euroopas kõige käibivamaks väärismetalliks. Hõbedat esineb Eesti noorema raua-aja leidude hulgas nii ehteina kui müntidena enam kui ühelgi teisel Läänemere idaranniku maal. Seni on Eestist leitud VIII—XIII sajandi hõbemünte teatavaks saanud ümmarguselt 10 000. Nende seas on 4000 Saksa münti (pärit peamiselt Reini-äärseist linnadest), umb. samapalju Araabia münte (löödud enamikus Turkestanis) ja vähemal arvul Anglo-saksi, Bütsantsi, Skandinaavia jt. münte. Lääne-Euroo-

past meile toodud ja siit osalt edasi ida poole viidud kaupadest olid tähtsaimad mitmesugused metallasjad (näit. on meilt leitud hulk sealt toodud metallkausse, vrd. 76. joon.) ja muud sealsed tööstustooted, ms. tekstiilid, riided; samuti saadi sealtpoolt, nagu juba vareminigi, soola. LH-lt kuuleme, et sool ja vatmal — kalev — on olnud tavalisteks kaupadeks, mida vedasid meie maale saksa kaupmehed. Viimakaupadest moodustasid karusnahad küll endiselt üsna suure ja väärtusliku osa, kuid nüüd ei tulnud nende enamik omalt maalt nagu varemail aegadel, vaid metsarikkailt naabermailt põhjas ja idas ning rändas siit veel ainult transiidina läbi. Eesti oma „karusnahkade ajastu" oli rooma raua-ajaga jäädavalt möödunud. Eesti oli, nagu nägime, nooremal raua-ajal juba valdavalt põllunduslik maa, — nüüd olid meie rahva igapäevaseks leivaks ja varaks sellekohased saadused. Kui ajaloolise aja algul hakkas kirik nõudma meie rahvalt makse, võttis ta neid algusest peale viljas, mitte nahkades, nagu näit. Kesk- ja Ida-Soomes. On teada, et ajaloolisil aastasadadel moodustasid põllundussaadused meie maa tähtsaima väljaveo-artikli. Ja selle järgi, mis eespool öeldud meie põllunduse arengust muinasaja lõppjärgul, peab arvama, et juba tol ajal on meilt tõenäoselt välja viidud vilja, samuti vist küll ka koduloomi. Hinnatud väljaveokaupadeks olid veel mesi ja vaha. Orjadega kauplemist on mainitud juba ülalpool.

Eesti väliskaubanduses langes nooremal raua-ajal endiselt suur kaal ühendustele lõunapoolse Ida-Baltikumiga. Nagu varemini toodi nüüdki suur osa meil tarvitatavast vasest või pronksist sealtpoolt, millega seoses võeti üle ka rida uusi baltipäraseid metallesemete vorme. Kui meie noorema raua-aja metallkultuuris väljastpoolt vaadates kõige enam esile paistavad jooned, mida märkab ka teistes Ida-Balti ala kultuurides, siis on need tingitud nimelt sellest tihedast läbikäimisest, mis valitses kõigi selle piirkonna rahvaste vahel. Seda ühist ida-balti värvingut märkab kergesti meie metallesemeis, sellest hoolimata et peaaegu kõik väljast omandatud vormid arenevad meil nooremal raua-ajal iseseisvalt edasi ja kujunevad ümber.

Balti kultuurrühmad, millega meil toimus läbikäimine, on jäänud samaks nagu eelmisel ajastul: Klaipeda (kurši) ala, Semgallia ja Letgallia. Neist on endiselt kõige väiksem osatäht-

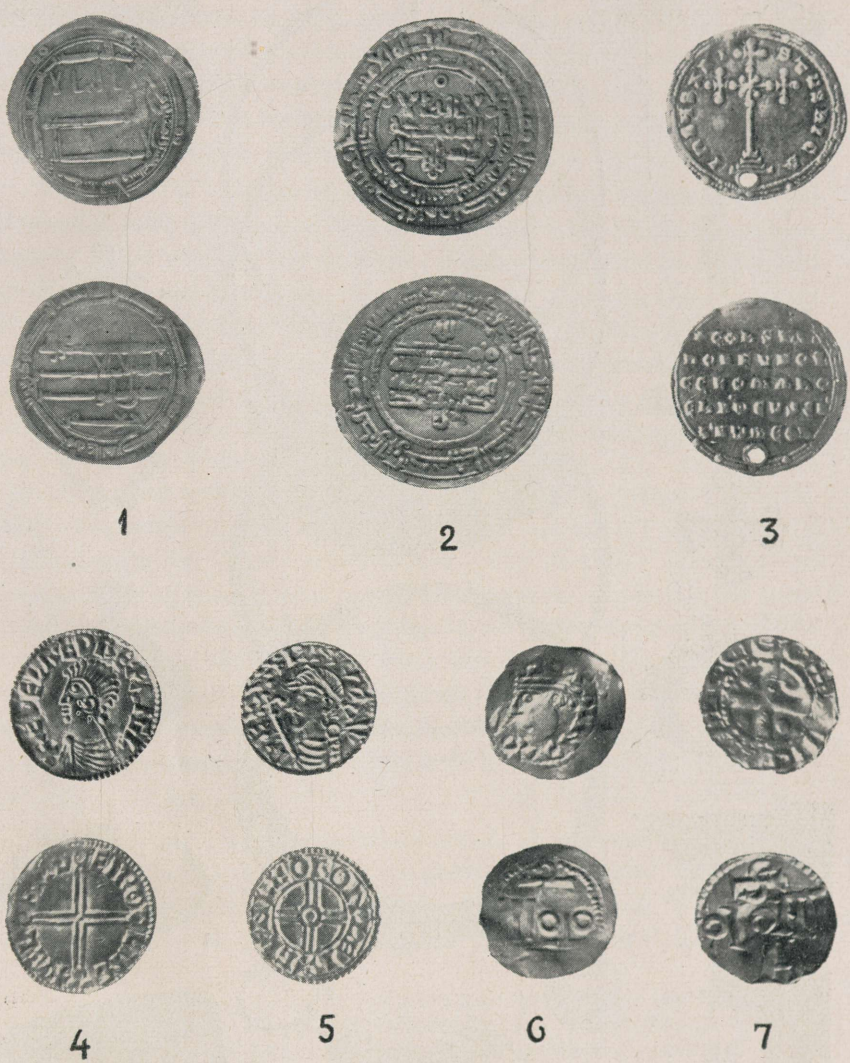

77. joon. Eestist leitud IX—XI sajandi Ida- ja Lääne-maade münte.

1. Abbassiidi dirhem, löödud a. 801 Bagdadis (esi- ja tagakülg). 2. Samaniidi dirhem, löödud a. 929 Turkestanis. 3. Bütsantsi raha, münditud Konstantinos VII ja Romanos II ajal (945—959). 4. Anglo-saksi kuninga Ethelred II (978—1016) penni. 5. Anglo-saksi kuninga Knut I (1016—1035) penni. 6—7. Saksa keisri Otto III (983—1002) Kölnis münditud teenarid. (Kõik loomul. suuruses.)

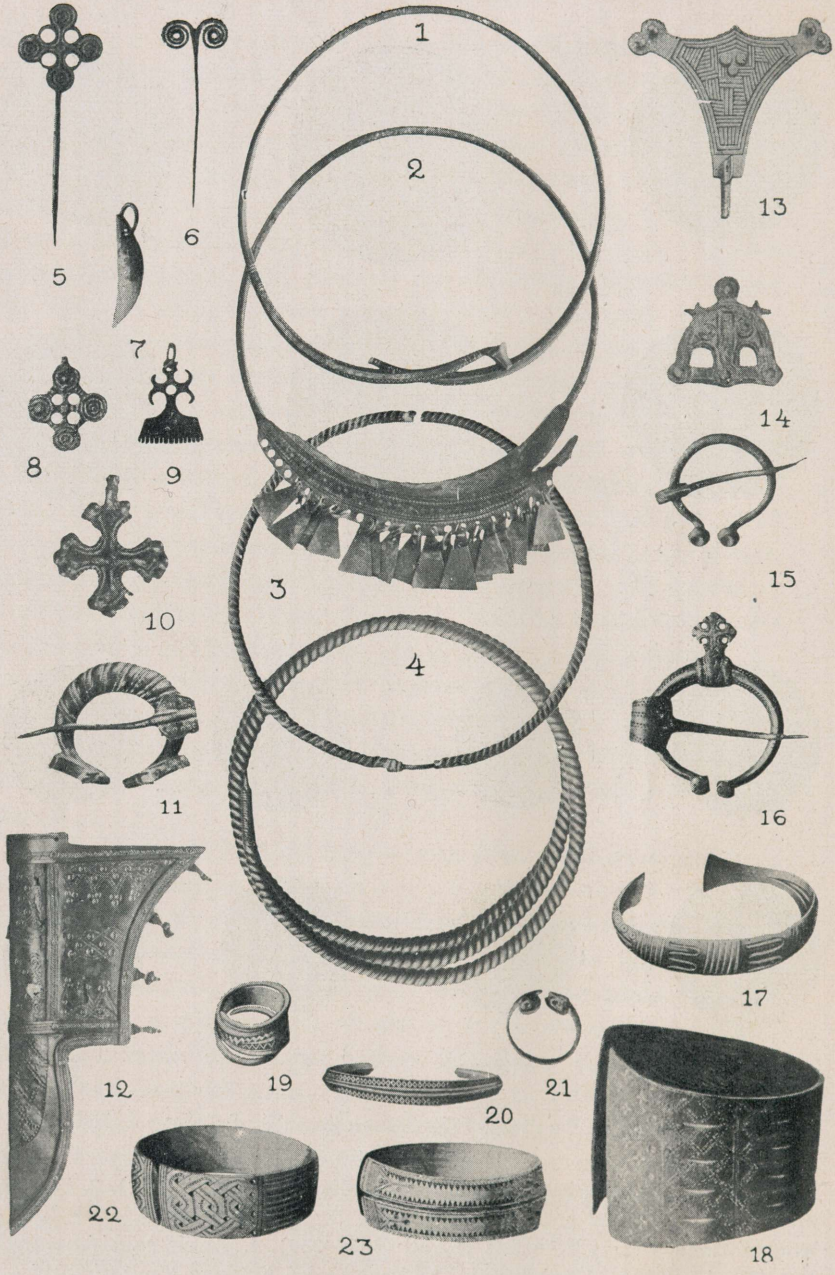

78. joon. Noorema raua-aja ehteid Eestist.
(Lähem seletus vt. lk. 169, all.)

sus olnud idapoolsel Lätil. Ühendusest selle naaberalaga kõnelevad mõningad meie mandrilt leitud vaheliti-otsised kaelavõrud (78. joon., *2*), samuti rida raudkirveid, mis leitud eeskätt kagupoolsest Eestist. Ida-Lätis oli üsna arenenud rauatööstus ja selle mõju ulatus niiviisi meilegi.

Klaipeda ala, balti kurelaste (kuršside) kultuurrühm oli nooremal raua-ajal endist viisi üheks leedu-läti tähtsaimaks keskuseks. Siit voolas läbi suur osa põhjapoolsesse Ida-Baltikumi toodavast vasest-pronksist ja siit levisid ühes sellega paljud ehtevormid. Saaremaa seisis Klaipeda alaga otesühenduses, Manner-Eestisse ulatus aga sealt toodav kaup suuremalt osalt teise tähtsa balti keskuse, Semgallia kaudu. Klaipeda alalt lähtunud ehtevormidest, mis rännanud Eesti maismaale, mainitagu näit. punutud kaelavõrusid (78. joon., *3*), kahekordse esiküljega kaelavõrusid (84. joon., all paremal), ristpeaga rinnanõelu, segmentikujulisi keekandjaid (78. joon., *14*) jm.

Semgallia ja Eesti vahel asusid liivlased; seepärast on loomulik, et viimased olid semgalli kaupade vahendajaiks meie mandrile. Osa sissevedu Semgalliast on võinud igatahes jõuda meile ka Letgallia kaudu. Pronksesemeist, mis tunnistavad läbikäimisest Liivi alaga ja mis osalt sealt pärit, osalt aga ainult sealt läbi rännanud, nimetame käevõrusid nagu 78. joon., *20*, üht haagi ja aasaga suletava kaelavõru tüüpi, mõnd keekandjat (81. joon., *1*) jne.

Saarlased on, nagu juba tähendatud, Klaipeda alaga, Semgalliaga kui ka Liiviga seisnud vahetus ühenduses. Seda kinnitab asjaolu, et nad kõigist neist piirkonnist on omandanud ehtevorme, mis on meie mandrile jäänud võõraks. Näit. on

78. joon. pildistatud esemete seletuseks. 1. Kaelavõru, Otepää khk. 2. Kaelavõru vaheliti-otstega, Tartu-Maarja khk. 3. Punutud kaelavõru, Kaarma khk. 4. Spiraalkaelavõru, punutud, Kärla khk. 5, 6. Rõivanõelad, esimene rist-, teine prillspiraalpeaga, Põltsamaa khk. ja Eesti. 7, 8, 9, 10. Ripatsid: hundihammas, rist, kamm, ja rist. Esimene Muhu, teised Ridala khk., Karksi khk., Eesti. 11. Hoburaudsõlg loomapeaotstega, Kursi khk. 12. Noatupe pealistus, pronksist, Kärla khk. 13. Rõivanõela pea, Kaarma khk. 14. Keekandja, Püha khk. 15. Hoburaudsõlg moonipeakujuliste otstega, Karja khk. 16. Hoburaudsõlg, hõbe, Kärla khk. 17, 18, 20, 22, 23. Käevõrud, Karksi, Kärla, Põltsamaa, Viru-Jaagupi ja Tarvastu khk. 19, 21. Spiraalsõrmus laia keskkilbiga ja sõrmus prillspiraalotstega, esimene Karksi, teine Kärla khk. (Umb. $^1/_5$—$^2/_5$ loomul. suurust.)

Saaremaale üle kandunud Liivi alalt noatuped, nagu 78. joon., *12*, Klaipeda alalt spiraalsed kaelavõrud, nagu 78. joon., *4*, Semgalliast laiad, mitmekordsed kaelavõrud ja teatud kolmnurkpeaga nõelad (78. joon., *13*). Ka on Saaremaa ja Klaipeda ala ning Semgallia pronksesemete ühine joon nende silmapaistev massiivsus, raskepärasus, meie mandril aga on ehted olnud tublisti kergemad. Olenedes iseseisvaist välisühendusist ilmutab niiviisi Saaremaa metallkultuur võrreldes maismaa omaga teatud erijooni.

Läänepoolseist ühendusist tunnistavad eel kõige mitmesugused raudesemed, eriti mõõgad, osalt ka odaotsad ja kirved, mis valmistatud peamiselt Skandinaavias, üksikud ka Lääne-Euroopa meistrite poolt (80. joon.). Skandinaavia on rauarikkam kõigist teisist Põhja-Eroopa maist ja viikingid olid relvaseppadena kuulsad. Nende mõõgad on levinud hinnatud kaubana kõigisse Läänemere-äärseisse maisse ja kaugemalegi, kuni sügavale Euroopa mandrile. Kuigi eesti omadki sepad valmistasid relvi, on neid siiski palju ka väljastpoolt toodud. Skandinaaviapäraseid pronksesemeid leidub meil suhteliselt vähe. Need on peamiselt mõõgatuppede otsanaastud, rihmajagajad ja pandlad, mis on sisse toodud ühes mõõkadega (105. joon., *11—13*); edasi oleks mainida veel mõningaid hoburaudsõlgi (78. joon., *11*). Muist lääne poolt tulnud kaupadest oli juba eespool kõnet. Mitmeil tähendatud sisseveo-artikleist on lähtekohaks Ojamaa saar. Näit. on sealt pärit enamik hõbetatud õõnega odaotsi ja loom-ornamendiga rihmajagajaid (105. joon., *2, 13*). Peaasjalikult Ojamaa vahendusel on meile saabunud ka Läänemaade — Saksa ja Anglo-saksi — hõbemündid; võib olla, et ka osa Araabia müntidest on tulnud sealtkaudu, sest kõiki neid münte on Ojamaa pinnalt leitud enam kui kustki mujalt Läänemere piirkonnast — kokku ümmarguselt 40 000 tükki. Skandinaavia toomaesemeid, eriti relvi, on, nagu võibki oodata, kõige sagedamini leitud Saaremaalt (86. joon.): puutusid ju saarlased meremeestena kõige sagedamini läänenaabritega kokku. Üksikuil juhtumeil on ka Rootsist leitud Eestist pärinevaid metallesemeid (87. joon.).

Ka Soomega oli läbikäimine vilgas. Olenedes Eesti

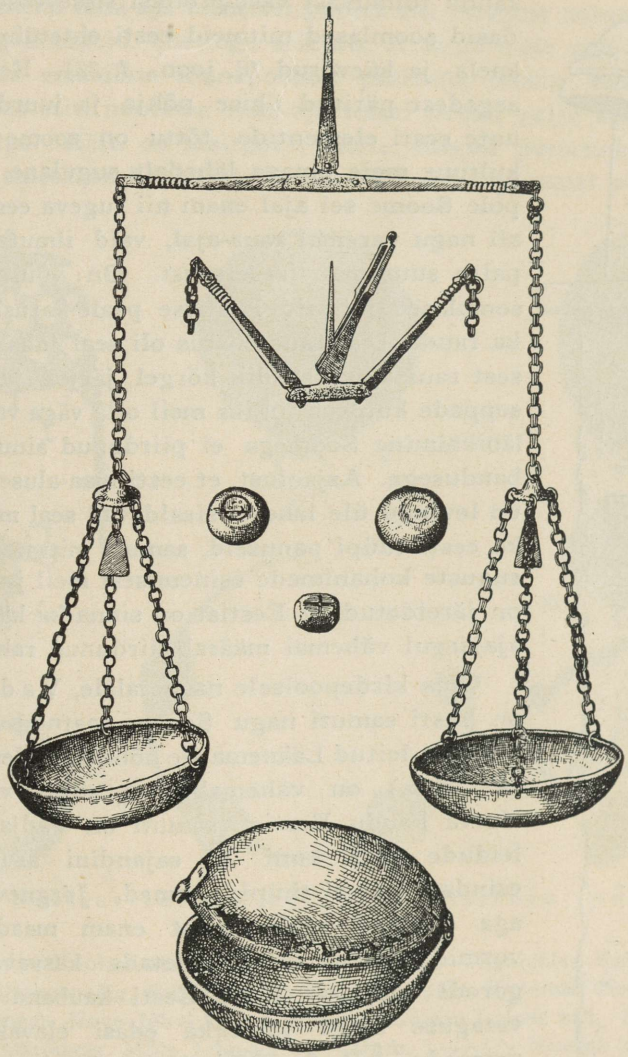

79. joon. Araabia päritolu kokkupandavad kangkaalud kapsli ja vihtidega, tarvitatud müntide ning väärismetallide kaalumiseks Eestis nooremal rauaajal.
Kaalud ja kapsel leitud Linnuse maalinnast Muhus, vihid Kose khk-st. (Umb. $^2/_5$ loomul. suurust.)

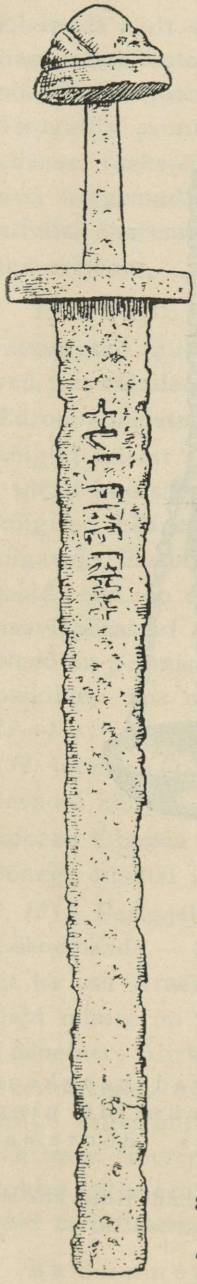

kaudu toimuvast vase-pronksi sisseveost, omandasid soomlased mitmeid eesti ehtetüüpe (näit. kaela- ja käevõrud 78. joon., *3, 22*). Eelmistest aegadest päritud ühise põhja ja juurdetulnud uute eesti elementide tõttu on soome metallkultuur meie omaga lähedalt sugulane. Ometi pole Soome sel ajal enam nii tugeva eesti mõju all nagu varemal raua-ajal, vaid ilmutab nüüd palju suuremat iseseisvust. On võimalik, et soomlased müüsid Eestisse peale karusnahkade ka rauda, sest rauatööstus oli seal juba keskmisest raua-ajast saadik kõrgel järjel ja soome seppade kuulsus tohiks meil olla väga vana. Ent läbikäimine Soomega ei piirdunud ainult kaubandusega. Asjaolust, et eesti maa-alused hauad on levinud üle lahe ja sisaldavad seal mõnikord ka eesti tüüpi panuseid, samuti mitmetegi ühesuguste kohanimede esinemisest meil ja Soomes on järeldatud, et Eestist on sinna ka käesoleval ajajärgul vähemal määral siirdunud rahvast.

Oma kirdepoolsele naaberalale, V a d j a s s e, on Eesti samuti nagu Soome saatnud metalle. Vadjast leitud Läänemaade hõbemüntidest (vrd. 69. joon.) on vähemalt osa sinna voolanud Narva kaudu Eestist, samuti on Vadja kalmeleidude seas kuni XI sajandini arvurikkalt esindatud eesti tüüpi esemed. Järgneval ajal aga võtavad seal järjest enam maad slaavi vormid, mida tuleb seletada kasvava Novgorodi mõjuga. Kuid Eesti kaubandus Narvataguse alaga jäi ikka edasi elavaks. Läänemaade hõbeda kõrval veeti sinna meie poolt mitmesuguseid läänest saadud kaupu. Vastu saadi karusnahku ja samuti hõbe-

80. joon. S a a r e m a a l t l e i t u d L ä ä n e - E u r o o p a s t p ä r i n e v m õ õ k. Teral meistri nimi VLFBERHN. (Umb. ¼ loomul. suurust.)

dat, noorema raua-aja esimesel poolel ms. Araabia münte, hiljemini sageli ehteid. Sellega seletub, et kuna meie pronksehted ilmutavad enamikus lõunapoolset päritolu, leiame oma hõbeehete seas eriti noorema raua-aja teisel poolel palju kirdepoolseid tüüpe. Näit. on sealtpoolt meile tulnud punutud, haagikestega suletavad hõbekaelavõrud (84. joon., paremal pool all),

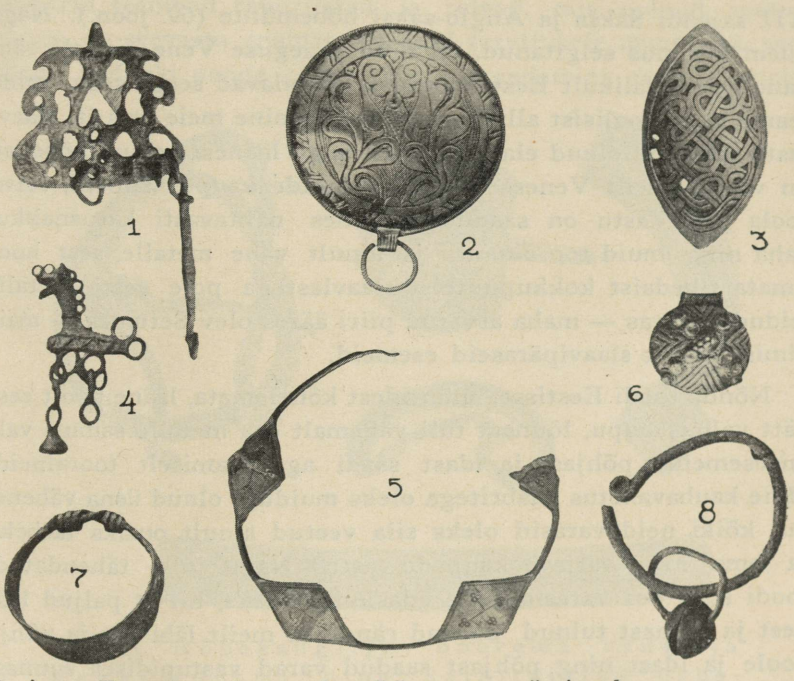

81. joon. Eestist leitud võõrast päritolu noorema raua-aja ehteid.

1. Keekandja, Kõola Laiuse khk. 2. Ketassõlg, Tagamõisa Kihelkonna khk. 3. Kilpkonnsõlg, Küllitse Nõo khk. 4. Ripats, Kuremäe Iisaku khk. 5. Oimurõngas, Järve Jõhvi khk. 6. Ripats, Rääbise Laiuse khk. 7, 8. Sõrmus ja oimurõngas, Mõla Irboska vl. (Umb. $^1/_3$—$^7/_8$ loomul. suurust.)

lameda, õhukese kaarega hõbedased hoburaudsõled (84. joon., ülal pahemal) jm. XI saj-st peale on Vadja kaudu meile ulatunud ka tol ajal Laadoga ääres õitsvast karjala kultuurikeskusest mõned tüüpilised karjala ehted, nagu näit. kilpkonnsõlg 81. joon., *3*, üks hõbedane vahr jm. Vadjapäraseid või Vadjamaa kaudu kaugemalt tulnud tüüpe on loomulikult kõige enam

peatuma jäänud Virumaale, andes selle maakonna metallkultuurile teatud erivärvingu nagu Saaremaale ta suhted lõuna ja lääne poole.

Suhteist kagupoolse, slaavi naaberalaga kõnelevad maaleiud võrdlemisi vähe. Peipsi- ja Pihkvataguselt maalt, nüüdsest Loode-Venest on tulnud päevavalgele suurel hulgal XI ja XII sajandi Saksa ja Anglo-saksi hõbemünte (69. joon.). Nagu uuem uurimus selgitanud, on need praeguse Vene pinnale rännanud peaasjalikult Eesti kaudu ja tõendavad seega seda, mida teame ka ajaloolisist allikaist, et kauplemine meie maa ja slaavlaste vahel on olnud elav. Samuti nagu läänest tulnud hõbedat, on viidud meilt Venesse ka Läänemaade kaupu, riideid, relvi, soola jm. Vastu on saadud esijoones nähtavasti karusnahku, vaha ning muid tooraineid, ja ainult vähe metalle, sest hoolimata tihedaist kokkupuuteist slaavlastega pole eesti metalleidude hulgas — maha arvatud piiri ääres olev Setumaa — mainimisväärselt slaavipäraseid esemeid.

Nõnda toodi Eestisse, müntidest kõnelemata, lääne poolt eeskätt valmiskaupu, lõunast tuli vähemalt osa metalle samuti valmisesemeina, põhjast ja idast saadi aga peamiselt tooraineid. Meie kaubavahetus naabritega oleks muidugi olnud üsna vähene, kui kõiki neid varasid oleks siia veetud ainult omaks tarbeks ja oma maa väljaveokaupade vastu. Nagu juba tähendatud, toodi suur osa varasid sisse edasimüümiseks, nii et paljud läänest ja lõunast tulnud kaubad rändasid meilt läbi ida ja põhja poole ja idast ning põhjast saadud varad vastupidises suunas. Et Eestil endal polnud suuremais hulkades mingeid eriliselt väärtuslikke ja otsitud väljaveokaupu, siis on selge, et mainitud transiitkaubandus omas meie maa kohta suurt kaalu. See oli muistsele Eestile üheks tähtsamaks tulualliikaks ja esijoones sellest saadav kasu lõi, nagu juba alguses märkisime, tolle aja jõukuse, mis kajastub meie rikkas metallkultuuris ja arvukais mündileidudes. Öeldust järgneb iseendast, et selleks, et anda meie kodumaale tähendatud tulu, pidid transiitkaubad siit läbi käima eestlaste endi vahendusel.

Kõnesoleva aja kaubandus oli oluliselt vahetuskaubandus. Kuigi meil on tolt ajalt leitud rohkesti münte, on need kõik löödud mujal ja on siin liikunud ainult väärismetallina,

mida võeti igakord vastu ja anti edasi kaaludega. Samuti tarvitati maksuvahendina kaalu järgi ka hõbeehteid, mida mitte harva leidub selleks katki raiutuna või murtuna, et saavutada parajat kaalu (82. joon.). Teisiti polnud küll lugu ka võõrapäraste pronksasjadega — neidki, nagu osalt juba märgitud, osteti eeskätt vaid metallina, millest siis valmistati omi ehteid. Praktilist eesmärki teenivad raudriistad ja relvad, mis polnud seotud moega, on seevastu enamasti võetud tarvitusele muutmata, seepärast leidubki nende hulgas kõige sagedamini toomaesemeid.

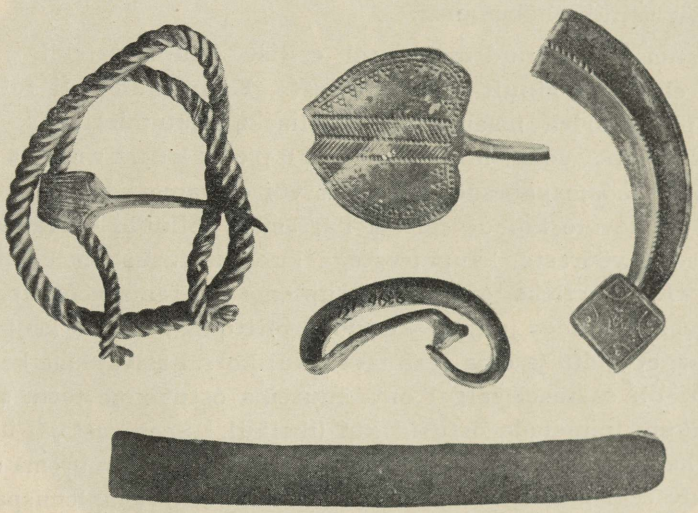

82. joon. Hõbekang ja noorema raua-aja kokkumurtud ning katkiraiutud hõbeehteid, tarvitatud maksuvahendeina kaalu järgi.

Hõbekang, Kehala Viru-Jaagupi khk.; ehted, Kurtna Väike-Maarja khk. (Umb. $^{5}/_{7}$ loomul. suurust.)

Nooremal raua-ajal hõbeda kaalumiseks tarvitatud kaale on Eestist seni leitud mõniteistkümmend tükki. Need on (79. joon.) võrdõlgsed kangkaalud. Kangi kummaski otsas ripuvad ketikeste varal vaekausid. Kangi võib kokku panna ja kaale siis asetada vastavaisse kapsleisse, milles nad on oma aja kaupmehil olnud mugavad kaasa võtta. Need kaalud on pärit kõnesoleva aja suurimalt kaupmeesrahvalt araablasilt ja on levinud üle kogu põhjapoolse Euroopa. Kaaludega käivad kaasas vihid,

mille ühikuks on umb. 4,25 g. Muistses Eestis oli tarvitusel aga teinegi kaaluühik, nimelt skandinaavlasilt ülevõetud „mark", mis võrdus umb. 214 g-ga. Poolt marka nimetatakse vanus allikais „oseringiks". Et muistseil eestlasil oli rohkesti hõbedat, näitavad peale arvurikaste aareleidude ka kirjalikud allikad. Nõnda kuuleme LH-lt, et 1212. a. olevat venelased saanud sõjamaksuks ainuüksi Varbola rahvalt Harjus 700 marka „nagateid". „Nagat", mida varemini samastati „nahaga", on uuemate (prof. J. M a r k'i) uurimuste järgi araabia päritoluga sõna ja tähendas täisväärtuslikku hõbemünti.

Muinasajal polnud meil veel erilist kaupmeestekihti, kes oleks elatunud ainult kauplemisest. Kauplemine oli tol ajal alles põlduhariva maarahva kõrvaliseks elatumisviisiks, mispärast võime seda nimetada t a l u p o j a k a u b a n d u s e k s. Soodsate sadamapaikade läheduses või elavamate liiklemisteede ääres asetsevate külade rahvas harrastas põllutöö kõrval kauplemist nii võõraste kaupmeestega kui ümbruskonna elanikkudega. Kuid selleks, et minna kauplema iseäranis võõrsile, pidi tolleaegseis oludes julgeoleku mõttes liituma mitmeid kaupmehi salgaks, et endid ja oma vara tarvilikul korral relvajõuga kaitsta. Samuti oli säärasel salgal oma suurema ostuvõime tõttu sageli kasulikum toimetada ostusid kui üksikul. Seepärast jäi üksikisiku kapital ja ettevõtlikkus muiste tagaplaanile suurema salga ürituste ees; pealegi, nagu varsti näeme, olid kauplemispaigad teatud ala rahva ühisvalduses. Et kaupmeeste salgad polnud mitte nõrgemalt relvastatud kui sõdurijõugud, siis on mõistetav, et võõrsil olles need läksid soodsal juhtumil kergesti üle röövimisele. Oli ju tolle aja mõistete järgi võitluses saadud vara omandatud sama ausasti nagu ostetud kaupki. Ja me teame, et teatud osa meile muiste sisse toodud varadest on omandatud sõjalisel teel. Oleks siiski ekslik arvata, et noorema rauaaja kaubaretked oleksid alati käinud käsikäes rüüsteretkedega. Kahtlemata oli rahulik kauplemine reegliks. Vähemalt oma otseste naabritega, kellega puututi alati kokku, oli tavalisesti maksmas rahu, mis, nagu kuuleme LH-lt, on olnud korraldatud sellekohaste lepetega. Sel põhjusel näit. keelduvad 1203. a. ojamaalased sakslaste ässitusest hoolimata ründamast saarlasi. Ilma sääraste rahulikku vahekorda korraldavate lepeteta oleks

83. joon. Pronksist vaagen, leitud Kuude kl. Viljandi khk.
(Umb. 1/3 loomul. suurust.)

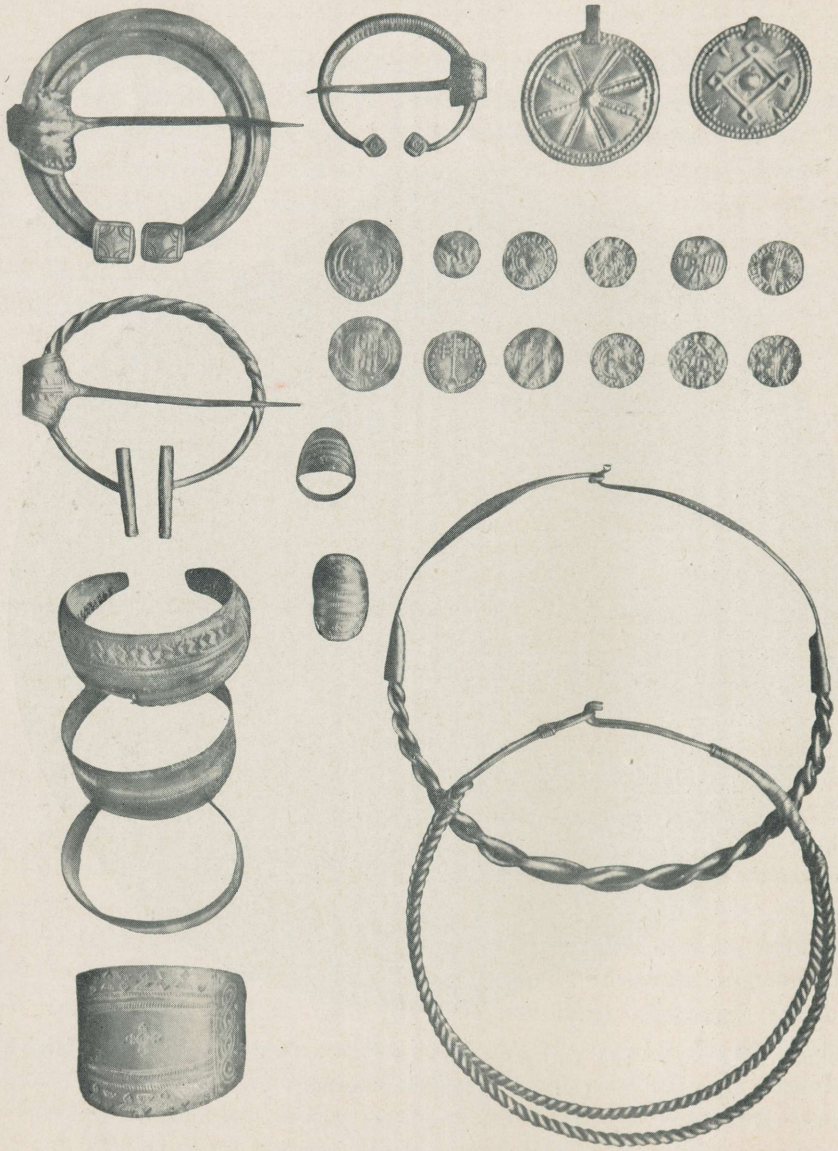

84. joon. Hõbeehteid ja münte noorema raua-aja aareleidudest Eestis.
(Umb. $^{2}/_{5}$ loomul. suurust.)

muidugi olnud tolleaegne tihe kaubanduslik läbikäimine võimatu ja nende sobitamine oligi kindlasti välja kujunenud juba palju varemalt kui käsiteldaval ajajärgul. Nooremaks raua-ajaks olid vahekorrad võõraste kaupmeestega omandanud seevõrra kindla kuju, et, nagu LH ütleb, saksa kaupmehed peatusid Eestis puhuti pikemat aega, ja viibisid ületalve mõnikord üksinda sisemaal.

Kauplemiskeskusteks olid s a d a m a k o h a d rannikul ja teatud l a a d a k o h a d sisemaal. Eesti tähtsamaist sadamapaigust nimetatagu mandril Pärnu, Virtsu, Ridala rannikul olevat sadamat, Paldiski lahe ääres, Tallinna kohal, Kuusalu rannal (Salmistu, Kolga), Toolses, Mahu rannal, Purtse jõe suudmel ja vähemtähtsat Narva jõe suudmel asetsevat sadamat. Et meie põhjarannal on muidki maabumispaiku, siis oli olemas ka veel väiksemaid sadamakohti. Rikas sadamaist oli loomulikult ka Saaremaa, kus märgitagu vahest ainult Kihelkonna, praeguse Kuressaare, Pöide Tornimäe, Maansaare (Maasilinna) ja Muhu sadamakohta. Neis sadamais tõmmati maale omad laevad, seal peatusid ka võõrad ja samas toimus nendega kaupleminegi. Kaubitsemisõigus seal polnud aga kaugeltki kõigile vaba, vaid see kuulus ainult selle küla või nende külade rahvale, kelle sarases asetses vastav koht. Nagu iga tuluallikat valvati ja hoiti, nõnda ei lubatud ka sadamaisse võõraid äri ajama, või olgu siis, et võõrad tasusid, maksid „tolli" selle õiguse eest. Sadamaist saadava suure tulu tõttu on külad, mille päralt olid soodsamad kauplemiskohad, silmapaistvalt jõukad ja suured.

Nõnda on Tallinna sadama ümbruses olevail küladel, millele kuulus see kauplemiskoht, adramaid: Järvekülal 20, Väol 13 ja Lagedil 23. Kuusalu rannas on Vallkülal 46, Kiiul 30 ja Kuusalu külal 25 adramaad. Selja külal Toolse sadama juures oli 45 adramaad, Mahu rannas asetseval Koilal 40, Purtse külal 32 ja Lüganuse külal 45 adramaad. Nagu nägime, külade adramaade arvud määrati kindlaks perioodilistel hindamistel esijoones kohustiste jaotamise otstarbel, ja et neid on seejuures ümmardatud, siis näib, et nende külade adramaade hulga määramisel, kel oli kõrvaltulusid kauplemisest, on arvestatud ka viimaseid. Nõnda näitas nende adramaade hulk mitte ainult põllunduse, vaid vähemalt osalt ka muid tulusid, üldse n. ü. maksuvõimet. Seda kinnitab asjaolu, et ajaloolisel ajal, kui kaubandus üle läks linnadele, kõigile sadamaküladele arvestatav adramaade arv langes mitmekordselt.

Eriline koht meie muistes merekaubanduses oli Saaremaal ja Muhul, kellede rahvas tegi sagedamini kui mandrirandlased

kaubasõite ühelt poolt naabrite juurde lääne ja lõuna pool Läänemerd ja teiselt poolt Eesti mandri ja muisse Läänemere idaranniku sadamaisse. Saarlased olid täiesti teadlikud selle vahenduse kasulikkusest, ka tarvidusest seda endi käes hoida, mis selgub sellest, et niipea kui Läti Henriku päevil sakslased, rootslased ja taanlased hakkasid kinnitama oma kanda Väina ja Koiva suudmel, Lihulas ja Tallinnas, ründasid saarlased neid viivitamata. Kuigi polnud tegemist otse saarlasile kuuluvate sadamate vallutamisega võõraste poolt, märkasid saarlased kohe, et nende käest ähvardas ära minna senine tulus kaubandus neis paikades, ja seepärast nad asusid omis huvides neist võõraid välja tõrjuma.

85. joon. Eesti noorema raua-aja ehtena iseloomulik kaksikristnõel, leitud kalmest Pihkva kubermangus.
(Umb. ½ loomul. suurust.)

Varemini valitses arvamine, et esiajaloolisel ajal oli meie maa kaubandus koondunud ainuüksi mererannal olevaisse sadamaisse. Nagu osalt juba nägime, on see põhjendamata. Sisemaalgi olid omad kauplemiskohad, kus peeti teatud aegadel „laata", ja sisemaaltki käisid läbi nii omade kui võõraste kaupmeeste voorid. Loomulikult võtsid sisemaa kauplemisest osa ja teenisid esijoones suuremate liiklemisteede ääres, kõigepealt aga suurte teede ristmeil asetsevad külad. Mitmed seesuguses asendis olevad külad osutavad samuti nagu sadamaküladki suurt adramaade arvu. Nõnda oli praeguses Rapla kihelkonnas oleval Kabalal, kust hargnes tee Läänemaale (vrd. 185. lk. ja 71. joon.), 30 adramaad, Ohepalul nüüdses Kadrina kihelkonnas, kust läksid teed Virumaalt läbi Rävälässe ja Harju- ning Järvamaale, 50 adramaad. Meie mandri tähtsaimaiks kaubanduskeskusiks olid: Tõrma küla — praeguse Rakvere eelkäija —, Tartu, Otepää, Viljandi, samuti pidi olema mõni keskus Türi-Paide-Peetri piirkonnas. On põhjust arvata, et kauplemisõigus ka sisemaistel kaup-

lemiskohtadel kuulus nendele küla- või suursaraskondadele, mille piirides nad asetsesid.

Võib panna tähele, et peaaegu kõigi sadama- ja suuremate sisemaa kauplemiskohtade juures on linnused. Nõnda sadamakohtadest Tallinnal, Toolsel, Purtse jõe suudmel, sisemaa kaubapaikadest Tartul, Otepääl, Viljandil jne. Selle põhjuseks võis

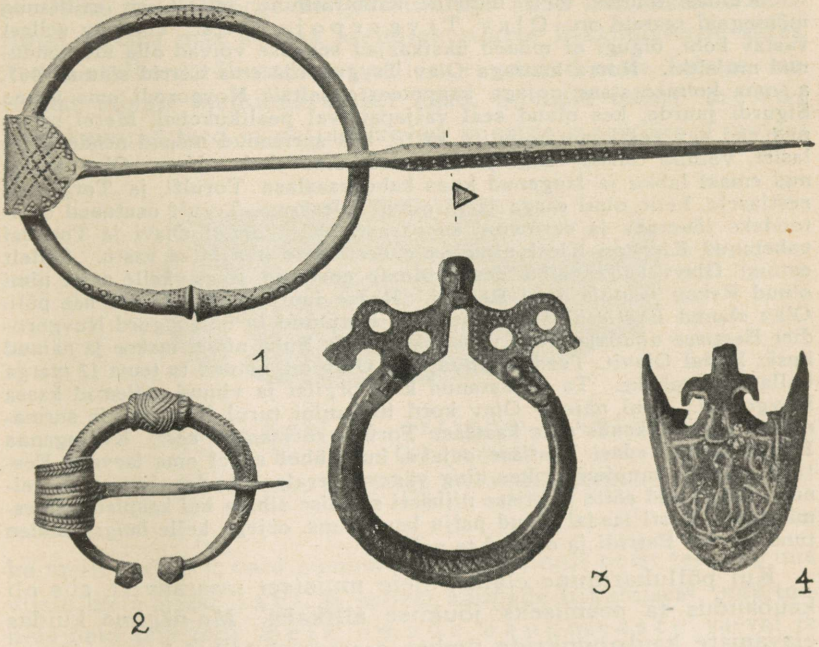

86. joon. Skandinaaviapäraseid ehteid Saaremaalt nooremalt rauа-ajalt.

1. Hõbesõlg, Uduvere Kaarma khk. 2. Hõbedast hoburaudsõlg, lähem leiukoht teadmata. 3. Hoburaudsõlg pronksist, leiukoht teadmata. 4. Mõõga tupeots pronksist, leiuk. teadmata. (Umb. ½ loomul. suurust.)

olla ühelt poolt tarvidus hoolitseda kaitse eest neis kohtades, kuhu toodi kokku suuremal määral varandusi ja kuhu kogunes palju võõraid. Teiseks olid aga, nagu veel allpool näeme, kauplemis- ja sadamakohad üldiselt samuti nagu suuremad linnused oma piirkonnas mitte ainult majandusliku, vaid ka ühiskondliku elu keskusteks. On tõenäone, et laatu peeti seoses suuremate rahvakogunemistega — „keräjätega“ —, kus mõisteti kohut, mää-

rati avalikke kohustisi ja koguti makse, ühtlasi aga toimetati ka ohverdamisi. Ja et ühiskondliku kui ka majandusliku elu avaldused loomulikult koondusid elavamaisse ja kesksemaisse liiklemissõlmedesse, oli just neidsamu liiklemiskeskusi vaja strateegilisist vaatekohtadest silmas pidada. Seepärast pole linnuste ja kauplemiskohtade ning sadamate ühtesattumine juhuslik.

Kuidas toimus meil muistne kaubitsemine, sellest on säilitanud mõningaid teateid nn. Olav Trygvepoja saaga. Toodagu sellest vastav koht, olgugi et mõned üksikasjad sellesse võivad olla üle kandunud mujaltki. Norra kuninga Olav Trygvepoja ema Estrid sõitnud 967. a. oma kolmeaastase pojaga kaupmeeste seltsis Novgorodi oma venna Sigurdi juurde, kes olnud seal väljapaistval pealikukohal. Merel sattunud nad aga eesti meriröövlite kätte, kes surmanud mõned nende kaaslasist, võtnud teised vangi ja jaotanud omavahel. Noor Olav sattunud emast lahku ja langenud koos kahe kaaslase Torulfi ja Torgilsiga eestlasele, kelle nimi saaga järgi olnud Klerkon. Torulf osutunud orjatöödeks jõuetuks ja surmatud seepärast. Ellujäänud Olavi ja Torgilsi vahetanud Klerkon Klerk-nimelisele eestlasele hea kitse vastu. Sellelt ostnud Olavi kalli vaiba eest kolmas eestlane Reas, kelle naise nimi olnud Rekon ja poja nimi Rekoni. Rease juures olnud Olavil hea põli. Olav elanud Eestis üldse 6 aastat. Siis tulnud ta onu Sigurd Novgorodist Eestisse nõudma Vene vürsti Vladimir Püha nimel makse ja näinud kuski laadal Olavit. Teada saanud, kes Olav on, ostnud ta tema 12 marga kulla eest vabaks. Ta vabastanud ka Torgilsi ja viinud mõlemad kaasa Novgorodi. Seal näinud Olav kord hiljemini turul Klerkoni ja surmanud ta kättemaksuks oma kaaslase Torulfi surmamise eest. Kuninganna Estrid jäänud edasi Eestisse orjaks, kuni ühel suvel oma laevaga Eestisse sõitnud kauplema rikas ning vägev norralane Luden, kes sageli teinud niisuguseid sõite Eestisse niihästi sõjalise sihiga kui kauplemise eesmärgiga. Eesti laadal olnud palju kaupu, ms. orjegi, kelle hulgas Luden tundnud ära Estridi ja ostnud ta vabaks.

Kui põlluharimine elatas, meie muistset maarahvast, siis oli kaubandus ta peamiseks jõukuse allikaks. Me nägime, kuidas elavamate kaubapunktide ümber asetsevad külad kasvasid suureks ja varakaks. Kaart 71. joon. näitab, kuidas ka müntide- ja muud aareleiud rühmituvad samuti Eesti tähtsamate muistsete sadamakohtade, nagu Pärnu, Tallinna, Toolse-Mahu, ja sisemaa kaubanduskeskuste, nagu Tõrma-Rakvere, Tartu, ümber. Tuletame edasi meelde sedagi, kuidas Saaremaa, olgugi asustuse vanuselt meie nooremaid ja põllupinnalt kehvemaid maakondi, tänu oma heale kaubanduslikule asendile rahvaarvult ja kultuuritasemelt lühikese ajaga järele jõudis põlisele kultuurikeskusele Virumaale. Kuid kaubandus ei toonud maale mitte ainult rikkusi. Viies meie esivanemaid kokkupuuteisse oma naabrite ja kaugemategi rahvastega, mõjus ta oluliselt kaasa ka vaimsete kultuuriväärtuste vahetamiseks.

Kaubandus oli meie muistsele maarahvale küll ainult kõrvaliseks tegevusalaks ja tuluallikaks, aga selle mõju tungis läbi kogu majandus- ja kultuurielu; me veendume nende arengulugu jälgides igal sammul, kuidas selle majandusala tõus ja aja üldine soodus konjunktuur panid meie rahva elu kõigil aladel kiiresti pulseerima. Ent me mõistaksime pilti Eesti suhtes täiesti võõriti, kui, nõnda nagu varemini tehtud, seletaksime kogu siinset tõusu ainult kõrge konjunktuuriga meid ümbritsenud maailmas ja oma maa soodsa asendiga suurte liiklemisteede ääres. Tuleb veelkord rõhutada, et sellest ei saanud meie rahvas iseendast mingit mainimisväärset kasu, et meie maast m ö ö d a käisid suured teed ja paljud laevad ja et neilt mõnikord midagi

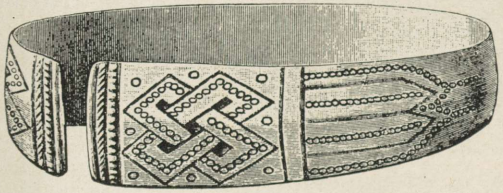

87. joon. E e s t i s t p ä r i n e v k ä e v õ r u, l e i t u d O j a m a a l t.
(B. N e r m a n 'i järgi. Loomul. suurus.)

ka meile pudenes, vaid peamiselt ikkagi ainult neist teedest, mis viisid meie maast l ä b i, ja sellest kaupade liikumisest, mis toimus neid teid pidi m e i e o m a d e k a u p m e e s t e vaeval ja hoolel (vrd. teede kaarti 69. joon.). Ja Eesti sai üldisest maailmakonjunktuurist ainult sel määral kasu, mil määral eestlased i s e võtsid osa tolleaegsest varade vahetuse protsessist ja suutsid seda oma maa kaudu juhtida. Sissejuhatavas peatükis on juba märgitud (lk. 145), et iseäranis XI sajandist peale hakkas seni Läänemerd valitsenud viikingite kõrvale üha enam ilmuma eesti meremehi. Jälgides meie maaleidude seas väljastpoolt sisse veetud esemeid, märkab, et nende arv hakkab just samast sajandist saadik kiiremini kasvama. See kinnitab ja illustreerib äsjaöeldut: sedamööda, kuidas eestlased muutusid aktiivsemaks ja hakkasid ise vahendama oma maa kaudu kaupu, kiirenes ka nende ostuvõime ja rikkuse kasv. Sama aktiivsuse suurenemist,

mida näeme meriühenduste suhtes, võib kõige järele otsustades konstateerida ka maad mööda toimuvas eestlaste suhtlemises naabritega. Ja see seletab, miks eesti majanduselu kogu noorema raua-aja kestel käis pidevalt tõusuteed.

Teed ja liiklemisvahendid. Nagu teistel põhjamaadel tuleb meil Eestiski eraldada kahesuguseid teid: suvi- ja taliteid. Kui esimesed olid looduse poolt kitsamalt ette määratud, olid meie võrdlemisi pikal külmal aastaajal, kus vabalt pääseb üle vete ja

88. joon. Uusaegne pakktee Avinurmes. (Pildist. K. Orviku.)

soode, liiklemisvõimalused hoopis avaramad. Olgugi et talviti oli läbipääs võimalik niihästi kui igalt poolt, maha arvatud ainult tihedaist metsadest ja muist looduslikult tõkestatud kohtadest, moodustas muiste nagu praegugi talvine teestik ikkagi teatud kindlakskujunenud võrgu, mida tingisid tarvidused ja võimalused kui ka harjumus. Kuid seda muistset ainult ajuti kujunevat teestikku on muidugi raske, osalt võimatugi kindlaks teha, mispärast peame siin piirduma üksnes lühida suviste või alatiste teede käsitlusega.

Tänapäeva mõistete järgi sillutatud teid polnud meil veel muinasajal. Tolle aja teed sarnanesid nüüdsete külavahe- ja metsateedega, kulgedes kohati mitmes rööpmes kõrvuti ja kasustades kõrgemaid ning kuivemaid kohti, seljakuid, osalt jõekal-

daid jne. (vrd. kaarti 62. joon.). Ainult seal, kus oli vaja ületada sood, oli teele laotud hagusid või oli see kaetud pakkudega, nagu võib näha kohati veel meiegi päevil (88. joon.). Jõgedest käidi tavalisesti madalais kohtades läbi, suuremaist jõgedest aga pääseti üle parvedel. Pole kahtlust, et vähemail jõgedel leidus sildugi, ning jala ülekäimiseks ehitati neile purdeid (vrd. 89. joon.). Eriti näikse olevat hoolitsetud külade läheduses olevate läbi-

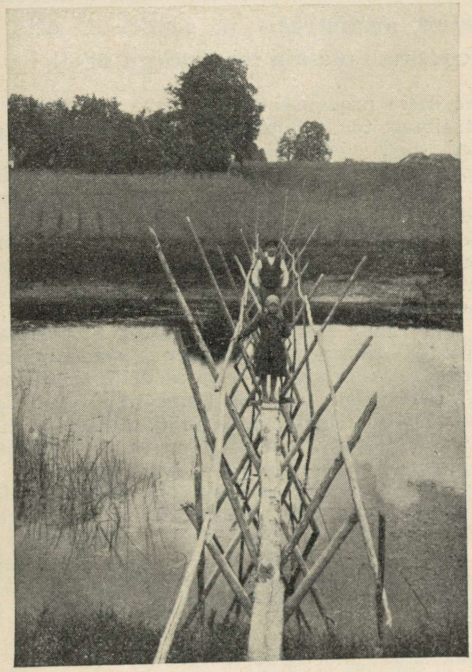

89. joon. Uusaegsed purded, „mademed", Päärdu jõel Vigalas.
(Pildist. F. Linnus-Leinbock. E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

pääsematute teeosade täitmise ja sillutamise eest, kus oli tarvis tihti liikuda kariloomadega, koormatega jne. Kaevamised üksikute muinaslinnade juures näitavad, et neil puhkudel, kui linnuste ümbrus oli tüma, ka nende sissekäigukohtadel on olnud täidetud või prügitatud teeosi.

Ehkki teed ise olid käesoleval ajal veel enam-vähem looduslikud, moodustasid nad siiski väljakujunenud kindla võrgu, mil-

lest osa oli külavaheteid, teised kihelkondi ja maakondi ühendavad kohaliku tähtsusega teed, kolmandad omakorda olid kogu maad läbivad ja edasi naabermaile viivad kaugliiklemisteed. Nende noorema raua-aja peateede võrk, nagu see laseb end rekonstrueerida ajaloolisil, arheoloogilisil ja geograafilisil andmeil, on näha kaardil 71. joon. Sellega liituvad Ida-Balti kaugühendusteed on märgitud 69. joon. Vaadeldes neid mõlemaid kaarte näeme, et meie maa tähtsamad liiklemissooned, mida nüüdisajal esindavad magistraal- ja raudteed, olid suurelt osalt olemas juba noorema raua-aja teedevõrgu näol.

Kui lähtume meie praegusest pealinnast ja ühtlasi muistse Põhja-Eesti ühest tähtsaimast teedesõlmest, Tallinnast, siis hargnesid siit nagu nüüdki suuremad teed edelasse, lõunasse ja idasse (vrd. 71. joon.). Edelasse läks kaks teed: üks Pääsküla—Keila—Padise kaudu Ridalasse ja sealt edasi ka Lihulasse; teine läks Pääskülast otsemalt Laitse ja Nissi ja sealt edasi Hanilasse ja Virtsu. Siit Läänemaa südamest viisid teed Soontaga kihelkonna kaudu Pärnu. Pärnu läks Tallinnast ka otsene tee, mil oli eriti keskajal suur tähtsus, nimelt Lohu—Kehtna—Järvakandi—Tammiste kaudu. Sellest olenevalt on rahvasuu Pärnu—Tori teed veel kuni uuema ajani nimetanud „Tallinna teeks". Pärnu kohalt läks tee mööda mereranda lõunasse, tänapäeva Riia kohale Väina suudmele, Ida-Baltimaade tähtsasse teedesõlme, sadamapaika ja kaubakeskusse. Teine lõunasse kulgev suurtee läks Tallinnast Kose—Kuimetsa—Vahastu kaudu Türile ja siit, minnes Lembitu linnuse ligidalt üle Pala, Viljandisse ja edasi Koiva jõele, mida mööda suundus jällegi Väina jõe suudmele. Tallinnast idasse, Põhja-Järvasse ja Virumaale, läks tee Lagedi—Harju-Jaani—Voose—Jäneda—Ohepalu kaudu, Rakvere ümbrusest läbi Viru põhjarannikule ja edasi Narva kaudu ida poole. Nõnda ei käinud siis Rävälä—Virumaa peaühendus muiste mitte mööda praegust Tallinna—Narva maanteed, vaid lõuna poolt. Ometi pidi juba tolgi ajal Kuusalust käima tee Virumaale, sest ilma ühenduseta sinnapoole, ilma suurema tagamaata poleks mõistetav Kolga lahe äärsete sadamate läbikäigu elavus ja suurimate Rävälä külade kasvamine just selle maakonna idanurgale.

Virumaa peakeskuse moodustasid Tõrma—Rakvere. Siit viis läbi äsjanimetatud suur ning tähtis Vadjasse ja Venesse minev tee; siia tulid kokku teed Virumaa tähtsamaist sadamaist Toolsest ja Mahu rannast ning jätkusid siit edelasse Järvamaale ja lõunasse Tartu suunas. Viimane tee läks läbi Agelinde (Äntu Punamäe) ja Riole (Vaimastvere) juurest ja jõudis piki Põhja-Tartumaa moreenseljakuid Tartusse. Läinud siit üle Emajõe, viis see tee edasi Otepäässe, kus hargnes kaheks: ühelt poolt käidi siit praeguse Valga juurest läbi Koiva jõele ja mööda seda edelasse Väina suudmele; teine haru pöördus Otepäast idasse, üle Valgatabalve Irboskasse ja Pihkvasse.

Põhja-Eestist pääseti siis lõunasse, nüüdsesse Lätisse, kolmel peateel, millest üks läks Pärnu ja siitkaudu mööda mereranda edasi, teine Viljandi ja kolmas Tartu—Otepää kaudu. Neid teid mööda liikusid kaupmehed, neid kasustasid hiljemini muistse Vabadusvõitluse päevil ka lõunapoolsete vaenlaste väed.

Tähtsamaist lääne—ida suunas kulgevaist teist võiks peale juba märgitud kahe tähtsama, Tallinna—Narva ja Otepää—Pihkva tee mai-

90. joon. Sõjateele asumas. Katse rekonstrueerida muistsete eestlaste rõivastust ja varustust. (E. Laiu andmeil O. Kangilaski ja R. Kivit.)

nida veel teisigi. Nende puhul on juba varemini kõnet olnud teest, mis läks Läänemaa rannikult Lihula kaudu Harjumaale praeguses Rapla kihelkonnas asuvast Kabalast läbi suurele Tallinna—Pärnu teele välja. Olgu möödaminnes märgitud, et Tallinna—Pärnu tee seisis Keava—Paluküla—Kädva—Piiumetsa kaudu ühenduses ka eespoolmainitud Tallinna—Viljandi teega. Pärnu sadamast viis Sise-Eestisse, Türi—Paide piirkonda tee, mis läks mööda Pärnu jõge üles. Järvamaalt viis mitu teed ida poole, Virumaale ning ühtlasi Rakvere—Tartu teele. Nüüdselt Põhja-Tartumaalt, muistsest Vaiga maakonnast, läks Laiuselt tee Peipsi randa, nüüdse Mustvee kohale, ja mööda Peipsi kallast meie aja Vasknarva, kust üks haru viis Narva kaudu Vadja alale tänapäeva Oudova piirkonda, teine aga pöördus mööda jõge põhja poole ja ühines Narva küla (praeguse linna) kohal Virumaalt idasse mineva teega. Laiuselt viis tee ka lääne poole Mõhu maakonda. Viimaks tuleks mainida veel teid, mis läksid Sakalast idasse Venemaa poole. Neist mainib LH ühte, mis ületas Väike-Emajõe Puide kohal, teine aga käis arvatavasti Tarvastu—Pikasilla kaudu; mõlemad ühinesid Otepääs eespoolmainitud Pihkva teega.

Kirjeldatud teedel oli peale kaubandusliku ka suur strateegiline tähtsus, sest neid kaugteid mööda on ilmunud Eesti territooriumile ka vaenulikud sõjajõugud. Kuigi talvistel retkedel sõjaväed teatud maaosa üllatamiseks mõnikord tarvitasid ka kõrvalteid ja otsesihte, kasustasid suuremad väed selgi aastaajal oma liiklemisel peamiselt siiski suurteid, nagu näeme LH-u kroonikast. Ei tohiks olla seepärast juhus, et meie maa tugevaimad linnused asetsesid tähtsamail teil ja iseäranis nende ristmeil. Mainitagu näit. Otepääd, Tartut, Viljandit, Loonet (Hageri Lohu „Jaanilinna") jt.

Suuremail teedel olid, nagu kuuleme LH-lt, välja pandud vahid, et aegsasti teada saada võimalikust vaenlase tulekust. Liivimaa kroonik Nyenstaedt jutustab neist vahtidest nähtavasti vana rahvapärimuse põhjal: „... paganad pidasid... kõva valvet, igal pool veerand penikoorma kaugusel ikka üks mees kõrge puu otsas sõjasarvega. Niipea kui nad kuulsid, et kristlased endid teele korraldasid paganate maale tulekuks, puhkusid nad üksteisele sõjahäiret lühikese ajaga üle 10 kuni 20 penikoorma taha, sest neil olid kõigis külades säärased sarved. Kui nüüd oli puhutud häire, oli igaüks oma relvadega varsti valmis tulema ratsa või jala linnuse juurde teatud mäel." Võimalik, et märguandmiseks tarvitati ka tulede süütamist kaugelenähtavaile kohtadele.

Liiklemis- ja veovahendid olid üldiselt samad mis varemini. Kuival maal olid tarvitusel suusad, soorajad, lohistusaisad,

reed ja vankrid. Hobuse suitseid ja sadula jalgraudu on võrdlemisi tihti ratsameestele antud kalmeissegi kaasa. Halbade maanteeolude tõttu kasustati seal, kus võimalik, meelsasti veeteid. Selleks tarvitati nagu vareminigi ühest puust õõnestatud venesid kui ka paate, mille küljelauad olid kokku õmmeldud sitkete puujuurtega. Randlasil oli suuremaid aluseid, laevu, mis olid eriti arenenud saarlasil, kuid neist laevadest kõneldakse alamal, sõjanduse peatükis.

Külakujud, ehitised. Muistsed eestlased elasid külades. Nagu näha THR-st, esines Põhja-Eestis üksiktalusid ainult erandina, maa lõunaosas näib neid aga olevat leidunud enam. Niipalju kui on andmeid muistseist eesti külakujudest, näikse meil olevat esinenud peamiselt kaks külatüüpi: nn. sumb- ja ridaküla. Sumbkülaks nimetatakse küla, kus talu on koondunud enam-vähem tihedasse sagarikku, mille keskel tavalisesti leidub väljak, kust hargnevad eri suunis tänavad. Sumbküla asukoht on reeglipäraselt oma põldude keskel. Ridakülaks kutsutakse küla, milles asetsevad talud ühel pool teed enam-vähem sirges reas. Sumbküla oli iseloomulik Saaremaale ja Läänemaa rannikuosadele. Mandril on seevastu valitsenud ridaküla või sellele lähenevad külakujud. Siin on küla reeglipäraselt olnud oma põldude servas, mitte keskel, asetsedes harilikult kas mäenõlval, sooveerel, oja vm. ääres, kusjuures maastiku tingimusist olenevalt mõnikord talud on asetunud mitte sirgesse ritta, vaid kaarjalt. Siiski on mandrilgi suured külad, eriti kui nad asusid lamedas maastikus, olnud kujult sumbkülad või nende taolised. Säärastena tuleb nähtavasti LH-u kirjelduse põhjal kujutella suurt Kareda küla Järvamaal ja Tõrmat Virumaal. Nende kõrval on üksikult leidunud ka küli, mille talud asetsesid laiali, nn. hajaküladele lähenevaid asulaid, nagu näit. Hõreda küla praeguses Juuru kihelkonnas, mille kuju kajastub juba nimeski. Lõuna-Eestis, vastu Lätit, on ilmsesti domineerinud väikekülad ja üksiktalud.

Kirjeldatud eesti asulakujude ebaühtlust seletatakse ühelt poolt väljast tulnud mõjudega. Lääne-Saare sumbküla oleks selle järgi tekkinud vastavate Skandinaavia asulate eeskujul, hajaasulastiku kujunemiseks Lõuna-Eestis aga oleks kaasa mõjunud samasugune asumisviis Lätis. Et tähendatud väliseil eeskujudel võis siin olla oma osa, ei saa eitada; ometi tuleb meie

külakujude määrajana tähtsamaks ja põhilisemaks hinnata teist tegurit — maastikku. Saaremaa ja Loode-Eesti tasasele maale moodustusid loomulikult sumbkülad, Manner-Eesti põhjapoolseis ja keskmisis osades sagedaile piklikele seljakuile aga kujunesid iseenesest ridakülad; Lõuna-Eesti kupliline, künklik otsmoreenide maastik seevastu tingis pisikülade ja üksiktalude tekkimist: siin ei jätkunud ruumi suurte külade koondumiseks.

Muistsed eesti asulakujud püsisid vähemate muudatustega ka ajaloolisil sajandeil, kuni meie vanad külad hajutati mõisnikkude poolt, kes seeläbi taotelid, nagu märkinud Eesti asustusloo uurija P. Johansen, maarahva ühistunde nõrgendamist. Koondunud asustust tingis muiste mitte ainult tarvidus kokku hoida, vaid kõigepealt ülalkirjeldatud „ühistegevus" kõigil majandusaladel.

Kui LH kiidab muistse Eesti külade ilu, pidi see olenema kõigepealt nende ilusaist ja avaraist hooneist. Kahjuks pole meil kindlaid andmeid kõnesoleva aja ehitistest ja nende kujust, sest seni pole läinud korda leida ühegi hoone jäänuseid. Seepärast võime neist kõnelda ainult kaudseil andmeil. Eestis leidus juba sellest ajast peale, mil pääses võidule põllundus, tugevaid palkehitisi (lk. 109). Arvestades muistse Eesti jõukust ja kultuuritaset, pole meil mingit põhjust kujutella kõnesoleva aja elamuid mõnede meie ajani säilinud kõige viletsamate suitsuhurtsikute taolisena, sest need on pärit XVIII sajandilt ja XIX-nda algult, ajalt, mis tähendas meie talupojale vaesumise kõige sügavamat järge. On arvatud, et muistne eesti elumaja on koosnenud kahest osast: esiteks koldega toast, mida oleks tarvitatud ka saunana ning rehetoana, ja teiseks praegusele rehealusele vastavast kojast, kus oleks nagu meiegi ajal peksetud vilja ja mida peale selle oleks kasustatud loomade ja nende toidu ulualusena. Kuigi vähemais taludes on lugu olnud nõnda, peab, arvestades meie vaba talupoja majandusjärge, samuti ka asjaolu, et nii teisil soome sugu rahvail kui lätlasilgi on rehi olnud eluhoonest lahus, arvama, et meiegi jõukamail peredel on olnud kumbki, elamu ja rehi (vrd. lk. 70), omaette. Peale selle oli talul lautu, aitu, saun ja tarbe korral muidki kõrvalhooneid (vt. lk. 100 ja 109). Hoonete seinad olid, nagu juba tähendatud, palkidest, katus kas kisklaudadest, s. o. puupakust

lõhestamise teel valmistatud laudadest, või ka õlgedest, nagu mitmed põlluharijad-rahvad on õlgi kasustanud katusematerjalina.

Nagu elamuist endist nii pole meie ajani ulatunud midagi nende s i s u s t u s e s t k i. Sellena võib kujutella vara hoidmiseks määratud, sageli puust õõnestatud vakku, istmeid, „järgi", laudu, magamisvoodeid — lavasid, majapidamisriistu jne. Eluruumis oli muiste tavapäraselt naiste ja laste pool eraldatud auväärsemast meeste poolest. Viimase seinu ehtisid relvad — oli ju tol ajal iga täiskasvanud mees sõduriks. Elumajasse koondus kogu talu elu ainult talviti. Soojal aastaajal elati lahedamalt. Kõigepealt keedeti väljas või sellekohases suveköögis, milleks oli muutunud kauge esiaja elamu, kerge püstkoda, samuti vist magati suvel aitades. Teatavasti on nüüdki meie taludes veel kahesuguseid aitu: vilja ning muu toiduvaru ja nn. riideaitu riiete, villade, nahkade hoidmiseks, mida kasustavad nooremad veel meie päevini ühtlasi magamiseks. Samuti pidi see olema muistegi. Karjalas on vanasti igal täiskasvanud perekonnaliikmel olnud oma ait, kus ta hoidis oma vara ja kus ta ka magas sageli mitte ainult soojal aastaajal, vaid talvelgi.

Arvestades meie muistsete seppade osavust metallist tarberiistade valmistamisel ja ilustamisel võib arvata, et tolleaegsed puusepadki, kes ehitasid hooneid ja tegid sisustisi, rakendasid oma oskust ka nende kaunistamiseks nikerdistega ja muude ilustistega.

Rõivastus. Kõnesoleva aja muinasleidude suure hulga moodustavad ehted ja rõivaste metallist ilustised, rõivad ise on aga muidugi kas kõdunenud või, põletuskalmeis, ära põlenud. Laibahaudadest on seni saadud ainult üksikuil juhtumeil mõni väike tükike riiet, mis säilinud kalmesse pandud pronksesemete oksüüdi kaitstuna. Oma nappide andmete tõttu on meil võimalik saada pilti muistsest eesti rõivastusest (90. joon.) ainult võrdluse varal Soome haualeidudega (96. joon.) ja ka mõne keskaegse eesti rõivaleiuga.

Me teame, et eesti naine juba põlisest ajast oskas kedrata villast ja taimekiududest lõnga ja kududa sellest kangast (lk. 73). Ühes keskmisest raua-ajast pärinevas aareleius Pilistvere kihelkonnast olid asjad seotud ilusasse, peenekoelisse linasesse

rätikusse. Et aga lina säilib palju halvemini kui vill, pole meil seni veel leitud noorema raua-aja haudadest linast riiet. Küll on aga meie kalmeis leidunud lihtsamaid labaseid kui ka toimseid ja kaksipidi-toimseid villaseid riidejäänuseid mitte üksnes pronksilustistega, vaid ka mitmevärvilise kirjaga. Eriti võib leida kirjut mustrit vööde juures. Värviti muidugi metsavärvidega ja leidudes ilmneb pruune, kollaseid, sinakaid, samblarohelisi ja madarapunaseid värvitoone loomuliku lambamusta, lambavalge ja segatud villadest saadud halli kõrval.

Et meie teadmised toetuvad kalmeleidudele, saame kõigepealt pildi n. ö. pühapäevarõivaist, sest surnu maeti oma piduehtes ja talle anti sageli kaasa veel liigseidki ande. Nagu eluajal rõivastust tingis jõukus, on ka surnud haudades kord rik-

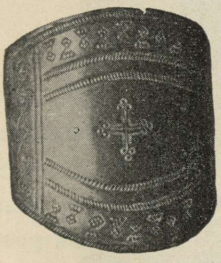

91. joon. Hõbedast käevõru noorema raua-aja lõpupoolelt. (Umb. ½ loomul. suurust.)

kamate, kord kehvemate panustega. Argipäevarõivast tuleb aga igal juhul pidada kalmeleidudest palju lihtsamaks ka jõukama vabatalupoja juures, rääkimata muidugi orjadest.

Kummagi soo a l u s r õ i v a moodustas varrukatega särk, mis oli tehtud tavalisesti labasest villasest riidest. Kuigi meil Eestis pole kalmeist saadud linaseid ja takuseid riidejäänuseid, võib siiski vastavate leidude järgi Soomest arvata, et särk mõnikord oli valmistatud ka linasest riidest. Üldse tarvitati aga muiste linast riiet nii rõivaiks kui muiks otstarbeiks palju harvemini, kui sellega oleme harjunud tänapäeval. Suvise töö juures oli särk arvatavasti muiste samuti nagu hiljeminigi nii meestel kui naistel tihti ainsaks kehakatteks. Olgu meelde tuletatud, et lõuna-eestilist särgi nimetust „hame" tunneme juba esimesist sajandeist p. Kr.

Pärnumaalt Pariselja rabast päevavalgele tulnud keskaegse umbkuue ja soome noorema raua-aja haualeidude põhjal võib

pidada muistse eesti naise kõige tavalisemaks ülerõivaks villast varrukateta umbkuube. See tõmmati särgi peale ja oli sageli pihtseeliku taoline, käies mõlemalt õlalt lahti; seljatüki õlaosad olid säärasel puhul pikendatud ja ulatusid üle kummagi õla ette rinnale, kuhu need kinnitati kahe nõela või sõlega. Eesti haudades luustikkude rindadelt sageli leitavad paarisnõelad tõen-

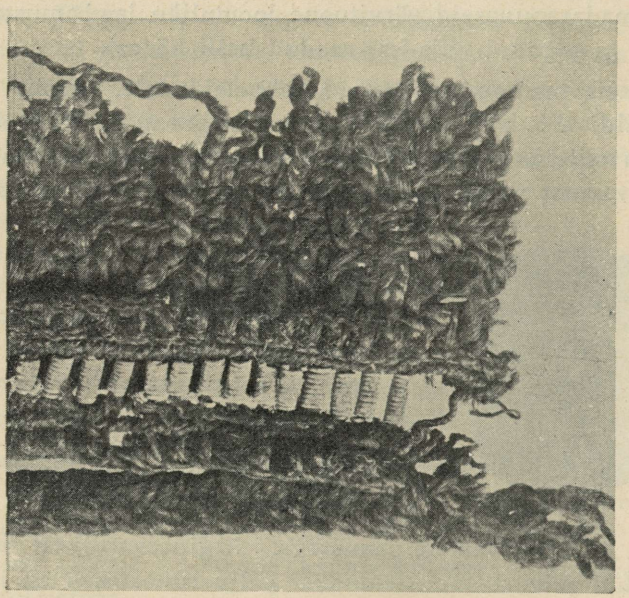

92. joon. Villase riide katkend nooremalt raua-ajalt, äärestatud pronksist spiraalikeste ja kõladega kootud paeltega. Leitud Võhu as. Viru-Jaagupis. (H. Kurrik'u järgi. Loomul. suurus.)

davad, et meie naistel sääraselt kinnitatavad pihtseelikut meenutavad umbkuued on olnud üsna tavalised. Umbkuue või pihtseeliku kaela- ja käeavause servad, samuti alläär äärestati kirjude pookadega. Kuube hoidis ümber keha koos värviliselt kirjatud villane vöö. Edasi kuulus naisterõivaste juurde villane põll, mis oli ilustatud nii värviliste mustrite kui ka sissekootud või pealeõmmeldud pronksspiraalidest kaunististega. Piha katteks võeti õlgadele piklik-nelinurkne villane rätt — sõba, mille nimetus on pärit juba soome-ugri ajast (lk. 40). Selle ääri ehti-

sid pronksilustised ja otsi peale selle veel toredad paksud narmad. Sõba käis kinni kas rinnalt või paremalt õlalt sõlega, või, nagu ilmneb Soome leidudest, seoti ta kinni serva küljes olevate paeltega. Sõbasid tulebki nähtavasti mõista Läti Henriku poolt

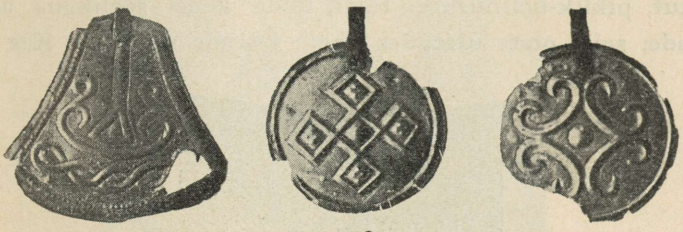

1 2 3

93. joon. Noorema raua-aja hõberinnalehti Tammistelt Keila khk.
(Umb. 1/9 loomul. suurust.)

rohke sõjasaagina nimetatud „vaipade" all, millesse endid külma vastu mässisid ka mehed ja isegi vaenlased. Sõba on olnud väga tarvitatud, käepärane kõnne, seda on surnulegi viimseks katteks hauda peale laotatud. Sõba, nagu sellele lähedased hilisemad etnograafilised üleviskerätikudki (vt. 95. joon.), oli niimoodi praeguse maal tarvitatava „suurräti" eelkäijaks.

Tänu pronksspiraalidest kaunististele, või, nagu neid rahvas nimetab, vaselistele, mis tihedasti esinevad põllede ja sõbade äärtel, on meie muistseis haudades säilinud võrdlemisi palju rõivaste jäänuseid, eriti nende servaosi (92. joon.), mille varal ettevaatlikul kaevamisel võib kindlaks teha surnute seljas olnud kõnnete äärjooni ja seega nende kujugi.

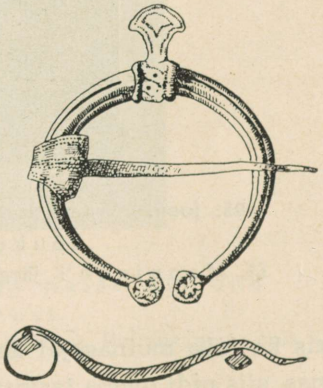

94. joon. Pronksist hoburaudsõlg Nurmsist Peetri khk.
(Umb. 2/3 loomul. suurust.)

Jalgu katsid sääremähised; sukki ei tuntud sel ajal veel

Lääne-Euroopaski. Jalas kanti muidugi peale argipäevaste lihtsate, kergete ja töö juures otstarbekohaste puukoorest viiskude või nahast pastelde küll ka mingisuguseid nahkkingi.

Hilisemast ajast tuntakse eesti naise rõivastuses veel nn. rätt-seelikut, piklik-nelinurkset rätti, mida kanti seelikuna ümber puusade, selle otste ulatudes ühele küljele vaheliti. Kas seda

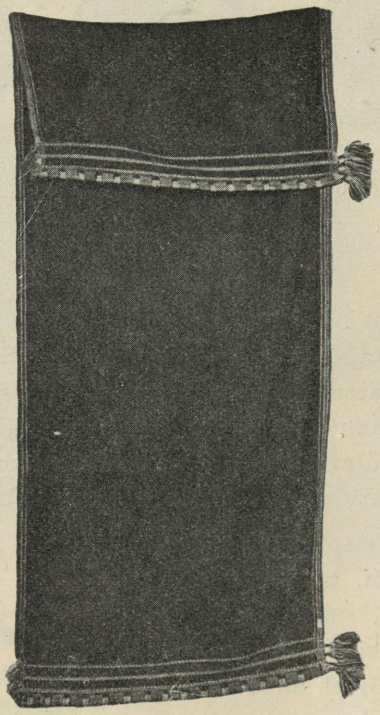

95. joon. Vanamoeline üleviskerätik, „sõuke", Helmest.
(I. Manninen'i järgi. Umb. 1/19 loomul. suurust.)

Eestis ka juba muinasajal kanti, pole teada. Kui see oli juba olemas, siis pidi olema tarvitusel ka puusapõll rätt-seeliku vahelitikäivate otste katteks (vt. 90. joon.). Millised olid teised ülerõivad, pole teada. Talvel kanti muidugi kasukaid. Kinda nimetus on pärit juba rooma raua-ajast.

96. joon. Noorema raua-aja naise ülikond Lääne-Soomest.
Rekonstruktsioon haualeidude järgi. (Soome Rahvusmuuseumis.)

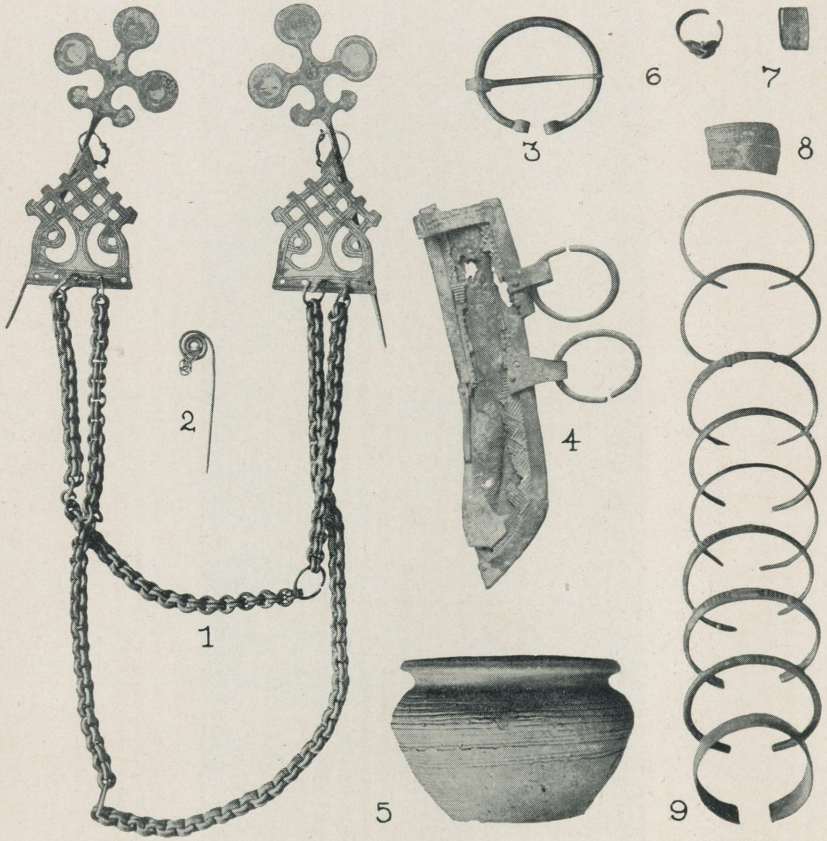

97. joon. Panused noorema raua-aja rikkast naisehauast Lahepera kl. Kodavere khk.
(Umb. ¼ loomul. suurust.)

Peakatet nõuab mitte üksnes külm aastaaeg, vaid seda vajab ka pidulikkus, auväärsus, ning naistel on kaetud pea olnud juba vanast ajast peale abielunaise tundemärgiks. Ka töö juures oli tarvis juukseid millegagi silmade eest kõrvale hoida. Selleks tarvitatavaks lihtsaimaks abinõuks ja ühtlasi ka lihtsaimaks peaehteks olid eriti neidudel peapaelad. Naise tavalisemaks peaehteks tuleb aga pidada linikut, mida kanti ka tanutaoliselt seotuna (vt. 90. joon.).

Naiste metallehteist ja osalt ka tarberiistadest saame ülevaatliku pildi kalmeleidude põhjal. Muistse eesti naise rinnal näeme sellele ajale tüüpilist rinnanõelapaari kuue kinnitamiseks ja rinnakee kandmiseks. Rinnakee koosnes kahest nõelte küljes rippuvast keekandjast ja viimaseist kaares alla langevaist mitmekordseist kettidest (97. joon.). Ketid on mõnikord olnud nii pikad, et need on vajanud veel keskkohastki sellekohase plaadiga rinnale rõivaisse kinnitamist (98. joon.). Nõeltest on üle maa tarvitusel olnud kaksikristpealised (97. joon.). Need on nagu viisnurksed keekandjadki eesti naiste pärisrahvuslikud ehted. Kolmnurkpealisi nõelu (78. joon., *13*) leitakse küll mandriltki, kuid peamiselt on see nõelakuju levinud Saaremaal. Peale viisnurksete on veel segmentilisi, poolkuukujulisi keekandjaid (98. joon.). Keekandjate küljes on tihti kantud eri kettide otsas ka risti- ja kammikujulisi jt. ripatseid (78. joon., *8, 9, 10*), samuti ka loomahambaid, ms. karuhambaid, millel oli maagiline tähendus (78. joon., 7). Keekandja küljes rippus mõnikord veel umb. 10 cm pikkune nõelakoda. Säärane rinnakee kuulus muidugi ainult pidurõiva juurde; töö juures oleks see mõjunud takistavalt. Kaelas kandis selle aja naine kaelavõrusid, nagu 78. ja 84. joon. Neist on raskemad võrukujud (78. joon., *4*) iseloomulikud Saaremaale. Särgi või umbkuue kaelaavauste, samuti muude rõivaste kinnitamiseks tarvitati mitut laadi hoburaudsõlgi (78., 84. ja 94. joon.).

Metallehteist kõige tavalisemad olid käevõrud. Mõnd lahkujat on kalmesse ehitud koguni üle kümne käevõruga. Nende harilikumaid vorme näeme 78. joon., neist 78. joon., *18* kujutatud eksemplar on vastanud saarte naiste maitsele, teised aga olid mandril kodused. Sõrmusedki ei puudunud noorema rauaaja ehete hulgas (78. joon. *19, 21*).

Vöö küljes kandis muistne eesti naine nuga, mille pronksplekiga pealistatud tuppesid näeme 78. joon., *12*, ja 97. joon., *4*.

Kalmeist leitud ehted on enamasti pronksist, võrdlemisi harva hõbedast. Seni teatavaks saanud sadakond aareleidu aga tõendavad, et hõbeehteid on eestlasil olnud rohkesti. Eriti palju on neis aardeis olnud hoburaudsõlgi, käe- ning kaelavõrusid, rinnalehti ja ripatsitena rinnal ning kaelas kantavaid hõbemünte (vrd. 84. joon.). Selleaegsed mandri naise ehted on üldiselt maitsekad ja suuruselt mõõdukad, Saaremaa omad aga kalduvad enam raskepärasusse nagu neid mõjustanud naabrite ehted Kura- ja Ojamaal.

M e e s t e kehakatte kohta on andmeid veelgi kasinamalt. Meeste rõivad pole olnud ilustatud „vaselistega", mistõttu neist on hoopis vähe säilinud jäänuseid. Peale särgi peab olema mees kandnud naiste omaga sarnanevat umbkuube, külmal ajal kasukat. Mingit peakatet tähendab vana, meie ajaarvutuse alguselt põlvnev sõna *kübar*. Kõigi nende kehakatete kuju kohta puuduvad aga lähemad andmed. Saapataolise jalatsi olemasolu eeldavad ms. kannuste leiud. Võib oletada ka pükste kandmist, milliseid on leitud germaani naabrite juurest juba rooma raua-aja lõpult, kindlasti tõestatud aga neid meil pole. Ümber säärte on võidud kanda ka ainult sääremähiseid. Kindlasti teame, et mehed kandsid pronksnaastudega pealistatud, metallpandlaga suletavat nahkvööd, mille küljes rippusid mõõk, sõjanuga, tulustekott ja mille vahele pisteti ka kirves, tapper (90. joon.). Mehe relvadest kõneldakse lähemalt sõjanduse osas. Rõivaste kinnitamiseks kasustas mees muidugi samuti nagu nainegi sõlgi. Mõnedest meeste haudadest on leitud aga ka mõningaid muid ehteid, nagu kaela- ning käevõrusid ja sõrmuseid, mis kujult vastavad naiste ehteile.

Ühiskondlik korraldus. Ühiskondliku ehituse algrakuke, p e r e k o n d, esines kõnesoleval ajajärgul endiselt nii üksikkui suurpere näol (vrd. lk. 49). Suurpere säilimist soodustas tollele ajale iseloomulik põllumaade ning muude kasustusalade ühisvaldusel ja ühistöödel põhinev majandamine, nagu seda on eespool kirjeldatud. Suurperes valitses kõigiti patriarhaalne

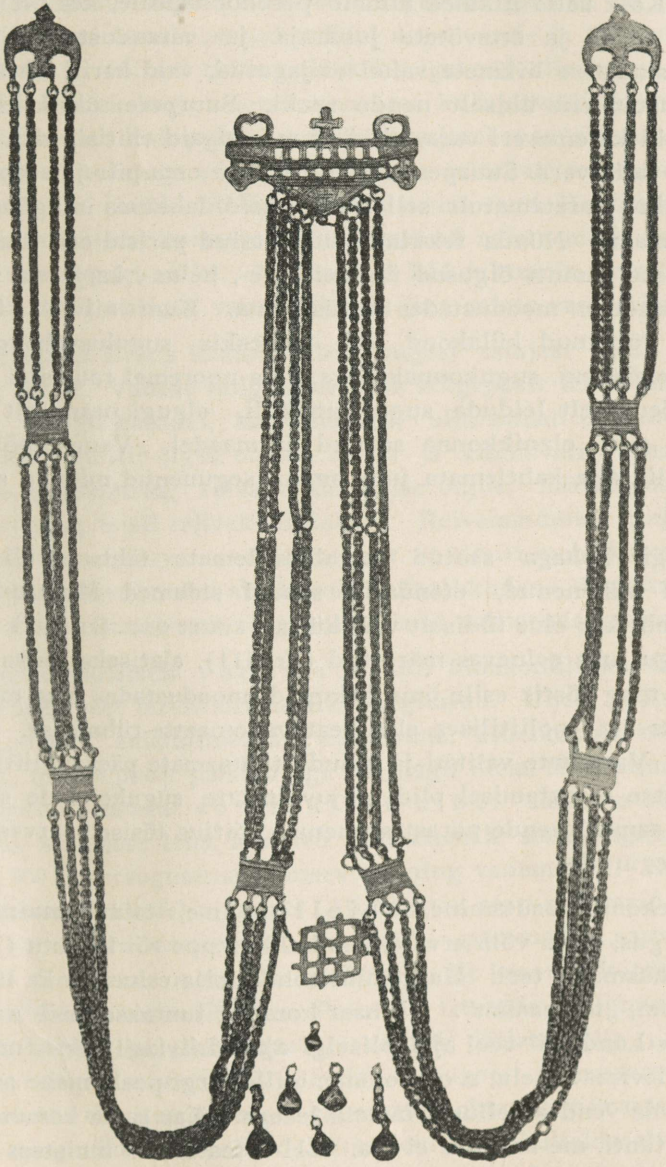

98. joon. Noorema raua-aja iseloomulik eesti naise pronksist rinnakee, Aruküla Palamuse khk.
($^1/_5$ loomul. suurust.)

kord. Kõik selle liikmed allusid perekonnapeale, kes oli kõigi ühiste tööde ja ettevõtete juhataja ja varanduste valitseja. Põlde suurpere liikmete vahel ei jagatud, vaid hariti üheskoos ja kasustati siis ühiselt nende saaki. Suurpere üksikliikmeil oli siiski ka oma eri vara, niihästi mõningaid ehitisi, näit. aitu, kui ka vallasvara. Suurpere kasvul oli aga oma piir ja seepärast pidi vahel paratamatult sellest liikmeid lahkuma ning asuma eraldi elama. Nõnda tekkinud uued talud pärisid osa ühistest põldudest, samuti õigused ühistele ale-, heina-, karja- ja muudele maadele, moodustades saraskonna. Kuni niiviisi ühest perest võrsunud külakond oli isekeskis sugulusvahekorras, oli tegemist nn. sugukonnakülaga. Ka nooremal raua-ajal võis meil tõenäoselt leiduda sugukonnaküli, olgugi peamiselt vaid hiljuti oma elanikkonna saanud äärmaadel. Vanus, põliseis külis olid aga kahtlemata juba ammu segunenud mitmed sugukonnad.

Kuigi kohaga seotud sugulussidemete tähtsus oli aja jooksul vähenenud, etendasid samad sidemed Muinas-Eesti ühiskondlikus elus üldiselt veel küllalt suurt osa. S u g u k o n d oli, nagu juba eelnevas märgitud (lk. 111), alatiseks jõuks, mis kaitsis ning tõstis esile oma liikmeid, moodustades maa majanduslikus ja poliitilises elus teatava omaette-rühmitise, kildkonna. Vanemate valikul ja muude tähtsamate päevapoliitiliste küsimuste otsustamisel olid mõjuvõimsate sugukondade seisukohad, samuti nende pärast arenenud võitlus tõsiselt arvestatavaiks tegureiks.

Perekonna asutamine, a b i e l l u m i n e, toimus muinasaja lõppjärgus, nagu võib arvata, kas kokkuleppe või ka ostu (lunaraha maksmise) teel. Harvemini tohiks olla esinenud ka naiste röövimist, „tõmbamist". Viimast kommet tuntakse meil nimelt ürikulisil andmeil veel ajalooliselgi ajal. Liivlasil esines muiste ka nn. leviraatabielu, s. o. komme, mille järgi peale mehe surma pidi tema vend abielluma lasteta lesega. Kas sama kommet ka Eestis tunti, me kahjuks ei tea. LH-u teatel tuli muistses Eestis ette ka mitmenaisepidamist. Nimelt kaebab ta, et eestlased võtnud sõjavangidena kaasatoodud naisi endale liignaisteks. Viimased polnud aga, nagu seda teame näit. skandinaavlaste kohta, samas asendis täieõiguselise naisega, keda oli nähtavasti

harilikult ainult üks. Et naine oli sagedasti ostetud või „tõmmatud", vaadati temale teatud määral nagu varale ja tööjõule ning seepärast ei võinud naise seisukoht igakord olla kõige parem. Säärase vaatekohaga seletub muu seas ka äsjamainitud leviraatabielu: lasteta lesk polnud mehe surma järel enam viimase perega seotud; et teda aga võeti varandusena ja taheti seepärast sugukonnale alal hoida, abiellus temaga surnu vend. Hoolimata sellisest suhtumisest naisesse ei tarvitsenud naiste mõju tegelikus elus olla sugugi väike. Nii mainib LH juhtumit, kus liivlaste vanem jättis ristiusu vastu võtmata just naiste vastuseisu tõttu.

Muistses Eestis leiame juba kaugest esiajast peale vabu ning orje. Vabade hulgast eraldus kõigepealt teatav vanemate kiht. Kõigil vabadel, ka vanemail, olid samad ühiskondlikud õigused: nimelt õigus omada vallas- ja kinnisvara, kaasvaldusõigus saraskonnas, relvade kandmise õigus, hääleõigus külakonna ning teisil rahvakoosolekuil. Relvakandmise ning hääleõigus kuulusid arvatavasti ühte, s. t. et ainult mehed, kes võtsid osa maakaitsest, olid aktiivsete kodanikkudena õigustatud ka maa administratiivsest ning poliitilisest valitsemisest osa võtma.

Meie muistsete vanemate kihi ühiskondlikku seisundit pole seni veel tarvilikul määral selgitatud. Ühelt poolt tähendas „vanem" ametinimetust, külakonna, kihelkonna, maakonna juhti, teiselt poolt paistab aga ka, nagu oleks sama nimetusega tähistatud teatavat sotsiaalset kihti. Lätlaste sõjakäigu puhul Sakalasse 1208. a. ütleb Läti Henrik sissetungijaid tapnud 300 „suursugusemaist meestest ning vanemaist". Ka paljudel teistel juhtudel nimetab Läti Henrik eesti vanemaid mitmuses, tarvitades nimetusi „vanemad", „paremad". „suursugusemad" *(seniores, meliores, nobiles)*. Et kroonik kutsub samal ajal Vene linnuste (Pihkva, Polotski, Gertsike) ülimusi temale tuntud mõistega „kuningas" ja mainib lätlaste ning liivlaste juhte sageli nimeliselt, tõendab arvukate summaarsete erinimetuste tarvitamine eesti vanemate kohta, et viimaste võimupiir ning tähendus polnud Läti Henrikule küllaldaselt selged. Eesti vanemate mõistele oli kroonikul näilikult raske leida sobivaid vasteid temale tuntud keskaegses feodaal-seisuslikus jaotuses. Selle põhjuseks oli küll muistse eesti ühiskondliku korra suurem demokraatlikkus võrreldes samaaegse

Kesk- ning Lääne-Euroopa omaga. Vanemate kiht oli muistses Eestis ainult mõjuvõimsam ning jõukam osa vabadest, eraldatud viimastest enam isikliku ja oma sugukonna tegeliku jõukuse ja erikaalu kui traditsiooniliste, n. ö. seisuslikkude eesõiguste poolest. Tegelikus elus olid vanemad samad talupojad, kaupmehed ja meremehed nagu muudki, nad olid nii-öelda paremad võrdsete hulgast. Jutustades ühest küla- resp. kihelkonnavanemast Virumaal, iseloomustabki Läti Henrik teda kui „talupoega, kes oli nende vanemaks". Oma ajaraamatus mainib LH eesti vanemaist nimeliselt Sakala vanemaid *Lembitut, Meemet, Votelet, Manivaldet, Unepevet* ja muistse Virumaa vanemaid *Kyriavanust* ning *Tabelinust*. Tavaliselt lisab ta nende nimele atribuudina *senior* (vanem). Lembitut nimetab ta korra ka pealikuks (isandaks) ning vanemaks *(princeps ac senior);* arvatavasti tahab ta sellega alla kriipsutada Lembitu suurt isiklikku mõju muistses Sakalas.

Vanemad etendasid oma mõjuvõimu ning jõukuse tõttu nii poliitilises kui ka kultuurilises elus kindlasti silmapaistvat osa. Nad olid külakonna, suursaraskonna, kihelkonna või koguni maakonna juhtideks, kohtunikeks, usutalituste korraldajaiks jne. Suur osa vanemate kohti täideti, nagu märkisime, eespool, harilikult kord juba mõjuvõimsaks saanud sugukondade liikmetega kas lihtsalt traditsiooni alusel või koguni päranduse teel. Nii mainib LH, et peale Lembitu surma pärinud Sakala vanema koha tema vend Unepeve.

Jõukama ja teataval määral eessammuva kihina olid vanemad sagedasti järeleaimamisväärseks eeskujuks teistele vabadele meestele. Puutudes välismaailmaga sagedamini kokku kui rahva suurem hulk ning omandades sealt uusi mõjustusi olgu vaimse või ka ainelise kultuuri alal, vahendasid vanemad neid omakorda laiemale ümbruskonnale.

Vanemate kihi tähendust muistses Eestis on hakanud esile tõstma ka meie viimse aja folkloristlik uurimus. Eesti rahvatraditsioonide kriitiline käsitelu on näidanud, et neis leidub aineid, mis ulatuvad tagasi muinasaega ning on nähtavasti saanud alguse teatavas ümbrusest esiletõstetud sõdurilis-vägilaslikus miljöös. Uuem rahvaluule uurimus kõneleb pärimuste põhjal erilisest kaleviste kihist Muinas-Eesti ühiskonnas. On väga

võimalik, et meie poolt eelnevas peamiselt ajaloolisil andmeil kirjeldatud vanemate kiht ning siinnimetatud kalevised on identsed ja et sõna *Kalev, Kalevipoeg,* laenatud vene ürikuisse *kolbjag* kujul või ka sugunimena *Kolõvanovitš,* on noorema raua-aja Eesti sõdur-viikingite vana ning omapärane nimetus. Oleks mõeldav, et Novgorodis kroonikate andmeil veel XIV sajandil esinevad Kolõvanov'ite suguvõsad on põlvnenud eesti vastavast ülimuskihist. Sama vana eesti kihi- või isikunimega tuleb ühendusse asetada ka Tallinna muistne venekeelne nimetus *Kolõvan'.*

Kõik m u u d v a b a d peale vanemate moodustasid rahva suure hulga. Nagu alati ja igalpool oli muidugi eestigi vabade talupoegade seas tunduvaid erinevusi nende jõukuse ja ühiskondliku kaalu kohaselt. Ülalpool on toodud andmeid selle kohta, kuidas eesti muistsete talude suurus kõikus märgatavalt; samuti on märgitud, kuidas osavad sepad ja ettevõtlikud kaupmehed pidid omama suuremaid tulusid kui tavalised väikesed talupojad. On erilise põhjenduseta mõistetav, et suurem jõukus andis kõigile neile meestele ja nende peredele meie muistses ühiskonnas mitmes suhtes teatud ülekaalu teiste, vähemjõukate üle. Pole kahtlust, et eriliselt hinnati ka sõjaliselt osavamaid, võitlusvõimelisemaid ja vapramaid mehi. Kõige selle tagajärjel on mõistetav, et Läti Henrikki, jutustades võitlusist eestlastega, korduvalt nimetab eraldi nende seast „paremaid" ning „rikkaid" *(meliores, divites)* ja registreerib, kui palju oli neid võitlusis langenud, kriipsutades seega alla, et eriti just ka nende arvu vähenemisest kahanes muistse Eesti vastupanujõud. Jõukamad mehed olid teistest mitte ainult paremini relvastatud, vaid ka iseteadvamad ja moodustasid seega mitmeti selle selgroo, mille murdumisel vaibus oluliselt kogu meie muistse rahva võitlusvõime, „langes Eesti pea", nagu ütleb LH. Meil pole küll õigust neid „rikkaid" ja „paremaid" eraldada muude vabadega võrreldes eri kihiks, mingiks „aadliks", sest nii kaugele polnud meie muistse ühiskonna kihistumine ilmsesti veel mitte jõudnud areneda. Aga ometi võib selles kõiges näha teatud seisuslikkude vahede tekkimise a l g e i d.

O r j a d e kihi tekkimisest on juba varemini kõneldud (lk. 110). Tõenäoselt oli orjadel omandusõigus ja relvade kandmise

õigus piiratud, kõigepealt aga puudus neil kaasarääkimise võimalus ühiskondlikes küsimusis. Orje kasustati tööjõuna eeskätt põlluharimisel, aga ka karjastena, kaluritena jne. Nad olid sageli asetatud saunikutena elama külade äärmaile. Kuigi orjadele tuli lisa ostu või vahetuse teel või sõjavangidena väljastpoolt, põlvnes nende enamik kahtlemata varemaist kohalikest orjadest ja seepärast moodustasid nad meie muistses elanikkonnas küll ühiskondlikult omaette eraldatud, kuid muidu rahvatervikuga kokkukasvanud osa.

Kui Muinas-Eesti ühiskonna jaotusele otsiksime vasteid naabermailt, siis leiaksime neid eeskätt viikingiaegses Skandinaavias. On tõenäone, et muistse Eesti ühiskondlik kord oli just siitpoolt tugevasti mõjustatud. Palju kaugemal seisid Eesti ühiskondlikud olud samaaegseist slaavlaste omist. Venemaal oli ühiskondlik kihistus palju teravamalt välja kujunenud. Nähtavasti slaavi ühiskondliku korra mõjul oli samuti meie lähemate naabrite, lätlaste ning leedulaste juures vastav eristumine noorema raua-aja lõpuks jõudnud kaugemale kui Eestis.

Maajaotus. Keskused. Eesti ei moodustanud nooremal raua-ajal veel riiklikku tervikut, see oli pigemini rea autonoomsete alade, maakondade tegelik liit, nagu seda on püütud määratella. Aga kuigi naabermaakondade tegevus polnud alati tarvilikul määral kokkukõlastatud ja side kaugemate maakondade vahel oli puudulik, esinesid Eesti maakonnad muinasaja lõpul väljaspool sagedasti rahvusliku tervikuna, tihti ühise juhatuse ning ühtlase kava järgi. Harjumaal Raikülas (*Raigele*), praeguses Rapla kihelkonnas, käinud LH-u teatel igal aastal ümberkaudsed hõimud koos nõu pidamas. Sääraseid iga-aastasi kooskäimisi, „keräjäid", peaaegu Eesti mandri keskel, kus võisid arutusele tulla mitmed ühised poliitilised ning administratiivsed küsimused, võib õigusega pidada eespoolmainitud maakondade liidu otsuseid tegevaks organiks. Tegelik side suurema osa muistse Eesti maakondade vahel oli siis vastuvaidlematult olemas. Seni vanemas balti ajaloo-kirjanduses sagedasti esitatud väide muistse Eesti riikliku elu korraldamatusest või koguni alatisest „kõigi sõjast kõigi vastu" enne sakslaste meie maale tulekut põhineb eeskätt mõne konkreetse, LH-u ajaraamatus mainitud juhtumi ekslikul tõlgendamisel. Nimelt kõnel-

99. joon. Eesti ja naabermaad muistse Vabadusvõitluse aegu.
(Koostanud J. Jensen, täiendanud H. Moora.)

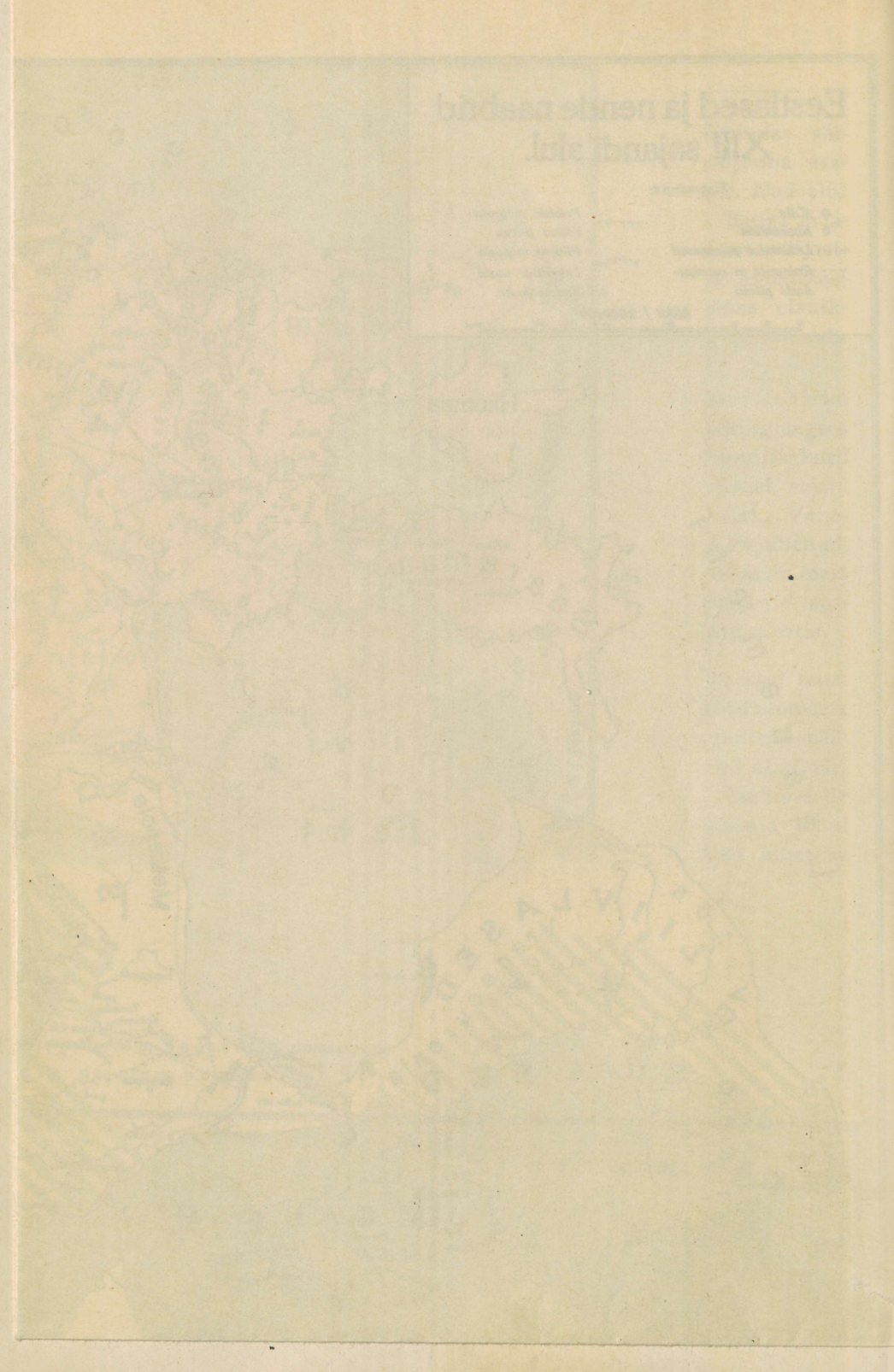

dakse kroonikas muude poliitiliste sündmuste tagaseinal, kuidas järvalased ahvatelevad 1220. aastal sakslasi sõjakäigule Virumaale ja kuidas samal aastal saarlased ning natuke hiljemini harjulased tulevad rüüsteretkele Järvamaale. Et see kõik toimub pikaleveninud Vabadusvõitluse lõpu poole, selle ebatasase ja pingutava võitluse loodud erakorralises õhkkonnas, tuleb neile vaadata kui tüüpilistele kodusõja nähtustele. Seda võõraste jõudude poolt esilekutsutud sisevõitlust ei saa üldistada olude kohta Eestis enne muistse Vabadusvõitluse algust. Paljudel põhjustel, nagu maakondade suhtelise geograafilise läheduse, nende ühiste välispoliitiliste ja majanduslikkude huvide jm. tõttu peame arvama, et üksikute maakondade omavahelised sõjalised kokkupõrked ei võinud nooremal raua-ajal olla sagedased. Kui neid esineski, olid nad kindlasti juhuslikumat ja ajutist laadi.

Mil määral tugines maakondade reaal-liit teatavale maakondadevahelisele organisatsioonile, meie ei tea. Tõenäoselt alatine keskkorraldus puudus ning rahulduti ühiste perioodiliste nõupidamistega.

Et maakondade tekkelugu ulatub Eestis tagasi palju vanemaisse aegadesse kui siin käsiteldav, on näidatud juba eespool (vrd. lk. 113). Muistsed maakonnad, nii nagu neid tunneme ajalooliste allikate järgi XIII saj. alguselt, olid seega kujunenud pikema aja kestel asustuskäigu, looduslikkude tingimuste ning lõpuks mitte kõige vähemal määral ka hõimuvahede, kodumaa eri osi eraldavate keelemurrete ning kultuuritraditsioonide alusel. Samad põhjused eraldasid suuremal või vähemal määral Muinas-Eesti üksikuid maaosi ka veel nooremal raua-ajal.

Eestlaste poolt asustatud maa-alasse kuulusid muinasaja lõpul 8 suuremat maakonda: Saaremaa (*Osilia* [1])), Läänemaa (*Rotalia* ehk *Maritima*), Harjumaa (*Harria*), Rävälä (*Revele, Revalia*), Virumaa (*Vironia*), Järvamaa (*Jervia*), Sakala (*Saccala*) ja Ugandi (*Ugaunia*). Harilikult loetakse iseseisvaiks maakondadeks ka rida meile ürikulisil andmeil tuttavaid Kesk-

1) Sulgudes on vastavate Muinas-Eesti maakondade ladinakeelsed nimetused, nagu nad esinevad varaseis allikais.

Eesti vähemaid alu: Vaiga (*Vayga*), Mõhu (*Mocha*), Nurmekund (*Nurmegunde*) ja Alempois (*Alempois*).

Olgugi et viimatimainitud väikesi maakondi on seni üldiselt arvatud võrdseks eelmiste suurte maakondadega, kaldub käesoleva autor arvamusele, et nad seda ei olnud, vaid et nad sõltusid poliitiliselt oma suuremaist lõunapoolseist naaberaladest, nimelt Vaiga Ugandist ja Mõhu, Nurmekund ning Alempois Sakalast. See paistab asjaolust, et LH ei omista kordagi neile eri nimedega varustatud vähemaile territoriaalseile ühikuile iseseisvat poliitilist või sõjalist tähendust. Et neid mainitakse siiski suhteliselt sagedasti vara-ajaloolisis ürikuis, seks tuleb põhjusi otsida vist mujalt. XIII sajandi algul lõuna poolt tulevate sakslaste ja põhja poolt oma mõjuvõimu levitavate taanlaste huvide kokku põrgates Kesk-Eestis, kujunesid seal asuvad kihelkonnad, või öeldagu kõrvalmaakonnad, tähtsateks piirialadeks. Võib arvata, et võistlejate eriline tähelepanu nende piirimaakondade vastu põhjustaski siis nende ülemineku-alade suuremat esiletõstmist, kui viimaste territoriaalne suurus ja poliitiline osatähtsus oleks seda muidu nõudnud. Kuid piirdutagu siin ainult nende märkustega mainitud väike-maakondade eriasendi kohta. Jättes küsimuse lõpliku otsustamise edaspidise uurimuse hooleks, pöördume järgnevas Muinas-Eesti maakondade lähemale käsitelule.

S a a r e maakonda kuulus peale Saaremaa, nagu tänapäevalgi, ka Muhu saar. Nagu mäletame eelnevast, oli Saaremaa nooremal raua-ajal tihedamalt rahvastatud ja jõukamaid maakondi. Oma soodsa geograafilise asendi kui ka poliitilise aktiivsuse tõttu etendas Saaremaa muistses Eesti Vabadusvõitluses keskset osa. Saaremaa jagunes 4-ks kihelkonnaks. Pöide-Muhu *(Horele-Mone)* ühes nüüdse Jaaniga moodustasid ühe kihelkonna; Pöide vanus allikais esinev nimetus *Horele* on arvatavasti ühenduses nüüdse Ardla küla nimega. Valjala-Karja *(Valdele-Carries)* oli teine, Kihelkonna-Sõrve *(Kiligunde-Svorve)* ühes tänapäeva Mustjalaga kolmas ja Kaarma-Kärla *(Carmele-Kergele)* neljas kihelkond. Mõnes teises allikas öeldakse Saaremaal olnud 5 kihelkonda. Vist on sel puhul Muhu saar arvatud eri kihelkonnaks. Saaremaale kuulus ka hõredalt asustatud Hiiumaa, mis, nagu võib ürikuist järeldada, on olnud Karja ja Pöide tagamaaks. „Taani hindamise raamatu" järgi oli Saaremaal kokku 3000 adramaad, millest langes Kihelkonnale 600; teised kihelkonnad näikse olevat olnud vähemad, Muhul näit. oli ainult 200 adramaad.

L ä ä n e m a a oli praegusest samanimelisest maakonnast mõnevõrra suurem, nimelt haaras see ka osa nüüdset Loode-Pärnumaad (vrd. kaarti 99. joon.). Läänemaa oli üldiselt pindalalt küll üsna suur, kuid asustatud võrdlemisi ebaühtlaselt. Tihedamini rahvastatud oli nüüdse Ridala, Hanila—Karuse—Lihula ja Mihkli ümbruskond; maakonna

põhjatipp, samuti meie aja Varbla ja Vigala asustus aga oli hõre. Sellest olenevalt oli ka Läänemaa adramaade arv võrdlemisi väike — kokku 1900. Läänemaal oli 7 kihelkonda: Soontaga, mille südameks oli tänapäeva Mihkli kihelkond, mis aga tõenäoselt on ulatunud ka Audru *(Svorve)* ja Tõstamaa alale; Kõrve *(Korbe)* — nüüdne Pärnu-Jaagupi; Hanila *(Haniale)*; Karuse *(Cozzo)*; Ridala (algselt võib olla Rõdala, *Rotalia)*; Lihula *(Leale)*; seitsmenda kihelkonna nime pole teada. arva-

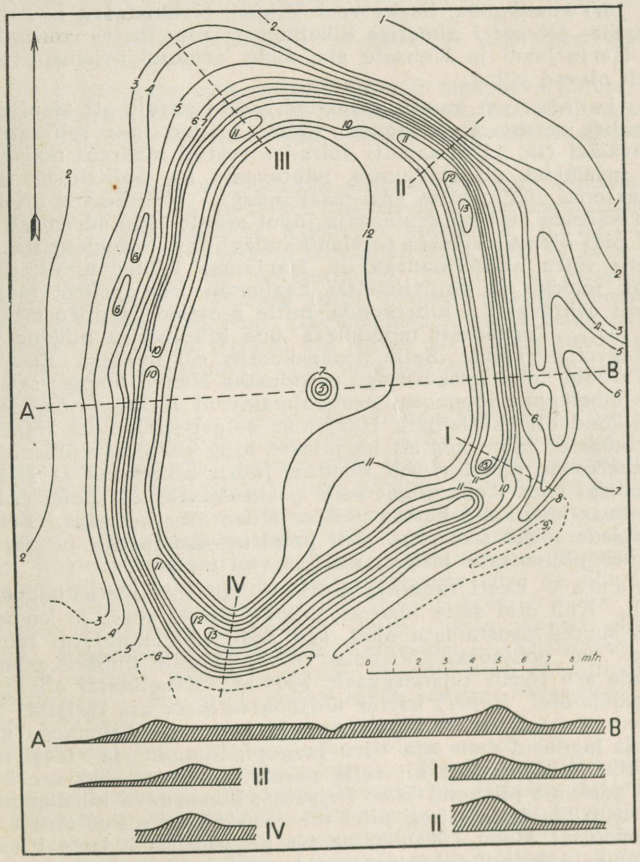

100. joon. Eesti suurima linnuse Varbola põhiplaan. Samakõrgusjoonte vahe 1 m. (Joonist. R. Tamm.)

tavasti oli selle piirkonnaks praegune Kullamaa, Märjamaa ja Vigala kihelkond. Läänemaa paistab olnud lähedases ühenduses Saaremaaga, kui mitte sõltunud viimasest, otsustades selle järele, et Vabadusvõitluses on ta alatasa sunnitud teotsema sellega käsikäes. Kui meelde tuletada, et Läänemaa omal ajal asustati ühtaegu ja samaltki poolt kui Saaremaa (lk. 127), siis ei või seda ühendust mõlema maakonna vahel pidada juhuslikuks.

Rävälä haaras endasse praeguse Harjumaa põhjaosa. Selle ida- ja läänepiir ühtusid üldiselt vastavate tänapäeva Harju piiridega, ainult läänes kuulus praeguse Nõva, Ellamaa ja Russalu ala mitte Rävälale, vaid Läänemaale. See maakond oli oma tähtsate sadamapaikadega üheks Eesti põliseks kultuurialaks. Kõige tihedamini oli Rävälast asustatud meie aja Jüri ja Kuusalu kihelkonna ala. Rävälal oli 1600 adramaad. Ta jagunes 3-eks kihelkonnaks: Võhmataga *(Vomentakae)* käsitas meie aja Keila—Madise—Risti kihelkonda ja osa Nissit; *Ocrielae* haaras nüüdset Jüri kihelkonda, lisaks veel Viimsi, Nehatu, Iru ja Proosa küla ala; Räpälä- *(Repel-)* nimelise kihelkonna moodustas praeguste Jõelähtme, Harju-Jaani ja Kuusalu ala, maha arvatud äsjamainitud Ocrielae päralt olevad külad.

Harju nimetust kandis maakond, mille päralt oli ainult praeguse samanimelise maakonna lõunaosa. Olles saanud oma rahvastiku vanemast Rävälast (lk. 127), samuti sõltudes teatud määrani majanduslikult viimase sadamaist, oli Harjumaa nähtavasti ka poliitiliselt lähedases ühenduses oma põhjapoolse ema-maakonnaga. Nooremana oli Harju ka Rävälast väiksem, tal oli muinasaja lõpul ainult 1200 adramaad ja sellekohaselt pidi olema väiksem ta elanikkudegi arv. Soodsamate ühendusvõimaluste tõttu naaberaladega oli Harjumaa läänepoolmik tihedamini asustatud, jõukam ja poliitiliselgi kaaluvam osa sellest maakonnast. Harjul oli nähtavasti 3 kihelkonda, mille nimesid ja piire me aga kahjuks ei tea. Tõenäoselt moodustas ühe kihelkonna nüüdne Rapla ja Lääne-Hageri piirkond. Selle peakeskuseks oli muistse Eesti suurim linnus Varbola, teise keskuse aga moodustas Keava linnus; samuti asetses selle kihelkonna lõunaosas eespoolmainitud Raiküla nõupidamiskoht. See kihelkond oli kahtlemata Harjumaa selgrooks; Läti Henrik tarvitab „varbolaste" nime koguni harjulaste ning rävälaste ühisnimetusena. Teise kihelkonna moodustasid nüüdne Juuru kihelkond ja Hageri idaosa kummalgi pool Keila jõge; selle peakeskuseks oli Lohu (*Lone*) linnus. Kolmas kihelkond kattus nüüdse Kose kihelkonnaga. See oli hõreda, metsade sekka saartena laiali paisatud asustusega ja jäi eelmistest üldiselt põllumaade hulgalt märgatavalt maha.

Virumaa, Eesti raua-aja kultuuri häll, oli ulatuslikumaid Eesti maakondi. Küll olid selle idaosas, mööda Narva jõge, ja kagus, Peipsi rannikul, suured asustamata alad, aga seda tihedamini oli rahvastatud ta lääne- ja põhjaosa. Virumaa piirid ühtusid üldiselt praegustega. Adramaade arv tõusis ümmarguselt 3000-le. Kihelkondi oli 5: Räpälä (või Räpäläpoole?, *Repel*) kattus üldjoontes meie aja Haljala, Kadrina ja (suurema osa) Rakvere kihelkonnaga; Lemmu- (*Lemmun-*) nimelisse kihelkonda kuulusid meie aja Viru-Jaagupi, Simuna ja (osalt) Väike-Maarja kihelkond, samuti oli selle päralt väike osa Rakvere kihelkonnast ja Tudulinna piirkond kuni Peipsini; kõnesoleva kihelkonna lõunapoolne, vastu nüüdset Laiuse piiri olev nurk kandis Pudiviru (=Väike-Viru) nimetust; Mahu (*Maum*) vastas peamiselt nüüdsele Viru-Nigula kihelkonnale, Askälä (*Askaelae*) oli peaaegu identne praeguse Lüganuse kihelkonnaga, Alutaguse (*Alentagh*) päralt oli aga nüüdisaja Jõhvi, Vaivara ja Iisaku kihelkond (peale Tudulinna).

Järvamaa piirid ulatusid ühelt poolt küll laiemale kui ta praeguse järglase omad, sest neisse kuulus tänapäeva Väike-Maarja kihelkonna läänepoolne serv, teiselt poolt olid nad aga nüüdseist kitsamad, kuna meie aja Järvamaa edelanurk, Türi kihelkond, kuulus omaette Alempoise maakonda. Järvamaal oli 2000 adramaad, mis näitab, et see võrdlemisi väike maakond oli tihedasti põllustatud ja rahvastatud. Ta jagunes kolmeks kihelkonnaks: Lõpekund *(Loppegunde,* hiljemini *Keytingen),* millesse kuulusid peaasjus meie aja Järva-Jaani ja Koeru kihelkond; *Randow*'i ehk *Embere* nime kandis ajaloolisel ajal Peetri ja

Anna kihelkonna ala, mis on muiste tõenäoselt moodustanud ühe kihelkonna; kolmanda muistse kihelkonna pidid moodustama Ambla ja Järva-Madise, nende ühine vana nimetus on aga teadmata.

Alempoise (Alempõhise?) maakond haaras tõenäoselt peale praeguse Türi ka Vändra kihelkonna. Tal oli 400 adramaad ja moodustas nähtavasti ühe kihelkonna.

Nurmekund oli teine väike Kesk-Eesti maakond, mille ala arvatavasti ühtus umb. meie aja Pilistvere ja Kolga-Jaani kihelkonnaga. Temal arvati olevat 600 adramaad.

Mõhusse kuulusid praegune Põltsamaa ja osa Kursi kihelkonna ala, kokku 400 adramaaga.

Vaiga piirid mahutasid endasse üldiselt tänapäeva Laiuse, Torma, Palamuse kihelkonna ja osa Maarja-Magdaleenast. Sel võrdlemisi suurel maakonnal oli kokku 1000 adramaad. Tema alajaotus kihelkonniks on teadmata.

Põhja pool Emajõge nimetatakse allikais veel kaht väiksemat maakonda, mis aga võisid olla ka teiste suuremate naabermaakondade kihelkonniks. Nimelt kandis nüüdne Kodavere kihelkond Soopoolitse *(Sobolis)* nimetust, Tartu-Maarja kihelkond koos Äksi ja Maarja-Magdaleena lõunaosaga aga on moodustanud Jõgentaga- (*Jogentaga-nia-*)nimelise maakonna. Viimase kohta viitavad mõned andmed sinnapoole, et see oleks kuulunud kihelkonnana Ugandi maakonda, Soopoolitse on aga olnud kas Ugandi või Vaiga osa. Kuid kummagi nimetatud väikemaakonna vahekorra asjus oma suuremate naabritega puudub veel lõplik selgus.

Ugandi piirkonnaks oli nüüdne Lõuna-Tartumaa, alates Emajõest, Võrumaa ja Valgamaa idapoolmik. Selle maakonna kihelkondade arv ja nimed on teadmata. Samuti pole teada Ugandi adramaade arvu, on ainult oletatud, et see oleks võinud võrduda Virumaa omaga — 3000.

Sakala oli teine suur Lõuna-Eesti maakond. Ta ulatus põhjas Pala (Navesti) jõest lõunasse kuni Läti ja Liivi piirini ja idas Võrtsjärvest ja Väike-Emajõest läände kuni Liivi laheni. Rabane Pärnu jõe piirkond, samuti Liivi lahe äärne maakonna osa on olnud muiste ilmsesti alles asustamata. Sakalagi adramaade arvu ei teata. On oletatud, et selle maakonna adramaade hulk oleks võinud olla umbes 3000—3600. Kihelkonnist on tuntud ainult üks — Alistekund *(Alistegunde)*, mis asetses Sakala lõunaosas ja mille nimi on säilinud tänapäeva Hallistes — see koht peaks seega asuma kõnesoleva muistse kihelkonna südames.

Suurte lõunapoolsete naabermaakondadena seisid Sakala ja Ugandi nähtavasti teatud lähemas liiduvahekorras. Nende poliitiline ja majanduslik huvipiirkond ulatus lõunasse liivlaste ja lätlaste alale ja Väinale kui tähtsale kaubanduslikule tuiksoonele. Ugandi huvipiirkonnaks olid lisaks järjest tugevnevad Vene naaberriigid. Muistse Vabadusvõitluse saatuse otsustudes võrdlemisi suurelt osalt mõlema mainitud maakonna pinnal, pajatab LH neist maakonnist ka suhteliselt enam kui muist Eesti osist.

Muinas-Eesti maakonnad olid nii maa-alalt kui ka oma elanikkude arvu poolest küllalt suured ühiskondlikud koondised. Muistse riikliku elu põhiühikuina oli neil, nagu juba eespool tähendatud, teatav riiklik iseseisvus. Maakondlikule administratsioonile iseseisvalt otsustada ning teostada kuulus kindlasti hulk mitmesuguseid küsimusi, millest mainitagu täht-

samana: maa kaitse ning ühenduses sellega sõjaväe kogumine, piiride ja teede valve, rahu sõlmimine iseseisvalt või koos teiste maakondadega, ühenduse pidamine muude Eesti maakondadega kui ka väljaspoolsete poliitiliste koondistega, maakonna alaühikute, kihelkondade vahekordade lahendamine, nende kohus-

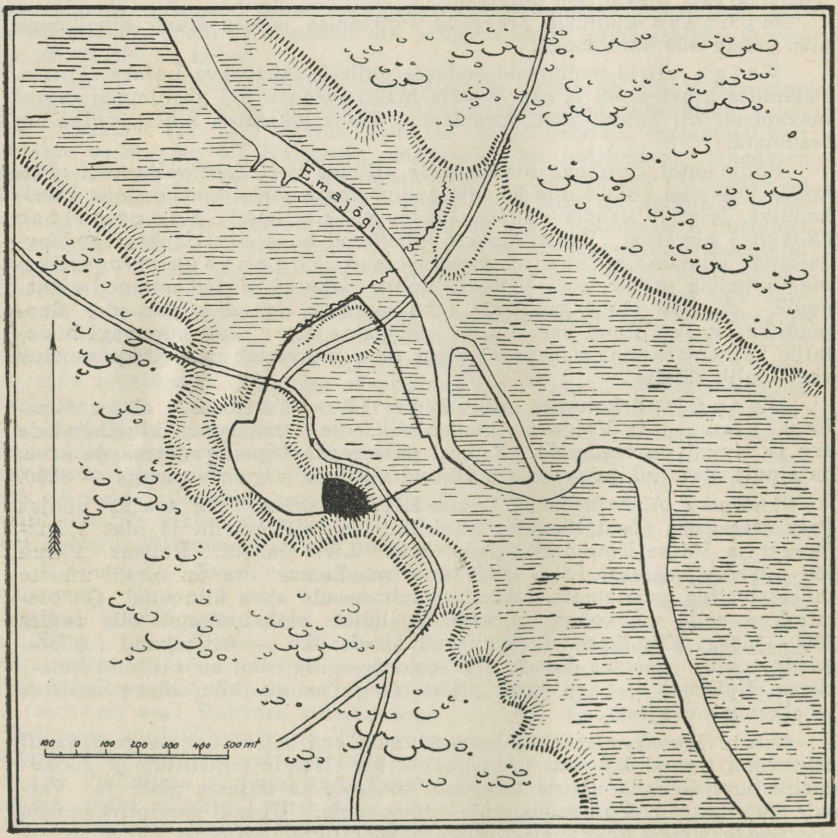

101. joon. Tartu muistse linnuse asend.
Musta joonega on märgitud keskaegse Tartu linna müür.

tiste määramine jne. Kuidas toimus maakondade tegelik valitsemine äsjaloendatud ülesannete teostamiseks, selle kohta võib mõnda öelda ainult oletamisi. Kõige esmalt pole teada, kas maakonna eesotsas seisis alatine maavanem või tõusis mõni kihelkondade vanemaist ainult tegelikult oma mõjuvõimu tõttu, eriti

sõja ajal, maakonna juhiks. LH nimetab küll näit. Lembitut „Sakala vanemaks", aga seal on küsimuses just sõja-aeg. Teisi maakondi, näit. Viru- ja Saaremaad, esindasid sama kroonika teatel korduvalt mitte üks vanem, vaid kõigi kihelkondade vanemad; ka Sakalas nimetatakse mõnikord (näit. LH 21:3) mitut vanemat. Nõnda näib maakonna asju olevat otsustanud selle kihelkonna vanemate kogu. Ja vaevalt kaotas see täiesti oma mõju neilgi puhkudel, kui mõni vanemaist kerkis teiste seast

102. joon. Tähetornimäe, endise Tartu linnuse põhjaveer praegu.

Linnus oli muust Toomimäest eraldatud valli ning kraavi läbi, mis kulgesid kuski pildi paremal serval nähtavate puude kohalt. (Pildistanud E. Selleke.)

eriti esile. Edasi paistab, et sõja ja rahu, uute ühiskondlikkude koormiste jt. ulatuslikumate küsimuste otsustamiseks kutsuti maakonna keskusse vahetevahel kokku laiemaidki nõupidamisi, millest võtsid osa vahest kõik relvaõiguslikud mehed. Sellist ugalaste üldkoosolekut Otepääs mainib Läti Henrik, jutustades preester Alobrandi, piiskop Alberti saadiku sõidust Ugandisse rahuläbirääkimiste pidamiseks 1209. a. Vaevalt aga neis asjus kehtiv kord oligi ühtlane kõigis maakonnis. On põhjust

arvata, et suuremad, tiheda rahvastikuga maakonnad (näit. Saaremaa) olid ka oma seesmiselt korralt kaugemale arenenud kui suhteliselt hõreda, ebaühtlaselt levinud asustusega maaosad.

Maakondade omast vanem ja tihedamini välja kujunenud oli kihelkondade korraldus. Nagu mäletame, paistab kihelkonna nimetus meil ulatuvat kuni vanema raua-ajani tagasi (vrd. lk. 113). Kihelkonnad olid tõenäoselt meie esivanemate riikliku elu esimesteks kujunditeks. Alles mitme kõrvutiasuva kihelkonna liitumisega olid aja jooksul tekkinud maakondlikud organisatsioonid ilmsesti tõhusama enesekaitse tarviduse sunnil. Siiski polnud kihelkondliku ning maakondliku organisatsiooni kokkukasvamine muistses Eestis toimunud igal pool üheaegselt ning ühteviisi. Me nägime, et muinasaja lõpul leidus ka veel üksikuid suuremaid kihelkondi (näit. Nurmekund, Jõgentaga), mis olid säilitanud enam-vähem täieliku iseseisvuse või olid ainult lõdvalt seotud naabruses olevate suurte maakondadega. Teistega maakonnaks liitunud kihelkond säilitas kahtlemata oma omavalitsuslikud talitlused. Muidugi jäi ka kaitsekorraldus vaenlase vastu iga sellise kihelkonna üheks peamureks. Igal muistsel Eesti kihelkonnal, maha arvatud ainult hõreda asustusega metsakihelkonnad, oli oma linnus või linnused, mida tuli ehitada ja korras pidada. Peale linnuste ehitamise lasusid ka muud sõjakoormised, teede valve, vägede moonastamine, vaenlasele tarbe korral maksude maksmine jne., kihelkondadel. Põllunduse peatükis oleme juba näinud, et kõik need ja muud kohustised jagati kihelkonnas saraskondade ja perede vahel vastavalt nende adramaade arvule.

Sellest kohustiste ja koormiste jagamise korraldusest järgnes ka, et kihelkonnal pidi olema oma õigusemõistmise korraldus. Viimast nõudis ka maarahva seas paratamatult tekkivate piiritülide ja muude arusaamatuste lahendamise tarvidus. Ja mitmed vanad allikad viitavadki selgesti sinnapoole, et kihelkond oli muistse Eesti kohtupiirkonnaks. Kõigi nende korralduste juhatajaks oli kihelkonna vanem või vanemad. Mõnikord näikse nimelt kihelkonnal olnud 2 vanemat, nagu näit. Viru Lemmul, mil Läti Henriku päevil olid korraga vanemaiks Kyriavanus ja Tabelinus, nagu tema kroonikas nende nimed on jäädvustatud. Kihelkonnavanemaid LH eraldab vähemaist, kü-

103. joon. „Punamäe“, oletatavasti muistne „Riole“ linnus Laiuse khk. Ripukal.

104. joon. Linnus Tarvastu khk. Vooru kl. Peetruse tl. karjamaal.

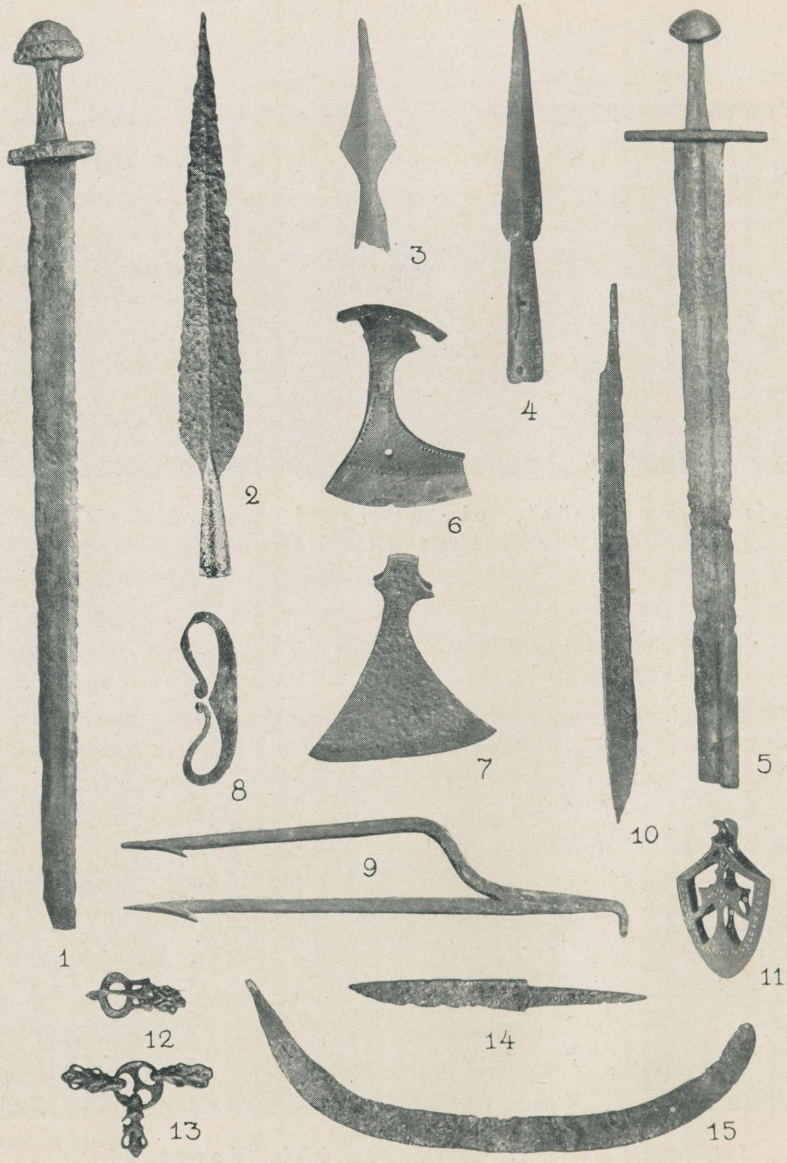

105. joon. Noorema raua-aja relvi ja tarberiistu Eestist.

1, 5. Mõõgad Saaremaalt ja Põltsamaa khk. 2, 3, 4. Odaotsad, neist esimene hõbetatud putkega, Saaremaalt, Pärnu-Jaagupi ja Peetri khk. 6, 7. Kirved Kodavere ja Kärla khk. 8. Tulusraud Kärla khk. 9. Poolik raudahing Kodavere khk. 10. Üheteraline mõõknuga Saaremaalt. 11. Mõõgatupe ots, pronksist, Valjala khk. 12. Vööpannal, pronksist, Kärla khk. 13. Rihmajagaja, pronksist, Saaremaalt. 14. Nuga Saaremaalt. 15. Vikat Kodavere khk.

lade ja muude vähemate alade vanemaist, nimetades neid „maavanemaiks“ (*seniores terrae, seniores provinciae*).

Kahe vanema olemasolu ühel kihelkonnal näikse olevat johtunud asjaolust, et mitmed meie muistsed kihelkonnad on jagunenud kaheks vähemaks osaks. Eespool on juba mainitud, et Varbolal oli kaks keskust, igaüks oma linnusega: Varbola ja Keava; samuti nägime ka, et Saaremaal oli rida kaksikkihelkondi, igaüks jällegi kahe tugeva linnusega: Muhu-Pöide, Kaarma-Kärla jne. Sama nähtus kordus Virumaal ja mujal. Kihelkonnad olid ilmsesti juba liiga suured alad selleks, et olla muistse Eesti mitmekülgselt avalduva ühiskondlik-riikliku elu kõige vähemaiks rakkudeks. Neid kihelkonnist vähemaid piirkondi nähtavasti peeti silmas, kui saarlased 1227. a. pärast Valjala linnuse langemist öeldakse saatnud sinna sakslastega rahu sobitama saadikuid „kõigist linnustest ja kihelkondadest“.

Kihelkonnast ja selle osaks olevast „linnuskonnast“ veel vähema ühiku moodustasid suur-saraskonnad ja külakonnad. Viimaseid organisatsioone on aga juba vaadeldud majanduse peatükis, sest oma ülesandeilt kuulusid need kahtlemata enam majanduslikkude huvialade kui riiklik-ühiskondliku elu piirkonda. Aga muidugi olid, nagu tänapäeval, nõnda muistegi mõlemad alad teineteisega lähedalt seotud ja tegelikult andsid suur-saraskonnad ja külakonnad kihelkonnile ja maakonnile nende materiaalsed vahendid ja elava jõu.

Lisatagu, et saartel ja mandri rannikuosades, kus oli rahva elu suuremal määral seotud merega ja huvid koondunud sellekohaselt üksikute sadamate ümber, moodustasid vastavaid sadamaid valdavad suur-saraskonnad nn. sadamkondi. Sealsamas olid vähemaiks koondusiks laevkonnad, millest igaüks ehitas, mehitas ja varustas ühe laeva. Nende sisemisest korraldusest me Eestis seni kahjuks midagi lähemat ei tea, kuid arvatavasti sarnanes see ühelt poolt üldiselt saraskonna omaga ja teiselt vastava vanema korrastusega skandinaavlaste juures, kellega puutusid meremehed muidugi sageli kokku.

Kihelkondade nagu ka teiste vähemate ühikute asjade otsustajaiks olid rahvakoosolekud, „keräjäd“. Nende kogunemispaikadeks valiti arvatavasti eeskätt liiklemise sõlmekohti, kuhu oli ümberkaudsel rahval hõlpus kokku tulla ja mis kujutasid

ühtlasi vastavate alade majanduslikke ja strateegilisi keskusi. „Keräjäd" langesid kõige tõenäosuse järgi muistses Eestis nagu meie naabermailgi sageli ühte laatadega ja rahva usundiliste kogunemistega. Nõnda ühtusid siis meil muinasajal samuti kui tänapäevalgi poliitilise elu keskused majanduslikkude, sõjaliste ja võiks öelda ka vaimsetega.

Muinas-Eesti elu tähtsamaist keskusist, Tartust, Otepääst, Viljandist jt., oleme juba kõnelnud kaubanduse ja teestiku kirjeldamisel. Seepärast pole enam tarvidust neid siin arutusele võtta. Nende keskuste tähtsust kriipsutab iseloomulikult alla ka meil muistse Eesti kohta olev peaallikas, „Läti Henriku kroonika". On tähelepandav, et LH, kirjeldades üksikasjaliselt Eesti olusid XIII sajandi algul, nimetab igas maakonnas korduvalt ainult teatud suurimaid linnuseid või linnusteäärseid küli. Kroonik kõneleb näit. harva pikemalt Sakalast mainimata Viljandi linnust, või Ugandist, ilma et ta nimetaks Otepääd ja Tartut. Muistse Vabadusvõitluse käiku lähemalt jälgides, võime panna tähele, kuidas Sakala loetakse harilikult vallutatuks alles Viljandi, Ugandi vastavalt Otepää ning Tartu langemisega. Otepääs peetakse korduvalt ugalaste- ja sakslaste- ning lätlaste-vahelisi rahuläbirääkimisi. Viljandis, Otepääs ja Tartus 1223. a. sakslaste vastu puhkevad mässud saavad vastavate maakondade üldiste vastuhakkamiste märgiks. Nimetatud kolme kantsi võime siis täie õigusega pidada muistse Sakala ja Ugandi strateegilisiks ning administratiivseiks võtmeiks, nimetatud maakondade tähtsamaiks halduskeskusteks, kust viisid muu seas mööda ka Lõuna-Eesti tolle aja suuremad kauba- ning sõjateed (vrd. kaarti 71. joon.). Niisugused teede sõlmekohtades asetsevad suuremad Eesti linnused olid muinasaja lõpul pidevalt asustatud ainult sõduritest valvesalga poolt (LH 14:6). Linnuse ümber rühmitsev majanduslik ning argipäevaelu koondus linnuse lähedaisse küladesse, samuti nagu hiljemini keskajal losside juures olevaisse alevikesse. Siin linnusteäärseis külades peeti tõenäoselt laatu, siin elas ka jõuka talupojana ümbruskonna vanem.

Samal viisil kui sisemaa keskusiks olid teede sõlmekohad, moodustasid rannikul sadamad liiklemise ja majandusliku ning ühiskondliku elu tulipunkte. Eespool oleme juba märki-

nud, et sadamakohtade juurde olid samuti nagu sisemaa keskustesse sageli ehitatud linnused, mis alla kriipsutab nende sõjalistki tähtsust. Peale selle olid sadamad aga neiks väravaiks, mille kaudu toimus meie maa kaubanduslik ning kultuuriline läbikäimine lähemate kui ka kaugemate meretaguste naaberaladega. Siitkaudu tuli meile uusi varasid ja oskusi, siitkaudu viidi väljapoole oma maa majanduslik ülejääk ning siitkaudu paisati Läänemerd vallutama muistsete eestlaste vaba energia varud.

106. joon. Alatskivi linnamägi.
(F. Schlater'i maal 1830. a. ümbert.)

Et kõik need Muinas-Eesti keskused olid sellistena juba looduslikult ette määratud, siis võtsid hiljemini ka maa uued peremehed, sakslased ning taanlased, need endile üle: peaaegu kõik meie maa vara-ajaloolised lossid uue administratsiooni tugipunktidena tekivad endistele muinaslinnadele või nende otsesesse lähedusse (vt. 115. joon.). Ja reast Muinas-Eesti tähtsamaist linnus-keskusist on edasi aja jooksul välja kasvanud meie olevikulinnad Tallinn, Tartu, Viljandi, Rakvere, Otepää jt. kui ka alevid.

Sõjandus. Viikingiaeg oli Põhjamail üldiselt rahutu ja seiklusrohke ajastu. See ajavaim kajastub ka muistsete eest-

laste elus ning ellusuhtumises. Vara-ajaloolised allikad iseloomustavadki neid sagedasti ühena Baltimaade ranniku ettevõtlikuma ja võitlushimulisema hõimuna. Noorema raua-aja lõppu langeb lisaks muistne Vabadusvõitlus, mille kestel eestlaste ja nende vaenlaste mõlemapoolsed sõjakäigud järgnevad üksteisele kaleidoskoobilise kiirusega. Jääb mulje, nagu oleks kogu kõnesolev ajastu meie kodumaal täis relvade tärinat, ja rahuliku töö ning tegevuse jaoks poleks leidunud küllaldaselt võimalust. Niisugune käsitus oleks kahtlemata ühekülgne, nagu meile on seda juba näidanud ka eestlaste üldise kultuuritaseme kirjeldus eelmistes peatükkides. Muistset Vabadusvõitlust, sõjaliselt ülepingutatud lühemat ajajärku, ei saa pidada otse iseloomulikuks kogu enam kui neli sajandit kestnud nooremale raua-ajale. Ka vara-ajaloolisis allikais ja naabermaade rahvatraditsioonis eestlaste kohta säilinud teated on mõnevõrra ühekülgsed, sest nad jutustavad meile sagedamini erakordseist sündmusist, õnnestunud või äpardunud sõjakäikudest; rahuajastuist ja Läänemerd ümbritsevate maade omavahelisest argipäevasest läbikäimisest kuuleme neist aga ainult harva. Kogu ajajärgu iseloomu õieti mõistmiseks tuleb pidada meeles, et sõjaline tegevus oli ka nooremal raua-ajal ikkagi ainult üks osa mitmesugusel kujul avalduvast elust ega mitte kogu ajastut ainsana valitsev jõud.

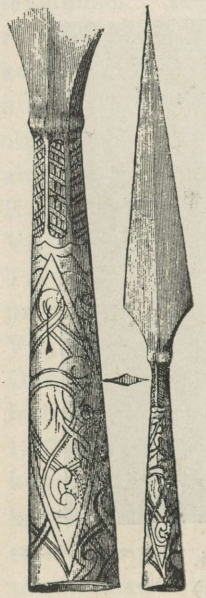

107. joon. Odaots, hõbetatud putkega, Kihelkonnalt. (½ ja 3/16 loomulikku suurust.)

Noorema raua-aja sõjakäigud Baltimail kandsid üldiselt teist iseloomu kui hilisemad, ajaloolised sõjad. Esimesed polnud tavaliselt veel vallutussõjad, kus ründaja eesmärgiks oleks olnud kestvalt allutada vaenlase territoorium, vaid enamasti lühema-ajalised kättemaksu- või saagisõjad. Läti Henrik jutustab oma kroonikas, kuidas piiskop Albert, purjetades 1203. a. Saksamaalt Liivimaale, leidis Taanis Listria maakonnas „ees paganlikke eestlasi Saaremaalt kuueteistkümne lae-

vaga, kes äsja maha põletanud kiriku, tapnud inimesi ja mõningaid vangi võtnud, olid rüüstanud maa, ära viinud kirikukellad ja varandused, nii nagu paganlikel eestlasil kui ka kurelasil oli seni olnud kombeks teha Taani ja Rootsi kuningriigis". Samasuguseid saagi- ja rüüsteretki panid eestlased ajalooliste allikate teadete järgi toime ka venelaste ning lätlaste asumisaladele. Osa naabrite, soomlaste, liivlaste ja kurelastega, näivad meie

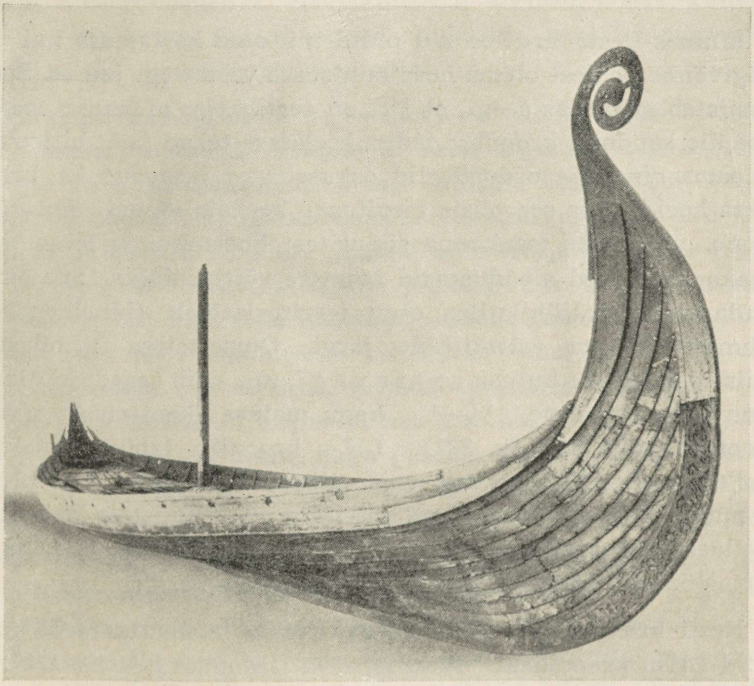

108. joon. Laev, välja kaevatud viikingipealiku hauast Osebergi lähedal Norras.

esivanemad, vähemalt käsiteldava ajajärgu lõpul olevat elanud teatavas rahuvahekorras; kas see hea läbisaamine viimaksmainitud naabritega aga kestis läbi kogu noorema raua-aja, on siiski lahtine.

On loomulik, et eestlaste väljapoole suunatud saagi- ning röövretked kutsusid sealtpoolt esile vasturetki nendegi alale.

Maa-sõjakäigud võeti muiste harilikult ette talviti, — siis oli meestel selleks kõige enam jõudeaega ja olid ka teeolud

kõige kohasemad. Külmaga võis hobustega ja regedega kergesti pääseda üle vete ja soode, tarvitades otseteid ilmuda ootamatult vaenlase külade keskele, külvata kabuhirmu ja koguda saaki ning vange. Ka põgenemine küladest pelgupaikadesse oli talvel, millal jäid jäljed lumele, raskem kui teistel aastaaegadel. Merisõjaretked toimusid seevastu nähtavasti enamalt jaolt kevadel, kui meri avanes ning pika talvega oli kogutud jõudu ja ettevõtlikkust.

Muinas-Eesti malevad pidid nii oma korralduse kui ka löögivõime poolest olema heas kuulsuses vastastegi juures. Seda tunnistab muu seas seegi, et LH on eestikeelse nimetuse *malev* otse üle kandnud kroonika ladinakeelsesse teksti ja et hiljemini on sama nimetuse ordurüütlid oskussõnana laenanud ka baltisaksa keelde, kus see püsis tarvitusel keskaja lõpuni. On tõenäone, et mitme maakonna sõduritest koosnevas malevas iga maakonna mehed moodustasid omaette võitlusühiku, mis omakorda jagunes allühikuiks, olgu territoriaalselt (kihelkondade rühmad) või ka relvaliikide järgi. Omaette-osa moodustas muistse eesti väe hulgas ratsavägi, mis näib sagedasti olnud üsna suurearvuline, ⅓—½ kogu maleva koosseisust (vrd. kroonika väljavõtet lk. 222). LH-u kroonika lahingukirjeldusist tuleb järeldada, et malevais valitses küllaldane distsipliin, — muidu poleksid mõeldavad eestlaste poolt muistses Vabadusvõitluses teostatud suuremad strateegilised operatsioonid, nagu näit. Võnnu piiramine, Ümera lahing 1210. a. jt.

Eesti malevate suuruse kohta leiame otseseid andmeid LH-u kroonikast. Madisepäeva lahingust Sakalas 1217. a. olevat eestlaste poolt osa võtnud 6000 meest. Et selleks suureks heitluseks olid kogutud sõjajõud peaaegu kõigist Eesti mandri maakondadest, võib mainitud arvu pidada ligikaudu õigeks. Kaupo linnuse piiramisel 1211. a., mida teostasid mandri maakonnad ja saarlased ühiselt, olnud eestlastel „palju tuhandeid ratsanikke“ ning mitu tuhat meest laevadel. Saarlaste malev, tungides Metsepolesse 1218. a., olnud 1000 meest suur. Teadupärast on küll kõigi vanade allikate andmed sõjavägedest, langenuist, sõjasaagist jne. väga umbmäärased ja sageli tugevasti liialdatud. Seepärast ei või ka need LH-u arvud pretendeerida täpsusele, kuigi nad on iseendast täiesti või-

malikud. Maleva suurus olenes kõigepealt muidugi sellest, milleks seda igakord vajati ning kas seda koguti kogu Eesti territooriumilt või ainult ühe või paari maakonna piiridest. Vähemaid röövretki naaberaladele võidi teostada juba paarisaja- kuni tuhande-meheliste salkadega. Arvestades tõenäost elanikkude arvu Eestis nooremal rauaajal (vrd. lk. 151), võisid kõik maakonnad kokku tarviduse korral välja panna vahest 10 000- — 15 000-mehelise relvastatud väe — omast kohast küllalt suur arv aja kohta, kus ei peetud rindesõda, vaid lahingutegevusest võtsid osa kõik aktiivsed sõjajõud.

Noorema raua-aja eesti r e l v a s t u s e kohta on meil rohkesti otseseid andmeid, esineb ju relvi sagedasti selleaegsete kalme-, üksik- ja peitleidude seas. Muistse Eesti sõduri tähtsamaks ja ühtlasi isikupärasemaks relvaks oli m õ õ k. See oli peale kaitsevahendi ka suurel määral uhkuseasjaks; mõõga toreduse järgi võidi otsustada kandja jõukuse kui ka tema ühiskondliku seisundi üle; on tõenäone, et selle relva kandmine oli ühtlasi vaba mehe tunnuseks. Noorema raua-aja mõõk oli sirge, tavalisesti kaheteraline, verisoonega, koos pidemega 95—105 cm pikk, üldkujult enam-vähem läbi kogu ajajärgu sama, teisendudes ainult eriosade, nagu pideme, nupu ning kaitseraua kujult ja töötluselt (vt. 105. joon., *1, 5*). Mõõga teramiku olles eranditult terasest, võis käepide kallimail mõõkadel osalt või ka terveni olla pronksist, või olid mõõga kaitseraud ja nupp kaetud inkrusteeritud hõbeornamentidega. Arvatavasti orgaanilisest ainest, nahast või puust olnud tupest on meie päevini säilinud ainult selle metallist otsi (105. joon., *11*). Muistset eesti mõõka kanti erilise rihmaseadeldise abil vöö küljes. Veel tavalisemaks noorema raua-aja relvaks kui mõõk oli o d a. Viimaseid oli kahte liiki: kergemaid viskeodasid ning pikemaid, tugevamaid käsiodasid, varustatud vastavalt väiksema või suurema rauast otsmikuga (105. joon., *2, 3, 4*). Viskeodasid võis relvastatud mees kanda korraga kaasas mitu, käsioda seevastu oli kõrvuti mõõgaga sõduri n. ö. põhivarustiseks. Et viskeodade otsad võisid kergemini kaotsi minna, olid need tavalisesti ilustamata; suuremate käsiodade otsmikud olid seevastu sageli kaunistatud hõbepealistisega või reljeefsete ornamentidega (vt. 107. joon.). Lahingumöllus oli oda, nagu mainivad ka kroonikate kirjeldu-

sed, tõhuseks relvaks, mis hakkas heal juhtumil ka läänemaiste sõdurite raudrüüsse.

Meestel oli tavaliselt peale muude relvade vöö vahel ka kirves, tapper. Neid tuntakse kaunis suurel arvul meie maa noorema raua-aja leidude hulgas. Ajajärgu lõpul saab üldisemaks laia, kaarja teraga kirves (105. joon., 7), varemini aga olid valitsevad nn. lõuaga kirvetüübid (105. joon., 6). Ka sõjakirveste kand ja tera on vahel olnud hõbedaga ilustatud.

Keskaegsed allikad ja rahvatraditsioon mainivad vahel muistsete eestlaste relvana ka lööginuia, kärpi. Et see oli puust, pole ta leidudes meie päevini säilinud. Tõenäoselt oli muistne kärp, nagu hiljeminigi, ajaloolisel ajal, tugev, pahklik, teise otsa suunas paksenev puunui, mille jämedamasse otsa oli löödud raudteravikke.

Teisist Muinas-Eesti relvadest, millest on osalt olnud juttu ka juba eespool, mainitagu vibu, lingu ja mõõknuga (viimase pildist. 105. joon., 10). Muude relvade puudusel võidi hädakorral tarvitada ka mitmesuguseid juhuslikke käsirelvi; nii mainivad rahvalaulud sõjariistadena ka ahingeid, vikateid, kiile jm. Need võisid siiski ainult erakorralisil juhtumeil olla tarvitusel; pole arvata, et nad oleksid kuulunud muistsete eestlaste korrapärase lahingvarustise hulka.

Muistseist eesti kaitserelvadest ja -varustistest on meil vastandina muule relvastisele vähe andmeid. LH mainib mitmel korral eestlaste kilpe, kuid ei kirjelda neid kahjuks lähemalt, ja ka meie noorema raua-aja kalmeist pole seni saadud ei kilpe ega nende üksikosi. Skandinaavlaste samaaegsed käsikilbid olid leidude järgi otsustades ümmarikud, laudadest kokku löödud 1—1,5 m läbimõõdus, suhteliselt kerged, keskel rauast pidemega ning selle peal samuti rauast kilbikuplaga. Et noorema raua-aja eesti relvastus on ka muus olnud tugevalt mõjustatud Skandinaaviamaade poolt, võime arvata, et eesti kilbid sarnanesid sealsetega (vrd. 90. joon.). On oletatud ja sinnapoole leidub viiteid ka kroonikate kirjeldusis, et muistse Eesti sõdurid on tarvitanud samuti metallkiivreid ning soomussärke, kuigi ka neist pole seni leitud kindlaid jälgi haudadest. Üldiselt peab ütlema, et kõnesoleval ajal meil samuti nagu teistegi Põhja-Euroopa rahvaste juures ei pandud

109. joon. Saadjärve Kalevipoja-säng Äksi kihelkonnas, kõrgel moreenseljandikul.

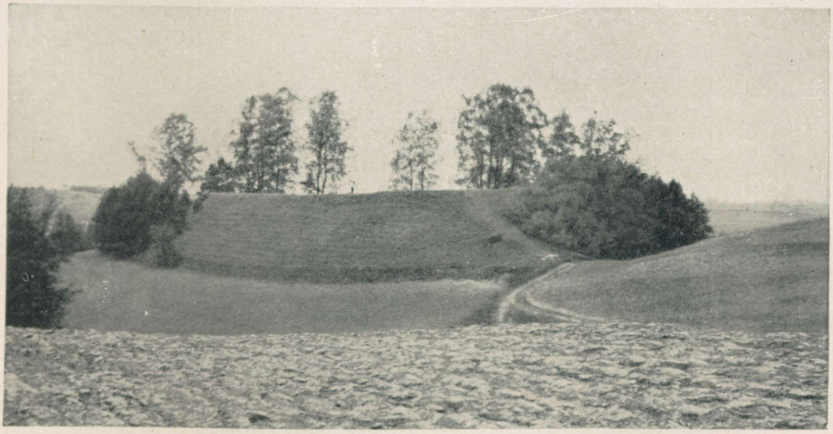

110. joon. Alt-Laari linnamägi Nõo kihelkonnas.

111. joon. Lüganuse khk. Purtse jõe ääres olev linnus „Tarakallas“.
(Pildist. lennuväe poolt.)

veel suuremat rõhku kaitsevarustisele. Ka Kesk- ja Lääne-Euroopas tuli täielik kaitsevarustis tarvitusele alles keskajal ühes uue arenenud sõjakunstiga.

Küsimus noorema raua-aja eesti relvastuse suhtelisest nõrkusest või tugevusest on peale muinasteadlaste pidevalt huvitanud ka ajaloolasi, sest selle küsimuse lahendusest oleneb teataval määral muistse Vabadusvõitluse hinnang. Objektiivsed andmed näitavad, et eestlaste relvastus noorema raua-aja lõpul oli läänemaalaste, saksa ristirüütlite ja taanlaste omaga võrreldes tunduvalt puudulikum. Eriti maksab see just kaitserelvade kohta. Läti Henrik kaasaegsena rõhutab korduvalt (LH 7:7; 15:3) eestlaste ning teiste Ida-Balti rahvaste nõrku kaitsevarustisi, kusjuures ta mõtleb vist kõigepealt raudrüü puudumist. Ka metallkiivreid, soomussärke ning rinnasoomust polnud XII ja XIII sajandil balti rahvail ega ka skandinaavlasil sel määral tarvitusel nagu samaaegses Lääne- ning Kesk-Euroopas. Raudrüü muretsemine oli kõigepealt üsna kallis. Koguni Õhtumaade, Saksa ja Frangi riigi sõjavägedes oli täieliku raudrüüga varustatud ainult aadel, nende kannupoisid ja sulased aga olid relvastatud palju kergemalt. Kuid mitte üksnes suhteliselt vähem jõukus polnud põhjuseks, miks Põhjaning Ida-Euroopa rahvaste relvastis oli kõnesoleval ajal maha jäänud Läänemaade omast, vaid suuremaks põhjuseks oli kiire ning võrdlemisi järsk muutus, mis toimus XI ja XII sajandil Läänemail sõjanduse ja eriti just relvastuse alal. Keskaegse Lääne- ja Lõuna-Euroopa väed, rutates Kristuse haua vabastamiseks ristisõjakäikudele Idamaile, said siin varsti valusalt tunda selleaegsete Idamaade sõjatehnilist ülekaalu. Kogemuste põhjal, mis maksid paljude tuhandete õhtumaalaste elu Ees-Aasia ja Palestiina kõrvis ning lagendikel, õppisid itaallased, frangid ja sakslased alles ise Idamaadel tundma täiuslikumaid raudrüüsid, sarvvibuga ambu, mitmesuguseid sõjamasinaid ja eriti uusi tehnilisi võtteid linnuste piiramise alal. Rooma kiriku agarus Kristuse nime kuulutamises tõi siis need uued relvad Baltimerele ning Põhjamaadele enne, kui siin asuvad rahvad oleksid jõudnud neid üle võtta hariliku kultuurlaenu teel. Nii oli saksa ristirüütlite sõjatehniline ülekaal, nende ilmudes XIII sajandi algul Ida-Baltimaadele, täiesti arusaadav. Saks-

laste poolt meie muistses Vabadusvõitluses tarvitatud raudrüü, mehhaniseeritud laskeriistad, ammud ning paterellid andsid võrdlemisi vähearvulistele sakslastele seni teissuguste relvade vastu sõdima harjunud eestlaste üle suure ülekaalu. Küll püüdsid olude sunnil ka eestlased uusi relvi tarvitusele võtta, et seega paralüüsida vaenlase tehnilist üleolekut, kuid aeg oli seks lõpuks siiski liiga lühike ja vaenlase pealetung liiga äge.

Amb, vibupüss (vt. 112. joon.), oli tugevama löögijõuga ning võimaldas paremini sihtida kui eestlaste poolt seni tarvitatud käsivibu. Ammuga lastud lühike raudnool võis koguni läbistada raudrüü. Muistses Vabadusvõitluses tegid sakslaste ammukütid eestlastele palju raskusi. Tõenäoselt oli amb meie esivanemaile enne XIII sajandi algust laiemalt tundmata. Võitluse kestel võtsid eestlased selle relva sakslastelt üle, nii et Vabadusvõitluse lõpu poole kaebab LH korduvalt eesti ammuküttide poolt sakslastele ning nende liitlastele sünnitatud kahju üle. Suur osa meie esivanemate tarvitatud ambudest oli saadud vist otse sakslastelt sõjasaagina, kuid pole võimatu, et neid püüti tarviduse tekkides muretseda ka väljastpoolt, eriti Ojamaalt.

Teine mehaaniline relvaliik, mida hakkasid eestlased laiemalt tarvitama muistse Vabadusvõitluse ajal, olid kiviheitemasinad, paterellid. Mingeid paterelle näikse juba enne sakslaste tulekut olevat tarvitanud oma laevadel saarlased. Vabadusvõitluse kestel levisid paterellid ka mandrieestlaste juures. Neid oli keskaegses sõjatehnikas tarvitusel väga mitut liiki. Põhjamaadel kasustatud paterellid näivad enamalt jaolt olnud ehitatud kangi printsiibil (vt. eespool, Muhu linnuse piiramise pildil). Viljandi linnuse piiramisel sakslaste poolt 1211. a. lõhuvad viimaste tarvitatud kiviheitemasinate lasud linnuse majade katused ja surmavad hulga inimesi, tekitades kantsis kabuhirmu (vrd. lk. 227). Üksteist aastat hiljemini ründavad saarlased paterellidega samal viisil taanlaste uut kantsi oma saarel. LH jutustab, et saarlased tulnud 17 paterelliga, ja „visanud palju ning suuri kive viis päeva vahetpidamata ega andnud neile, kes linnuses olid, rahu". Nagu kroonik mainib, olid saarlased seal tarvitatud paterellide valmistamise õppinud Varbolas, kuhu olid taanlased üles seadnud ühe säärase masina.

LH mainib paaril korral nii sakslastel kui ka eestlastel paterellide kõrval veel muid sõjamasinaid (*machinas*), ilma et ta selgitaks lähemalt nende ehitust. Tõenäoselt on siin tegemist mitmesuguste linnuste piiramisel tarvitatavate seadeldistega.

Kuigi eestlaste relvastis oli noorema raua-aja lõpuks maha jäänud samaaegsest läänemaisest, polnud see lähemate naabrite slaavlaste, lätlaste, liivlaste ning leedulaste relvadega võrreldes sugugi puudulikum, vaid täiesti samaväärne. Kogu põhjapoolse Ida-Euroopa relvastis oli nooremal raua-ajal, eriti selle ajastu

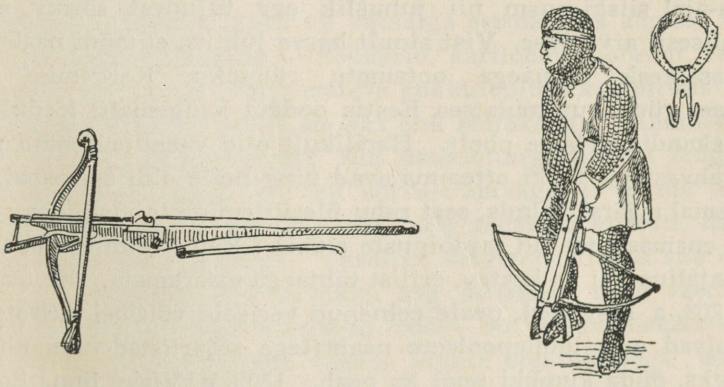

112. joon. Amb ja ammuküti kujutis XII sajandist. Paremal näidatud ammu pingutamine ammu otsas oleva jalgraua ja küti vöös olevate konksude varal; ülal nurgas eraldi vöö konksudega.

algupoolel, kaunis ühtlane, olles igalpool nimetatud maades Skandinaavia tugeva mõju all. Ka noorema raua-aja eesti mõõkadest, odadest ja kirveist on suurem osa kas valmistatud Skandinaavia vormide järgi või otse Skandinaaviast imporditud (kõigepealt hõbepealistisega relvad). Et eestlaste relvastis ja ühes sellega sõjalised võimed olid oma aja ja ümbruskonna seisukohalt koguni head, näitab asjaolu, et enne sakslaste tulekut Läänemere piirkonda polnud ükski sõjakaist naabreist, ka skandinaavlased kaasa arvatud, suutnud oma kanda kestvalt kinnitada nende territooriumil. Veel muistse Vabadusvõitluse ajal, püüdes a. 1220—1222 vallutada Saare- ja Läänemaad, peavad nii rootslased kui taanlased leppima raskete kaotustega.

Relvastuse tase üksi ei iseloomusta veel rahva sõjalist tublidust, vaid mõõduandvad on samuti relvade käsitsuse oskus ning võitlusviis. Kuidas toimusid eestlaste s õ j a k ä i g u d käsiteldava ajajärgu lõpu poole ja missuguseid võitlusviise ning relvi tarvitati pealetungi- või kaitsesõjas, selle kohta on meil mõningaid teateid LH-u kroonikas. Suurema sõjaväe kokkukutsumine ei võinud sündida üleöö, see nõudis kindlasti veidi pikemat aega ega jäänud siis harilikult teadmatuks ka naabritele. Ainult kiiresti kogutud vähemate salkadega võis vaenlast üllatada külades ja loota rohket saaki. Üldiselt polnud sõjategevus nooremal raua-ajal siiski enam nii juhuslik ega tujudest sõltuv nagu tavalisesti arvatakse. Vist ainult harva juhtus, et mõni naabreist üritas kesk rahuaega ootamatu rünnaku. Kergemini võis säärast rünnakut muistses Eestis oodata kaugemalt, leedulaste või skandinaavlaste poolt. Harilikult olid vaenuperioodid naaberrahvastega siiski etteaimatavad ning neile oldi suuremal või vähemal määral valmis, sest rahu ülesütlemine toimus juba selgi ajal enamasti teatud tavaõiguste alusel. Rahu võidi sõlmida nii tähtajaline kui ka kestev, erilist tähtaega määramata. Me teame, et 1208. a. eestlased, peale eelnenud veriseid võitlusi lätlastega, sõlmivad oma lõunapoolsete naabritega sõjariistaderahu üheks aastaks, mida kumbki pool ka peab. 1203. a. Visby linna kodanikud sakslaste sõjakutsest hoolimata keelduvad astumast võitlusse saarlastega, sest et nad on viimastega rahuvahekorras. Ugalaste ja lätlaste sõja eel 1208. a. käivad nende vahel kaunis pikad rahuläbirääkimised, mille nurjumine alles viib otsese vaenu alustamisele. LH jutustab neist rahuläbirääkimistest: „Ja nad hakkasid arutama rahusse ja õigusse puutuvat. Kuid eestlaste saadikud, põlates rahu lätlastega ja keeldudes heaks tegemast tehtud ülekohut, räägivad igas asjas lätlastele vastu ja, vastamisi ähvardades üksteist teravamate odadega, pöörduvad tagasi igasugu rahuleppeta.“ Odadega ähvardamine eespooltsiteeritud kroonika katkes sümboliseerib sõjaähvardust. Oda näib üldse olnud muinasajal Baltimaadel sõja ning rahu leppemärgiks. Sakslased ja liivlased teevad 1198. a. „kombe kohaselt“ rahu sel teel, et nad vastastikku vahetavad odasid. Leedulased kuulutavad 1213. a. sakslastele sõja, visates viimaste juuresolekul oda Väinasse. Odade vahetamine pidi tähendama vaenukinda mahamatmist, õieti oma relva, resp. sõjajõu, vaenlase

kätte andmist rahu pandiks. Oda tagasisaatmine tähendas vastavalt lahtiütlemist oma senisest lubadusest.

On sõda kuulutatud, algab kumbki pool sõjaettevalmistust, kui see pole toimunud juba varemini salajas. Ründaja pool püüab teotseda võimalikult kiiresti, et vaenlane ei saaks suuremas ulatuses pageda linnustesse ja pelgupaikadesse. Pealetungisõja vähemad retked olid, nagu juba mainitud, kõigepealt saagiretked; nad ulatusid võrdlemisi kitsale alale vaenlase territooriumil ning toimusid kiiresti. Vaenlase maale jõudnud, hargnes vägi mitmele poole laiali. Tappes külades laiali olevaid mehi, võttes vangi naisi ja lapsi, oli väesalga eesmärgiks koguda võimalikult palju varandust — hobuseid, kariloomi, hõbedat, relvi, rõivaid —, mis toodi kokku maleva kokkulepitud kogunemis- või laagrikohta, mida nimetati *majaks* ehk *majakohaks*. Linnustest hoiti vähemail retkil eemale. Kui kallaletungi aluseks langenu sai mahti end koguda, või tuli kõrvalt abiväge, ei võetud harilikult lahingut vaenlastega vastu, vaid taganeti kiiresti, hädakorral saakigi maha jättes. Tavaline saagiretk kutsus siis enamasti kas otsekohe või ka mõni aeg hiljemini esile vaenlase poolt vasturetke. Neil vähemail rööv- või laastamiskäikudel, kus oli sagedasti tegemist vanade arvete õiendamisega, sõditi mõlemalt poolt suure kibestumisega.

Vähemate saagi- ja tasumisretkede kõrval võtsid eestlased oma naabrite vastu vahel ette ka suuremaid organiseeritud sõjakäike, et vaenlasele anda rängemat hoopi, tema füüsilist ja moraalset jõudu hävitada või vähemalt pikemaks ajaks halvata. Et saagisaamise lootus ka nendel suurtel sõjasõitudel ei etendanud viimast osa, pole tarvis eriti mainida. Suuremail sõjakäikudel piirati ja rünnati ka vaenlase linnuseid ja võeti vastu välilahinguid. Paarist sellesarnasest eestlaste laiemakavalisest sõjalisest üritusest jutustab meile LH-u kroonika. Nii võtavad 1211. a. saarlased, läänlased, räväläsed ja muud eestlased ette suurema sõjasõidu liivlaste alale, et neid karistada sakslastega liitumise eest. Samal sõjakäigul piiravad eestlased liivlaste vanema Kaupo linnust Alam-Koival (vt. selle piiramise kirjeldust lk. 222).

Praegunimetatud ja teisis kroonikais kirjeldatud juhtumite järgi võime saada teatava käsituse eestlaste võitlusviisidest. Nagu tänapäeval nii ka esiajal otsustas lahingu sagedasti

ründaja kasuks vastase meeleolu langus. Muistsed eestlased püüdsid seda vaenlase juures saavutada väga mitmel viisil. Eriti mõjuv abinõu vastase tasakaalust väljaviimiseks oli ootamatu ja kärarikas rünnak. Peitnud end Ümera jõe äärde metsadesse, tungivad eestlased 1210. a. äkki sakslaste, lätlaste ning liivlaste ühisele väele kallale ja saavutavad lühikese lahingu järel täieliku võidu. Ootamatu kallaletungi mõju aitab mitmekordseks paisutada s õ j a k ä r a. Minnes võitlusse, saarlased karjuvad ning löövad relvadega kilpidele; sedasama tegid lahingumöllus arvatavasti muudki Eesti malevad. Enne lõplikku kohtamist püütakse vaenlast kahjustada tiheda odade sajuga. Madisepäeva lahingust 1217. a. jutustab LH: „Liivlased aga, kes olid paremale poole asetatud, nähes eestlaste odasid metsikult enese kohal lendamas, pöördusid ära sakslaste poole." Ei lasknud end kumbki pool ootamatust rünnakust heidutada, algab käsikahm. Ka selles oli kahtlemata tarvitusel rida kindlakskujunenud võitlusvõtteid. Iga relv nõudis omamoodi käsitsemist, mida õpiti pika harjutamise jooksul juba poisikesepõlvest peale.

Suuremad välilahingud polnud, niipalju kui LH kirjeldab muistseid sõdu meie maal, siin nähtavasti kuigi sagedad. Sagedamini üldse ei julgetud vaenlase suuremale väele välilahingus vastu astuda, vaid tõmbuti tagasi linnustesse, kuhu oli varju viidud ka väärtuslikum vallasvara. Ründajal tuli siis kas rahulduda tühjaks jäänud külade põletamisega ja metsade pelgupaikade ülesotsimisega, või asuda linnuste piiramisele. Et selleaegsed Ida-Baltimaade linnused, nagu seda näeme hiljemini Eesti muinaslinnade lähemast kirjeldusest, olid ehituselt juba võrdlemisi tugevad, polnud nende vallutamine suuremalegi sõjaväele kerge. Kuidas piiras Eesti malev pealetungisõjas linnuseid, sellest annab meile elava ning paljudes üksikasjades huvitava pildi järgnev väljavõte LH-u kroonikast, mis kirjeldab eestlaste äsjamainitud sõjakäiku liivlaste vanema Kaupo kantsi vastu 1211. a.

„Ja ratsanikud ühes oma jalaväega, jõudes Metsepolesse, ruttavad Toreidasse, teised aga, tulles merd mööda, sõidavad oma röövlaevadel Koiva jõge pidi üles ning kogunevad korraga ühel ja samal päeval ratsanikkudega Kaupo suure linnuse juurde, kus liivlased tol korral asusid kartuses paganate eest, ja piiravad nad igalt poolt sisse, ratsanikud linna esiküljelt ja teised tagaküljelt, asetudes siia jõe kaldale oma laevade juurde. Neile jooksevad vastu väljale ammukütid, kes, saadetud Riiast, valvasid linnust koos liivlastega, haavavad paljusid neist, paljusid tapa-

vad, sest nad olid kaitsevarustiseta; neil polegi kombeks seda tarvitada sel määral nagu teisil rahvail. Peale seda saadavad eestlased oma tugevamaid mehi maakonda laastama, kes, põletades küli ja kirikuid, tapavad kättesaadud liivlasi, teisi viivad vangi ning, tuues kaasa suurt saaki, ajavad kokku oma kogumispaika veiseid ja pudulojuseid. Nad tapavad veiseid ning pudulojuseid, mida ohverdavad oma jumalaile, püüdes teada saada viimaste meelt. Ent loomad, langedes tapmisel pahemale küljele, ennustavad halba ning osutavad jumalate pahasoovlikkust. Kuid loobumata oma algatusest nad ise tungivad kallale linnuses olijaile, teevad puuriitu, kaevavad linnusemäge, lubavad seal *magetac*, see on, jääda sinna igavesti, kuni nad kas lõhuvad ära kantsi või painutavad liivlaste meele, et need nõustuksid koos nendega minema sama teed Riiga rüüstama."

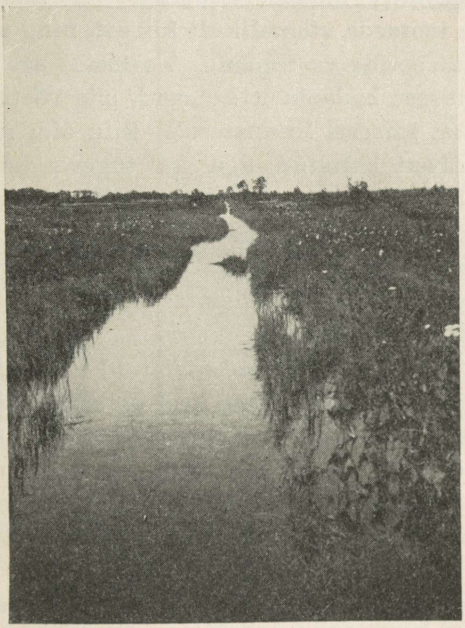

113. joon. Tee Mihkli Soontaga maalinna, kaetud paari jala sügavuse veega. Kahel pool teed raba. (Pildist. F. Linnus-Leinbock. E. R. Muuseumi pildikogust.)

Võnnu kantsi ründamisel 1210. a. ehitasid eestlased juurtega maapinnast välja tõmmatud palkidest suure torni. Selle varjus sõdides püüdsid nad torni ülemiselt rõdult süüdata linnuse puuosi, valmistades seega linnusesolijaile palju hirmu. Muistse Vabadusvõitluse lõpu poole tarvitasid eestlased piiramissõjas ka vibupüsse, paterelle ja, nagu LH ütleb, „teisi sõjamasinaid". Et eestlaste linnustepiiramise tehnika pidi küsimusesoleval ajas-

tul olema üldiselt kaunis kõrgel tasemel, osutab seik, et Lembitu 1212. a. vallutab Pihkva, saarlased võidavad 1220. a. rootslasi Lihula kantsis ja samad saarlased vallutavad 1222. a. koguni taanlaste poolt nende saarele ehitatud kivikantsi.

Samuti kui rünnak vaenlase territooriumile nii nõudis ka kaitsesõda omal maa-alal muistseilt eestlasilt erilisi sõjalisi oskusi. Tähtsamat osa kaitsesõjas etendasid linnused. Oli tegemist vaenlase vähemaulatuselise saagiretkega, siis toimus see suurelt osalt samal viisil, nagu kirjeldasime eespool eestlaste vastavaid käike naaberaladele, nimelt vaenlaste väesalk püüdis teotseda võimalikult kiiresti ning taanduda enne, kui jõuti organiseerida vastupanu. Teatasid aga teede vahid küladele lähenevast hädaohust aegsasti, siis võeti kaasa vallasvara ja põgeneti kiiresti linnustesse. Siin oldi nõrga vaenlase väe vastu kindlasti kaitstud, aga ka tugeva vastase ilmudes kantsi vallide ette pakkus see linnuses olijaile ikkagi palju paremaid võitlustingimusi kui ründajaile. Ei jaksanud vaenlane linnust vallutada, pidi ta poolenisti tühjade kätega koju tagasi pöörduma, paremal juhtumil rüüstates ja põletades ümbruskonna küli ja hävitades vilja.

Missugused aga olid siis need muistsed Eesti linnused, mille asemeid mäletab rahvatraditsioon veel praegugi mitmel pool üle maa „maalinna", „linnamäe", „Kalevipoja-sängi" jt. nimede all? Mõned kantsid pidid, nagu mäletame eelnevast, olema võrdlemisi suured; neis asus alatine valvesalk. Enamik muinaslinnu polnud siiski pidevalt asustatud, vaid neisse koguneti pelgu alles sõjaohu korral, nad olid n. ö. suuremad või vähemad kindlustatud sõjalaagrid. Kui me sellelt seisukohalt, ajutiste varjupaikadena, hindame Eesti muinaslinnu, saab meile arusaadavaks ka nende suhteliselt suur arv. Praegu tuntakse üle maa 141 muistset linnust, neist 106 kindlat. Kuigi nad kõik ei tarvitse olla ühevanused, vaid osa neist võis olla ehitatud ka juba varemal esiajal, vanemal ja keskmisel raua-ajal, paistab siiski olevat tõenäone, et enamik Eesti muinaslinnu kuulub alles nooremasse raua-aega või vähemalt oli selle ajani tarvitusel. Tundmata müürimisoskust, ehitasid muistsed eestlased oma kindlustistele puuseinu ja kivi- või mullavalle; kõik kantside varemed meie kodumaal, kus leidub lubjamüüre, on seega pärit alles hilisemast ajast kui siin käsiteldav.

On loomulik, et muinaslinnade lähema asukoha valikul olid maastikus mõõduandvad kõigepealt strateegilised kaalutlused. Linnust püüti ehitada võimalikult nii, et see oleks juba looduslikult olnud raskesti juurdepääsetav ning hästi kaitstud, asudes eralďatud kõrgemal mäel (106. joon.), sügavasse orgu tungival kõrgemal neemel, mäeseljandiku tipul (101., 103. joon.) jne. Veel parem oli, kui linnust piiras osalt või tervelt vesi või tüma soo. Ligipääsematus ja kõrgus olid linnadele muinasajal, kus peamise võitlusviisina tuli küsimusse veel otserünnak, juba iseendast tähtsaks kaitsevahendiks. Soome muinaslin-

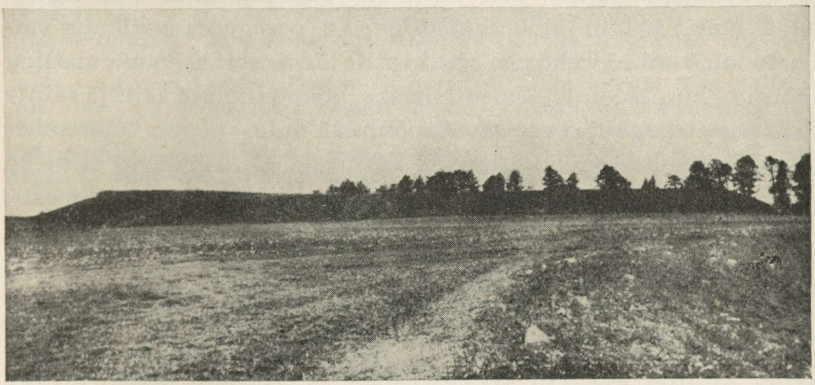

114. joon. Soontaga maalinn.
(Pildist. I. Manninen.)

nad ja osa Skandinaavia omi kujutavadki enesest ainult kõrgemaid mäeharju, kus võisid kaitsjad ründajaile edukalt vastu panna. Eesti võrdlemisi lausiku maapinnaehituse juures oli raske alati leida sääraseid eraldatud kõrgemaid kohti ning seetõttu tuli vahel linnus tervelt inimkätetöö varal kividest ja mullast ehitada, nagu see on enamasti toimunud saartel ja Loode-Eestis. Mägedel asuvad nn. „mägilinnused" seevastu leiduvad enamasti Ida- ning Kesk-Eestis.

Nagu juba eespool mainisime, on kõigi Eesti muinaslinnade valle või, kus need puudusid, linnusmäe pealmist platood piiranud palkidest püsttara või sein. Sein pidi olema nii kõrge (3 m ümber?), et sellest ei saadud ronimisabinõudeta üle; samuti pidi selle siseküljel umbes poolel kõrgusel asetsema mingi rõdu,

millel võisid seista linnuse kaitsjad. Jutustades võitlustest Eesti muinaslinnade ümber, kõneleb LH sageli kaitsjate tõusmisest „vallile", mis peakski tähendama nende asetumist sellisele poolvarjatud kaitserõdule. Viljandi linnamäge piiranud krooniku teatel koguni kahekordne puusein. Peab üldse arvama, et suuruselt ja ehituselt olid muistsed Eesti linnused üsna erinevad selle järgi, kas nad olid ainult ligema ümbruskonna, paari küla kantsiks, või kihelkonna, või koguni maakonna tähtsamaks linnuseks. Kahtlemata oli Eesti muinaslinnade hulgas ka sääraseid, mis oleksid nii oma suuruselt kui tugevuselt meiegi aja mõiste järgi olnud imponeerivad. Nii näit. on Varbola linna kiviringvall oma umb. 560 m ümbermõõduga ka praeguses seisundis väljastpoolt kuni 13 m kõrge. Kui vallil tõenäoselt asunud puuseina kõrgust hinnata umb. 3-meetriliseks, võime linnuse valli ja seinte omaaegset kogukõrgust arvata umb. 16 m-le. ½ km ümbermõõduga ja poolteisekümne meetri kõrgused kantsimüürid ei oleks väikesed koguni praegustegi, veel vähem siis muinasaegsete arusaamade kohaselt.

Iga linnuse vallil oli üks või paar väravakohta, nagu neid mainib ka LH-u kroonika. Linna õuele, seljaga vastu valli, olid ehitatud palkmajad, tõenäoselt ajutised elamud ja muud hooned. Linnuse keskõu, vahel kaetud kruusaga või prügitatud kividega, oli tavaliselt ehitistest vaba seks, et soodustada liikumist ning mahutada pelgutoodud karjasid ja muud vallasvara. Õuel asus sageli ka kaev; Valjala maalinnas see on säilinud meie päevini, olles varustatud korralikkude kiviraketega (vt. pilti allpool). Et linnuste piiramine ei kestnud muinasajal tavaliselt kaua, ei teinud vee ning toidu varumine suuri raskusi. Alles kui sakslased asusid pidama kavakindlat vallutussõda kestva linnuste piiramisega, kuuleme, et üks või teine linnus peab toidu- või veepuudusel alistuma. Otepää piiramisel eestlaste ja venelaste poolt 1217. a. tekkinud kantsis viibivail sakslasil nii suur loomatoidu puudus, et hobused söönud krooniku teate järgi üksteisel sabad ära.

Kuidas võitlus keenud muistse Eesti linnuste ümber ja eriti, mil viisil piiratavad end kaitsnud, selle kohta on meil võrdlemisi palju teateid juba sageli mainitud LH-u ajaraamatus.

Nende, meile ajalooliseltki huvitavate võitluste iseloomustamiseks toome kroonikast väljavõtte Viljandi kantsi piiramise kohta sakslaste,

lätlaste ja liivlaste väe poolt 1211. a.: „Aga nemad (eestlased) põlgasid Jumalat ja kristlaste nime üldse kuulmast, ähvardasid rohkem sõjaga, varustasid endid sakslaste sõjariistadega, mida olid esimeses kokkupõrkes kantsi väravas röövinud, hooplesid kantsi ülemisel äärel, valmistusid võitlusele ja pilkasid oma kisaga teotades sõjaväge... Liivlased ja lätlased täidavad kraavid kokkukantud puudega põhjast ääreni täis ja ajavad kaitsetorni sealt üle. Lätlased ühes ammuküttidega lähevad üles, surmavad kindluses paljusid noolte ja odadega, haavavad paljusid, ja äge lahing kestab viis päeva. Eestlased püüavad esimest puuhunnikut põlema süüdata, paisates sinna kantsist ratastel rohkesti tuld. Liivlased ja lätlased aga puistavad sinna lund ja jääd peale ning kustutavad selle. Rüütelvend Arnold, kes töötas seal ööd ja päevad, löödi lõpuks kiviga surnuks... Sakslased seavad masina üles, millega nad ööd ja päeva kive visates purustavad kindlustatud kohad ja tapavad kantsis inimesi ja loomi lugematul arvul, sest et eestlased polnud kunagi sellesarnast näinud ega oma maju sääraste hoopide vastu kindlustanud. Liivlased ühes lätlastega kõrgendavad puuhunniku kuivade puudega pihttarani. Eilard Dolenist ronib sinna üles. Temale lähevad sõjariistus sakslased järele, murravad tara maha, leiavad aga seestpoolt teise kindlustise, mida nad ei suuda maha kiskuda. Kantsis olijad kogunevad üles ja tõrjuvad kive ja puid visates sakslased tagasi, kes maha tulles panevad tule otsa ja süütavad kantsi põlema. Eestlased lõhuvad põlevad plangud ja põlemasüüdatud kindluse puuosad koost ja kisuvad laiali. Kui tuli kustutatud, parandavad nad järgmisel päeval kõik jälle ära ja ülejäänud kindlustavad endid jällegi kaitsmiseks.“ Kuuendal päeval annab linnus siiski haavatute rohkuse ja vee puuduse tõttu alla, kuid ilma et kantsi tegelikult sakslastele loovutataks.

Nagu võib järeldada esitatud kroonika katkest ja ka teisist objektiivseist andmeist, olid Eesti muinaslinnad oma aja kohta küllalt tugevad kindlustised. Ehituselt umbes samasugused olid muistsed linnused ka naabermaadel, liivlaste, lätlaste, kurelaste ja leedulaste juures. Skandinaavias ja Venemaal olid küll juba noorema raua-aja lõpu poole tekkinud pidevalt asustatud linnad erilise kaupmeeste ning käsitööliste kihiga, nagu ühiskondlik areng nendes maades üldse oli jõudnud XI—XII sajandiks Ida-Baltimaade omast mõnevõrra ette. Soome noorema raua-aja linnused seevastu olid Eesti omadega võrreldes vähem arenenud. Need olid, nagu on juba mainitud, peamiselt ainult ajutised pelgupaigad kõrgemail kaljudel või mäeseljandikel, eriliste suuremate kunstlikkude kaitsevarustisteta.

Nooremal raua-ajal kohati veel suhteliselt hõredalt asustatud Eestis polnud linnused muidugi mitte ühevõrra kättesaadavad kõigile küladele. Kõrvale tihedama rahvastikuga keskusist jäi küli ning küladerühmi, mis olid liiga väikesed või asetsesid liiga laialipillatult selleks, et endile ehitada linnust. Teatud piirkond pidi olema selleks küllalt tihedasti rahvastatud, et teostada palju tööd nõudvat linnuse ehitamist; ühtlasi oli ainult

niisugusel alal linnusest kasu, sest kaugel laiali asuvaist küladest ei jõutud vaenlase ilmudes enam põgeneda kantsi; neil oli palju praktilisem otsida peidupaika kustki metsast. Sellekohase näitena on väga õpetlik vaadelda olukorda Saaremaal (vrd. kaarti 73. joon.). Selle saare idapoolmik on mullastiku tingimusist olenevalt olnud alati metsavaene. Ja just selles lagedas osas on Saaremaa kõige tugevamad linnused Pöide, Valjala, Kaarma ja Kärla, metsases loodeosas, Kihelkonnal, Mustjalas ja Karjas aga on kantsid võrdlemisi nõrgad.

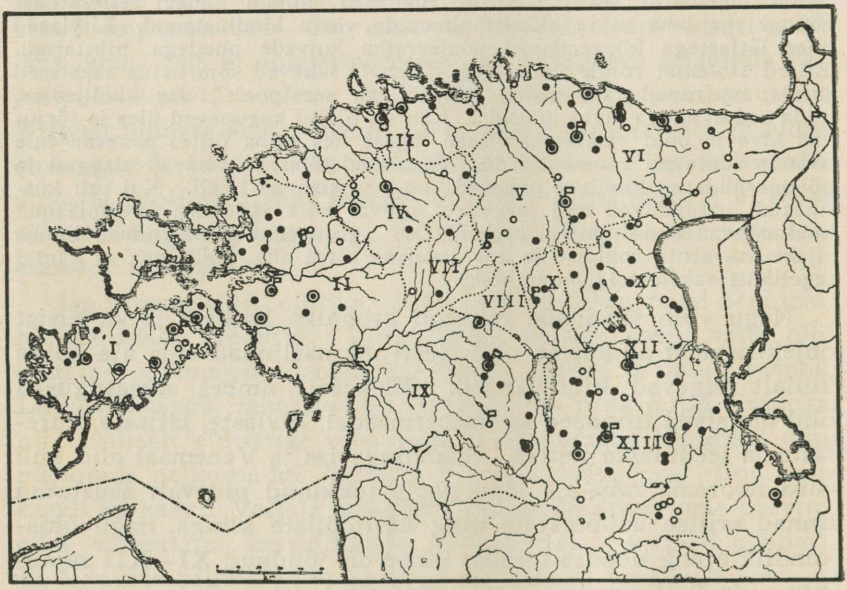

115. joon. Muinaslinnuste ja XIII sajandi losside levik Eestis. ● — kindel muinaslinnus; ○ — mittekindel muinaslinnus; ⊙ — suurem muinaslinnus; ⊏⊐ — XIII sajandi loss; ····· — muistsete maakondade piirid.

Ka rahvarikkasse, tugevate linnustega varustatud maaossa võis vaenlane mõnikord ilmuda nii ootamatult, et rahval polnud enam aega ega võimalust oma kantsidesse põgeneda. Seesuguse üllatava kallaletungi puhul jäid siis ka tugevaid kindlustisi omavate kihelkondade rahvale varuks „metsade pimedad peidupaigad", nagu ütleb kroonik. Tihe mets oli juba iseendast heaks varjukohaks, kuid enamasti oli põgenemise puhuks juba varemini valmis vaadatud erilised pelgupaigad, soo- ja raba-

saared, kaugemad ja raskestileitavad metsaosad või ka maa-alused koopad. Neisse põgeneti siis vaenlase eest, kui tee linnusesse oli ära lõigatud või kui sinna ei jõutud enam minna, ühes väärtuslikuma varandusega salateid mööda ja oodati seal hädaohu möödumist. Muidugi võis juhtuda, et vaenlane üles otsis ka metsades peidupaigad, sest nendesse pagemisel, eriti karjadega, oli raske kõiki jälgi kaotada. Nii jutustab LH sakslaste, lätlaste ja liivlaste sõjakäigust Harjumaale 1220. a.: „Liivlaste saak oli väga suur, sest nad olid harjulaste maa-alused koopad, millesse need alati põgenesid, sisse piiranud ja, suitsu ning tuld koobaste sissekäikudele tehes, ööd ja päeva suitsutades, neid kõiki lämmatanud, nii mehi kui naisi. Ja kui nad olid mõned suremas, mõned poolsurnult ja teised surnult koobastest välja kiskunud, tapsid nad need ära, võtsid teised vangi ja viisid ära kõik nende varanduse ja raha ja riided ja hulga saaki."

1925. a. kokkuvõetud andmeil tunneb rahvatraditsioon veel praegu Eestis ligi 80 vanaaegset pelgupaika, pelgukohta ja -koobast; muidugi on neid tegelikult olnud palju enam. Neist ulatub arvatavasti ainult osa, eeskätt suuremad pelgukoobastikud, vahenditult tagasi muinasaega, teine osa aga on olnud tarvitusel arvatavasti hiljemini, ajaloolise aja sõdades.

Ehkki seni oleme peatunud juba küllalt kaua muistsete eestlaste sõjanduse käsitelemisel, on meil siiski veel mainimata üks selle huvitavaid pooli, nimelt meie esivanemate *meriretked*. Seoses kaubandusolude kirjeldamisega oleme juba rõhutanud, et eestlased hakkasid XI ja eriti XII sajandil üha tihedamini retklema Läänemerel. Kaubandusliku aktiivsusega käib harilikult käsikäes ka sõjaline üritlikkus. Eestlaste soodus geograafiline asukoht võimaldas neil mitte üksnes ette võtta ootamatuid saagi- ja röövretki meretaguste naabrite juurde, vaid ka jõuga nõuda matti Läänemerelt läbisõitvailt võõrailt kaubalaevult, nagu seda eriti kaebavad vanad kroonikud. Nii mõnedki võõrad ehted ja toredusrelvad, mis on saadud Saaremaa noorema raua-aja leidude hulgast, pole sellele tugevate linnustega nagu sõjasilmadega kaetud saarele mitte tulnud rahuliku kaubanduse teed, vaid samahästi võõrsilt toodud sõjasaagina (vrd. väljavõtet LH-u kroonikast lk. 212/213).

Et Eesti ja naabermaade noorema raua-aja sõja- ja kaubalaevade ehituses oleks olnud suuremat vahet, pole usutav. Arvatavasti võidi üht ja sama laeva tarvitada kummakski otstarbeks. Kahjuks pole meil Eestis alal hoidunud ühtki kindlasti muinasaega kuuluvat veesõidukit, mispärast noorema raua-aja laevadestki me võime kõnelda peamiselt ainult paralleelide põhjal teiste maadega. Viikingiaegsete laevade jäänuseid on leitud kalmeist Skandinaavias ja Venemaal. Norras on mitmel korral leitud kalmeist koguni üsna hästi säilinud terveid laevu. Eestlaste üldise elutaseme, eriti just relvastuse olles kõnesoleval ajajärgul skandinaavlaste omaga mitmeti sarnase, võime arvata, et ka muistsete Eesti laevade ehitamisel olid olnud eeskujuks Skandinaavia viikingite alused.

Nagu näitavad leiud, polnud viikingilaevad eriti suured; tänapäeva mõiste järgi need olid pigemini tugevad paadid kui laevad (vt. 108. joon.). Ehitatud raudneetidega omavahel seotud tammeplankudest, olid viikingilaevad 20—30 m pikad, 5—6 m laiad ning võrdlemisi madalad. Laeva esitääv oli sagedasti varustatud kõrge dekoratiivse linnu- või loomapeaga, millel oli algeliselt võib-olla usundiline tähendus. Suuremail viikingilaevadel oli kinnine laevalagi ehk tekk. Edasi liikusid nad kas aerude või purje abil; neid tüüriti tagaosa paremale küljele (tüürpardale) kinnitatud suure mõlakujulise tüüri abil. Purjede kasustamine oli viikingiajal veel üsna puudulik, sest tolleaegseil laevadel olid ainult lihtsad nelinurksed raapurjed. Puri ise oli tavalisesti villane, mitte linane nagu tänapäeval, ja vähemalt skandinaavlasil see oli viikingiajal sageli värviline, koosnedes pikuti paari-kolme eri värvi kangalaidadest.

Kuigi tolle aja meresõit oli peamiselt rannikusõit, s. t. laevad püüdsid edasiliikumiseks enamasti valida vaiksemat saartevahelist sõiduteed või hoiduda ranna lähedale, on siiski just viikingiajal vastupidiselt varemale ja osalt ka hilisemale ajale julgetud sageli liikuda ulgumerelgi. Näit. ulatuvad viikingite retked X sajandil koguni üle ookeani Gröönimaale ja Põhja-Ameerika rannikule. Muide olid meredel ka sel ajal juba välja kujunenud erilised sagedamini käidavad laevateed. Nii on varaajalooliste allikate teatel Läänemerel meie kodumaa seisukohalt tähtsat osa etendanud tee Saaremaalt Ojamaale, teiseks tee

Põhja-Eesti rannikult, eriti Tallinna ja Osmussaare vahelt, Edela-Soome saarestikku ja sealt Ahvenamaa kaudu Rootsi.

Tagasi pöördudes muistsete Eesti laevade juurde, võime kaunis suure tõenäosusega öelda, et need sarnanesid eespool-kirjeldatud Skandinaavia viikingilaevadega. LH-u teadete järgi kuulus noorema raua-aja Eesti laevade meeskonda 20—40 meest. Laeva tegelik maht oli muidugi natuke suurem, sest ruumi pidi varutama ka kaasavõetava varustise ja toidumoona jaoks, samuti loodetavale sõjasaagile. Laevade ehitajaiks ja varustajaiks,

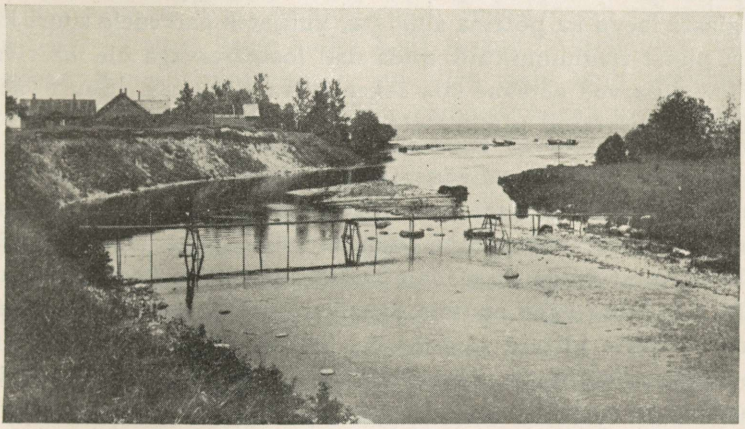

116. joon. Lüganuse Purtse jõesuu, muistne põhja-ranniku sadamapaik.
(Pildist. E. Witoff. E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

seega ka omanikeks olid arvatavasti sellekohased koondised, laevkonnad, millest on kõnet olnud juba eespool.

Saarlaste, läänlaste ja räväläste, s. o. suurema osa Eesti rannikumaakondade ühendatud laevastiku retke puhul Koiva jõele 1211. a. mainib LH, et see olnud vähemaid üksusi arvestamata 300 laeva suur. Harva mindi vist siiski välja nii suure sõjajõuga. Vähemail saagiretkil piisas ka juba kümmekonnast laevast, nagu seda mäletame saarlaste vastavaist sõitudest Skandinaaviasse (vrd. lk. 212). Sõjaretki laevadel korraldasid muistsed eestlased kõigepealt Läänemere rannikualadele, kuid need võisid suuremaid jõgesid mööda ulatuda ka kaunis kaugele sisemaale;

nii kuuleme, et Eesti laevad tungivad Salatsi jõe kaudu Astijärvele ja mööda Narvat Peipsile, käivad Koival, Väinal jm.

LH-u andmeil on suuremad Eesti laevastikud teostanud vahel koguni korrapärast piiramis- ja blokaadisõda. Nii näit. sulustavad saarlased 1215. a. Väina jõe suuet ning püüavad laevateed Riia alla sulgeda, uputades jõepõhja kividega täidetud vanu laevu ja eraldi selle jaoks ehitatud puuparvi. Samal viisil katsuvad saarlased 1215. a. sulgeda oma Uue sadama nimelise sadama sissekäiku, et vangistada sinna tormivarju joosnud 9 Riia laeva. Viimaksnimetatud merelahingus püüavad saarlased riiglaste laevu ka põlema süüdata, kuhjates parvedele suuri kuivast puust risuhunnikuid, mida nad loomarasvaga üle määrivad. Põlevad parved aetakse siis saksa laevade suunas. Suuri vaevu pääsevad riiglased ulgumerele.

Sakslaste ja üldse Läänemaade selleaegsete laevadega, kogidega, võrreldes olid eestlaste laevad palju vähemad, mispärast polnud avalik merelahing nende vahel õieti mõeldav. Nii vähe kui eestlased oma madalaist laevadest saksa kogidele juurde pääsesid, sama vähe suutsid sakslaste raskepärased laevad jälitada eestlaste kiireid sõidukeid. Tegelikult oli kumbki teise poolt merel võitmatu. Sakslased ei läinudki siis muistse Vabadusvõitluse ajal Saaremaad vallutama suvel, kui veed lahti olid ja nende suured laevad poleks saanud saarlaste vastuseisu tõttu kuski randuda, vaid südatalvel, kui saarlased oma sissekasvanud meremehe-uljust pidid varjama linnuste jäätunud vallide taga.

Vaimne kultuur: keel. Ka iga rahva elu ja kultuuri sõnastamisvahend — keel — käib sajandite ja aastatuhandete vältel koos selle rahva ja kultuuriga läbi pika arengutee. See maksab eestigi keele kohta, kui katsume pilku heita noorema raua-aja lõppjärgu, s. o. umbes 1200-ndate aastate eesti keele iseloomule. Kuid selline tagasivaatamine pole just kerge ega eksimatult kindel, sest eesti keele esimesed napid kirjalised mälestusjäänused kerkivad esile alles XIII saj. algul „Läti Henriku kroonikaga“ (sisaldab umb. 40 eestikeelset koha- ja isikunime, 5 üksiksõna ja 3 lühikest lauset) ning sama sajandi keskpaigast pärineva „Taani hindamise raamatuga“ (sisaldab üle 500 Põhja-Eesti kohanime). XII sajandi lõpu eesti keele ilme määramisel

tuleb peale nende ja mõnede veel hilisemate kirjaliste viibete kasustamise teotseda peamiselt oletamisi, püstitades oletusi praeguste eesti murrete ja ligemate sugukeelte (soome, liivi jt.) võrdleva uurimise põhjal.

XII sajandi lõpu eesti keelt ei saa kujutella ühtlase, killustumatu rahvakeelena. Iga tollest ajast tuntud maakond, hõimuala, moodustas ka keeleliselt teatava naabrusest eralduva terviku (Viru, Vaiga, Ugandi, Sakala, Saaremaa jne.) oma murdejoontega. Ajavahemikus XIII—XIX sajandini murdevahed muidugi veel hoogsalt süvenesid, kuid murrete algmed olid olemas juba muistsel Eesti iseseisvusajal. Seda tõestab väheselt ka juba THR Virumaa keele kohta XIII sajandil. Selle üha enam hargnema kippuva murretepere on alles meie umb. neljasajaaastane kirjakeel koolutanud ühise rahvustundega seotud eesti rahva keeleks, eesti keeleks. Lõuna-eesti (Setu, Võru, Lõuna-Tartu, Lõuna-Viljandi) ja põhja-eesti sügava murdevahe idud ulatuvad, nagu üldiselt arvatakse, juba koguni algsoome aega, esimestesse sajandeisse p. Kr. Suurema geograafilise ja administratiivse eralduse puhul oleks neist mõlemast murdest võinud kujuneda eri sugukeel, umbes nii, nagu Soome lahega eraldatuna on sugenenud eesti ja soome sõsarkeel.

Algsoome ajajärgust, mille keele kohta meil ülemal, lk. 121, on konstrueeritud näide, kuni käsiteldava XII saj. lõpuni, nii siis ligi tuhandeaastase vahemiku jooksul, oli eesti keel (õigemini selle äsjamainitud kaks peamurret) läbi teinud pika arengu teistest lähemaist sugukeelist eraldumise suunas.

Selle ajavahe jooksul toimunud häälikulistest muutustest mainitagu mõned põhja-eesti keelealalt, mis praeguse eesti ühiskeele seisukohalt võrdluseks sobivamad: *h*-hääliku kadu sõna lõpult (*hoonõh*→*hoonõ*, *terveh* → *terve* jne.); esimese ja teise silbi vahest kaugema *ht*-ühendi muutumine *tt*-ks (*t*-ks) või murdeti *st*- ks (*unohtan* → *unustan* või murd. *unetan*); samaasendilise *tk* muutumine *kk*-ks (*k*-ks; imperat. *viskakk-* ← *viskatk-*); rõhutuis silpides (2., 4. silp) diftongi *i*-osa kadu (*kultainõn* → *kultanõn* 'kuldne', *iloisa* → *ilosa* 'ilus'); 1. silbis teatavail juhtudel *o* muutus *õ*-ks (*olki* → *õlki* 'õlg' jm.); 1. silbi lõpul vokaali tekkimine juhtudel nagu *tõβras* → *tõuras*, *naγran* → *nairan* 'naeran' jt. XIII—XIX sajandini arenes keel ilmsesti veel kiiremas tempos. Kui arvestame selle viimase aja jooksul eesti keeles toimunud muutusi (millest XIII—XVI sajandini teostunud muutused enamasti jäävad oletuste najale, hilisemad aga juba peegelduvad vanemais eesti kirjakeele mälestusmärkides), siis, neid praegusele põhja-eestilisele keelele juurde arvates, saame umbkaudse pildi XII saj. lõpu keele olemusest. Silmitseme, mille poolest praegusele ühiskeelele aluseks olnud põhja-eesti keel umb. seitsme ja poole sajandi eest erines meieaegsest.

K a a s h ä ä l i k u t e alalt väärib kõigepealt esiletõstu, et praeguses keeles esinev nn. sulghäälikute astmevaheldus, mille tõttu *g, d, b, kk, tt, pp* teatavais tingimusis kaovad või teisenevad („nõrgenevad" või eelhäälikutega sarnastuvad), oli 1200. a. paiku veel algupärasemal, algsoome astmel: *andan* 'annan', *hambas* 'hammas', *kulδan**) 'kulla', *kiskon* 'kisun', *sõδassa* 'sõjas', *siγat* 'sead', *selγässä* 'seljas', *virkat* 'virgad', *kurtan* 'kurdan', *kulpilla* 'kulbil' jne. Helilisi kahekordseid kaashäälikuid *ll, nn, mm* esines asendeis, kus nad on hiljemini ühekordseks lühenenud: *jumalallõ, ?minullõ, kirjotammõ* — 'kirjutame', *toommõ* 'toome', *kõvõranni* 'kõverani' jne. Praegune astmevahelduses kaduv või teisenev *g, d, b* hääldus tugevamini, lähenedes nüüdsele *k-, t-, p*-le, nagu soome keeles praegugi (*lupa, teko, pata, kõrta* 'kord' jne.). Samasugune oli veel arvatavasti ka sõnalõpuline *-d* (*kalat*). Rohketes tuletussõnades ja verbivormides algsoomes leidunud sõnalõpuline *-k* oli tol ajal veel esindatud teatava kõrisõlmehäälikuga, mida praegugi tunneb võru ja setu murre (*kastõ'* 'kaste', *tulõ'* 'tule' jne.); hiljemini see kadus, jättes sõnu lõppu täishääliku. *h*-häälik oli kogu eesti keele alal sõna algul veel hääldatav (*hambas, hanki* 'hang') ja teda leidus sõna sees *n, l, r* järelgi, kust ta varsti kadus (*vanha, karhu, võlho* 'vana', karu', 'võlu, nõid'). Sõna lõpust hiljemini kadunud *-n* püsis veel kõigis sõnarühmades, kuhu ta oli algsoomest pärandatud (*kultanõn, õnnõton* 'õnnetu', omast. *kalan, võtin* 'võti', *tulδaksõn* 'tullakse', *tultiin* 'tuldi' jne.). Teatavate täishäälikute ees pärastpoole seaduspäraselt kaduma läinud *v* oli veel alal (*arvo* 'aru', *vävü* 'väi', *palvon* 'palun', *päivükkeinen* 'päike' jne.). Puudus kõikjal eesti keele alal veel peenendus ehk palatalisatsioon, mis *i-* ja *j-* hääliku ees hiljemini tekkis (*nal'i, käs'i, hal'jas* jne.).

T ä i s h ä ä l i k u t e alalgi oli XII saj. keelel rohkesti vanu erijooni. Püsis veel üldeestiliselt esialgne *e*-häälik 1. silbis *n-* ja *r*-hääliku ees praegusis sõnus nagu *pära, värav, hing, king, nina* jt. (nii siis: *perä, henki* jne.). Esines veel üldiselt *i*-lõpuline diftong praeguse *e*-lõpulise asemel juhtumeis nagu *koira* 'koer', *kaivo* 'kaev', *paila* 'pael', *nairan* jt. Tundmatud olid niisugused hilisemad põhjaeestilised diftongikujud nagu *pea, seadma,* murdelised *võeras, püidma* jt. — üldine oli veel *ää, öö, üü.* Kui 1. silbis leidus *o, õ, u, a,* (vahel) *i,* siis praeguse *e* asemel kaugemal sõnas oli *õ* (nagu nüüdki veel osalt Lõuna-Eestis ja Kihnu murdes): *tulõm(m)õ'* 'tuleme', *mõnõllõ* 'mõnele' jne. Nüüdse *u* asemel taamal sõnas osas juhtumeis esines *o* täpselt nagu praegu soomes: *ono, tenho* 'tänu', *palvon, kiskon, õnnõton* jt. Esimesest silbist kaugemal sõnas leidus tingimisi (kui 1. silbis *ä, e, ü, ö,* vahel *i*) *ä-* ja *ü*-häälikut (*pesä, elämään, tüdünen, kälü*), mis hiljemini muutus *a*-ks ja *i*-ks. Sõna lõppvokaal ja sisevokaal, mis hiljemini teatava seaduspärasusega peatselt kadusid (*kotti → kott, kanto → kand, jumala → jumal, võttanut → võtnud, võttimet→võtmed* jne.) olid veel alal, nagu osalt praeguses rahvaluulekeeleski. Esimesest silbist kaugemalgi sõnas leidus rohkesti eelmisil sajandeil tekkinud pikki täishäälikuid, mis lühenesid arvatavasti XIV—XV sajandil (*tootiin → toodi, metsään → metsa, hoonõõt → hooned* jne.). Selle lühenemisega ja ülalmainitud sise- ja lõppvokaalide kaoga käsikäes käis vist ühtlasi kolmanda, ülipika välte tekkimine täis- ja kaashäälikuil (*kõrvaan → kõrva , kailaa → kaela, metsii → metsi* jne.), mille asemel XII saj. keeles valitses veel umbes teise välte pikkus.

Ka v o r m i õ p e t u s l i k u l t erines kõnealuse ajajärgu eesti keel mitmeti praegusest. *i*-mitmus (vrd. *sulil, kanul, emile, isile* jne.) ja *i*-minevik (*ütlin, võtime* jne.) olid põhja-eesti rahvakeeles praegusest palju sagedamad. Käändeist oli üldtarvitusel vist küll veel olev (*poigana*) kääne, mis on nüüdses ühiskeeles vähe rahvapärane, ja praegusest enam

*) *γ, δ, β* märkide seletuseks vt. ülemal lk. 121.

tarvitati instruktiivi (*käsin* 'käsi', *selin* 'seli' jne.); seevastu *sse*-lõpulise sisseütleva tarvitus oli praegusest piiratum, vaevalt tunti *de*-list sisseütlevat (*keelde*-tüüpi), täiesti tundmatu oli (alles XVI—XVII sajandil väljakujunenud) kaasaütlev (*mehega*) ja *sid*-lõpp mitmuse osastavas (tüüp *kanasid*) puudus veel või alles hakkas kujunema. Superlatiiv, mis oli eesti rahvakeelest täiesti kadunud ja loodi hiljuti kirjakeelde soome eeskujul (*suurim* jne.), võis XII saj. lõpul veel vähemalt jäänuslikult esineda. Komparatiiv oli oletatavasti *mb*-tunnuseline (*paremb* jne.), nagu praegugi murdeis. Eitussõna *ei* (*ep*) asemel võis küll tarvitusel olla veel kõigis (või ainult osas?) isikuis pöördav eitusverb (näit. *en tulõ'* 'ma ei tule', *et tulõ'* 'sa ei tule' jne.), nagu praegu soomes ja jäänuslikult veel vanas eesti kirjakeeles XVI—XVII saj. Omandussuhteid väljendavad eriliited kõigele kolmele isikule, nagu need esinevad praegu soomes (*isäni* 'minu isa', *isäsi* 'sinu isa', *isänsä* 'tema isa') võisid

117. joon. Kääpad Põlva kihelkonna Arniko metsas.

XII saj. lõpul olla juba tarvitusest kadumas, kuid vaevalt olid hoopis taganenud praeguse eesti asesõnalise väljendusviisi eest. Oli olemas nüüdsele põhja-eesti rahvakeelele ja ühiskeelele võõras (lõuna-eestis ja rahvaluulekeeles küll veel vähe tuntud) *ne*-tunnuseline võimalikkusekõneviis, potentsiaal (*saanen* 'saan vahest, küllap ehk saan'). Seevastu meie nüüdne kaudne kõneviis (*tema tulevat* e. *tulla* jne.) võis muistse iseseisvusaja lõpul vahest olla alles tekkimas või ehk hoopis tundmata. Oli tuletusvõimelisi tuletuslõppe, mis nüüdses põhja-eesti rahvakeeles on võõrad või vähemalt haruldased, nagu näit. frekventatiivsufiks *-(sk)ele-* ja meelitussõnade sufiks *-ne(n)* (*hanine* 'hanekene' veel rahvaluulekeeleski). Teiselt poolt aga näit. nüüdne adjektiivide *lik*-sufiks oli hoopis piiratumal määral tarvitatav (tüüp *petlik*), puudus ka vahest veel vene keelest laenatud *nik*-sufiks (*kirjanik*-tüüpi sõnus).

Sõnavaralt käsiteldava ajastu keel on mõnevõrra kehvem, sest puudusid XIII—XX sajandini keelde tulvanud alamsaksa, saksa, vene (eriti kagu- ja kirde-eestis), läti (peamiselt lõuna-eestis) ja rootsi (loode-eestis) laensõnad, rääkimatagi praeguse kultuurkeele lugematuist võõrsõnust. Neist laensõnust, nagu ikka keelelisel laenamisel, tuli tunduv osa uute ennetundmata või tehniliselt täienenud kultuurmõistete nimedena, seega nad tähistasid naabreilt saadud kultuurilisi lisa-

varu, mille võrra oli XII sajand järgnevaist sajandeist kehvem (näit. *kapp, trepp, korsten, pliiats, päts* jm.). Kuid oli ka rohkesti laene, mis võeti vastu mingis peenutsemis- või moetuhinas omade väljendusvõimeliste keelendite kõrvale või asemele (*kink — ande, pruut — mõrsja, härra — isanda, preili — neiu, troost — lohutuse* asemele jm.) ja ilma milledeta XII sajandi rahvakeel oli nüüdsest moraalselt üle.

Omaaegse kitsahaardelisema kultuurisisu sõnastamiseks oli XII saj. eesti keel kindlasti rikkalikult varustatud. Koos muistse kultuuri kaoga on järgnenud sajandite jooksul kahtlemata unarule jäänud rohkesti vastavat keelelistki vara, osale sõnavarast on taas vastne aeg andnud uue ajakohase tähendusliku sisu sõnade tähenduste muutumise teel. Eriti viimased sajandid on toonud eesti keelde palju rahvusvahelisi kõnekäände ja tõlgeväljendeid, millede asemel XII saj. lõpu eestlane loodusele lähedamana ja kitsasse koduringi kiindunumana tarvitas vastavat kodust, ürgset keelepärandit. Üldise kultuuriavardumisega käsikäes on sõnadesidestus lauseski kahtlemata tolleaegsega võrreldes läinud sajand-sajandilt komplitseeritumaks. Soome keele ja idapoolsete sugukeeltega võrrelduna on eesti keel rohkete võõrmõjude tõmbetuultes viimaseil sajandeil eriti tugevasti lääne-euroopastanud just ka oma nn. sisemiselt keelevormilt, tehes selle keele kandja rahva, nagu on väidetud, üheks kõige lääne-euroopalisema mentaliteediga läänemeresoome rahvaks. Tuletagem meelde kas või näit. postpositsioonide tarvituse tõusu muinaseestiliste käändeväljendite arvel (nagu näit. väljend *laua peale* pro *lauale*). Muinaseestlaste keel oli sisemiselt palju iseseisvam, samuti nagu see rahvas oli poliitiliselt iseseisvam kui tema järglased pikil orjastussajandeil.

Kokku võttes võib muistse iseseisvusaja lõpu eesti keele kohta väita, et ta oli praegusega võrreldes ehituselt hoopis arhailisem, vähem „kulunud", tuletades keelendite pikemusega ja muuga mitmeti meelde arenguldasa konservatiivsemat, algsoome lähtekeele kujule lähedamat soome sõsarkeelt. Ja võõrmõjude suhtes oli ta praegusest palju puhtam. Eesti keel on viimase seitsme ja poole sajandi kestel oma ida- ja põhjapoolsete sugulastega võrreldes väga tugevasti muutunud. Selle nähtuse üheks põhjuseks on peetud eestlaste tihedaid kultuurilisi mõjuannuseid indoeuroopa naaberrahvailt. Mõnelt poolt on ka arvatud, et eesti rahva võrdlemisi suur tõuline segatus ja

vastav mentaliteedi liikuvus on keelegi kiire muutuvuse üheks teguriks. Kõige enam aga tuleb meie keele pärastiseseisvusaegse muutumise ja murdeiks killustumise soodustajana arvestada vist küll koduseid eeldusi: keelelist ühtlustumist ja tasandumist oli takistamas järgnenud sajandeil rahva äärmiselt piiratud liikumisvabadus ning eri asustusühikute (vallad, kihelkonnad) omaettene suletus.

Tekstinäide oletatavast põhjaeesti keele kujust XII sajandi paiku[1]).

Oli mehel(l)ä kurja nainõn, ken sõimas(i) ni(i)nkä (k, p, t nüüdseist veidi nõrgemad!) *kiros(i) hoommikosta õhtooni' ni(i)nkä peksi meestä. Mees kandatti aiγastaiγan, kandatti tõisõγi', kolmandõlla tappi naisõsa' salaan. Matti mahan, tuli kalmolta kerkeen sütämen kaasa takasin ni(i)nkä heitti makaamaan. Süδanööl(l)ä mees kuuli koputusta akkunallõn. Avaap(i) silmät ni(i)nkä valattap(i) väljään: heleδällä kuuvalol(l)a nainõn seisäp(i) akkunan takana lumõnhangõs(s)a paljaan jalon — tahtap(i) tupaan.*

Sama praeguses keeles:

Oli mehel kuri naine, kes sõimas ning kirus hommikust õhtuni ning peksis meest. Mees kannatas aasta, kannatas teisegi, kolmandal tappis oma naise (naisesa) salaja. Mattis maha, tuli kalmult kerge südamega tagasi ning heitis magama. Südaööl mees kuulis koputust aknale. Avab silmad ning vaatab välja: heledal kuuvalgel naine seisab akna taga lumehanges palju jalu — tahab tuppa.

Usund. Soome-ugrilaste animistliku elukäsituse põhijooned, nagu neist on lähemalt kõneldud juba eespool (vt. lk. 53 jj. ning 115 jj.) olid edasi maksvusel eestlaste usundis ka nooremal raua-ajal. Esivanemate austamine surnutekultuse näol ja loodusjõudude ning -hingede, haldjate teenimine olid tähtsamaiks lähtekohtadeks sellele esiisadelt põlvnevale elukäsitusele. Kuid teiselt poolt sisaldab muistne eesti usk nooremal raua-ajal ka uusi, võib-olla osalt võõramõjulisi jooni. Endiste mitmepalgeliste hingede asemele või õigemini nende kõrvale on tek-

[1]) A. Kivikas, „Miniatüürid", lk. 28, mõnede muudatustega.

kinud nüüd ka juba jumaluse mõiste universaalsemas ning ühtlasi konkreetsemas tähenduses kui üksik loodus- või surnu-hing. LH mainib oma kroonikas viiel korral eestlaste *Tarapita*-nimelist jumalat. See on ainus mütoloogiline kuju, millest kroonik Balti rahvaste muinasusu riivamisel meile natuke enam kõneleb, muidu ta räägib harilikult eestlaste, liivlaste, kurelaste ja teiste veel ristimata rahvaste jumalaist ainult mitmuses. Tarapita pidi siis omama muistses eesti usundis seevõrra esindava asendi, et ta võõrale mungale, kes oli ristiusu mõjul harjunud ainujumaluse mõistega, jäi meelde. Jutustades Virumaa kristianiseerimisest, kirjeldab LH mäge, kus „oli ümberkaudse rahva ütluse järgi sündinud saarlaste suur jumal, kelle nimeks on *Tharapita* ja kust kohast tema olevat lennanud Saaremaale". Me näeme, et samuti rahvasuu, millele LH ilmselt toetub oma jutustuses, tundis Tarapitat kui saarlaste suurt jumalat (*magnum deum*), olgu et traditsioon sõnaga „suur" tahtis kas ära tähendada Tarapita eriasendit Saaremaa teiste jumaluste hulgas (vrd. LH 30:5) või ka iseloomustada selle jumala erilist vägevust. Teiselt poolt näitab katke tekst, et Tarapitat tunti ka Virumaal.

Tarapitat on ühendusse seatud skandinaavlaste piksejumala Thor'iga. See muistsete eestlaste jumala võimalik juurdumine meie läänepoolsete naabermaade muinasusust aitaks siis ka selgitada tema omaaegset nähtavasti suuremat populaarsust Saaremaal, Skandinaaviale kõige lähemas Eesti maakonnas. Kas peale Tarapita tundis eestlaste usund veel teisi isikulisi pärisnimelisi jumalaid, me ei tea, igatahes pole meie hilisem rahvatraditsioon säilitanud teateid nende kohta.

Muistsed eestlased ei uskunud üksnes abstraheeritud, nägematuisse hingedesse ja haldjaisse, vaid vormisid oma jumalad ka konkreetselt kujudeks. Virulaste pühal Hiiemäel ütleb Läti Henrik seisnud jumalakujusid, samuti kõneleb ta Tarapita puust kujust Muhu linnuses. Kujud asendasid teataval määral jumalusi endid; need polnud ainult sümbolid, nagu jumalapildid ristiusus tänapäeval, vaid kujudes uskusid muistsed eestlased peituvat ka jumala üleloomulikku jõudu. Arvamine, et teatava elusolendi vaimsed ja kehalised omadused kanduvad üle ka selle kujutisele, skulptuurile, vastupeegeldisele, on

juba igivana. Selle isaisadelt päritud usu alusel arvasid ka muistsed eestlased jumalakujusid omamoodi elavat, nii et nad usklikena imestasid, kui kujude maharaiumisel neist ei voolanud verd.

Enamasti igal muistsel Eesti külal või külade rühmal oli oma püha *hiis*, eraldatud, puutumata metsasalu, sagedasti võib-olla aiaga piiratud. Peale jumalakujude seisid hiites ka ohvrikivid, ohvripuud, siin toimetati ühiskondlikke palvetamisi ja siin käis igaüks isiklikult omi jumalaid kummardamas. Läti

118. joon. Hiiekoht Karja khk. Metsasääre kl. lähedal. (Pildist. F. Linnus-Leinbock. E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

Henrik mainib peale hiiemäe Virumaal ka üht „püha salu" (*sanctam silvam*) Järvamaal Kareda küla all. Eestlaste hiite ning pühade puude hävitamisest Orduajal ja hiljemini kõnelevad mitmed ürikud. Veel tänapäeval tuntakse üle maa arvukaid „hiie"-nimelisi kohti, metsasalku, mägesid ja soosaari (vt. 118. joon.). Osa neist võib ka asetseda muinasaegsete hiite paikadel, pärandades niimoodi muistset traditsiooni meie päevini.

Juba varemal raua-ajal germaani rahvaste mõjustusel meie kodumaal levinud *haldjate*-kaitsevaimude kultus (vrd. lk. 119) püsis, vahepeal võib-olla koguni täienedes, maksvusel ka eestlaste noorema raua-aja usundis. Usk kaitsevaimudesse — haldjaisse ja nendega koos erijõudu omavaisse pühadesse puu-

desse, kividesse, vetesse, on meie rahva seas üldse elanud visalt ja kaua. 1921. a. leidus veel Hanila kihelkonnas Virtsu lähedal heinamaal ohvrikivi, mille keskel olevasse lohku toodi ohvriande, nartsudes soola, leivakoorukesi jm. (126. joon.). 123. joon. edasiantud kujutis ohvrikivist Saaremaalt Valjala kihelkonnast pärineb 1927. a. Sellelt suurelt „nõiakivilt" on rahvas käinud abi otsimas mitmesuguste nahahaiguste vastu. Kivile on toodud pudeliga vett, valatud see kivil olevasse lohku ja löödud pudel seepeale puruks. Vette on heidetud andi, mõni münt või raudasi, seejärel on pestud veega haigeid kohti ja rutatud siis tagasi vaatamata koju. Kivil on näha pudeli- ja portselanasjade kilde, münte, poolikuid hoburaudu, vikatitükke jne. Kivi ümbritsevate sarapuupõõsaste külge on seotud valge linase riide ribasid.

Erilise liigi pühi kive moodustavad lohkudega ohvrikivid, mida leidub üle maa üsna rohkesti ja millest üks tuntumaid asetseb Tartus Toomimäel. Need on raudkivid, mille pinnal leidub sagedasti sinna kunstlikult sisse uuristatud lameda, kausikesetaolise põhjaga lohke ning lohukesi (vt. 126. joon.). Neil lohkudel arvatakse algeliselt olnud maagiline tähendus; hiljemini võisid nad teenida ka praktilist ülesannet, olla ohverandide sobivaks panipaigaks. Ka hiie- ehk ohvripuid (122. joon.) tunneb rahvatraditsioon praegu veel arvukalt üle maa. Hiiepuudeks, kui arvestada olemasolevaid andmeid, on kõige sagedamini olnud lehtpuud — pärn, tamm, pihlakas jt. —, harvemalt okaspuud, kõigepealt mänd, edasi ka kadakas. Need pühaks peetud puud kas oma suuruselt või kasvu iseärasuselt erinesid harilikult ümbruskonna sama liiki teisist puist. Hiiepuude ja -kivide kõrval tuntakse Eestis üldiselt ka „hiie-" ehk „ohvriallikaid" (124. joon.), enamasti veel igas kihelkonnas mitut. „Pühaks" peeti peale allikate nähtavasti vahel ka suuremaid veekogusid: jõgesid, järvi, mereranniku teatavaid osi; nii on omal ajal pühaks peetud Pühajõge Virumaal, samanimelist jõge Lõuna-Eestis, Pühajärve Lõuna-Tartumaal jt.

Meie päevini tuntud hiiepuudest, -kividest ja -allikaist ei tarvitse mitte kõik tagasi ulatuda muinasaega, vaid võivad, eriti puud, pühaks peetud olla ka alles hiljemini. Vana, muinasaega küündiv on kõigepealt nende looduslikkude esemete austamise

119. joon. Tšeremissid palvetamas.
(U. Holmberg'i järgi.)

120. joon. Ostjakid ohverdavad kalaõnne saavutamiseks jõesaarel elavale jumalusele, nn. „silmatumale mehele". (K. F. Karjalainen'i järgi.)

121. joon. Kivikalme Põltsamaa khk. Sulustvere kl. Viksi tl. põllul. (Pildist. A. Tiitsmaa.)

122. joon. Püha tamm Muhu Võlla as. maal. (Pildist. J. Pääsuke. E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

traditsioon. Ainult lohkudega ohvrikivid on tõenäoselt vanad ning pärinevad osalt võib-olla juba keskmiselt või koguni rooma raua-ajalt.

Möödunud sajandeil, nagu me teame ajaloolisist allikaist ning rahvapärimusist, on käidud pühade puude, kivide ja allikate juures otsimas karja- ning viljasaagiõnne, eeskätt aga end arstimas tõbedest; hiieallikast toodud vesi näit. parandas silma- kui ka nahahaigusi ja paiseid; haavad paranesid, kui

123. joon. Ohvrikivi Võhksa kl. lähedal Valjala khk. Kivil katkilöödud veepudeli põhi ja metallist ohvriannid, kivi ümber põõsaste okstes linased ribad. (H. Moora pildist. järgi.)

nendega kokku puutunud riideriba pandi hiiepuu külge lehvima. Sarnased või osalt samad kujutelmad olid nende pühamutega seotud ka muinasajal.

Nagu kaasinimese heasoovlikkust aitasid ülal pidada lahkus ja kingid, nii pehmendasid jumalate südant ka palumised ning ohvriannid. Künni-, külvi-, jahi- ja kalaretke, samuti sõjakäigu puhul võis loota jumalate kaasabile, neile ande tuues. Ohverdamisel oli muinasajal kahtlemata palju laialdasem tähendus kui jäänusliku nähtusena hilisemail aegadel. See oli konkreetseks abinõuks astuda üleloomulikkude jõududega otsesesse ühendusse, teataval määral leppevahekorda. Oma osa

uudseviljast, karjasaadustest ja metsasaagist said kodujumalad, põllu- ning metshaldjad. Neile ohverdati küll toas, laudas kui ka mitmesugustel „ahikotustel“. Sõjaõnne ning ühiskond-

124. joon. Hiieallikas Laiuse mäel.
Ülal ristiga märgitud allika asukoht, all allikas lähivaates.

liku hüvangu taotelemisel ohverdati ühiselt hiite suurile jumalaile. Erilisil juhtumeil on Muinas-Eestis veel tarvitusel olnud inimohvergi, igatahes kavatsesid ugalased kord tuua preest-

rit oma jumalaile ohvriks (LH 26:7). Liivlastest teab LH, et nad ohverdanud vangilangenud sakslasi. Tavaliselt ohverdati hiites jumalaile anniks peale juba mainitud põllu-, karja- ja metsasaagi ka koduloomi, veiseid, kitsi. Liivlased on ohverdanud koeri.

Perekonnas ning suurperekonnas oli ohvritoimingute täitjaks tavaliselt perekonnapea, s. t. perekonna vanim meesliige. Suuremaid ühiseid palvetamisi hiites juhtisid targad ehk tundijad. Viimased olid vist enamasti pärit vanemate hulgast, sest peale suurema mõjuvõimu oli vanemail tavaliselt ka enam elukogemusi ning teadmusi, mis laseb end hästi ühendada rahva

125. joon. Lümanda kalmeväli Saaremaal.

hulgast tõusnud „targa" nimetusega. Et Muinas-Eesti targad oleksid moodustanud omaette-seisuse, pole usutav, sest Läti Henrik erilisi preestreid eestlaste juures ei maini.

Muistne eesti tundija polnud üksnes passiivne vahendaja inimese ja jumalate vahel, vaid sageli ka aktiivne nõuandja, ennustaja, inimene suurema hingejõuga, nõid positiivses mõttes.

Muinas-Eesti ohverdamised olid paiguti arvatavasti üsna suurejoonelised. Püha paika, hiide, teatavail tähtpäevil kogunenud rahvahulk võttis osa mitte üksnes ohvritalitusest, vaid ka sellega ühenduses olevast ohvripeost. Veel hilisemgi rahvatraditsioon on meil säilitanud teateid ühistest ohverdamistest. Eesti keeles püsinud vana jooginimetus „kahi" tähendas algupäraselt vist ohvripidude jaoks valmistatud õlut.

Muistse eesti usundi teine tähtis poolus, esivanemate ja surnute austamine, oli veel enam kui hiitega seotud matmispaikade enestega, k a l m e t e g a. Kalmed olid, nagu seda mäletame juba ülalpoolöeldust, esivanemate hingede tegelikuks asukohaks. Nii sõduri, vanema kui perenaise elu ei lõppenud maiste askeldustega, vaid see tuli sama reaalselt ja füüsiliselt edasi elada ka nägematus maailmas. Eluviis ei muutunud mitte nii palju kui väline vorm. Sõdur tarvitas hauataguses eluski oma harjunud ja äraproovitud relvi, sepp vasarat ja valamisvorme, kaupmees kaalusid, perenaine nõelakoda ja nuga. Kõiki neid ja palju teisi esemeid, mida leitakse praegu eesti noorema raua-aja kalmeist, pidid siis järelejäänud omaksed surnule koos rõivaste ning ehetega kalmesse kaasa panema.

Surnud maeti Eestis nooremal raua-ajal, nagu see oli olnud siin kombeks juba ammu vareminigi, nii p õ l e t a t u l t kui ka p õ l e t a m a t a. Mõlemad matmisviisid esinesid kõrvuti üle maa, kusjuures põletamata matmine näib ajajärgu lõpu poole saavat enam valitsevaks. Kalmekujude hulgas leiame ka nooremal raua-ajal veel vanemailt ajastuilt pärandunud k i v i k a l m e t, kuid selle kõrval on tulnud tarvitusele uusigi, osalt piiratud levikuga kalmeliike.

Mitmel pool meie maal on nooremal raua-ajal otse edasi maetud vanema ja keskmise raua-aja kivikalmeisse. Noorema raua-aja kollektiivsed kivikalmed sarnanevad väliselt üldiselt eelmiste aegade omadega. Need on kividest ja mullast koosnevad, umb. 50 cm üle maapinna ulatuvad lamedad vared (121. joon.). Kohati on kivikalmed-vared olnud kaevatud ka maa sisse, nii et nad selle välispinnal pea üldse pole eraldatavad.

Saartel ja Lääne-Eestis olid nooremal raua-ajal tarvitusel teissugused kivikalmed. Need, sageli üksikkalmed, on madalad, 5—6 m läbimõõdus ümmarikud paekivi-vared. Peaaegu eranditult leidub neid kivikalmeid rühmade kaupa; nad moodustavad Lääne-Eesti kadakastel karjamaadel tihti suuri kalmevälju (125. joon.). Mõlemat liiki eespoolkirjeldatud kivikalmed sisaldavad enamasti põletatud luid, kuid nii mandril kui saaril on neisse vahel maetud surnuid ka põletamata.

Kõrvuti kivikalmetega on Eestis nooremal raua-ajal esinenud üle maa nn. laibakalmeid — maa-aluseid, välismärgita

haudu, kuhu surnud on maetud eranditult põletamata. Laibakalmeis on leiud tavaliselt paremini alal hoidunud kui kivikalmeis, sest viimastes on panused tihti tulest rikutud (nimelt laiba põletamisel) või tahtlikult katki murtud. Laibahaudu, nagu mäletame eelnevast, polnud meie kodumaal tuntud enam pronksiajast peale. Mis mõjustusel need nüüd, ligi kaks aastatuhat hiljemini, uuesti tarvitusele tulid, me ei tea, kuid väga võimalik, et mõõduandev on siin olnud meie lõunapoolsete naab-

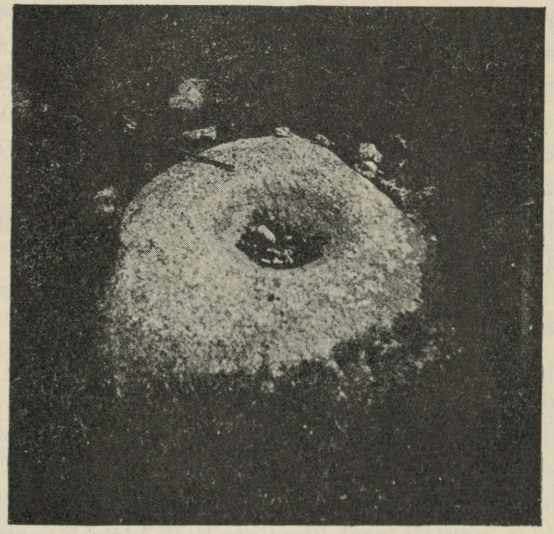

126. joon. Lohuga ohvrikivi Virtsus Hanila khk.

rite, balti rahvaste eeskuju, kelle juures laibakalmed valitsesid juba varemast raua-ajast peale.

Ida- ja eriti Kagu-Eestile on nooremal raua-ajal iseloomulikud liivast ehitatud kuhelikutaolised kääpad (117. joon.). Tavaliselt asetsevad need paari- kuni paarikümnekaupa rühmiti koos. Vanemad kääpad, kujult tihti piklikud, ulatuvad osalt juba keskmisse raua-aega tagasi. Neisse on surnud maetud põletatult. Hilisemais ümmarikes, kuhelikutaolisis kääpais on surnud enamasti maetud põletamata, kääpa alla maapinda kaevatud hauda. Maetu oli sagedasti asetatud puukirstu. Setumaal esineb eespoolkirjeldatuile lisaks muinasaja lõppossa ja kesk-

aega kuuluvaid kääpaid, mis on võrdlemisi madalad ja piiratud kiviringiga. Kääpad on peale Kagu- ja Ida-Eesti levinud ka liivlaste, vadjalaste ja Laadoga kaguranniku soome sugu hõimude juures, kus nad on igalpool, nagu meilgi, tarvitusele tulnud slaavlaste eeskujul.

Mida silmapaistvam ja jõukam oli elust lahkunu, seda suuremad olid matused, seda rikkamad ning mitmekesisemad panused sai ta kalmesse kaasa, seda suurepärasemad olid matuste puhul peetavad peied, mida „joomapidudena" mainib ka Läti Henrik (LH 12:6). Peiedest on sagedasti jälgi kalmeski toidujäänuste, savinõukildude, süte jm. näol. Eriti sagedasti leidub neid jäänuseid kääbaste sees hauast kõrgemal, mis näib tõendavat, et peiesid on peetud pooliti kinniaetud haual enesel. Me teame setudel veel praegugi olevat pruugiks peiedepidustusi pidada kinniaetud haua ääres.

Usk valitses meie esivanemate muistses põlves oma mitmesuguste kujutelmadega mitte üksnes surnuteriiki ja iga üksikinimese isiklikku elu, vaid määras ka kogu rahva ühised toimingud ja ettevõtted.

Jumalate käest küsivad saarlased arbumise kaudu nõu, kelle vastu vaenlastest sõjaretke üritada; jumalailt tahavad eestlased enne lahingut võitlusõnne teada saada, tähele pannes, kas tapetud ohvriloomad langevad õnne tähendavale paremale või paha ennustavale vasemale küljele; sakslaste jälgimise jätavad harjulased 1216. a. pooleli, sest jumalate liisk langeb vastalisele poolele. Jumalailt päriti ühel või teisel teel liisu läbi otsust ka kohtumõistmisel, kui muidu ei saadud õigust teada. Koguni ohvri valik jäetakse tähtsamail kordadel liisu läbi jumalate eneste otsustada. Nii asetavad 1223. a., pärast Tartu kantsi uuesti eestlaste kätte langemist ugalased preestri rasvase härja selga ja pärivad jumalailt liisu abil, kas neile ohverdada mees või härg. Liisk langeb sedakorda härjale. Sakalased söövad 1223. a. mässu ajal taani foogti südame, et saada sama tugevaks kui taanlased — pidi ju süda igivana uskumuse järgi sisaldama inimese hingejõudu (vrd. lk. 53 ja 54).

Me võisime siin mainida ainult üksikuid kombeid, mida on vara-ajaloolised allikad meile eesti muinasajast säilitanud; kõiki teisi loendamatuid käske ja keeldusid, millega oli muistne

eesti ühiskondlik ning isiklik elu tihedalt läbi põimitud, võime teataval määral ainult aimata.

Missugune oli muinaseestlaste maailmavaade, „mentaliteet", kõnealusel ajajärgul, ka selle kohta on meil vähe otseseid andmeid. Me võime seda küsimust ainult riivata, silmas pidades noorema raua-aja üldist miljööd ja eestlaste suhet sellega. Soome-ugrilaste, nagu väidetud, üldiselt passiivne, leplik ellusuhtumine näib olnud mitteomane ja koguni võõras noorema raua-aja eestlasile. Juba kaks aastakümmet kestnud verine Vabadusvõitlus annab muistsete eestlaste vaimsusest teissuguse tunnistuse. „Eestlased käivad ikka veel sirge kaelaga," kaebab Läti Henrik, peale seda kui rea aastate jooksul on nendega löödud kurnavaid lahinguid. Eestlaste elukäsitus, niipalju kui sellest kõneleb nende omaaegne käitumine ning tegevus, on olnud silmapaistvalt aktiivne ning edasipürgiv. XIII sajandi alguseks on meie esivanemad neid väheseid Ida-Balti rahvaid, kes on täielikult säilitanud nii oma poliitilise kui ka kultuurilise iseseisvuse. Perioodiliselt uuenduvat võitlust ülivõimsate naabrite, skandinaavlaste ja venelaste vastu poleks saanud kaua ülal pidada oma saatusega leppiva ja passiivse rahva elukäsitus, vaid seda on kahtlemata kandnud endajulge ja oma aja raamis kultuuriküpse rahva ellusuhtumine ja maailmavaade.

Muistse vabaduspõlve eestlasi, nende isiksust ja vaimsust ei saa meie endile õieti kujutella, kui meil püsib vana ajana silmade ees halli suitsutare lävepakus seisev läinud sajandite väsinud, kibestunud ning vaimselt allasurutud eesti talupoeg. Meie esivanemad jõudsid selle kurva tasemeni õieti alles võõra poliitilise ja kultuurilise eestkostmise all. Muistsete vabaduspäevade eestlane oli Läänemere ranniku vaba, üritlik ning loomevõimeline kodanik, nagu vastukaja sellest koguni võistlejate ning vaenlaste suust ulatub meie päevini.

Välispoliitilised olud ajastu esimesel poolel. Nooremal rauaajal, rohkem selle teisel poolel, eriti aga selle lõpul hakkab esinema Euroopa põhjamaade mineviku kohta järk-järgult ikka tihenevalt uus liik ajaloolisi andmeid, nimelt üleskirjutatud märkmeid, käsitlusi ja ka ürikulist ainest. Vastavalt sellele tõusevad need maad, mille senise mineviku tummadeks tunnistajaiks olid eeskätt omaaegsete inimpõlvede elu ja kätetöö asjalised esemed,

ajaloolisse valgusse. Lõpeb esiajalooline aeg, algab ajalooline, kus lõpuks ülekaalukaks ajaloo-allikaks saab kiri.

Nagu mujalgi Põhja-Euroopas, toimub ka Baltimail see „üleminek" ajaloolisse aega ühenduses nende maade kokkupuudetega ristiusulise maailmaga, eriti aga ristiusu levitamisega, rooma- või ka kreeka-katoliku kiriku ekspansiooni taotluste ja saavutustega. Ses mõttes ajalooline aeg meie kodumaal algab alles XIII sajandi esimese aastakümnega. Siitpeale on meil tihedamalt andmeid ka meie maa ja rahva poliitiliste olude arengust. Kuni selle ajani on meie teadmised ses suhtes väga katkendlikud, juhuslikud ja ebakindlad. Peamiselt võimaldavad nad teatavat pilti meie kodumaa välispoliitilise olundi kujunemisest.

Sel puhul tulevad kõigepealt arvesse need põhinähtused ja muutused meie lähemate ja kaugemate, nii maa- kui merepoolsete naaberrahvaste juures, mis omasid kalduvusi mõjustada ka meie maa poliitilist saatust nii või teisiti ja mille kohta meil on rohkem andmeid. Meie kodumaa geopoliitilise asendi tõttu, mida on läbikäimise lävena lääne ja ida vahel eespool küllaldaselt iseloomustatud, väärivad käsiteldaval ajastul tähelepanu aktiivsete välispoliitiliste teguritena kõigepealt Skandinaavia ja idas kindlamalt kujunema hakkav Vene riiklus.

Selle ajastu algupoole sisustavamaks ja haaravamaks nähtuseks, mis andis ka välispoliitilisi tagajärgi, olid Skandinaaviamailt lähtuvad v i i k i n g i r e t k e d, mille järgi on kogu ajajärku hakatud nimetama viikingiajaks (vt. lk. 140). Need retked, mille algus ulatub üsna kaugele minevikku, hakkavad tihenema ja oma ajaloolises osatähtsuses tõusma eriti VIII sajandi lõpul, jätkudes XI saj. keskpaigani, kestes seega umbes veerand tuhat aastat.

Nende retkede olulisemaks ja kandvamaks põhjuseks oli ülerahvastus lähtemaades. Väheviljakas pinnas põhjamaa karmis kliimas ei suutnud valitsevate põllunduslikkude tootmisviiside juures toita rahvastiku suure sigivuse loomulikku juurdekasvu. Sellest tekkinud „ülejäägid" otsisid elatist retklemisest. Aga mõjumas oli teisigi tegureid. Juba kogu rahva meelsus ja maailmavaade, mis olid kujunenud pikkadel rannikualadel vahenditus kokkupuutumises merega, soodustas ja kasvatas seiklus-

himu ja retklemistuju avarail veeväljadel ja laias maailmas. Mõjuta ei jäänud ka kehtivad pärilustavad, mille järgi ainupärijaks oli vanem poeg, nooremad pojad aga, ilma osasaamiseta pärandist, läksid võõrsile. Samu retki soodustas ka IX ja X sajandil Skandinaavia peasuguharude juures ikka enam ja enam jõustuv suurkuningate võim. Rohkearvulised väikekuningad ja opositsioonilised suurnikud, sunnitud loobuma võimust, siirdusid oma kaaskondsetega võõrsile.

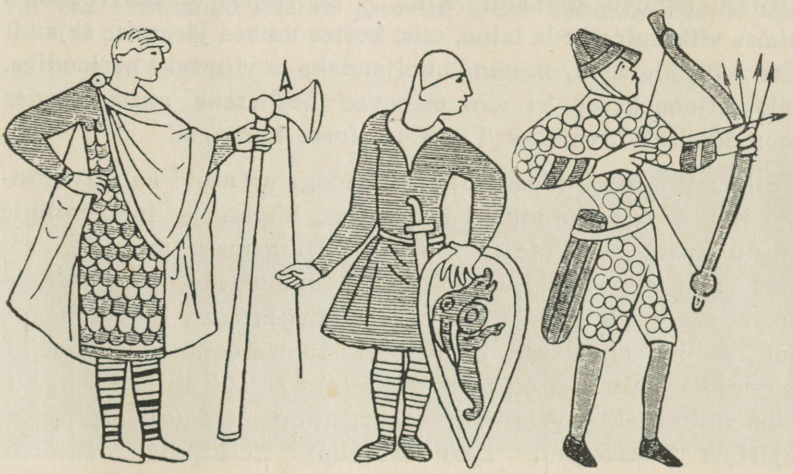

127. joon. Viikingite kujutisi Bayeux vaibal. (Vrd. 68. joon.)

Kogu see rahutu ja liikuv element ühines eri jõukudesse, mida sidus äärmiselt tugev distsipliin ja ühismeel. Sedaviisi organiseerunud, teotsesid nad nii sõjalistes üritustes, rüüstates ja röövides ning vallutades maad, kui ka kaubitsejaina. Oma asukohtadest lähtusid nad kahes peasuunas, ja vastavalt sellele nimetati neid ka lääne- ja idaviikingeiks.

Eriti kuulsusrikkaks, ulatuslikuks ja sageli suurejooneliseks kujunesid läänеviikingite retked ja vallutused. Neist võttis osa norralasi ja taanlasi, aga rohkesti ka rootslasi. Nende retkede iseloom ja sihid on olnud aegade jooksul mitmeti muutlikud. Viikingiaja esimese perioodi kestel (umbes 830. aastani) suundusid retked peamiselt Iiri- ja Šotimaale. Teise ajastu jooksul (umbes 911. a-ni) on retkede sihtkohtadeks esijoones

Inglis- ja Prantsusmaa. Viikingid ei tule nüüd enam lühikesile röövretkile, vaid jäävad pikemaks ajaks, aastaiks kohale, vallutades siin uusi asustus-alu ja olles riikiloovaks teguriks. Kui see viikingiretkede periood oli eriti nende elav ja hoogus tõusuaeg, siis järgmine, kolmas ajastu (umbes 980. a-ni) tähendas juba tagasiminekut. Selle olulisemaid põhjusi peitus Skandinaavia sisearengus: ainuvõimu taotelevate suurkuningate võitlus osutus raskeks, sattus kriisi, mistõttu viikingiretki hoogustavad sisepoliitilised tegurid lõtvusid. Kuid X saj. lõpul tõuseb veelkord võimas viikingiretkede laine, mis, kestes umbes järgmise sajandi teise poole alguseni, on nende neljandaks ja viimseks perioodiks. Selle erijooneks on, et siin esinevad osalistena mitte üksnes trooninõudlejad, vaid ka Taani ja Norra kuningad.

Üldiselt samade tõusude ja mõõnadega arenesid ka idaviikingite retked, mis suundusid Läänemere lõuna- ja idarannikule ning ulatusid ka nende taga olevaile kaugemaile maadele, haarates kogu idapoolse Euroopa kaubateid, ulatudes otsaga Kaspia, Mustale ja Kreeka merele. Idaviikingite liiklemine on olnud erilise tähtsusega ka meie kodumaa omaaegse mineviku kohta. Kahjuks aga on meil neist märksa vähem andmeid kui läänеviikingeist. Viimaste tegevus on leidnud sagedamat kajastust kaasaegsete Lääne-Euroopa ristiusuliste autorite poolt. Idaviikingite retked aga haarasid alasid, kus kohalik kirjaoskus veel puudus. Neist kõnelevad pea ainult hiljemini üleskirjutatud saagad ja pärimused.

Nii pole kuni IX sajandi keskpaigani mingeid usaldusväärseid kirjalikke teateid viikingite kokkupuuteist ka Ida-Baltikumiga. Ainult Kuramaa ranniku kohta on andmeid, et see oli varemini osalt alistatud rootslasile, kel oli siin oma koloonia (lk. 133). Kuid see hävitati vastuhakanud kurelaste poolt. Umbes a. 853 tegid taanlased katset kinnitada kanda Kuramaal, milleks nad üritasid siia suure retke. Kuid see lõppes õnnetult. Seejärel ettevõetud rootslaste retk Kuramaale olnud tagajärjekam, lõppedes maa maksustamisega. Kui kaua ja kui ulatuslikult selline olund siin püsis, on teadmata.

Kui Kuramaa oligi tõesti mõnda aega sõltumuses rootslasist, siis Ida-Baltikumi põhjapoolsemate, seega ka Eesti alade kohta pole mingisuguseid andmeid, mis lubaksid oletada, et need

oleksid kuulunud püsivalt läänest tulnud viikingite võimusesse. Mille all Eesti asukad võisid viikingite poolt kannatada, olid ehk nende retked, võib-olla ka ajutised maksustused, mis aga ei omanud kestvama poliitilise võimu iseloomu.

Kuid IX sajandi keskpaiku tuleb toime viikingite tegevusega ühenduses ida pool tähtis sündmus, mil oma järgnevas arengus on suur mõju ka eestlastele. See on Vene riikluse rajamine. Selle alguse küsimuse uurimisel on määratut osa etendanud vastav jutustis Vene vanimas ajaraamatus,

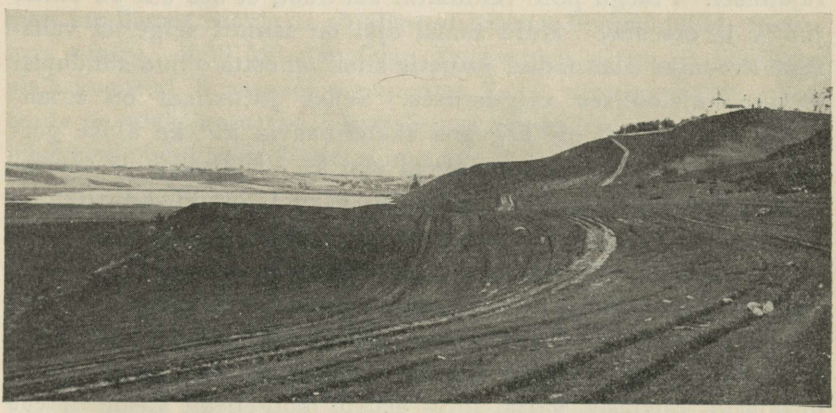

128. joon. Irboska org järve ja linnamäega. Paremal oru veerul (kiriku all) olev linnamägi oli arvatavasti Truvori linnuseks. (Pildist. K. Kalamees.)

nn. „Nestori kroonikas", mis sai oma lõpliku kuju XII sajandi algul.

Seal jutustatakse, et 859. a. tulnud mere tagant viikingid, varjaagid, ja võtnud maksu tšuudidelt, sloveenidelt, merjalastelt, vessidelt ja krivitšidelt. Kuid nimetatud rahvad kihutanud 862. a. varjaagid tagasi üle mere ja hakanud end ise valitsema. Jäetud omapead, need rahvad ei olevat aga kuigi kaua suutnud end ise valitseda. Alanud riiud ja segadused, mis lõppenud omavaheliste sõdadega. Et pääseda sellest olukorrast, otsustatud omavahel kokku leppides kutsuda valitsejaiks võõrad vürstid. Nende kutsel tulnudki siis mere tagant varjaagide — russide juurest kolm venda, kes võtnud ühtlasi kaasa oma rahva. Neist vanim, Rjurik, asunud Laadogasse (Aldeigjuborgi), teine, Si-

neus, Valgjärvele (Belo-ozero) ja kolmas, Truvor, Irboskasse. Neilt varjaagidelt saanudki Vene riik oma nime (Rus' — nii on tema venekeelne nimi). Kui kaks aastat hiljemini nooremad vennad surid, asunud Rjurik Novgorodi Ilmeni järve ääres; ta asutanud siia linnuse, võtnud riigi oma valitsemisele ning jaganud selle valitsusringkonniks oma meeste vahel.

See jutustis „Vene riigi alguse" kohta on tekitanud aja jooksul ajalooteaduses määratu kirjanduse, mille peaküsimuseks on olnud Skandinaaviast väljarännanud viikingite osa Vene riigi rajamisel. Praegu pole vähimatki kahtlust, et see osa on olnud juhtiv ja otsustav. Kuid samal ajal on samuti selge, et vanavene kroonika ülaltoodud jutustis siiski ei esita olnud sündmusi tõelikus ajaloolises valgustuses. Selles jutustises on sulandatud mitut liiki, nii ürgvana skandinaavia kui ka üldse germaani päritoluga pärimusi, samal ajal ka Vene vürstide varjaagilises õukonnas veel XI sajandil liikvel olnud kohalikuma ilmega traditsioone. Ja kuigi selles jutustises mitmesuguseist ristlevaist elementidest teisendatud saaga pole mingi ajalooline dokument, ei puudu sel siiski oma üsna suur ajalooline tõetera, mis teiste andmete kaastõestusel osutub järgmiseks. Rootsist pärit olevad idaviikingid, otsides endile uusi asustus- ja elatumisalasid, rändasid välja, ning asusid kõigepealt Läänemerest Musta merre kulgeva suure kaubatee ääres soome hõimude alale, kust nad siis järk-järgult edasi tungisid lõunasse juba slaavlaste aladele, kujunedes kõikjal valitsevaks, riikiorganiseerivaks teguriks.

Selline ekspansioon, mis eriti hoogustus IX sajandi keskpaiku, pani nüüdses Venes aluse reale Skandinaaviast otseselt või kaudselt pärineva ülimuskihi juhtimisel kujunevaile linnriikidele. Nende varjaagilised asundid jäid veel pikaks ajaks, XI sajandi keskpaigani, seega viikingiaja lõpuni, tihedasse ühendusse oma emamaaga (vt. lk. 145). Seetõttu sattus Eesti viikingimaailma huvipiirkonda kahepoolselt — nii läänest kui idast.

Seejuures aga oli Eesti ala kohta oluline, et Vene riikluse keskus nihkus peagi põhjast, Novgorodist, lõunasse — Kiievisse. Selle vallutas juba 882. a. Novgorodi vürst Oleg (Helge) ja siin toimuski järgneval ajastul Vene riigi tõelik sünd. Kiiev oli suurte kaubateede sõlmekohana ja valitsejana rikkaim Vene kes-

kus, omades peale selle strateegilise tugipunktina lõuna vastu erilist tähtsust. Seepärast suundusidki siia põhja poolt tulnud vene-varjaagi vürstide poliitilised huvid alates IX sajandi lõpult erilise pingega. Siit edasi arenes võitlus Bütsantsiga ja lõunapoolseis steppides asuvate rändrahvastega. Selline Vene poliitilise maailma huvide suundumine ja pinguldumine lõunasse põhjustas põhjas sellise olukorra, et siinsed Vene vürstkonnad jäid rohkem omaette ega suutnud avaldada hoogsamat ekspansiooni lääne poole, eestlaste alale. Ja nii me ei kuulegi ajalooallikaist pika aja kestel, kuni XI sajandi teise veerandini, midagi kindlamat venelaste sõjalis-poliitilisist üritusist meie kodumaa suhtes. Küll kõneleb Olav Trygvepoja saaga, et eestlaste alalt kogutud X sajandi lõpupoolel Vene vürstile makse. See teade on siiski kahtlane. Igatahes ei saa sellest järeldada Eesti püsivamat kuulumist Vene võimu alla.

Emamaalt lähtunud idaviikingite üritusist Ida-Baltikumi suhtes hakkab X sajandil teateid mõnevõrra tihenema. Harald Kaunisjuukse saaga järgi üritanud tema Halfdan-nimelised kaksikud röövretki Läänemerest ida poole. Eestis sattunud nad kõvva taplusse, kus teine neist saanud surma. Olav Trygvepoja saagas jutustatakse Norra kuninganna Estridi ja tema poja, pärastise Norra kuninga Olavi vangipõlvest Eestis X sajandi neljandal veerandil (vt. lk. 180). Sellest saagast nähtub, et sõja- ja kaubaretki üritasid eestlaste alale tol ajal ka norralased. Rootsi väiksemas riimkroonikas jutustatakse, et kun. Erik Võitja († umbes 994) vallutanud Eesti-, Liivi-, Kuramaa ja Soome. Mitmel korral mainitakse saagades skandinaavlaste retki „idamaile", nimetamata lähemalt retke sihtkohta. Nii mõnelgi korral võib siin „idamaade" all olla mõeldud ka Ida-Baltikumi. Samuti kõneleb rida ruunikive XI sajandi viimase veerandi alguseni retkist „idamaile", kusjuures osa neist nimetab otseselt Ida-Baltimaid, ms. ka Eestit või mõnd Eesti maakonda (129. ja 130. joon.).

Kõik need andmed tunnistavad, et skandinaavlased oma viikingiaja lõpupoolel avaldasid tõusvat huvi Ida-Baltikumi vastu, üritades siia nii kaubanduslikke kui sõjalisi sõite. Sellise huvi suurenemist ilmsesti tingis meie maa osatähtsuse tõus läbikäimises idaga. Varemal viikingiajal olid skandinaavlased niihästi

kui üksi pidanud suuri veeteid mööda ühendust oma emamaa ja idamaade vahel. Nüüd hakkasid, nagu ülalpool juba näidatud, eestlased, liivlased ja teised Ida-Baltikumi rahvad üha aktiivsemalt osa võtma sellest läbikäimisest ja nõnda said nende maad järjest enam selle kaubaliiklemise „väravaks". See tõmbas endale loomulikult ligi meretaguseid kaupmehi, kuid ühtlasi ahvateli selle „värava" kasulik asend neid katseile seda jõuga vallutada.

Kuigi mõned skandinaavia saagad teavad kõnelda ka viikingite vallutusist Eestimaal viikingiaja lõpupoolel, siis pole need

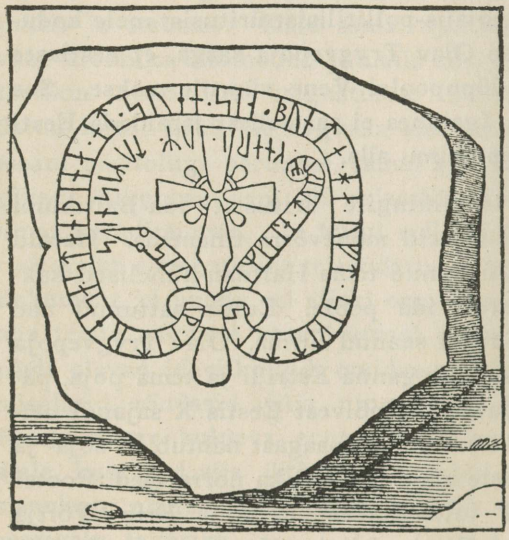

129. joon. Ruunikivi XI sajandist Rootsis Mälari järve saarel Sela-ön.

Skandinaavias, eriti Rootsis oli muinasajal ja koguni veel kristliku aja algul kombeks püstitada surnute mälestuseks kive, millel anti ruunikirjas peale mälestatava ja mälestaja nime ka mõni tähtsam teade esimese elust. Need nn. ruunikivid pakuvad seepärast suurt ajaloolist huvi. Siin kujutatud kivi on lesk Sirid lasknud püstitada oma mehe Sveni mälestuseks, kes „sageli laeval hinnalise koormaga purjetanud ümber Domesnäsi Semgalliasse". Rist kivil näitab, et on tegemist juba kristlastega. (O. Monteliuse järgi.)

„vallutused" nähtavasti muud kui enam-vähem õnnestunud retked. Skandinaavlaste püsivam võim neil aladel ei leia kindlamate ja otsesemate andmete puudumisel kinnitust. Eestlased suutsid Skandinaavia viikingiaja lõpuni, kuigi olles nii läänest kui idast viikingite „tangide" vahel, üldiselt säilitada oma poliitilise iseseisvuse. Kestvad võitlused sellises olundis oma seisukoha ja vabaduse säilitamiseks nõudsid neilt endastmõistetavalt raskeid ohvreid, kuid ühtlasi kasvatasid nad meie maal elavate mitmete hõimude kokkuhoidumist, arendasid nende ühiskondliku tihenemise protsessi ja andsid sõjaliselt selle „kooli",

mis lõi eestlasist oma aja tugevaima soome sugu rahva. Ainult nende võitluste antud karastust arvestades on mõistetav see meie esivanemate jõuline vastupanu, mida nad avaldasid hiljemini muistses Vabadusvõitluses.

Rööbiti idaviikingite retkede kahanemisega ja Skandinaavianing Vene-vaheliste sidemete lõtvumisega hakkavad sagenema teated eestlaste üritatud retkedest Läänemere läänepoolseile rannikualadele. Need retked kestavad XIII sajandi alguseni. Seetõttu on seda järgnevat aega hakatud nimetama *eestlaste viikingiajaks* (vt. lk. 146).

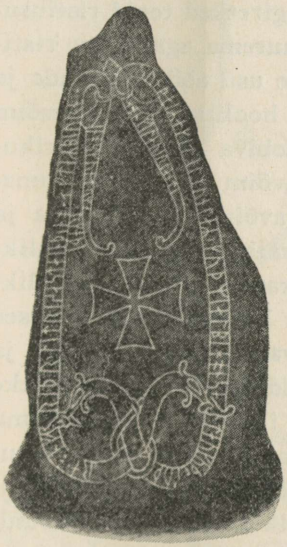

130. joon. *Ruunikivi XI sajandist Ängebys, Uplandis Rootsis.* Pealkiri ütleb: „Ragnfrid laskis püstitada selle kivi oma poja Björni järgi Kettilmundiga. Jumal aidaku tema hinge ja Jumalaema. Ta on Virumaal langenud. Aga Asmund raius (kivi)". (O. *Monteliuse* järgi.)

Skandinaaviamaade sisearenq ja selle tagajärjed Ida-Baltikumile ajastu teisel poolel. Eestlaste tõusev aktiivsus Läänemerel langeb ajajärku, kus Skandinaavia poliitilises, sotsiaalses ja kultuurilises elus toimuvad tähtsad muutused, mis annavad nende maade ekspansioonipüüdeile uue sisu ja uued sihid. Need muutused on kuningavõimu tõus, sotsiaalsete kihtide ümberkujunemine ja nende maade ristiusustamine. Nende muutuste välispoliitiliseks tagajärjeks Läänemere idapoolsete alade suhtes on Skandinaaviamaade riigivõimu ja kohaliku katoliku kiriku poolt ühiselt juhitud ekspansiooni taotlused.

Skandinaaviamaades toimub XI—XIII saj. pikaajaline visa, sageli veriste kriisideni ulatuv võitlus ainuvõimu taotlevate

suurkuningate ja kohalikkude väikekuningate ning talupoeglikkude suurnikkude vahel. Sellest võitlusest võtavad osa uued sotsiaalsed tegurid ja institutsioonid: mõjuvõimus tõusev ristiusu kirik oma alatasa suureneva vaimulikkonnaga, kuninga ümber koonduv aadel ja lõpuks ka linnad. Oma mõjukamat tuge otsis ja leidis kuningavõim ristiusu kirikus. Seetõttu omandas ristiusu levimine põhjamail ka suure poliitilise tähtsuse.

Ristiusu levimist soodustasid ja kiirustasid siin juba viikingiretked ise. Paganlikud viikingid, sattudes kokkupuutumisse ristiusuliste rahvastega, omandasid neilt ristiusulise maailmavaate. Teiselt poolt hädaohtlikud viikingiretked tegid ristiusulistele maadele vajalikuks hoolitseda suurema agarusega ristiusu leviku eest põhjamail, et neid uue usu abil taltsutada ja ohjendada. Oma mõjuvõimu tõusu eest hoolitsev kuningavõim leidis endale katoliku kirikus kõigiti sobiva liitlase. Kirikuõpetuse vaim, tema kuulutus, et kuningavõim on püha ja Jumalast seatud, oli täiesti rööbitine kuningavõimu püüdlustega ja neid toetav. Kristliku meelsuse võidukäik tähendas rahvalikkude kuningate ja talupoegliku aristokraatia kui ka paganlikkude preestrite mõju langust. Kiriklik laulatus ja poliitilises elus suurt osa etendavate suguvõsade vastastikuste riidude ja sõdade ning samuti röövretkede keeld lõdvendas sugukondlikke sidemeid. Nii kujunes ristiusu kirik ilmseks kuningavõimu tõusu soodustajaks. Ja kuningavõim omalt poolt andis vastutasu, hoolitsedes oma liitlase mõju suurenemise eest. Seesuguses olukorras pääseb rooma-katoliku kirik kuningavõimu toetusel XI sajandil Skandinaaviamais kõikjal võidule.

Skandinaavia kristianiseerimine ja sellega rööbiti arenenud kuningavõimu tõus olid suureks pöördeks põhjamaade ajaloos, mis varemini või hiljemini pidi andma tagajärgi Rootsi ja Taani suureneva välispoliitilise agressiivsuse näol ka idapoolsete alade suhtes. Esialgu aga lükkus see edasi; selle põhjustasid kestvad sisepoliitilised ja sotsiaalsed kriisid neis riikides endis. Taanis, kus ristiusu kirik organiseerus varemini kui Norras ja Rootsis, lagunes pärast kuningas Knut Suure surma (1035) tema loodud suurriik, mis hõlmas ka Inglismaad ning Norrat, ja algas peagi suurte sisevõitluste ja sotsiaalse käärimise ajastu. See kestis lühemate vaheaegadega XII sajandi keskpaigani, Valdemar I

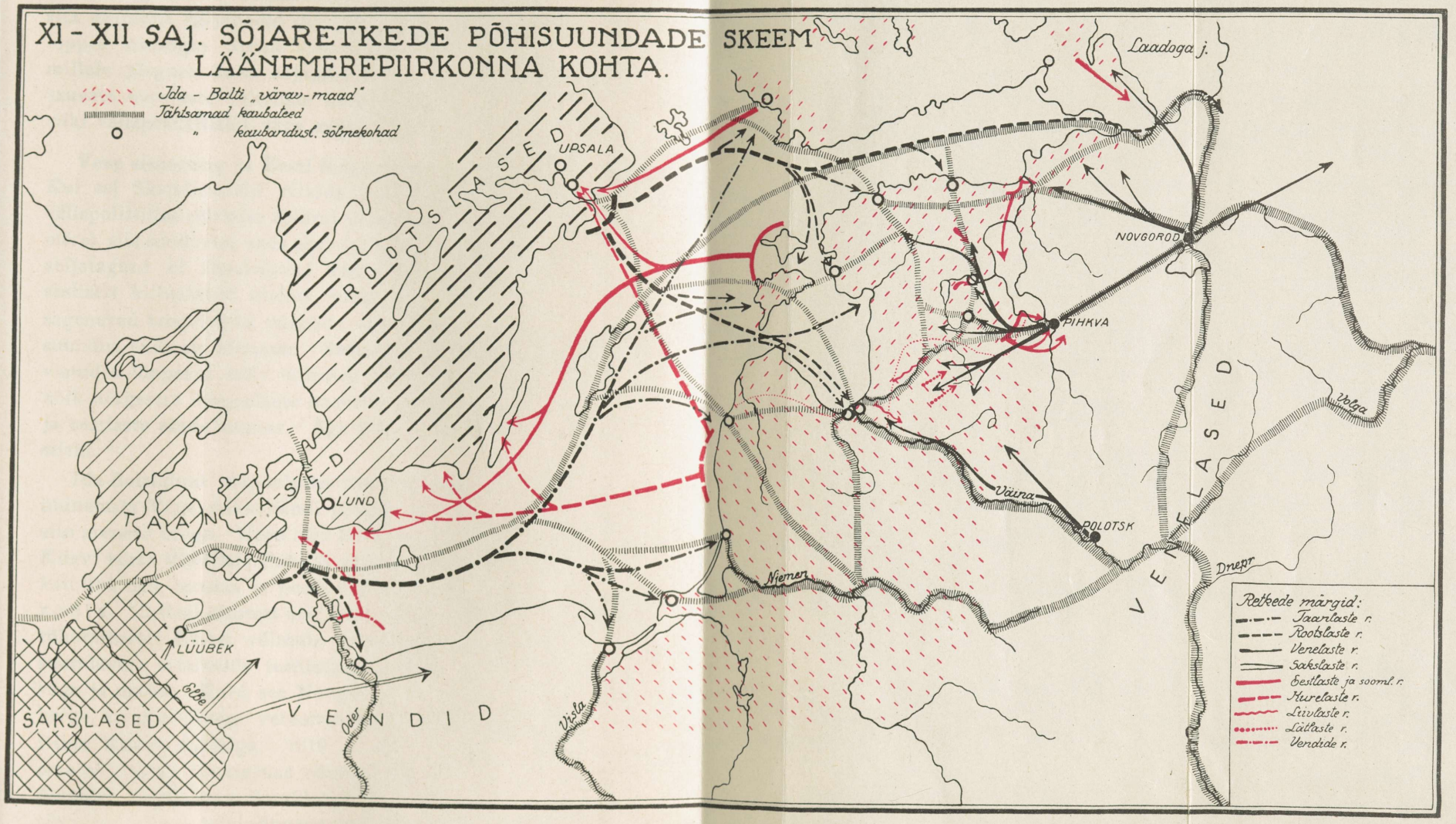

131. joon. XI—XII saj. sõjaretkede põhisuundade skeem Läänemere piirkonna kohta.
Pandagu tähele, kuidas sõjakäigud suundusid piki kaubateid ja olid sihitud esijoones tähtsamaisse kaubanduslikesse sõlmekohtadesse.

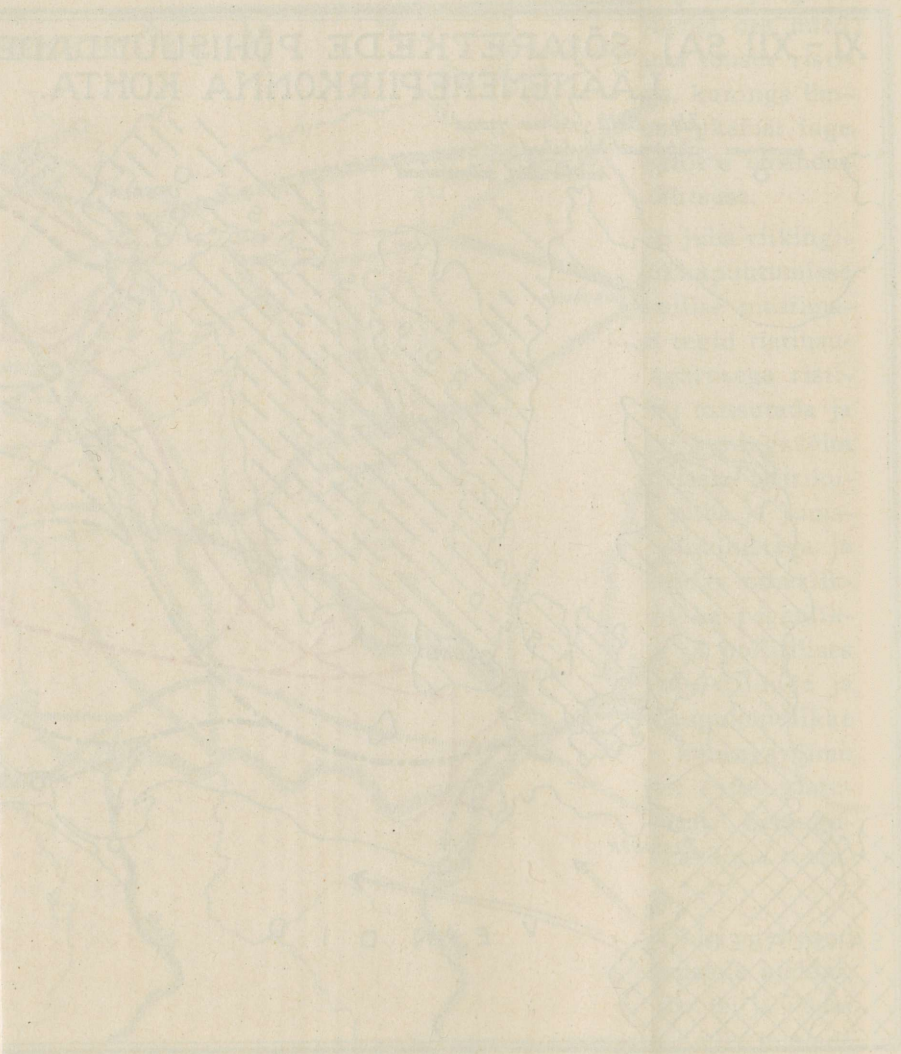

troonilesaamiseni. Pikaleveniva sisemise kriisi tõttu ei suutnud riik avaldada väljapoole suuremat ekspansioonivõimet. Rootsis lõppes kuningas Stenkili surmaga 1066 Upsala kuningasugu, millele järgnes kaks sajandit kestev götalaste ja põhja pool asuvate svealaste vaheliste kodusõdade ajastu. See nõrgestas riiki välispoliitiliselt väga suurel määral.

Vene sisareng ja Eesti idapoolsed suhted XI ja XII sajandil. Kui sel Skandinaavia riikide sisekriiside ja neist tingitud välispoliitilise nõrkuse ajastul tõusis eestlaste osatähtsus Läänemerel, siis soodustas seda teataval määral ka asjaolu, et idapoolne seljatagune ei ähvardanud Eestit eriliste ohtudega. Vene oli endiselt killustatud olekus, mida veel enam soodustasid aina sagenevad troonitülid vürstide vahel. Vene poliitiline peahuvi suundus endiselt lõunasse. Sealse varjaagilise ülimuskihi slaavistudes lõppesid selle sidemed Skandinaavia emamaaga. See kõik nõrgestas idapoolsete naabrite poliitilist pinget Läänemere ja eestlaste alade suunas. Aga hoopis olematuks ei jäänud see siiski.

Ida-Baltikumi idapoolseks naabriks kujunes sisemiselt alles ühinemata Vene riikkehandi põhjapoolne perifeeria oma kolme siin areneva osaga. Need olid Novgorod, Pihkva ja Polotsk. Kui Kiievi vürst Vladimir Püha X sajandi lõpul võttis vastu kreekakatoliku usu, teostas ta peagi vägivaldse ristimise ka N o v g o r o d i s. Ühtlasi allutati see Vene tähtsaim põhjapoolne keskus rõhutatumalt Kiievi võimule ja rakendati viimase lõuna poole suunduvate erisihtide teenistusse, milleks ta pidi andma sõjaväge ja makse. Kuid see Novgorodi alamluseshoidmine polnud kerge, nõudis tihtigi vereohvreid ja kutsus esile sõjalisi konflikte Kiievi vürstiga. 1019. a. suutis Novgorod kindlustada oma poliitilise iseseisvuse võiduga Alta jõe ääres. Tema vürst Jaroslav, keda linna elanikkond agaralt toetas, sai Kiievi suurvürstiks, kellena ta kindlustas eriprivileegiga oma endisele kodulinnale avarad õigused. Kuigi Novgorod oli ka edaspidi sunnitud tunnustama Kiievi suurvürsti kui Vene üldvürsti, oli viimane ometi enam moraalseks autoriteediks kui tegeliku võimu käsitelejaks. Novgorodi järgnev poliitiline areng toimus tema tugeva paikkondliku teadvuse ja separatistlikkude erihuvide kandel järjekindla valvsusega enesemääramise suunas. Ta jäi

poliitiliselt enam-vähem omaette soodsas geograafilises asendis olevaks linnriigiks, mille majanduslikuks peasooneks oli kaubandus. Kaubandusliku vahendajana avaldas ta ka üsna tugevat poliitilise ekspansiooni võimet, mis suundus eeskätt ümbruskonna soome sugu hõimude alale. Leidmata otsustavat vastupanu haarab ta siin järk-järgult oma valdkonda määratu suuri alasid.

Loodes ulatuvad Novgorodi valdused aja jooksul eestlaste piirijooneni — Narva jõeni. Sellest ida pool asuvad vadjalased alistatakse ja nende alast asutatakse Novgorodile alluv Vadja viiendik, mis langeb ka kultuuriliselt idaslaavlaste mõju alla (vt. lk. 172). Seda maad hakati hiljemini nimetama ka Ingeriks, milline nimetus pärimuse järgi tuletatakse Rootsi kuningatari Ingegerdi († 1050) nimest, kes Novgorodi vürsti Jaroslavi abikaasana oli saanud selle maa endale kosjakingiks.

Vadjalaste alale jõudes aga vaibuski Novgorodi läänepoolne ekspansioon. Pürgides üle selle piiri veel kaugemale läände, Eesti alale, põrkas ta hoopis teissugusele vastupanule kui seni. Idapoolsed soome sugu hõimud alistusid tavaliselt juba mõne sõjalise retke järel ja kaotasid peagi lõplikult oma vastupanuvõime nende hõredamalt rahvastatud laialdase ala läbiimbumisel vene asunikkudega. Eesti oli palju tihedamini asustatud, siin polnud enam mainimisväärselt tühja maad. Eestlased olid oma idapoolseist hõimlasist mitte ainult jõukamad ja kultuurijärjelt ees, vaid, olles pidanud juba palju võitlusi oma eksponeeritud maa pärast, ka iseteadvamad. Seepärast, kuigi vene kroonikate teatel novgorodlased siia üritasid hulga retki, ei suutnud nad siin püsivamalt ega ulatuslikumalt maksma panna oma võimu. Üksikuile eduga kroonitud sõjakäikudele Eesti alale järgnesid varemini või hiljemini ikka eestlaste poolt vastulöögid, mis hävitasid kõik venelaste võimupüüdluste saavutised.

Vana-vene kroonikas on 1030. a. kohta teade, et vürst Jaroslav, kellest on juba eespool juttu olnud, olevat üritanud sõjaretke „tšuudide" alale ja asutanud siia Jurjevi linna. Selle linna all on mõeldud Tartut, mille hilisemgi venekeelne nimetus on sama. Siinkohal kui tähtsal läbikäiguteel põhjast lõunasse oli juba varemini eestlaste muinaslinnus, mis nüüd Jaroslavi kätte langenuna nähtavasti ümber ehitati.

Kui vürst Jaroslavil tõesti õnnestus kindlustuda Tartus, siis ei ulatunud aga venelaste võim tõenäoselt kaugemale Ida-Eestist. Ja siingi ei püsinud see kaua, sest juba Jaroslavi poeg Izjaslav pidi jällegi sõdima vahepeal Novgorodist sõltumatuks saanud eestlaste vastu. Peale seda kui Novgorodi pealik Ostromir oli eestlaste käest raskesti lüüa saanud, üritas Izjaslav 1054. a. suure sõjakäigu Eestisse, kus tungis kuni Harjuni, vallutades seal Keava linnuse („Osek Kedipiv"). Seegi sõjakäik, mis oli tõenäoselt tavaline rüüste- ja röövretk, ei kõnele eestlaste poliitilisest sõltumusest Novgorodist, nagu ka mitte Izjaslavi teine retk, mille ta üritas Eestisse 1060. a. Umbes poole sajandi kestel järgneval ajastul ei leidu mingeid teateid novgorodlaste ja üldse venelaste retkist eestlaste alale. Aga samuti ei kuule me midagi ka eestlaste üritusist venelaste suhtes.

Novgorodi kõrval teiseks Vene keskuseks Ida-Baltikumi naabruses oli P i h k v a. Nagu üldse on tume tema alg-ajastu, nii pole ka lähemaid teateid tema ja ta läänepoolsete naabrite vahekorra kohta. Kui Pihkva astub XII sajandil heledamasse ajaloolisse valgusse, esineb ta Novgorodist sõltuva, kuigi autonoomse vürstiriigina, mis on esimesega tavaliselt ikka liidus ja sõjalises koostöös. Nii võtavad pihkvalased novgorodlaste kõrval osa ka mõnest sõjakäigust eestlaste vastu ja peavad nendega ka omaette võitlusi (1177, 1190). XII sajandi lõpul kujuneb Pihkva ikka enam Novgorodi eelpostiks läänepoolsete rahvaste vastu. Samal ajal, kui venelaste katsed endid maksma panna Eesti alal jäid tagajärjetuks, oli neil edu meie lõunanaabrite juures. Pihkval õnnestus levitada oma võimu Tolova lätlaste üle kuni Astijärveni (vt. 99. joon.) ja need jäid sõltumusse Pihkvast kuni XIII sajandi alguseni, mil võim siinsete alade üle siirdus sakslasile.

Kolmas Vene läänepoolne keskus, mis etendas aktiivset osa Ida-Baltikumis, oli P o l o t s k. Kuigi ka see vürstkond langes Kiievi suurvürsti Vladimir Püha dünastia eriharu kätte, läks tema areng mitmeti oma teed, mis viis teda suuremale eraldumisele muust Venest. Aja jooksul suurenenud valitsevat dünastiat lõhestasid kestvalt selle liikmete omavahelised ägedad tülid, kusjuures võitlevad pooled otsisid tuge naabritelt. Neil eeldusil polnud Polotski välispoliitiline ekspansioonivõime üldiselt

kuigi tugev. Kuid ühes suunas suutis ta ometi edasi tungida. Olles oma geograafilise asendi tõttu Väina jõe veetee valitsejaks, haaras Polotsk järk-järgult alasid selle tee äärest mere poole. Nii sattus tema mõjukonda lätlasi. Sama saatus tabas ka Väina jõe ääres asuvaid liivlasi. Polotski eelpostidena kujunes siin kaks temast sõltuvat Vene vürstkonda, Gertsike ja Kukenois. Nende kaudu tungis Polotski mõjuala põhja pool Väina jõge välja mereni (vt. 99. joon.).

Nii oli XII sajandi lõpuks kaks läänepoolset Vene vürstkonda tugevasti kiilunud oma mõjuala Ida-Baltikumi rahvaste keskele, haarates lätlaste ja Väina liivlaste alasid. On arusaadav, et nad seejärel ei võinud jätta püüdeid saada peremeesteks Eestigi üle.

Venelaste retked Eesti alale, mis nähtavasti vaibusid XI sajandi teisel poolel, elustusid järgmisel sajandil uuesti. 1111. ja 1113. a. sõdis Novgorodi vürst Mstislav, suurvürst Vladimir Monomahhi poeg, lääne pool Peipsit. Tema vastastena nimetatakse vene kroonikas ka „tšuude", kuigi nende venelaste sõjakäikude sihtkoht ei ole päris kindel. 1116. a. vallutas Mstislav novgorodlaste ja pihkvalastega Otepää ja pöördus suure sõjasaagiga tagasi. 1130. a. saatis ta, nüüd juba Kiievi suurvürstina, oma pojad: Vsevolodi Novgorodist, Izjaslavi Polotskist ja Rostislavi Smolenskist eestlaste vastu, et neilt makse nõuda. Ehkki kroonika tekstist tuleb järeldada, et see sõjakäik õnnestus, polnud sel siiski ulatuslikumat mõju. Sest juba 1132. a. talvel üritas Novgorodi vürst Vsevolod uue sõjakäigu eestlaste alale Vaigasse. Sel sõjakäigul aga sai ta raskesti lüüa, kaotades hulga oma paremaid mehi. 1134. a. katsus Vsevolod uuesti sõjaõnne, vallutades seekord Tartu.

Kas sellele vallutusele järgnes venelaste võimu kestvam jõustus vähemalt Ida-Eesti suhtes, on teadmata. Pikemaks ajaks igatahes puuduvad ajaloo-allikais igasugused andmed venelaste ja eestlaste vastastikuste sõjaliste ürituste kohta. Alles 1177. a. kuuleme vene kroonikast, et „kogu tšuudide (eestlaste) maa" üritas sõjakäigu Pihkva vastu, milles langes venelastel tähtsaid väepealikuid. Sellele vastas Novgorodi vürst Mstislav 1180. a. omapoolse sõjakäiguga eestlaste vastu, ilma et seejuures teada oleks retke sihtkoht. 1190. a. hävitasid pihkvalased Peipsil mõ-

ned „mereäärsete tšuudide“ (tõenäoselt virulaste) laevad. Peale seda, kui novgorodlased koos karjalastega 1191. a. suvel olid rüüstanud Soomes hämelaste maad, pöördusid nad järgmisel talvel eestlaste alale, kus vallutasid uuesti Tartu ning sama aasta suvel Otepää. Kuid nähtavasti ei jäänud need kantsid seegikord kauaks venelaste kätte, sest XIII sajandi algul, võitluse alates sakslastega, oli kogu Eesti nii Novgorodist kui Pihkvast täiesti sõltumatu.

Nii suutsid eestlased ka noorema raua-aja lõpupoolel tagajärjekalt kaitsta oma iseseisvust, olles naabruses asuvate Vene väike-vürstkondade suhtes enam-vähem jõudude tasakaalus.

Kui vanade ajaraamatute teated sageli kalduvadki näitama ülekaalukaina venelasi, siis tuleb pidada silmas, et need teated on kirja pandud venelaste poolt, kes, nagu inimlikult mõistetav, meelsasti suurendasid omapoolseid saavutisi ja vähendasid vastaste omi. Nendegi teadete järgi aga jääb tõigaks, et venelased paljudest meie maale korraldatud retkist hoolimata e i s a a v u t a n u d s i i n p ü s i v a t e d u v a l l u t u s t e n ä o l.

Venelaste poliitilisi võimutaotlusi Ida-Baltikumis toetas omalt poolt ka nende noor kirik, püüdes haarata siinseid rahvaid ristiusustamise kaudu. Mingeid märgatavaid tagajärgi need ristiusu levitamise katsed küll ei andnud. Siiski osutab asjaolu, et nii eesti kui läti keeles ristiusuga ja -kirikuga seotud sõnavara (*papp, rist, pagan, raamat*, vrd. soome *raamattu* = piibel) on omandatud vene keelest, et venelased on olnud esimesed, kes on eestlasi tutvustanud vastavate mõistetega.

Suhted läänenaabritega XI ja XII sajandil. Suutes end kaitsta ida poole, ei avaldanud aga eestlased selles suunas omalt poolt suuremat agressiivsust. Seevastu olid nad noorema rauaaja lõpupoolel märksa aktiivsemad läänes, mis seletub sellega, et siin teotsesid sisemaa eestlasist üritlikumad saarlased. Juba XI sajandi esimesel poolel, kui Skandinaaviast lähtunud idaviikingite retked avaldasid kahanemistendentsi, olid eestlased, kurelased ja Läänemere lõunarannikul asuvad vendid oma retkedega Taani rannikualadel niivõrd hädaohtlikud, et kohalik riigivõim pidas tarvilikuks organiseerida siin erilise rannakaitse. Järgneval ajastul näivad need retked aina sagenevat. Ja nende tagasilöömine nõudis Taani riigivõimult üsna suuri pingutusi.

Nii näit. Saxo Grammaticuse jutustise järgi pidi kuningas Valdemar I 1170. a. saatma eestlasist ja kurelasist meriretklejate vastu kogu oma laevastiku. Ja sel kulus paar päeva kibedat võitlust, et Ölandi rannikul jagu saada suhteliselt väikesest retklejate jõugust. Samast jutustisest selgub, et eestlasist retklejad võitlesid oma läänepoolseis sihtkohtades suure visa-

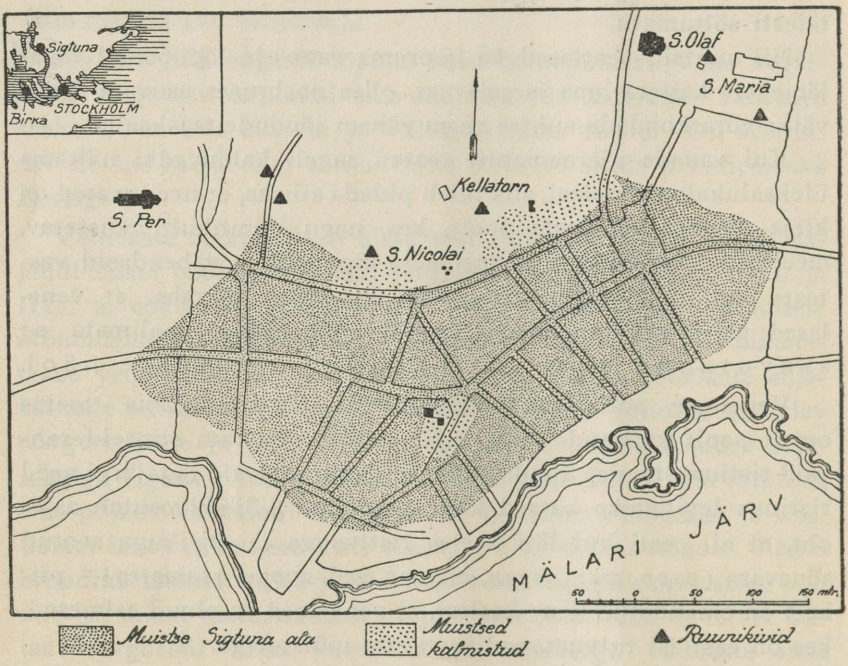

132. joon. Muistse Sigtuna asend Mälari järve ääres. Muistse Sigtuna (asut. 1000. a. paiku) aset tähistab nüüdse samanimelise linna all (mille tänavad märgitud plaanile) kuni 4.5 m paks tume mullakiht, „must maa" — plaanil punkteeritud. Sellest on leitud ehitiste jäänuseid ja esemeid, mis osutavad, et siin ms. on olnud käsitöökodasid. Järve rannikul asetses turg, teiselt poolt linna äärelt on leitud paganausuaegseid kalmistuid. Ristiusu vanust kirikuist on üks olnud linnas (mustad nelinurgad), teised piirasid ja, olles kindlustatud, ühtlasi kaitsid linna põhja poolt. (A. Schück'i järgi.)

duse, vapruse ja kavalusega, tarvitades üldiselt sama võitlustaktikat, mis oli kujunenud Skandinaavia viikingite pikaajalisis sõjalistes üritustes.

Taani kõrval sai eestlaste retkede all rohkesti kannatada ka

Rootsi idarannik, nii et lõpuks XII sajandi viimasel kolmandikul olid ka rootslased sunnitud oma rannakaitset ümber korraldama, et suurendada selle võimet. Sellesse ajajärku langeb ka Mälari järve saarel asetseva Rootsi tähtsaima kaubandusliku keskuse Sigtuna hävitamine 1187. a., mille teostasid eestlased koos kurelastega (? karjalastega?). Linn hävitati maatasa niivõrd põhjalikult, et see kaotas jäädavalt oma endise tähtsuse, asendudes uue keskuse — Stokholmiga. Eestlaste suhtlemist Rootsi idarannikuga ja siia üritatud retki näib tunnistavat ka Mälari järves asetsev „Estaskäri"-nimeline saar.

Kuigi teateid eestlaste üritatud sõjaretkist Taani ja Rootsi aladele noorema raua-aja lõpupoolel ei ole eriti sagedalt, kõnelevad aga olemasolevadki, et nad olid siin ohtlikud ja kardetavad vaenlased. Selline olukord püsis XIII sajandi alguseni. Veel Läti Henrikki, kirjeldades eestlaste sõjakäiku 1203. a. Taanile kuuluvasse Listriasse, lisab juurde, et rüüstamine ja röövimine toimunud siin nii, nagu eestlastel on ikka olnud kombeks Taani ja Rootsi kuningriigis (vrd. lk. 213). Sama LH jutustab viimast korda saarlaste suuremast rüüsteretkest Rootsi aladele veel 1226. a., mis seega toimus veidi aega enne Saaremaa vallutust sakslaste poolt.

Läänemere idaranniku rahvaste üritatud retked Skandinaavia aladele asetasid sealse poliitilise võimu, oma mõjus tõusnud kuningavõimu kõige põnevamalt ülesande ette ohjendada neid vaenulisi rahvaid. Aga sama ülesande ees seisis ka kirik ristiusustatud Skandinaavias, mis kujunes tugeva ekspansioonivõimega ja -püüdlusega rooma-katoliku kiriku kõige põhjapoolsemaks eelpostiks Baltimere läänerannikul. Nii nagu kuningavõim ja rooma-katoliku kirik Skandinaaviamaades olid sisepoliitiliselt liitlased, ühtusid samuti nende huvid ka idapoolses välispoliitikas. Kirik püüdis tõmmata uusi maid ja rahvaid oma mõjukonda, riik taoteli saada uusi võimualasid ja ohjendada vaenulisi rahvaid ka enesekaitseks. Selliseil eeldusil pidi selle ekspansiooni taotluste peahuvi suunduma Baltimere idarannikuile, mis olid ristiusustatud Skandinaavia ja Vene vahel jäänud nagu mingiks paganlikuks kiiluks.

Varasemad kirikliku ekspansiooni püüded Läänemere idamaade suhtes lähtuvad Norra ja Taani kuningavõimu ja kiriku

poolt. Varsti pärast äsja-alanud Norra ristiusustamist saadab kun. Olav Püha (1016—30) Inglismaalt kutsutud misjonäre Rootsi, Ojamaale ja veelgi kaugemale põhjas asuvaile saartele. See katse, mille lähemad tulemused on teadmata, ei andnud igatahes olulisemaid tagajärgi.

Teiseks Põhjamaade ristiusustamise lähtekohaks sai Taani. Kui siin peale sisetülisid kindlustus Sven Estridsen (1047—76), pannes aluse uuele Estridi-nimelisele dünastiale, suutis ta end jõustada kõige tihedamas ühenduses ristiusu vaimulikega ja Breemeni peapiiskopiga, põhjamaade kiriku mõjuka juhiga. Siitpeale rööbiti Taanis järgneva katoliku kiriku hoogsa kindlustumisega areneb ka ekspansioon itta. Kurelaste alale ehitati 1048. a. kirik Taani kuninga toetusel. Taani kuningas Knut Püha (1080—86) sõdis nii enne kui pärast troonilesaamist eestlaste, semgallide ja kurelaste vastu. Selles võitluses nägi kaasaeg ka ristiusu levitamise üritust. Kuid kogu see Taani kuningavõimu toetatud misjonitöö ei suutnud kujuneda kuigi ulatuslikuks ega anda püsivamaid tagajärgi.

Ida-Baltikumi misjonitöö toetajana ja selle maa-ala ristiusustamise idee kandjana oli samaaegseks teguriks Põhja-Euroopa võimsaim kiriklik keskus, Hamburg-Breemeni peapiiskopkond, eriti selle juht Adalbert (peapiiskop 1045—72), kel oli kavas luua Põhjamaade patriarhaat, millesse pidid kuuluma ka Skandinaavia riigid ja Baltikum. Viimases pidi juhitama misjonitööd Rootsis asuvast Birkast kui keskusest. Siit tegeleski misjonärina-piiskopina munk Hiltuin 1062—64, nähtavasti ilma suuremate tagajärgedeta Baltikumis. Need Breemeni peapiiskopi suurejoonelised kavatsused, mis varisesid kokku paavsti ja osalt Skandinaavia riikide vastuseisu tõttu, jäid tegelikult ainult episoodiliseks ürituseks.

Suurem tähtsus oli jätkuval Taani ekspansioonil, mis püsis sisult poliitilisena, kuid kiriklik-usulise värvinguga. Erilise tugipunkti sai see tol ajal Taanile kuuluvasse Lundi peapiiskopkonna asutamisega 1103. Kuid enne kui see saab aktiivseks ristiusu levitamise keskuseks ida suhtes, avaldab siin suuremat tegevust Lundi sufragaanpiiskopkond Upsalas.

Rootsis oli ristiusk 1100. a. ümber saavutanud lõpliku võidu. Poliitiliselt aga jäi riik veel üle sajandi nõrgalt organiseerituks.

Ägedas võitluses götalaste ja svealaste vahel püüdis kuningas Erik Püha (1150—60) kindlustada oma seisukohta katoliku kiriku toetusel. Et suurendada oma Upsala piiskopkonna erikaalu, mille iseseisvumine Lundi peapiiskopkonna vastuseismisel ei õnnestunud, oli Rootsi kuningal ja kohalikul piiskopil püüd saada Upsala mõjukonda ka Soome. Siia seltsis kuningavõimul veel teisigi momente. Rootsi oli idarahvaste tõusva aktiivsuse tõttu pärast viikingiaja lõppu olukorras, kus ta juba enesekaitse

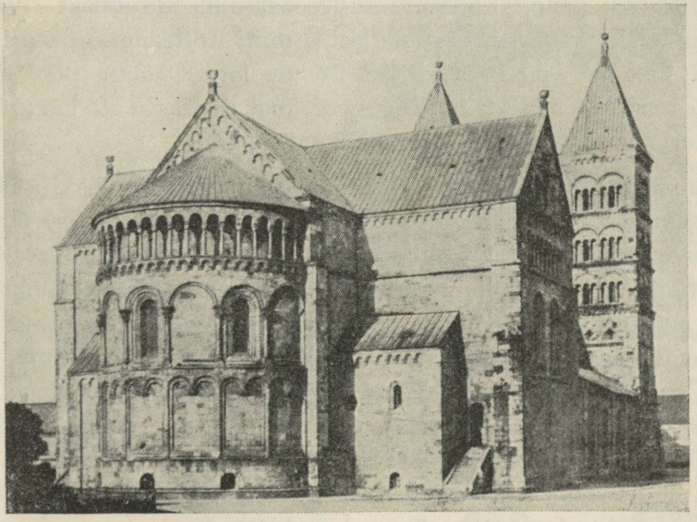

133. joon. Lundi toomkirik.
(Det danske Folks Historie järgi.)

huvides pidi midagi ette võtma nende mere tagant tulnud retklejate vastu. Rootsi aladele üritatud rüüste- ja röövretkist võtsid osa ka pärissoomlased.

Nii tuligi toime 1154. a. Rootsi poolt riigivõimu ja kiriku ühisüritusena esimene ristiretk Päris-Soome, mida juhtisid kuningas Erik Püha ja Upsala piiskop Henrik. See retk polnud küll eriti jõuline, samuti ka mitte temale järgnev edasitung, mida suutis riigivõim esialgu ainult vähesel määral toetada, nii et Soome vallutamine ja ristiusustamine nõudis veel aastakümneid. Kuid Soomes ristiusulise koloonia algelinegi rajamine oli olulise täht-

susega ka Ida-Baltikumi lõunapoolsele osale. Selle üritusega olid Rootsi riigivõim ja kirik oma ekspansiooni peasuuna juhtinud Soome, millest kaugemale, seega ka Eesti alale, tema nõrk edasitungivõime ei suutnud nüüd enam tagajärjekamalt jõuda. Sama üritusega oli n. ü. lühendatud paganlikku kiilu ristiusustatud Skandinaavia ja Vene vahel. Ekspansioonilise huvi pinge selle kiilu järelejäänud osadele pidi rooma-katoliku kirikul nüüd teisalt suurenema. Seda tuli oodata Rootsi põliselt võistlejalt — Taanilt. Kui 1164. a. Upsala sai peapiiskopkonnaks, siis kaotas seega Lundi peapiiskopkond suure osa oma mõjualast. Vastutasuks selle kaotuse eest näibki Lundi tolleaegne peapiiskop Eskil just sel ajal üles võtvat Soome lahest lõuna pool asuva Läänemere idaranniku ja kõigepealt just eestlaste ala kavakindla ja energilisema kristianiseerimise mõtte.

Juhtivaks misjonäriks Eestisse valis peapiiskop Eskill Celle'i benediktlaste kloostrist Troyes' lähedal (Champagne'is) prantslasest munga F u l c o, kes 1164. (või 1165.) a. õnnistati „eestlaste piiskopiks". Fulco, esimene teada olev Eesti piiskop, ilmus siia 1169. a. lõpul või järgmise algul. Tema tegevus, mille kohta puuduvad lähemad andmed, põrkas väga tõsiste raskuste vastu, andmata soovitud tulemusi. Kuid sellega ühenduses suudeti Roomas tekitada elavat huvi misjonitöö vastu eestlaste keskel. Järgnevais paavst Aleksander III poolt Põhjamaile aadressitud kirjades kõneldakse eestlaste hirmsast metsikusest ja suurist raskusist ning ohtudest, mis ähvardavad nende juures misjonäre. Paavst kutsub Põhjamaade valitsejaid toetama aineliselt Fulco ettevõtet ja üritama ristiretki. Paavst muretseb ka soodsate kaastööliste eest, kohustades Trondhjemi peapiiskoppi andma Fulco käsutusse munk Nicolause, eestlase Stavangeri kloostrist. Hoolimata sellest toetusest polnud Fulco misjonitööl tagajärgi. 1178. a. üritab ta eestlaste juurde veel teise misjoniretke, mis oma tulemusilt polnud nähtavasti rikkam eelmisest.

Et Fulco misjonitöö eestlaste keskel äpardus, oli tingitud mitmest asjaolust. Olulisem oli, et Taani riigivõim ei suutnud talle anda küllaldast toetust. Taanile kujunes tol ajal põnevaimaks küsimuseks võitlus lähemate naabrite, vendidega ja Norra probleem, mis ei lubanud killustada jõudu kolmandal rindel. Samal ajal oli tähtis, et misjonitööks valitud eestlaste alal satuti

rahva vastu, kes oli Ida-Baltikumis kõige tugevam, iseteadvam ja sõjakam, kes kaitsis oma usku ja veendumust suure visadusega.

Fulco misjoni ebaõnnestumisega ei tahtnud aga Lundi peapiiskopkond veel kuidagi tunnistada oma sellekohaseid kavatsusi eestlaste suhtes lõppenuks. Eriti oli selgusel siinsete Taani huvide suhtes 1178. a. peapiiskopiks saanud Absalon, kes pärast

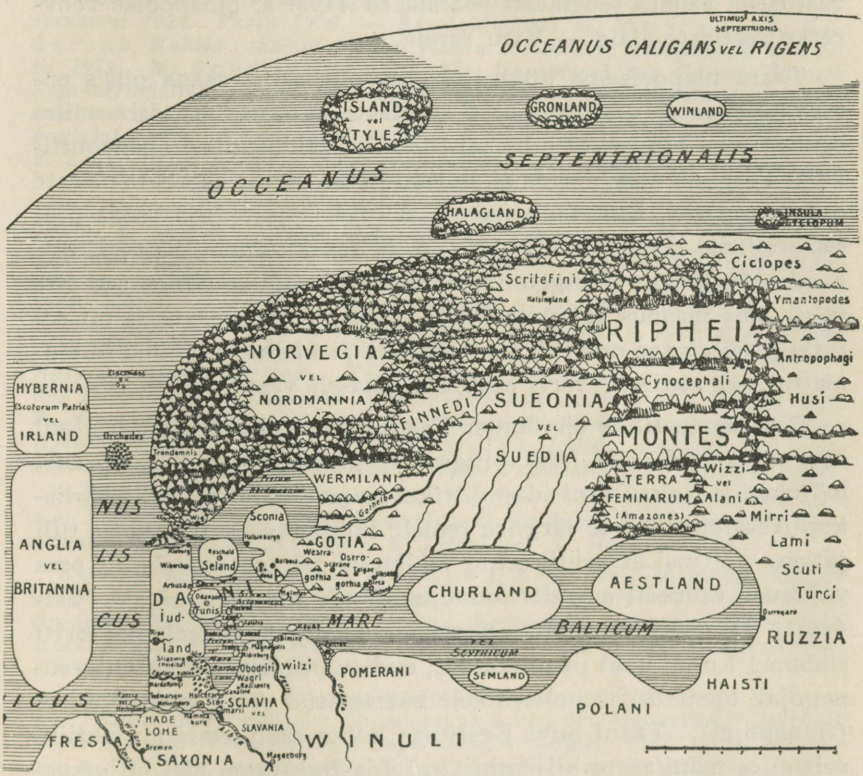

134. joon. Katse edasi anda Breemeni Aadami geograafilisi käsitusi Põhja-Euroopast (XI saj.).

Mitmelt poolt merega piiratud Eestit (*Aestland*) ja Kuramaad on kujuteldud saartena. (A. A. Björnbo järgi.)

Valdemar I surma (1182) oli tegelikult ka riigiasjade juhtijaks. Tagajärjekamalt kui varemini suutis Absalon liita kirikliku misjonitöö huvisid riiklikkudega. Käsikäes noore kuninga Knut VI-ga võttis ta jälle jõulisemalt riigi idapoliitika küsimused päe-

vakorda. Jälle jätkusid võitlused vendide alal, küündides sellest ida pool koguni Ida-Preisisse, kus nad kestsid veel järgnevail aastakümneil. Aga Taani nõudlused ulatusid kaugemalegi. Koguni Soome, kus juba oli Rootsi kirik alustanud misjonitööd, üritasid taanlased 1191. a. suure meriretke. Selle retkega tungis Taani oma võistluses Rootsiga viimase huvipiirkonda. Ja nagu vastuseks sellele teostavad rootslased 1193. a. omapoolse röövretke eestlaste alale — Viru randa.

Taani idapoolsema huvipiirkonna olulisema osana püsis endise pinevusega eestlaste, eriti saarlaste ja siinse mandriranniku asukate ala, kes, nagu juba tähendatud, jäid endiselt hädaohtlikuks Taani aladele. Mida ei suutnud teha nende sõjakate meeste ohjendamiseks Fulco alustatud rahulik misjonitöö, seda pidi saavutatama relvade abil. 1197. a. üritas kuningas Knut Eestimaale sõjakäigu. Kuigi on teadmata, missuguse sihiga see ette võeti, kus maabus taanlaste vägi, missuguseid saavutisi oli sel retkel, näitab see ometi Taani riikliku ja kirikliku võimu kustumatut ning aktiivset huvi eestlaste maa-ala vastu.

Rida saatuslikke sündmusi Taani ajaloos XIII sajandi algul aga tõkestasid selle huvi pingsamat avaldumist. 1201. a. suri mõjukas ja tark, Taani idapoliitikast suuresti huvitatud peapiiskop Absalon, 1202. a. järgnes temale kuningas Knut; lõunas tuli jätkata võitlusi äsjavallutatud Holsteini pärast, millele oli oma valitsuse esimesil aastail koondunud uue kuninga, sõjaka Valdemar II peatähelepanu. Eestimaa küsimus oli sel ajal eriti südamel Lundi uuel peapiiskopil, endise peapiisk. Absaloni vennapojal, õpetatud ja poliitiliselt häälestatud Andreas Sunonisel (Sunepojal). Taani huvi Eestimaa kohta saab avalduda aktiivselt alles mõni aasta hiljemini, kui Ida-Baltikumi alal on otsustavalt tegevusse astunud sakslased.

Sakslaste esiletõus Ida-Baltikumis on seotud nende suurte poliitiliste ja kaubanduslikkude muutustega, mis toimuvad Läänemerel ja selle lõunarannikul XII sajandi viimaseil aastakümneil. See saksa kaubanduslik, poliitiline ja kiriklik ekspansioon saabki järgnevail aastakümneil ja lõpuks aastasadadel otsustavaks teguriks ka meie kodumaa saatuse kujundamisel.

Kirjandust.

Muinasteadusliku ainese kohta: A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis II. Tartu Ülikooli toimetused. B VIII. Tartu 1925. H. Moora, Die Vorzeit Estlands. Tartu 1932.* B. Nerman, *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der jüngeren Eisenzeit. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, del 40:1. Stockholm 1929.* H. Moora, *Wotische Altertümer aus Estland. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki 1929.* B. Nerman, *Archäologische Untersuchungen bei Izborsk. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1924. Tartu 1926.* — Aareleidudest: H. Moora ja W. Anderson, *Kohtla rahaleid. Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat I. Tartu 1925.* M. Schmiedehelm, *Ein Depotfund aus Tartu. Eurasia Septentrionalis Antiqua IV. Helsinki 1929.* — Kinnismuistiseist, muinaslinnustest, pelgupaikadest: *Eesti kinnismuistised, muinasaegsed ja poolajaloolised. Tartu 1925.* E. Laid, *Eesti muinaslinnad. Tartu 1923.* E. Laid, *Uusi andmeid Eesti muinaslinnadest. Ajalooline Ajakiri 1933.* E. Laid, *Kodumaa muistsed pelgupaigad. Ajalooline Ajakiri 1925.*

Asustuse, majanduslikkude ning ühiskondlikkude olude ja teede kohta: J. Jensen, *Eesti ajaloo atlas. Tartu 1933.* E. Laid, *Kodumaa asustus muinasajal. Eesti Kirjandus 1931.* P. Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXIII. Tartu 1925.* P. Johansen, *Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval 1933.* H. Moora, *Eestlaste kultuur muistsel iseseisvus-ajal. Tartu 1926.* J. Uluots, *Grundzüge der Agrargeschichte Estlands. Tartu 1935.* R. Kenkman, *Über die Lage des Pala-Flusses. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1931. Tartu 1932.* R. Kenkman, *Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. Ajalooline Ajakiri 1933.* O. J. Tallgren-Tuulio, *Idrīsī. La Finlande et les autres pays baltiques orientaux. Studia Orientalia III. Helsinki 1930.*

Rõivastuse kohta sellekohane T. Vahter'i kirjutis koguteoses *Suomen kulttuurihistoria. Toimituskunta: G. Suolahti, E. Aaltonen, L. Kuusanmäki, P. Renvall, H. Waris, E. Jutikkala. I. Helsinki 1933.*

Keele ja usundi kohta: H. Ojansuu, *Eesti keele häälekuju seitsme saja aasta eest... Eesti Kirjandus 1910.* A. Saareste, *Die estnische Sprache. Tartu 1932.* O. Loorits, *Eesti Rahvausundi maailmavaade. Elav Teadus nr. 12, Tartu 1932.* O. Loorits, *Mulgimaa ohvrikohad. Õpetatud Eesti Seltsi Kirjad III. Tartu 1935.*

Ajaloolise ainese kohta (peale mõne juba nimetatud töö): E. Bonnel, *Russisch-livländische Chronographie von der Mitte des 9. Jahrhunderts bis zum Jahre 1410. St. Petersburg u. Leipzig 1862.* A. H. Snellman, *Itämeren suomalaiset itsenäisyytensä aikana* (saksakeelse kokkuvõttega). *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XVI. Helsinki 1896. Heinrici Chronicon Livoniae. Ex recensione* W. Arndtii *in usum scholarum recudi fecit* G. H. Pertz. *Hannoverae 1874* (eestikeelses tõlkes ilmunud J. Jungi poolt pealkirja all *Läti Hendriku Liivimaa kroonika ehk aja raamat. Tartu 1881—83*). *Livländische Reimchronik. Herausgegeben von* L. Meyer. *Paderborn 1876. Ad. Stender-Petersen, Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik. Aarhus u. Leipzig 1934.* E. Blumfeldt, *Saaremaa ajalugu.* Koguteoses: *Eesti VI — Saaremaa. Tartu 1934.* H. Moora, Tartu asutamise ümber. *Tartu II. Tartu 1935.*

MUISTNE VABADUSVÕITLUS.

ALGAV SAKSA EKSPANSIOON LÄÄNEMEREL.

Sakslaste esiletõus Läänemerel XII sajandi teisel poolel. Kui seni olid Läänemerel olnud tähtsaimaiks ja aktiivseimaiks kaubanduslikeks ja sõjalisiks tegureiks skandinaavlased ja idaning lõunapoolsed rannikurahvad, nende hulgas eriti eestlased, kurelased, vendid, siis XII sajandi keskpaiku hakkab siin esinema uus element — sakslased, kes oma mõjus järk-järgult kasvades saavutavad hiljemini juhtiva ülekaalu. Sellele sakslaste esiletõusule Läänemerel eelnes ja arenes temaga rööbiti nende hoogus mandriline edasitung läänepoolseilt asualadelt itta.

Põhjapoolses osas arenes see edasitung Läänemere lõunarannikule — Holsteini, Mecklenburgi, Pommeri ja Pomerelli kaudu. Neile aladele kuni Elbeni olid keskmisel raua-ajal tunginud slaavlased (vt. lk. 126). Jagunedes paljudesse hõimudesse, said need läänеslaavlased, üldisemalt tuntud vendide nime all, lääne pool asuvate sakslaste naabreiks. Pika aja kestel piirdus sakslaste vahekord nende slaavlastega peamiselt enesekaitsega viimaste poolt sageli üritatud retkede vastu, siis taotlustega saada nende tekkivaid riike oma hegemoonia alla, millega rööbiti üritati ka katseid neid kristianiseerida. XII sajandi teisel kolmandikul aga algasid sakslased hoogsamat ja sihikindlat pealetungi slaavlaste aladele, et neid vallutada ning ka koloniseerida. Selle edasitungi juhtijaiks, siin vallutamispoliitika rajajaiks oli rida Põhja-Saksa vürste: Holsteini krahv Adolf II (1131—64), markkrahv Albrecht Karu (1134—70) ja hertsog Heinrich Lõvi (1139—80).

See oli nii poliitiliselt kui majanduslikult ja lõpuks ka kiriklikult saksa rahvaelemendi laiaulatusliku ekspansiooni algus. Vürstide juhitud, rüütlite kantud poliitiliste vallutuste kõrval tungis edasi slaavlaste aladele kolonisaatorina ka talupoeg, kelle

eest sõjarüüstest veel säilinud slaavi rahvastik suruti kaluriküladesse, kus ta elutses vaevaliselt. Samaaegselt toetas poliitiline ekspansioon ka saksa kaupmehe edasitungi, mille tulemusena tekkis rida uusi saksa linnu. Kogu seda ekspansioonitungi ühendas ja hoogustas rooma-katoliku kirik. Selle kirikliku ekspansiooni kohalikuks teguriks kujunes Põhja-Saksa võimsaim vaimulik keskus — Hamburg-Breemeni peapiiskopkond.

1147. a. üritati lääneslaavi hõimude — obotriitide ja liutitsite — vastu esimene suurem ristiretk. Juba sellega, eriti aga edaspidi saab saksa ida-ekspansioonile ja sellega seotud roomakatoliku kiriku edasitungile võimsaimaks ideoloogiliseks üldrelvaks paganuse vastu võitluse idee. Selle väevõimulise teostamise viisil oli juba pikk minevik seljataga. See ulatus tagasi koguni kirikuisa Augustinuse õpetusse. Kui kristlikud maad olid jumalariigi, *civitas dei* kajastuseks, siis seisis neile vastas kogu paganlik maailm kuradiriigi, *civitas diaboli* maise avaldusena. Nende vahel olid ülepääsematu kuristik ja vaen. Sõda paganuse vastu polnud kristlikul maailmal mitte üksnes lubatud, vaid koguni Jumala poolt seatud ülesanne. Ja selles sõjas olid õigustatud kõik temaga kaasas käivad nähtused — julmus, sõjaline metsikus, ja saagihimu. Seda õigustust oli eriti kuulutanud Bernhard Clairveaux'st XII sajandi algupoolel ristisõitjaile. See vägivaldse misjoni idee sai võimsaks jõuallikaks ja vahendiks katoliku kiriku eneselaiutamisele, samuti ka ilmlikkude valitsejate ja kirikuvürstide poliitilise ekspansiooni taotlustele. Selle kandel toimus ka sakslaste edasitung itta ja Läänemere äärde.

Tähtsaks, osalt otse pöördeliseks edusammuks selle edasitungi teel oli XII saj. keskpaiku L ü ü b e k i asutamine. Sellele pani aluse äsja-alistatud slaavlaste maa-alal Vagrias looduslikult suurepäraselt kaitstud sadamakohas, kus Trave jõgi suubub merre, Holsteini krahv Adolf II a. 1143. Kui mõni aasta hiljemini linn langes tuleroaks, rajas Põhja-Saksa võimsamaid vürste, Saksi hertsog Heinrich Lõvi, 1158. a. Lüübeki uuesti. Juba vanasse Lüübekisse oli tõmbunud üsna hoogsalt kaupmehi — friislasi, hollandlasi ja vestfaallasi. Uus Lüübek, algul võimsa vürsti Heinrich Lõvi soodustusel ja kaitse all, kujunes oma arenemises märksa jõulisemaks. Sellest sai e s i m e n e s a k s a l i n n L ä ä n e m e r e rannikul, suure ajaloolise murrangu esimene

rajamärk, mis tähistas uut suunda selle mere lõunaranniku kaubanduslikus ja poliitilises arengus. Saksa rahvaelement oli läbi murdnud slaavlaste maa-alale Baltimere äärde kohas, mil olid võrratult soodsad eeldused hiilgavaks tulevikuks. See uus sadamalinn kujunes teiste idapoolsete saksa, nn. vendi linnade tekkimise ja arengu aluseks ning ühtlasi läveks saksa kaubanduslikule ja sellele järgnenud poliitilisele ekspansioonile Läänemerel ja idas.

Lüübekist kui lähtekohast taoteli saksa kaupmees ka oma äriliste ühenduste tihendamist Läänemere kaugemate rannikutega idas, läänes ja põhjas. Nüüdsest peale hakkas hoogsamalt tõusma saksa kaupmehe osa ka Ojamaal, mis oli juba varemini kujunenud Läänemere tähtsaimaks kaubanduslikuks keskuseks. Siin tiheneb Visby's XII sajandi teisel poolel paikus, püsivalt kohale asunud saksa element, kes on pärit peamiselt Lüübekist, suurel määral ka Westfaalist. See organiseerub iseseisvaks saksa kogukonnaks. Selle kõrval peatus Ojamaal ajutiselt rohkel arvul saksa kaupmehi, kes lõid endile erilise nn. „ühise saksa kaupmehe" organisatsiooni, mis koondas enda kätte pea kogu kaubanduse Läänemerel, olles eelkäijaks saksa linnahansale, millest hiljemini moodustus Hansa liit.

Ojamaa kaudu hoogustus nüüd saksa kaupmehe edasitung ka seni skandinaavlaste poolt valitsetud Vene turgudele. Sakslased, kes olid juba vareminigi osa võtnud Vene kaubandusest, said siin peagi mõjukaimaks teguriks. Sama XII sajandi teise poolde langeb saksa kaupmeeste tihedamate sidemete sõlmimine ka Ida-Baltikumiga. Kõige varajasem kindlam teade saksa kaupmehe ilmumisest siia — ja nimelt Väina jõele — käib umbes 1180. a. kohta. Kuid saksa kaupmees ei tulnud tookord siia kindlasti mitte esimest korda. Läti Henriku kroonikast selgub, et saksa kaupmehed paar aastakümmet hiljemini üsna sagedasti külastasid Ida-Baltikumi, ms. Eestitki, ja et nad olid seda teinud ka varemini.

Saksa kaupmees jäi siia võõrale maale ajutiselt kohal viibijaks ja läbirändajaks — Venesse. Aga ta oli eluliselt huvitatud, et luua siia endale baasi kaubitsemiseks ka lähemate aladega, ja samuti, et kindlustada läbikäiguteid kaubanduslikuks suhtlemiseks ahvateleva Vene tagamaaga. Ses mõttes oli saksa kaupmehe

otseseis huvides pärismaalasi ohjendada püüdev, neid ristiusu mõjukonda viiv misjonitöö. Ja nii pole sugugi üllatav, kui kuuleme, et kaupmehe kannul, tema laeval saabuvad Ida-Baltikumi ka esimesed saksa misjonärid. Nad astuvad tegevusse Väina jõe suudme piirkonnas, seega tähtsat kaubateed valitseval kohal, mille kindlustamisest oma mõju alla olid kaupmehed eriti huvitatud. Ja nagu edaspidi näeme, arvestas Liivimaa Saksa koloonia tegelik looja — piiskop Albert — kogu oma poliitikas kõige lähemalt ka saksa kaupmeeskonna huvisid. Kaupmeeskond omalt poolt ei saanud keelduda aktiivselt toetamast ka Saksa poliitilise ja kirikliku võimu kindlustamist. Ühised huvid tingisid vastastikuse toetuse ja ühistöö.

Nõnda toimus sakslaste tulek siia oluliselt teissuguseis tingimusis kui slaavi aladele. Seal vallutasid ja asustasid maad ühtaegu kõik saksa rahvaelemendid — aadel, linnakodanik ja talupoeg. See maad mööda toimuv asustuslik ja vallutatud ala tegelikult saksastav „tung itta" oli seks ajaks, millest on siin kõne, jõudnud edeneda alles nüüdse Põhja-Saksa keskosadeni. Ida-Baltimaid see saksa rahva asumisruumi kitsikusel põhinev tõeline „tung itta" ei saavutanud ka hiljemini mitte. Siia jõudis ja lõi oma tugipunktid esialgu ainult saksa kaupmees, purjetades mööda vanu, juba viikingiajast saadik elava ja suurt teenistust võimaldava ida—lääne-vahelise kaubanduse teid. Kaupmees tõi siis enda järel kiriku ja see omakorda tollele ajale omase ristisõduri- ja läänisinduskorralduse. Kuid kõik need kildudena Ida-Baltikumi paiskunud saksa elemendid olid ja jäid siin ikkagi võõrasse keskkonda tunginud, esijoones teenimisel väljas olevaiks, enam-vähem liikuvaiks asunikeks ega saanud täiesti koduseks pärisrahvaks. Kõige selle pärast kujunes ka siinsete Saksa asundite ajalugu hoopis erinevaks päriselt saksastatud alade omast.

Saksa misjonitöö algus liivlaste juures. Põhja-Saksa võimsaima kirikliku keskuse — Hamburg-Breemeni peapiiskopkonna omaaegse juhi Adalberti suurejoonelised kavatsused, mis haarasid teiste Põhjamaade kõrval ka Ida-Baltikumi, olid kokku varisenud, sest nende teostamiseks puudusid tol ajal veel eeldused. Alles vendide võimu murdmine Läänemere lõunarannikul ja saksa kaupmehe hoogus edasitung itta ning kogu selle ekspansiooni eluline huvi ristiusu kiriku mõjuala laiendamise vastu

lõid eeldused, et nüüd seisis rooma-katoliku kirikki oma Põhja-Saksa eelposti, Breemeni peapiiskopkonna kaudu otseselt ka Ida-Baltikumi kristianiseerimise küsimuse ees. Ja nii algabki saksa kirik oma misjonitööd saksa kaupmehe vilka liiklemiskoha — Väina jõe suudme lähedal, esialgu, tõsi küll, tagasihoidlikult.

Esimese teadaoleva saksa misjonärina ilmub 1180. a. ümber koos saksa kaupmeestega Väina jõe suudmesse munk Meinhard, pärit Segebergi kloostrist Holsteinis. See juba aastais mees asub tegevusse liivlaste keskel, saades seks loa ka Po-

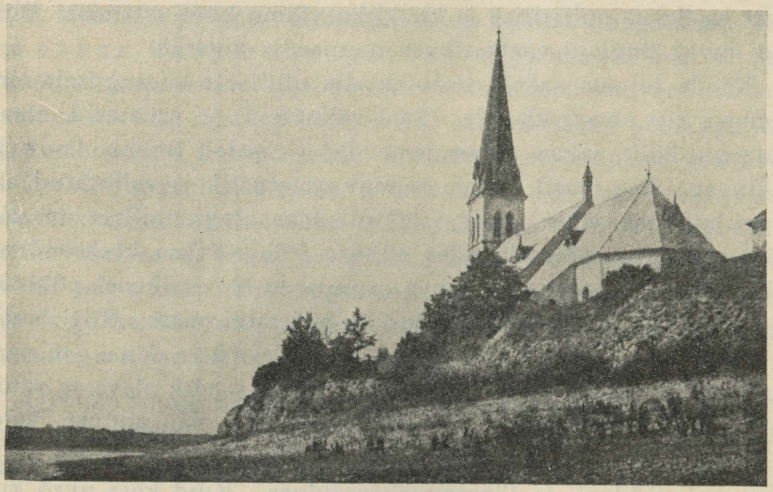

135. joon. Ükskülа kirik ja piiskop Meinhardi poolt rajatud kantsi varemed Väina jõe paremal kaldal. Kirik (XIX saj. lõpul ümber ehitatud) purustati Maailmasõjas.

lotski vürstilt, kelle maksualusteks on kohalikud asukad. Tema misjonitöö pole seotud vägivallaga, vaid on rajatud jutlustamisele ja veenmisele. 1184. a. ehitab Meinhard Ükskülla puukiriku. Järgmisel talvel, kui kaupmehed olid eelnenud sügisel järjekordselt lahkunud, tabab Meinhardi asuala leedulaste rüüsteretk. Koos naabruskonna liivlastega otsib ta varju metsadest. Tagasi pöördunud hävitatud külla, mõjustab ta liivlasi ehitama kivist linnuse. Selle ehitamise kuludest kannab Meinhard $^1/_5$, suurem osa aga langeb liivlaste kanda. Vastavalt sellele jaotatakse ka omandiõigus kantsi suhtes. Talvel tellitakse Ojamaalt

müürsepad, kes ehitavad järgmisel suvel kantsi valmis. Kaks aastat hiljemini valmis Meinhardi hoolitsusel veel teinegi kivilinnus — Holmi saarel. Mõlema kantsi ehitamise puhul olid liivlased lubanud lasta end ristida. Kui aga linnused said valmis, keeldusid nad.

Enne Holmi linnuse ehitamist oli Meinhard saanud Breemeni peapiiskopi Hartwig II poolt austava tunnustuse osaliseks — 1186. a. pühitsetud Üksküla piiskopiks. Ta sai nüüd abilisi, silmapaistvaim neist munk Theodorich, pärastine Eestimaa piiskop. Ta olevat käinud misjonitööl ka Eestimaal. Tagajärjekamalt teotses ta Koiva-liivlaste keskel Toreidas, kus ta 1190. a. ümber ristis esimese liivi vanema, tõenäoselt hiljemini sakslaste abilise ja liitlasena kuulsaks saanud Kaupo. Üldiselt aga edenes misjonitöö umbusklikkude liivlaste keskel väga visalt. Kui piiskop kord tahtis koos saksa kaupmeestega maalt lahkuda, astusid liivlased sellele vastu, kartes, et ta tuleb tagasi sõjaväega. Meinhard jäi kohale. Kuid vaevalt olid kaupmeeste laevad jõudnud välja merele, kui liivlased hakkasid piiskoppi pilkama ja narritama. Meinhard kavatses minna nüüd põhja poole — Eestis talvitavate saksa kaupmeeste juurde. Kuid see tee osutus ohtlikuks. Tuli teateid, et liivlased kavatsevad piiskoppi tappa, kui ta peaks tegema katset põgeneda. Läbi häda õnnestus Meinhardil välja saata oma abilise Theodorichi, kes ruttas abi otsides Rooma. Paavst tunnustas täielikult Meinhardi misjonitööd ja kuulutas selle toetuseks ristisõja (1193), aga mõjukamat tegelikku abi sellele ometi ei järgnenud. Liivimaa ristiusu-kirik jäi väga lootusetusse olukorda, kui piiskop Meinhard 1196. a. suri. Küll olid tema surivoodile kutsutud liivlaste vanemad kinnitanud, et nad soovivad saada uut piiskoppi. Seniste kogemuste järgi ei võidud aga sellele siiski palju rajada.

Üksküla Meinhardist maha jäänud vaimulikud pidasid endastmõistetavaks, et tema järglase määraks Breemeni peapiiskop. Ja nii võiski viimase poolt saadetud uus piiskop, seni Loccumis Hannoveris kloostriabtiks olnud Berthold asuda takistamatult Meinhardi pärandi valitsemisele. Algul liivlaste poolt sõbralikult vastu võetud, sattus ta aga peagi nendega pinevasse vahekorda. Berthold pöördus salaja Ojamaa kaudu tagasi Saksasse, kust liikus edasi Rooma. Kõikjal kaebas ta Liivimaa

ristiusu kiriku raske seisukorra üle ja palus abi. Saanud paavstilt pattude andestamise kirja kõigile, kes lähevad ristiretkele Liivimaale, kogus Berthold ristisõitjaid, kellega ta ilmus Holmi kantsi juurde. Liivlased keeldusid piiskoppi vastu võtmast ja teda linnusessegi laskmast. Ja et järgnevad läbirääkimised ei andnud tulemusi, sai otsustajaks relv.

Lahingus liivlaste ja ristisõitjate vahel juulis 1198 langes Berthold, läbi pistetud piigiga liivlase poolt. Lahing ise otsustus siiski ristisõitjate kasuks. Liivlased olid sunnitud rahu tegema, laskma end ristida ja maksma kirikule maksusid.

See leppimine osutus aga ainult näiliseks. Kui ristisõitjad olid tagasi pöördunud, taganesid liivlased ristiusust, pestes end sel puhul tavalise kombe järgi ristimisest puhtaks. Varsti pärast seda hakkasid nad kimbutama ka nende juurde jäänud vaimulikke, riisudes neilt hobused ja muud. Järgmisel paastuajal otsustasid nad hukata kõik vaimulikud, kes peaksid kevadel veel maale jääma. Surmahirmus põgenesidki siis preestrid Saksasse. Surmaoht ähvardas ka maale jäänud saksa kaupmehi, kes pääsesid ainult liivlaste vanemaile kingituste andmisega. Nii oli Liivimaa ristiusuline Saksa koloonia täiesti kokku varisenud.

Piiskop Albert Saksa ekspansiooni juhina. Neil varemeil asub tegevusse uus piiskop A l b e r t, kes 1199. a. suvel pühitsetakse sellele kohale Breemeni peapiiskopi poolt. Aastailt veel noor, kuid juba toomhärra, peapiiskop Hartwig II poolõepoeg, alustab ta oma tegevusega hoopis uue ajastu Saksa ekspansioonis Ida-Baltikumis. Ta jääb 30 aastaks selle juhiks, kuni oma surmani 1229, ning saab siin Saksa koloonia tegelikuks rajajaks.

Piiskop Albert oli keskaegse kirikuvürsti kuju, kel nähtavasti juba alguses oli kaugele ulatuv kavatsus luua iseseisev, ainult paavstist ja keisrist sõltuv peapiiskopkond sellele alluvate allpiiskoppidega. Tal oli erakordselt suur poliitiline anne. Sügava realiteeditundega poliitikuna oskas ta õieti hinnata neid jõudusid, mille keskel tal tuli teotseda, nii vastaseid kui liitlasi. Suure osavusega suutis ta huvitada ja liita mitmesuguseid erijõudusid ühiseks koostööks Läänemere idaranniku anastamisel. Samal ajal oskas ta taiplikult orienteeruda vastasleeri eri osade lahkuminevais huvides ja kasustada neid oma „jaga ja valitse"-

poliitika põhimõttel nii diplomaatiliselt kui sõjalises vallutuspoliitikas.

Ida-Baltikumis senise misjonitöö tagajärjetuse olulisemaks põhjuseks oli piiskop Albert algusest peale pidanud laiema ja ka sõjaliselt kindla baasi puudumist. Selle loomine saabki tema esmajärjekordseks ülesandeks. Aga kõigepealt püüab ta oma taotlusi kindlustada ristiusulise maailma vägevate toetusega. Paavst Innocentius III-lt hangib ta bulla, milles õhutatakse Saksi ja Westfaali mehi pattude andestamise sihiga kaitsma ja toetama relvadega Liivi kirikut. Ka Saksa kuningas Philipp ei keelanud oma toetust. Kuigi tal polnud anda reaalset abi, oli oluline seegi, et ta tunnustas võitluse Liivi kiriku kaitseks võrdseks osavõtuga ristisõjast Pühale maale. Et kindlustada mere kaudu vaba juurdepääsu Liivimaale, nõutas piiskop Albert toetust ka Taani võimudelt — kuningas Knut VI-lt, hertsog Valdemarilt (pärastiselt kuningalt) ja Lundi peapiiskopilt Absalonilt.

Juba 1199. a. suvel kogus piiskop Albert endale Ojamaalt umbes 500 ristisõitjat, kellele tuli hiljemini lisa. Ja 1200. a. kevadel purjetab ta Lüübekist 23 laevaga Väina suudmesse. See esmakordselt piiskop Alberti poolt värvatud kogukas ristisõitjate jõuk oli kokku saadud tänu tema osavale propagandale ja suurele organiseerimisvõimele. Hiljemini on piiskop Albert veel 13 korda üritanud vaevarikkaid teekondi Saksasse, kus ta jutlustades ja meelitades on kogunud ristisõitjaid ja ainelisi vahendeid Liivimaa kiriku ning Saksa koloonia kaitseks ja mõjuala laiendamiseks. Iga aasta suuremais või väiksemais jõukudes saabunud ristisõitjad moodustasid piiskop Alberti sõjalisis üritusis ühe olulisema jõu kogu vallutusperioodi kestel. Nende Liivimaale tuleku mõjustamiseks pühendas piiskop Liivimaa Pühale Maarjale, rooma-katoliku kiriku populaarsemale pühakule. Siit ka nimetus „Maarjamaa". Nagu ristisõjad Palestiinasse pidid selle Jumalapojale pühendatud maa vabastama katoliku-usulisele maailmale, nii pidi Ida-Baltikumi tulevail ristisõitjail olema sihiks aidata võita see paganailt rooma-katoliku kirikule.

Oma esimesel saabumisel Ükskülа kantsi leidis piiskop Albert eest mõned vaimulikud vennad, kes olid siin elanud juba piiskop Meinhardi ajast saadik. Liivlased algasid saabunud

ristisõitjate vastu kohe vaenutegevuse. Kui aga viimased asusid liivlaste asundite kallale, süüdates põlema nende vilja, tehti rahu. Leppe sõlmimise puhul sakslaste poolt antud pidusöögil laskis aga piiskop Albert sinna kutsutud liivlaste vanemad, nende hulgas ka Kaupo, vangistada ega lasknud neid enne vabaks, kui Väina ja Toreida liivlaste suursugusemaist perekondadest saadi pantvangideks 30 poega, kes saadeti Saksasse.

Nii esialgselt end liivlaste vastu kindlustanud, asub piiskop kohe organiseerima üritusi, mille sihiks on soodustada ja kindlustada saksa elemendi paiknemist. Ta esimene tähelepanu sel alal on pühendatud Saksa asundi rajajate ja kandjate — kaupmeeste huvele. Väina jõe harule rajab ta 1201. a. Riia turu, saades seks liivlastelt kokkuleppel maad; sellest areneb kiirelt linn, mille elanikele ta annab Visby saksa linnaõiguse. Kohe algusest peale püüab ta uut linna soodustada privileegidega. Tema ülesandel nõutab ta Rooma saadetud abiline Theodorich paavstilt ühes ristisõja bullaga ka keelu ristiusulistele kaupmeestele külastada Riia naabruses Lielupe (Kura Aa) jõe suudmes asetsevat ja temaga võistlevat semgallide sadamat. Varsti pärast seda, kui 1202. a. saabuvad Riiga esimesed saksa kodanikud-kaupmehed ja linn esialgselt kindlustatakse, määrab ta Pühale Maarjale pühendatud toomkiriku asukohaks ja oma residentsiks Riia.

Samal ajal asub piiskop Albert ka paiksate sõjajõudude organiseerimisele. Nagu alguses nii ka hiljemini Saksa koloonia sõjalisis üritusis olulist osa etendanud ristisõitjad jäid liiga liikuvaks ja püsivusetuks teguriks. Tavaliselt saabusid nad kevadel; juba järgmisel sügisel aga enamik neist lahkus. Koloonia alatiste ohtude vastu, mis ähvardasid nii ümbruskonna liivlaste kui ka kaugemate rahvaste poolt, ja sihikindla vallutuspoliitika teostamiseks oli vaja püsivaid kohapealseid organisatsioone.

Esimesena hakkab piiskop Albert oma uues tegevuskohas istutama tol ajal Lääne-Euroopas valitseva läänimuse algeid. See oli poliitiline ja sotsiaalne kord, kus kõrgema riikliku võimu ülesandeid täitsid aadlikud, kes olid riigivõimuga või maahärraga teatavas ustavus- ja teenistusvahekorras. Neid aadlikke kutsuti vasallideks ehk läänimeesteks. Nad said maahärradelt teatavail tingimustel kasustamiseks maid läänidena, mille

eest nad pidid teenima läänihärra sõjaväes, aitama teostada kohtuvõimu ning valitsemist jne. Võõrad maavallutajad tegid läänduse ehk feodaalkorra ka Ida-Baltikumis tähtsaks poliitiliseks ja sotsiaalseks teguriks. Alguse sellele pani piiskop Albert juba 1201. a., mil ta andis Danieli-nimelisele mehele lääniks Lenevarde ja Konrad von Meyendorff'ile Ükskülа. Need läänid olid kümnisläänid, mille elanikelt said vastavad vasallid kümnist; selle eest nad olid kohustatud osa võtma piiskopi sõjalisist üritusist, tema kaitseorganisatsioonist, hoolitsema linnuste korrashoiu eest jne. Aja jooksul suurenes piiskopi läänimeeste hulk, kuid esialgu, kui puudusid suuremad maa-alad läänistamiseks, tõusis nende arv üsna visalt. Paiksa sõjajõuna polnud neist küllalt nende ülesannete teostamiseks, mida kavatses piiskop Albert.

Endale suurema kohapealse sõjalise jõu loomiseks kasustas piiskop Albert neid kogemusi, mis olid rooma-katoliku maailmal vaimulikkude rüütliordude suhtes. Tõenäoselt juba 1202. a. piiskop Alberti Liivimaalt äraoleku ajal kutsuti tema abilise Theodorichi poolt, nähtavasti piiskopiga ühiselt kavatsetud plaani järgi, ellu eriline r ü ü t l i o r d u, mille kinnitas paavst Innocentius III a. 1204. Ordu alged olid väga tagasihoidlikud: koosseis oli väike, ka puudusid ses suursugusemate aadliperekondade liikmed. Saksa koloonia aktiivsete sõjajõudude hulgas mainitakse teda esmakordselt 1205. a. Ordu sai endale „Kristuse sõjateenistuse vendade" (*Fratres militiae Christi*) nime. Tavaliselt hüütakse teda Mõõgavendade orduks vastavalt mõõga kujutisele tema vapis ja orduvendade mantlil (vrd. 136. joon.).

Mõõgavendade ordu sai endale Templarite ordu reeglid ja samad organisatsioonilised põhialused. Tema liikmeilt, orduvendadelt, nõuti kolme tavalist mungatõotust — sõnakuulmise, kasinuse ja vaesuse suhtes. Peale selle pidid rüütelvennad veel neljandaks tõotama pühendada kogu oma elu võitlusele uskmatutega. Orduvennad jagunesid liikidesse, igaüks ka oma erineva vormirõivastisega. Esimese ja kõige tähtsama liigi moodustasid rüütelvennad, kes pidid olema rüütlilise päritoluga ja olid Ordu sõjajõu kandvamaks osaks, kelle keskelt tulid tema kõrgemad ametnikud. Vormirõivaks oli sellel klassil valge mantel punase risti ja mõõgamärgiga. Teise klassi kuulusid preestervennad, kelle ülesandeks olid vaimulikud talitused teistele orduvendadele.

Nad kandsid valget kuube punase ristiga. Kolmas liik Ordu liikmeid olid teenijad vennad, kelle hulka kuulusid relvadekandjad ehk kannupoisid kergema varustisega ja mitmesugused ametimehed. Nende vormirõivaks oli tume, must või pruun rüü tõenäoselt punase risti ja mõõgamärgiga. Ordu eesotsas seisis rüütelvendade keskelt valitud ordumeister, kelle alatiseks asukohaks oli Riia. Ta oli hiljemini tavaliselt ka kõigi kristlikkude sõjajõudude ülemjuhatajaks Liivimaal. Ordumeistri kõrval oli veel rida teisi kõrgemaid eriametnikke. Orduvendi elas hiljemini kogu vallutatud maal linnustes, kus nad moodustasid omaette konvendi.

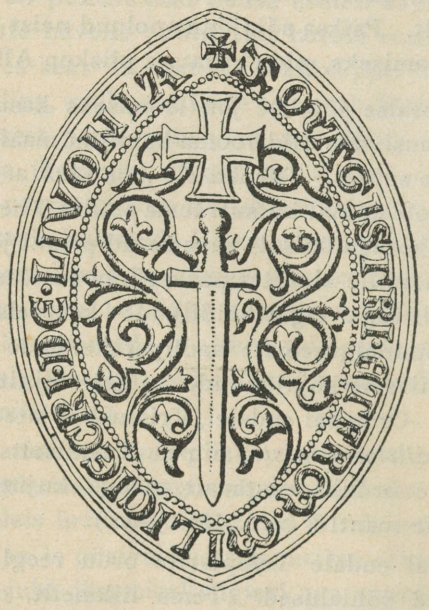

136. joon. Mõõgavendade ordu pitsat. Keskel orduvapi märk: mõõk ja selle üle rist. (Sachsendahl-Toll'i järgi.)

Pärastistes võitlustes eestlastega nimetatakse eriti sageli „Võnnu ordumeistrit" Bertholdi ja hiljemini Rudolfit. Need olid kohalikkude orduosade juhid, keda hiljemini nimetati komtuurideks. Mõõgavendade ordu kujunes üsna lühikese ajaga maa suurimaks sõjaliseks jõuks ja poliitiliselt tähtsaks võimuteguriks, kes hakkas taotelema oma erisihte, mis viisid ta vastuollu piiskopiga ja etendasid maa poliitilise saatuse kujundamisel sageli otsustavat osa, nagu edaspidi näeme.

Peale ristisõitjaist, Riia kaupmeestest ja kodanikest, piiskopi läänimehist ja orduvendadest koosnevate sõjajõudude etendasid

sakslaste vallutuste teostamisel olulist osa ka vastristitud. Ristiusu vastuvõtmisega sunniti neid osa võtma sakslaste võitlusist seni veel ristimata hõimude ja rahvaste vastu. Seejuures oskasid sakslased juba algusest peale osavasti kasustada kohalikkude rahvaste omavahelisi vastuolusid, mis andis eriti tagajärjekaid tulemusi, nagu näeme edaspidi, lätlaste kasustamisel võitluses eestlaste vastu.

Sõjaliste jõudude korraldamisega rööbiti arenes sakslastel ka ristiusu levitamise organiseerimine. 1205. a. asuti Väina jõe suudme paremale kaldale Dünamünde kloostri ehitamisele. See oli tsistertslaste klooster, mille abtiks sai piiskop Alberti senine ja ka pärastine truu abiline Theodorich, kes oli tegev liivlaste keskel juba piiskop Meinhardi ajast. Ta oli täitnud rea tähtsaid ülesandeid, oli teinud mitmed välismaareisud, käies muu seas liivlaste vanema Kaupoga 1203. a. Roomas, oli etendanud juhtivat osa Mõõgavendade ordu ellukutsumisel jne. Tema isik tsistertslaste kloostri juhi kohal, kes olid üldiselt eriti sobivad misjonitööks, oli küllaldaseks tagatiseks, et see asutis toimis siingi tagajärjekalt uue usu levitamisel. Samal ajal asuti ka maakoguduste organiseerimisele. 1206. a. ehitati esimene kirik Toreidas Kubeseles ja Raupas, pisut hiljemini Ümera ääres Papendorpis lätlaste juures, kus oli tegev hiljemini oma kroonikaga kuulsaks saanud preester Läti Henrik, kelle teos on tähtsaimaks allikaks Liivimaa ristiusustamise käigu ja eestlaste Vabadusvõitluse kohta.

Poliitilised saavutised ja vastuolud 1208. aastani. Rööbiti selle suure organiseerimistööga, mille kestel oli piiskop Albert 1208. aastani neli korda Saksamaal käinud ristisõitjaid kogumas ja muid küsimusi lahendamas, oli Saksa koloonia laienemine ja tema poliitiline kindlustumine teinud silmapaistvaid edusamme. Liivlastega, kelle alal rajanes koloonia põhi, kujunes vahekord peagi suhteliselt sobivaks. Pealepandud maksud, millega osa liivlasi, olles seni maksustatud Polotski poolt, oli juba harjunud, ei osutunud eriti koormavaks. Vastutasuks selle eest võisid liivlased nüüd arvestada mõjukat liitlast teiste kallaletungijate vastu. Riia näol läheda kaubandusliku keskuse loomine ja selle tegevuse edukas elavnemine tõotas tuua ka suuremat majanduslikku kasu. Aga ennekui vahekorrad liivlastega enam-vähem stabiliseerusid,

tuli sakslastel pidada nendega rida võitlusi. 1206. a. vallutasid sakslased viimase Väina-liivlaste kantsi — Holmi. Seejärel alistusid veel samal aastal ka Koiva-liivlased. Lätlased, kes olid osalt venelaste poolt ristitud ja neile ka maksualused, langevad sakslaste mõjukonda nähtavasti vastupanuta. Seni veel paganuses püsinud lätlaste ristiusustamine on teostatud nähtavasti lõplikult 1208. a. sügiseks.

Piiskop Alberti vallutusliku edasitungi peamiseks suunaks kujunes algusest peale V ä i n a j õ e j o o n. Selle nii strateegiliselt kui kaubanduslikult tähtsa elusoone kindlustamisele on kogu aja pöördud tema peatähelepanu. Et luua siin tarvilikku põhibaasi, püüab ta kaugemate rahvastega sihikindlalt vältida võitlust, mis ei ole hädatarvilik enne taoteldava peasuuna kindlustamist. Juba 1201. a. õnnestub tal sõlmida rahu kurelaste ja leedulastega, järgmisel aastal semgallidega. Järgmisil aastail tuleb sakslasil siiski sõdida venelaste, leedulaste ja veel paganlikkude liivlastega. 1203. a. tungib Polotski vürst Üksküla ja Holmi kallale, Gertsike vürst aga käib Riia all. Samal ja järgmisel aastal käib leedulasi, samuti ka paganlikke liivlasi Riia juures kodanikkude karja riisumas ja ka linna kimbutamas; nad lüüakse aga sakslaste poolt tagasi. 1205. a. kevadel ründavad sakslased koos semgallidega Eestist röövretkelt tagasi tulevaid leedulasi, kelle nad löövad segi ja kellest hukkavad suurema osa. Väina jõge pidi edasi tungides sõlmivad sakslased samal aastal rahu Kukenoisi vene vürsti Vjatškoga. 1207 sõlmitakse temaga liit leedulaste vastu. Samal aastal peetakse veel võitlusi leedulastega, kes käivad rüüstamas piiskoplikke alasid, jõudes sealjuures Toreidani. Järgmise aasta algul vallutatakse Väina jõe ääres seelide kants Sēlpils, mis oli rüüsteretki üritavaile leedulasile peamiseks läbikäiguväravaks. Kukenoisi Vjatškoga ei õnnestunud tema esialgsest näilisest leplikkusest hoolimata korraldada vahekordi rahulikul teel. Ta satub verisesse tülli Lenevarde piiskopliku läänimehe Danieliga. Kartes karmi saatust sakslaste poolt, põgeneb ta 1208. a. kevadel oma kantsist, olles selle enne maha põletanud. Polotski vürsti Vladimiriga, kes oli avaldanud vaenlust tõusva Saksa koloonia vastu, mis tähendas sissetungi tema mõjualale, püüab piiskop Albert 1206. a. sobitada vahekordi diplomaatilisel teel. Selle tulemused osutuvad aga

siiski üsna pea ainult näiliseks, kui Polotski vürst sama aasta suve lõpul suurte sõjajõududega, liivlaste kaastegevusel asub piirama Ükskülа ja Holmi. Kuulduse mõjul, et merel on lähenemas sakslaste laevad, pöördub vürst Vladimir tagajärjetult tagasi ja jääb siitpeale mitmeks aastaks Liivimaa sündmusist eemale.

Et kindlustada Saksa kolooniale Väina jõe ääres mõjukamat toetust emamaalt, püüdis piiskop Albert seda asustusala siduda tihedamalt Saksa riigiga. Selleks andis ta kevadel 1207 vallutatud Liivimaa kuningas Philippile, kellelt ta sai selle tagasi läänіks. Selle aktiga sai piiskop Albert Saksa riigivürstiks.

Oma seekordselt Saksamaa-reisult tagasi jõudnud, seisis piiskop Albert olukorra ees, kus Mõõgavendade ordu mõju ja nõudlused olid vahepeal suuresti tõusnud. Oma kogult jõudsasti kasvanud Ordu nõudis nüüd järelejätmatult endale üht kolmandikku nii seni vallutatud kui ka edasipidi vallutatavaist aladest. Nähtavasti pikema puiklemise järel nõustus piiskop Ordule vastu tulema. Ta oli valmis Ordule andma kolmandiku seni vallutatud maadest läänina, edaspidiste vallutuste jaotus aga jäi otsustamata. Seejuures võttis piiskop endale parema geopoliitilise asendiga alad, püüdes Ordut eemale hoida nii Väina jõest kui ka merest. Piiskopile langesid Toreida, Metsepole, Ydumea ja kogu Väina jõe äärne ala, Ordu aga sai endale alad Koivast lõunas, kus ta peagi rajas oma linnused Võndu ja Siguldasse. Ühtlasi pidi Ordu maksma oma aladelt piiskopile neljandiku kümnisest. Ordu nõudlused rahuldati seega ainult osalt. Neist kaugemale ulatuvad jäid püsima ja põhjustasid, nagu edaspidi näeme, jätkuva vastuolu piiskopiga ja sellest tingitud Ordu eripoliitika.

Taani jätkuvad katsed kinnitada kanda Ida-Baltikumis. Sakslaste edu Väina jõe joonel elustas uuesti Taani poliitilisi taotlusi Baltikumi suhtes. Nende õhutajaks ja organiseerijaks saab Lundi peapiiskop Andreas Sunonis. Mitme aasta kestel valmistab ta ristisõda eestlaste vastu, selleks nähtavasti eriti ergutatud saarlaste rüüsteretkest Listriasse 1203. Ta nõutab ka paavstilt loa, mille saab 1206. a. algul, asutada vallutatud maa-alale iseseisev piiskopkond.

1206. a. suvel maabus Taani sõjavägi peapiiskop Andrease ju-

hatusel Saaremaal. LH mainib, et sõjakäigust võtnud osa ka kuningas Valdemar. See on eksitus: kuningas oli tol ajal tegev oma riigi lõunapiiril. Retk üritati kahtlemata maavallutamiseks, Taani võimu siin pidevaks kindlustamiseks. Ja Saaremaa selle sihtkohana oli igapidi otstarbekohaselt valitud. Selle vallutamisega pidi ohjendatama eriti ohtlikud Taani alade ründajad ja tõenäoselt loodama ka baas Taani ekspansiooni laiendamiseks mandrile, nagu taanlasil oli sellekohaseid kogemusi vareminigi Rügeni saare vallutamise näol võitluses vendidega. Taanlased ehitasid Saaremaal puust kantsi ja püsisid siin sügiseni. Olles pealetuleva talve tõttu sunnitud lahkuma ja et polnud küllaldaselt mehi linnuse kaitseks, hävitasid taanlased selle enne oma ärasõitu Saaremaalt.

Tagasiteel pöördus peapiiskop Andreas koos Schleswigi piiskopi ja pärastise kuninga kantsleri Nicolausega Riiga, kus veetis kogu järgmise talve. Läti Henriku teatel andnud ta siin teoloogilisi õpetusi Liivimaa noorele vaimulikkonnale. Kindlasti aga ei piirdunud tema tegevus ainult sellega. Sellest oli muidugi vähe suurpoliitikast haaratud peapiiskopile, kes pidas võimalikuks nii kauaks võõrsile jääda ajal, mil Taanis jätkuv poliitiline kriis nõudis tema kodumaal viibimist. See Lundi peapiiskopi pikaajaline peatumine Riias oli kindlas seoses tema plaanidega Eestimaa kohta.

Lähemaist järgnevaist aastaist pole meil otseseid andmeid taanipoolseist üritusist Eestimaa suhtes. Nagu edaspidised sündmused näitavad, ei kustunud Taani riikliku ja kirikliku võimu juhtide huvi selle kauge meretaguse maa vastu. See huvi ei lõppenud muidugi mitte ka pärast peapiiskop Andrease kodumaale jõudmist 1207. a. kevadel. Kui aga selle mõjul Eesti suhtes ei saadud midagi tõhusamat ette võtta, siis oli see tingitud asjaolust, et Taani vallutuste kindlustamine lõuna pool, Põhja-Saksas, nõudis endale tõsist tähelepanu ja kõigi sõjaliste jõudude koondamist sinna.

Kuid samal ajal pole siiski võimatu, et Taani piiskopliku võimu poolt üritati mõni pool-eraviisiline retk eestlaste maa-alale. Üheks selliseks retkeks peab üks uuem uurimus — L. P. Fabriciuse oma — taanlaste sõjakäiku Viljandi alla 1208. a. Selle kohta pole küll mingeid otseseid ega kindlamaid andmeid, kuid

nimetatud uurija peab põhjendatuks püstitada oma sellekohane hüpotees uuesuunalises nn. danebrogi-pärimuse tekkeloo käsituses. Selles, Taani ajaloos väga populaarses pärimuses jutustatakse tavaliselt, et kui Lindanisa lahingus 1219. a. taanlaste seisund olnud kujunemas juba lootusetuks, langenud taevast nende sekka punane lipp valge ristiga, mille ümber koondunult taanlased võitnud vaenlase. Hiljemini saigi punane lipp valge ristiga — danebrog — Taani riigilipuks. Ühes taani hiliskeskaja ajaloo-allikas, Peder Olseni (Petrus Olai) kroonikas leiduv märge, et danebrog ilmunud taanlasile juba 1208. a. ja Viljandi all, on põhjustanud Fabriciust jõudma otsusele, et sel aastal ja mainitud kohas mingil Taani väejõugul oli kokkupõrge eestlastega, millest elas mälestus veel kaua vastavas pärimuses, hiljemini aga ühendati ta eriti populaarse suurlahinguga Lindanisa all 1219. Tegelikult oli danebrog tõenäoselt peapiiskop Andreas Sunonise poolt 1208. a. Viljandi alla ilmunud Taani sõjaväele kaasa antud lipp, mille all appi rutanud varuvägi etendas otsustavat osa taanlasile hädaohtlikuks kujunenud lahingus. See taanlaste oletatav sõjakäik eestlaste maa südamesse ise aga tohiks olla järjekordseks tunnistuseks Eestimaa suhtes Taani aktiivse huvi edasipüsimises ka pärast kaks aastat varemini Saaremaale üritatud vallutuskatsete äpardumist. Selline Taani, Saksa kolooniale vastuoluline erihuvi põhjustas kümme aastat hiljemini taanlaste otsustava sekkalöömise Ida-Baltikumi küsimusse; see aga tuli toime alles ühenduses nende raskustega, mis tekkisid sakslastel eestlastevastases võitluses.

EESTLASTE VABADUSVÕITLUS 1208—12.

Pööre sakslaste Eesti-poliitikas 1208. a. Seni kui Väina jõe äärsed valdused polnud küllaldaselt kindlustatud uuele võimule, püüdis ettevaatlik piiskop Albert sihikindlalt hoiduda kokkupõrkeist eestlastega. On iseloomulik tema tegevuse algjärgu kohta vahejuhtum Visby juures 1203. a. Kui Liivimaale sõitvat piiskoppi siin kohtavad Taanist röövretkelt koju purjetavad saarlased, tahavad Albertiga kaasas olevad ristisõitjad vägisi neile kallale tungida. Piiskop püüab igasuguste argumentidega oma mehi sellest kavatsusest ära pöörda. Kui ta lõpuks siiski

on sunnitud oma ristisõdijate ägedale pealekäimisele järele andma, teeb ta seda väga vastumeelselt, kartes keelu korral meeste omavoli.

See ettevaatlikkus eestlaste suhtes jäi piiskop Albertile omaseks ka järgmisil aastail. Ka siis veel, kui sakslased 1208. a. üritasid esimese retke Eesti alale, toimus see ilmsesti vastu piiskopi tahtmist. Liivimaa Saksa koloonia ettevaatlikul juhil, kes oma võimu laiendamisel haaras ikka järk-järgult vallutatud ala lähemat ümbruskonda, püüdes kindlustada ühtlasi

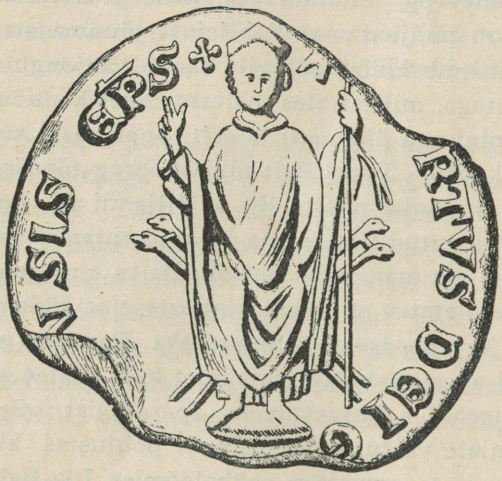

137. joon. Piiskop Alberti pitsat.
Kujutab piiskoppi loomalõustadega kaunistatud istmel, parem käsi tõstetud õnnistamiseks, pahemas karjasekepp (mille kõver ots puudub). (Sachsendahl-Toll'i järgi.)

oma seljatagust, võis pärast Väina jõe joone enam-vähem rahuldavat alistamist olla vallutusplaane kõigepealt lõunapoolsete leedulaste ja kurelaste kohta.

Kui aga 1208. a. Saksa koloonia võitlus kandus põhja poole, eestlaste vastu, siis tuleb selle olulisemaks põhjuseks pidada piiskop Alberti ja Mõõgavendade ordu vahelist vastuolu. Maadejagamine 1207. a. oli olnud Ordule kahjulik: ta jäi tähtsamaist ja paremaist Väina jõe äärseist aladest väljatõrjutuks ja tema nõudlused edaspidi võidetavaist maadest osasaamise kohta jäid rahuldamata. Saanud endale liivlaste alast ühe kolmandiku

Koiva jõe lõunapoolsel kaldal, püüab nüüd Ordu omal käel laiendada oma mõju- ja võimuala.

Ordu sobitab kõigepealt oma vahekorrad lätlastega. Vastastikuseks lähenemiseks on kummalgi huvi. Ordu vajab lätlasi sõjalisteks liitlasteks eestlaste vastu, kelle ala vallutamisele suunab ta nüüdsest peale oma iseseisva poliitika. Lätlased, kes on seni tugevamate eestlaste läbi rohkesti kannatada saanud, loodavad Ordult toetust tasuretkede puhul. Nii tulebki toime Ordu ja Koiva jõe lätlaste vahel liit, mis hiljemalt 1208. a. varasügisel on juba teostunud.

Kindlustanud end lätlastega sõlmitud liidu varal, suunab Ordu oma aktiivse poliitika eestlaste vastu, et laiendada siin oma iseseisvat võimuala. Eestlastega puhkeb sõda, millega avatakse veriste võitluste ajastu ligemale kaheks aastakümneks, mis nõuab peagi kogu Saksa koloonia jõudude pingsat rakendust. Eestlaste vastu sõja algus on tähtsaks pöördepunktiks kogu Baltikumi ajaloos. Sakslastel vägisi päevakorda kippuv otsustav kokkupõrge leedulastega lükkub sõja tõttu eestlastega aastakümneiks edasi, mille kestel Leedul on võimalik kujuneda poliitiliseks suurteguriks.

Selle pöördepunkti kujundamise algataja on Ordu. Ja viimase Eesti-poliitika hingeks näib olevat Võnnu orduvendade juht Berthold. Tema algatusel nähtavasti sõlmubki O r d u - ja l ä t l a s t e v a h e l i n e l i i t.

Sakslaste esimene, küllaltki õrn väljakutse eestlastele ei näi sellega veel ühenduses seisvat. 1208. a. algul käis preester Alobrand Ugandis nõudmas tasu kaupade eest, mille olid ugalased riisunud kord enne Riia asutamist saksa kaupmeestelt teel Väina äärest Pihkvasse. See nõudmine jäi tagajärjetuks.

Mõõgavendade ordu ja lätlaste liit eestlaste vastu. Vabadusvõitluse algus. Sama aasta varasügisel on eestlaste vastu tegevuses juba Ordu- ja lätlastevaheline liit. Lätlaste vanemad Russin Soteklest, Varidote Autinest, Talibald Beverinist ja Võnnu ordurüütlite juht Berthold läkitavad ühiselt saadikud Ugandisse nõudma tasu varemini lätlastele tehtud kahjude eest. Lätlased, kes olid enne ristiusu vastuvõtmist, Läti Henriku sõnade järgi, „rõhutud ja põlatud ja palju ülekohut kannatanud

liivlaste ja eestlaste poolt", tõstsid nüüd pead, tundes oma selja taga Ordu toetust.

Läbirääkimised Ugandis ei andnud tagajärgi. Nad jätkusid eestlaste saadikutega Lätimaal, kus neist peale lätlaste võtsid osa ka orduvend Berthold Võnnust ja piiskopi esindajana, nähtavasti enam vaatlejana, preester Läti Henrik. Ka siin lõppesid läbirääkimised tagajärjetult. Eesti saadikud lahkusid „kõige teravamate odadega ähvardades".

Julgustatud sakslaste toetusest, saavad lätlased eestlaste vastu aktiivseks. Varidote ja teiste läti vanemate õhutusel tõmmatakse eestlastevastasesse liitu ka riiglased, kelle osavõttu Läti Henrik põhjendab ugalaste tõrkumisega anda rahuldust saksa kaupmeestelt röövitud varanduste eest. Piiskop Albert oli Saksamaal ega suutnud tõkestada temale ebasoovitavas suunas arenevaid sündmusi.

Suur liiduvägi, millest võtab osa lätlasi, ordurüütleid, riiglasi ja ka liivlasi, üritab nüüd esimese ühise rüüsteretke Ugandisse, jõudes Otepää linnuseni, mis maha põletatakse. Suure vangide hulgaga ja saagiga, mille hulgas on rohkesti veiseid, pöördutakse koju tagasi.

Seniste kogemuste järgi oli lätlastel küllaltki selge, et eestlased ei jäta seda röövretke tasumata. Selle ebameeldiva, kuid paratamatu ootusega tegid lätlased koju jõudes kohe vastavaid ettevalmistusi: kindlustasid linnuseid, kuhu viisid varju oma vara ja omaksed. Eestlased ei lasegi end kaua oodata. Ugalased koos appi kutsutud sakalastega tungivad lätlaste alale Trikatuasse, kus piiravad Beverini linnust. Kantsi ümber on piirajail ja piiratuil rida kokkupõrkeid, mille puhul linnuses viibinud Läti Henrik kiidab lätlaste silmapaistvat mehisust. Veel jutustab Henrik, et eestlased katkestanud võitluse tema pillimängu mõjul. Selle katkestuse põhjuseks oli tõenäoselt küll eestlastele saabunud teade, et ordumeister Venno on Võnnust lätlastele appi jõudmas. Eestlased pöördusid saagiga kodu poole. Ordumeister ei jõudnud neile enam järele. Äkilise külmaga tekkinud konara tõttu hakkasid orduvendade hobused lonkama. Eestlaste tagaajamine tuli katkestada.

Edu Beverini juures, mille alt eestlased pidid ilma suuremate tagajärgedeta lahkuma, samuti sakslaste toetus julgustas

138. joon. Ümera lahing 1210. a. (E. Laiu andmeil joonist. O. Kangilaski.)

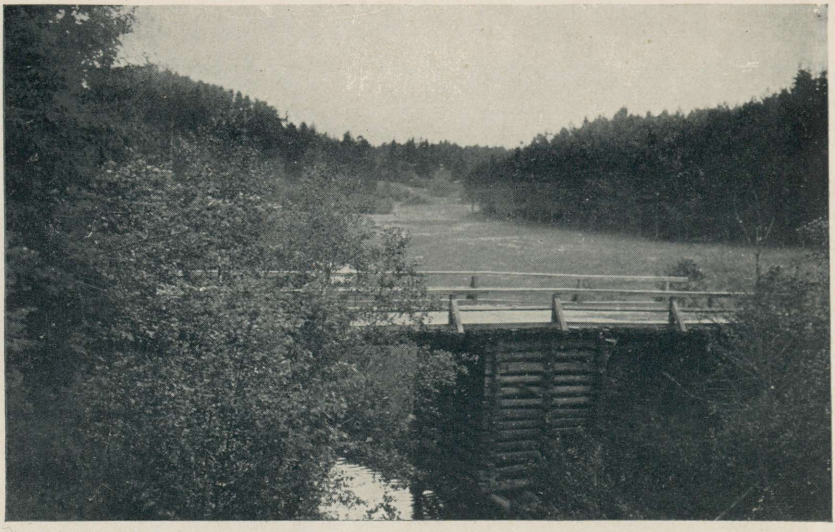

139. joon. Ümera jõe org jõesuudme kohal. Praegune sild asetseb tõenäoselt Ümera ülekäigu kohal, mille ligidal oli 1210. a. lahing. (Pildist. E. Laid.)

140. joon. Koiva jõgi Ümera suudme kohal. Osa Ümera juurest põgenevaid vaenlasi püüdis 1210. a. pääseda üle Koiva, kuid uppus. (Pildist. E. Laid.)

lätlasi eesotsas vanemate Russini ja Varidotega üritama eestlaste vastu rüüsteretke täiesti omal käel. Retk suunatakse seekord Sakalasse.

Siinseile asukaile tuli see retk täiesti ootamata. Nad olid külades laiali oma igapäevase töö juures, kus lätlased neid tabasid, ilma et nad oleksid suutnud avaldada vaenlasele korraldatud vastupanu. LH kujutab seda rüüsteretke lätlaste poolt eriti verisena. Langenud sakalaste hulgas olnud suursugusemaid mehi ja vanemaid, arvult 300, ning rohkel arvul teisigi. Suure saagiga pöördusid lätlased tagasi. See edu vihatud ja seni ikka ülekaalus olnud eestlaste suhtes tundus lätlastelegi üsna erakordse sündmusena, nii et nende vanem Russin Beverini tagasi jõudes leiab põhjust kiitlemiseks, et tema lapselapsed kolmandast ja neljandast põlvest saadik saavat jutustama, mis tema teinud sakalaste surnukehadega.

Piisk. Alberti jätkuv ettevaatlikkus eestlaste suhtes ja Väina joone kindlustamine. See lätlaste suurenev agressiivsus eestlaste vastu tundub eriti ohtlikuna Toreida liivlaste juures asuvale piiskoplikule foogtile Hermannile. Eestlaste ärritamine võib põhjustada nende poolt uusi tasuretki, mille vastu on sakslastel veel vähe kaitsejõudusid maal. Foogt Hermann ja Liivi vanemad astuvad eestlastega läbirääkimistesse ja sõlmivad nendega 1208. a. lõpul rahu üheks aastaks. Foogt Hermann toimib siin piiskopliku poliitika esindajana, mille huvides oli sõda eestlastega edasi lükata. Eestlased omalt poolt aga nähtavasti hindasid vastaspoole jõudusid üle, mistõttu nõustusid rahuettepanekuga.

Selle rahu kestel, 1209. a. kevadel jõuab piiskop Albert suure ristisõitjate jõuguga Saksamaalt tagasi. Järgides oma senist Väina jõe vallutamise poliitikat, oli piiskopi esimeseks mureks kindlustada Kukenois. Linnus, mis pärast vürst Vjatško põgenemist seisis mahajäetult, ehitati uuesti üles ja anti tugeva meeskonna kaitse alla. Osa Kukenoisi vürstkonnast läänistas piiskop kaasatulnud ristisõitjaile. Venelaste poolt mahajäetud Kukenoisi vürstkond lakkas olemast.

Sama aasta sügisel üritas piiskop Albert Väina jõe joone kindlustamise sihiga sõjakäigu järgmise Väina jõe ääres asuva Vene vürstkonna Gertsike vastu. Siinne vürst Vsevolod,

Leedu vürsti väimees ja liitlane, abistas harilikult leedulasi nende retkil põhja poole, mis ulatusid sagedasti ka lätlaste ja liivlaste alale, seega sakslaste mõjukonda. Ka saksa kaubanduslikule ekspansioonile oli Gertsike vaenulik iseseisvus tõkkeks ees.

Suure sõjaväega, piiskopi isiklikul osavõtul, vallutati Gertsike. Vürst Vsevolod põgenes, tema abikaasa langes vangi. Kuigi sakslaste võit oli täielik, kaldus piiskop põgenenud vürstiga kokkuleppele. Ettevaatlik Albert hoidus vibu liiga pingule tõmbamast. Tuli ju siin eriti arvestada Polotskit, millega Gertsike oli alamlusvahekorras.

Riiga kutsutud vürstil Vsevolodil ei jäänud muud üle kui alistuda esitatud tingimustel. Ta kaotas küll osa oma maadest, sai aga enamiku vürstkonnast tagasi, kuid ainult läänina piiskop Albertilt. Gertsike vürst oli siitpeale Riia piiskopi vasall.

Samal ajal, kui piiskop Albert jäi truuks oma Väina jõe vallutamise taotlustele, ajas O r d u koos lätlastega e r i s u u n a l i s t Eesti-poliitikat. Eestlastega sõlmitud vaherahu lõppedes 1209. a. lõpul tungis Võnnu orduvendade juht Berthold koos vanem Russini ja Autine lätlastega Ugandisse, ilma et piiskopi sõjajõud oleksid sellest retkest osa võtnud. Ugalastele tuli see retk, nagu sakalastelegi eelmise aasta sügisel, täiesti ootamata. Nad ei teadnud vastupanu korraldada ega ka linnustes varju otsida. Kaitseta maa rüüstati järjekordselt, mehed tapeti, naised võeti vangi, külad põletati. Ning suure saagiga pöördusid sakslased ja lätlased tagasi koju.

See retk pahandab eriti Toreida liivlasi, kes LH-u teatel jätkasid salanõu pidamist sakslaste vastu ja kel nähtavasti polnud kustunud lootus eestlaste abiga vabaneda võõra võimu alt. Aga ka piiskop Albertit, kelle sõjaline huvi seni suundus piki Väina jõge, pidi sõja uuenemine eestlastega oma jagu häirima. Sest see pani hädaohtu tema põhjapoolse provintsi. Liivlaste mõjustusel saadabki piiskop preester Alobrandi Otepäässe rahuettepanekuga.

Kui Alobrand Otepääs, kuhu oli kogunenud eestlasi kogu Ugandist, püüab kasustada juhust, et siin kuulutada ristiusku, ähvardab tema seisund kujuneda koguni elukardetavaks. Teda tahetakse kokkutulnute poolt tappa. Ainult vanemate vahele-

astumine, kes manitsevad austada saadiku puutumatust, päästab ta elu. Lõpuks võtavad ugalased seegikord rahuettepaneku vastu.

Sel puhul Riias sõlmitud rahu (1210. a. algul) tehti ühelt poolt eestlaste ja teiselt ainult piiskopi ja temale kuuluva maa-ala liivlaste ja lätlaste vahel siinpool Koiva jõge. Ordu ja tema ala lätlased ei võtnud sellest osa ja jäid eestlastega sõjavahekorda.

Vene-hädaoht eestlasil. Põlisrahvaste ühisaktsioon Riia vastu. Enne kui sõjategevus Ordu ja lätlaste poolt uuesti elavnes, tuli eestlasil teravamalt päevakorda hädaoht idast — venelaste poolt. 1210. a. alguskuudel tungis Novgorodi vürst Mstislav koos oma venna, Pihkva vürsti Vladimiriga, suure sõjaväega Ugandisse, kus nad piirasid Otepää linnust. Pärast kaheksapäevast piiramist olid piiratud vee ja toidu puudusel sunnitud rahu paluma. Venelased leppisid rahaga, saades 400 marka hõbedat, ristisid mõned ja lahkusid, lubades hiljemini saata Otepäässe preestreid, mis aga jäi teostamata.

Kuid pea läheb sakslastegi pool olukord hädaohtlikuks. Kui piiskop Albert 1210. a. kevadel purjetab järjekordselt Saksasse, saab ta saatjaskond merelahingus Domesnäsi ja Saaremaa vahel kurelastelt raskesti lüüa. See kurelaste võit ja piiskopi lahkumine on otsekui signaaliks kohalikkude põlisrahvaste suuremale ühisaktsioonile sakslaste vastu.

LH-u teatel seisnud asja eesotsas algatajaina liivlased, kes õhutanud sakslaste vastu kurelasi. Ühisaktsiooni sihiga luuakse kontakt ka eestlaste, leedulaste, semgallide ja venelastega. Eesmärgiks on Riia linna ja Saksa koloonia hävitamine.

Kurelased tungisid suure laevastikuga Riia alla, püüdes vastast üllatada. Kolm päeva kestis neil äge võitlus linna müüride all. Kuid oodatud abi sakslaste vastu jäi tulemata. Leedulased olid juba enne Riia piiramist Kukenoisi kallale tunginud. Kuid sealse piiskopi läänimehe Rudolf Jerico juhitud kaitse ei võimaldanud neil linnust vallutada. Toreida liivlased, kes küll kogusid väge kurelaste toetamiseks, jäid hiljaks. Seevastu aga tuli piiratuile abi Holmist, Dünamündest, siis Kaupo Koiva äärest oma meestega, Ükskülа läänimees Konrad oma liivlastega.

Kurelased olid sunnitud Riia piiramise lõpetama ja koju tagasi minema.

Sellest tagajärjetuks jäänud aktsioonist Riia vastu ei võtnud eestlased osa, kuigi ka neid oli selleks kutsutud. Eestlastel oli tol ajal riiglastega rahu. Ordu poolt aga oli Võnnu Berthold mõni aeg enne kurelaste aktsiooni koos lätlastega teinud rüüsteretke Ugandisse.

Vastastikused retked 1210. a. Võnnu piiramine ja Ümera lahing (1210). Pärast Riia piiramist kurelaste poolt üritab Berthold uue retke Ugandisse. Sellest võttis nüüd osa ka piiskopimehi, peale lätlaste ka liivlasi. Retk ulatus Otepääni, kus oli vähe mehi linnust kaitsmas. See langes sakslaste kätte ja süüdati põlema; mehed tapeti, naised võeti vangi. Suure saagiga pöördusid retklejad tagasi.

Sellele retkele vastasid eestlased peagi omapoolse sõjakäiguga Ordu alale. Suure sõjaväega piirasid nad Võnnu linnuse ümber, kus äge võitlus kestis kolm päeva. Piirajad vedasid puid hunnikusse, mis süüdati põlema, et selle kaudu tuld edasi ajada linnusesse. Nad ehitasid ka piiramistorni ülesjuuritud puudest, mille varjus nad saatsid nooli piiratuile. Linnuse meeskonna olukord läks juba üsna raskeks.

Eestlased aga lõpetasid piiramise, sest saabus teateid, et Kaupo on kogunud suure väe liivlastest ja sakslastest. Piiratud Võnnus olid ka Riiast abi palunud. Kuid teade oli Riiga jõudnud liiga hilja, mistõttu sealne abivägi asus teele alles siis, kui eestlased olid Võnnu alt juba lahkumas.

Eestlased pöördusid üle Koiva kodu poole. Kaupo juhatusel pärale jõudnud liivlased ja lätlased ning orduvennad Võnnust lähevad eestlasi taga ajama. Luure kaudu saadakse teateid, et eestlased on üle Ümera põgenemas. See hoogustab liivlasi ja lätlasi tagaajamisele. Kaupo ja sakslased manitsesid küll ettevaatusele ja soovitasid enne ära oodata riiglaste kohalejõudmist. Kuid seda nõu ei võetud kuulda. Sakslased ees, liivlased ja lätlased järel mindi edasi.

Eestlased varitsesid Ümera lähedal metsas, kust nad tormasid tagaajajate päralejõudmisel äkki välja. Sakslased koondusid tugevaks kolonniks eestlaste vastu. Võitluses langesid Kaupo poeg Berthold, esimese väimees Vane, rüütelvendi ja

piiskopisulaseid. Liivlaste, aga nähtavasti ka lätlaste jalavägi põgenes. Sakslaste väikesearvulised sõjajõud koondusid uuesti kiiluks ja tungisid oma kergeist ratsanikest järelsalga kaitse all tagasi Koiva poole. Eestlased aga jälitasid põgenejaid, nii ratsanikke kui jalamehi, kes mõlemale poole laiali jooksid. Neid

141. joon. Ristirüütli kujutis XIII sajandist.

Kannab rõngassoomusrüüd ja ristimärkidega mantlit. (Käsikirja järgi British Museum'is Londonis.)

saadi ligi sada kätte, kellest osa löödi maha, osa viidi Ümera juurde tagasi, nende hulgas 14 sakslast. LH jutustab, et mõned neist olevat elusalt põletatud, teistele aga lõigatud mõõkadega ristid seljale.

Võit Ümera juures andis eestlastele suurt julgust. Nad asusid valmistuma uuele suurele sõjakäigule sakslaste vastu. LH jutustab: „Siis on eestlased oma maale tagasi pöördunud ja kristlasi teotades saatnud sõna kõigisse Eesti maakondadesse, vandega end ühendades ja tõotades, et tahavad olla üks süda ja üks hing kristlaste nime vastu."

Sakslaste ettevalmistused võitluseks eestlastega. Soontaga rüüstamine. Juba pärast Riia piiramist kurelaste poolt pidasid sakslased oma seisukorda üsna hädaohtlikuks. Sellest siis kavatsus teha rahu Polotski vürstiga — olgugi kauge, siiski ohtliku võimuteguriga. Juba enne eestlaste viimast retke oli läkitatud Polotski teele saatkond piiskopi läänimehe Rudolf Jerico juhatusel. Minnes Võnnu kaudu, kus nendega nähtavasti pidi ühinema ka ordurüütleid, on saatkond eestlaste retke tõttu sunnitud siin mõne päeva peatuma. Saatkonna juht Rudolf Jerico, kes pärast Võnnu piiramist osa võtab eestlaste tagaajamisest, saab Ümera lahingus haavata. Pärast viimast sakslaste kaotust sai rahu sõlmimine Polotskiga veelgi vajalisemaks. Saatkonna etteotsa sai nüüd ordurüütel Arnold. Ja kogu järgnevais läbirääkimistes Polotski vürstiga ja lõpuks ka sõlmitud rahulepingus ongi tunda suuremal määral Ordu mõju. Viimane oli eriti huvitatud oma seljataguse kindlustamisest võitluseks eestlaste vastu.

Läbirääkimiste tulemusena sõlmitakse 1210. a. sügisel või talvel Riias Polotski vürsti ja sakslaste vahel esimene „igavene rahu". Selle olulisemaks tingimuseks oli, et Väina liivlased maksavad Polotskile iga-aastast maksu või selle õiendab nende eest Riia piiskop.

See rahu, mis sõlmiti piiskop Alberti äraolekul suurel määral tema ja temale alluvate liivlaste arvel, oli Saksa kolooniale, eriti Ordule tähtsaks eelduseks agressiivse Eesti-poliitika jätkamiseks. 1210. a. jõulu eel asutaksegi eestlaste vastu suurejoonelisele sõjajõudude värbamisele. Kogutakse vägesid Koiva ja Väina liivlastelt, samuti lätlastelt. Appi tuleb ka suur väesalk venelasi Pihkvast. Vägi kogunes Metsepolesse, kus kohalikelt liivlastelt, keda peeti sakslaste vastu kahtlaseks, võeti pantvange.

Retk üritatakse esmakordselt Läänemaa lõunaossa — Soontagasse. Eestlaste sideteenistus, mis oli eelmiste retkede ajal Ugandis ja Sakalas olnud nõrk, mistõttu vaenlane sai ootamatult tungida küladesse, on Soontagas parem. Siin olid vahid teedele välja pandud, kuid ometi nii puudulikult, liiga lähedale küladele, et nad jõuavad teatega vaenlase tulekust hilja kohale — alles siis, kui selle eelsalgad on juba kannul. Põge-

neda polnud enam võimalik. Ilma korraldatud kaitseta langevad külad ja selle rahvastik pealetungiva vaenlase ohvriks. Tapmine ja rüüstamine kestavad mitu päeva. Saak oli väga suur, selle hulgas „härgi ja lehmi neli tuhat, arvamata hobuseid ja muid loomi". Rüüstajad vallutasid ka kolm linnust, mis põletati maha.

Eestlaste vasturetk 1211. a. algul. Vastuseks sellele retkele organiseerivad eestlased 1211. a. algul kolmest maakonnast, mida sakslased ja nende liitlased seni olid rüüstanud, — Ugandist, Sakalast ja Soontagast — suurema retke vaenlase alale, mis aga viimase valveloleku tõttu ei arene ettekavatsetud ulatuses. Sakalased ja ugalased tungisid Astijärve juures lätlaste alale, kohtasid siin aga riiglaste, lätlaste ja liivlaste väe ja pöördusid tagasi. Samal ajal tungisid mereäärsed eestlased Soontagast ja teistest ümberkaudsetest maakondadest Metsepolesse. Nad hilistusid mõnevõrra, jõudsid kohale alles pärast seda, kui sakalased ja ugalased olid tagasi pöördunud ja vaenlane oli ühelt nende vangilt saanud teada läänemaalaste tulekust. Metsepole oli juba kaitseseisundis, rahvas linnustesse varju pääsenud. Eestlastel ei jäänud muud üle kui piirduda tühjade külade ja kirikute põletamisega. Ja et sakslased koondasid kiiresti vägesid — riiglased Toreidasse, Võnnu Berthold ja Russin oma lätlastega Raupasse — pöördus seegi eestlaste vägi tagasi koju.

Viljandi piiramine (1211). Umbes kuu aega pärast viimast retke, 1211. a. kevadtalvel, asusid sakslased ette valmistama Sakala peakeskuse — Viljandi vallutamist. Suure sõjaväega, mis koosnes riiglasist, ordurüütleist, ristisõitjaist, piiskopimehist, liivlasist ja lätlasist, liiguti Viljandi alla, kaasas ka kiviheitemasin ja muid linnuse piiramiseks vajalikke vahendeid. Sel ajal, kui sakslased asusid linnust piirama, rüüstasid liivlased ja lätlased ümbruskonda, kust tõid kokku rikkaliku saagi ja ka sõjavange. Võnnu Berthold ja lätlaste vanem Russin koos teiste vanematega viisid vangid linnuse lähedale ja nõudsid piiratute alistumist, ähvardades vastasel korral tappa vangid. See ähvardus aga ei andnud tulemusi. Vangid tapeti. Algas äge võitlus linnuse vastu.

See on esimene eesti linnuse piiramine sakslaste poolt, mida LH kirjeldab üksikasjalisemalt, mille kohta väljavõte kroonikast on toodud aga juba teisal (vt. lk. 226).

Kuuendal piiramispäeval oli linnuse meeskond juba väga nõrgestatud. Langenuid oli palju, haavatud olid peaaegu kõik. Veepuudus andis end teravasti tunda. Piiratud nõustuvad nüüd alistuma ja laskma endid ristida ning vastu võtma sellega ühenduses olevaid kohustusi, nagu olid teinud liivlased ja lätlased. Sõlmitud rahu kindlustuseks annavad eestlased pantvange ja võtavad linnusesse preestreid, kes piserdavad pühitsetud veega maju ja mehi ning naisi. See oli ettevalmistus ristimisele, mis aga edasi lükati eelnenud suure verevalamise pärast.

Vastastikused retked 1211. a. kevadel. Sakalas ja Viljandis 1211. a. kevadtalvel saavutatud edust hoolimata tundus olukord sakslastele küllaltki ohtlik. Tuli teateid, et „eestlased ja teised paganad ümbruskonnas" kavatsevad sõjakäiku Riia vastu, veel enne kui piiskop ristisõitjatega Saksast kohale saabub. Seetõttu jätsid kaupmehed oma igakevadise sõidu Ojamaale ette võtmata ja jäid Riiga, et kaitsta linna pealetungi korral.

Eestlaste juurde läkitatud saadikute kaudu selguski, et siin valmistuti sõjale Saksa koloonia vastu. Sakalased ütlesid ühtlasi saadikuile ka vormiliselt rahuseisundi üles. Sellele järgnes nüüd peagi liivlaste vanema Kaupo ja Võnnu Bertholdi ühine rüüsteretk Sakala lõunapoolsesse ossa.

Eestlased üritasid seepeale omalt poolt rea retki lätlaste ja liivlaste alale. Üks jõuk tungis Astijärve ümbrusse Ümera jõeni. Teine väesalk Sakala vanemate Lembitu ja Meeme juhatusel tungis üle Ümera Läti Henriku elupaika (Papendorpi), kus rüüstati kogu kihelkond, mehed tapeti ja naised ning lapsed viidi vangi. Ühenduses selle retkega mainibki Läti Henrik esmakordselt kogu Vabadusvõitluse kestel Lembitu nime.

Eestlaste poolt järgnes veel pikk rida rüüsteretki lätlaste ja liivlaste alale, nii et „oli suur häda kogu Liivimaa radades", nagu kroonik iseloomustab olukorda. Sakalased ja ugalased rüüstasid lätlaste ala. Läänemaa eestlased tungisid kolme väega liivlaste kallale Metsepoles ja Letegores, „nii et üks vägi järgnes teisele, ühed läksid ja teised tulid ning ei andnud rahu liivlastele päeval ega ööl". Saarlasedki sõitsid oma laevadega Koiva jõge pidi Toreidasse, kus tegid hävitustööd kogu Kubesele kihelkonnas. Olgugi et sakslased polnud seni Saaremaad puudutanud, ilmuvad saarlased nende vastu võitlusse mandril, sest nad

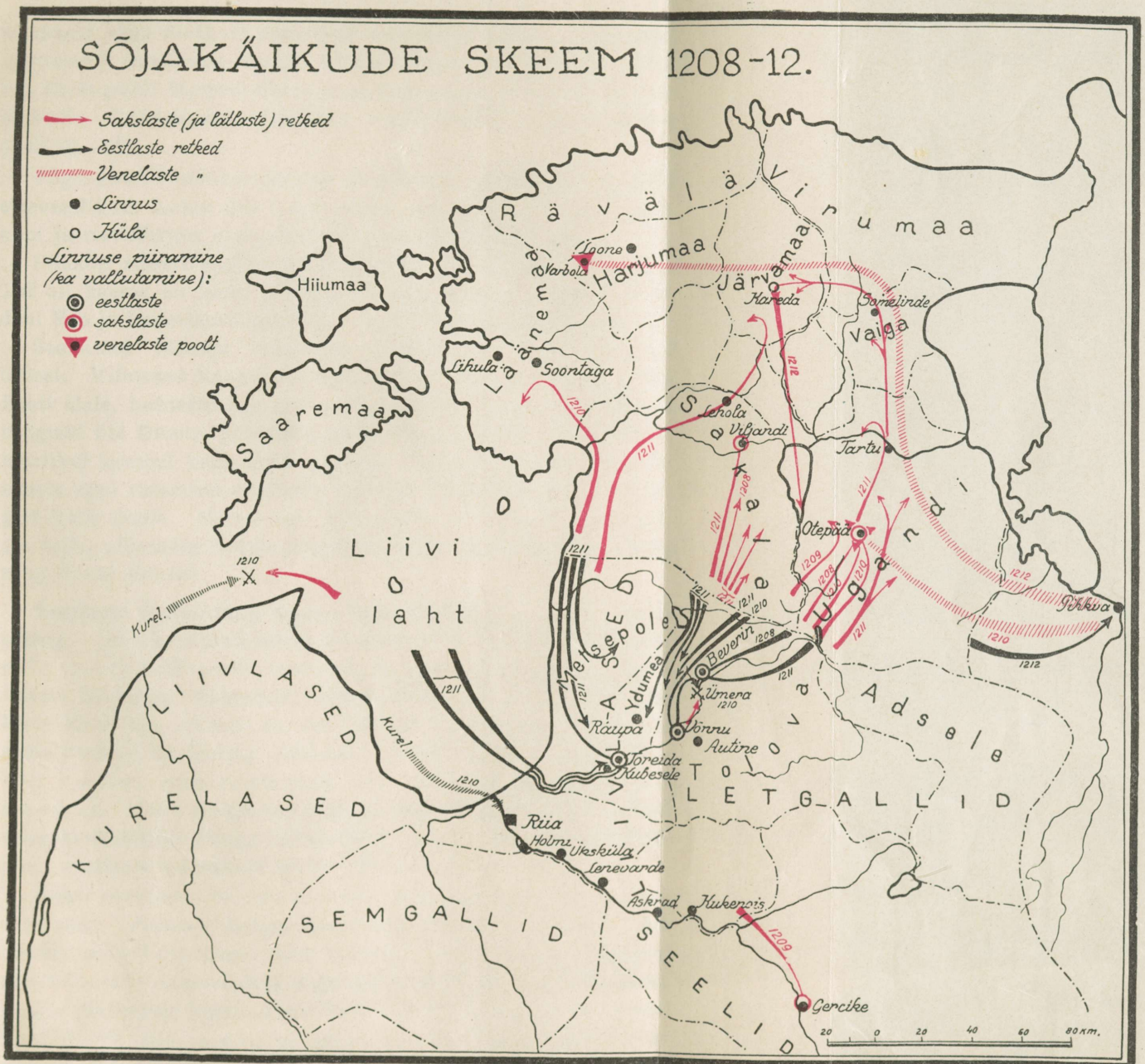

142. joon. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1208—12.

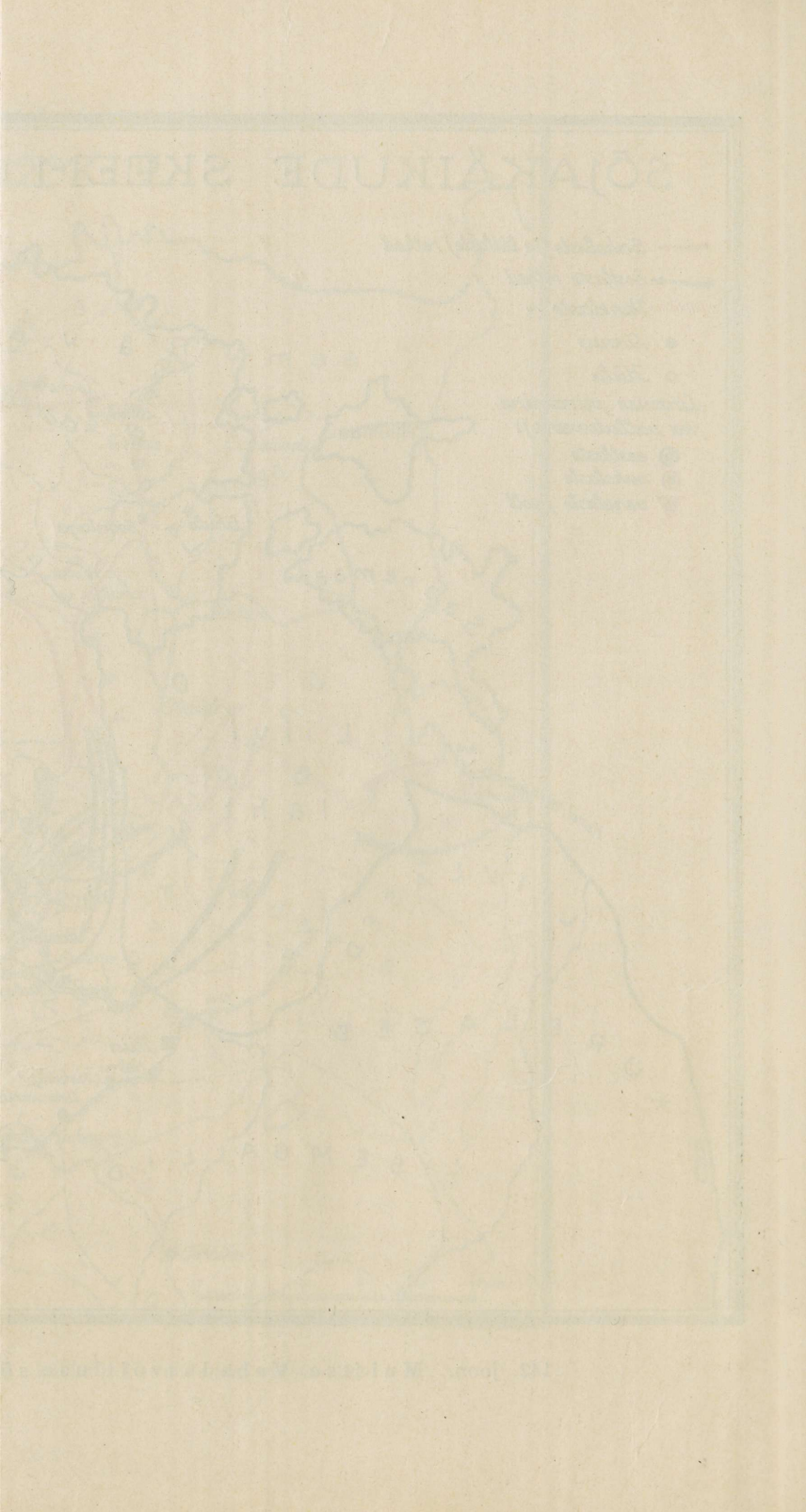

märkasid väga õieti, et sakslased vallutades mandri sadamaid kujunevad ohtlikuks nende kaubandusele, mis suuresti põhines ühelt poolt Manner-Eesti ning Liivimaa ja teiselt poolt läänepoolse Läänemere piirkonna kaubavahetuse vahendamisel (vrd. lk. 178).

Põgenenud liivlased palusid Riiast abi. Riiglased aga olid ettevaatlikud, kartes oma linna pärast, ega söandanud enne piiskopi ja ristisõitjate saabumist põhja poole appi minna.

Piiskop Albert saabus seekord suure ristisõitjate hulgaga. Tal oli kaasas ka kolm piiskoppi — Ratzeburgi Philipp, Verdeni Yso ja Paderborni piiskop — ning mitmed aadlimehed.

Saabunud välisabi julgustas sakslasi ja neile alistatud lätlasi. Viimased kogunesid Ümera juurde, et teostada retke Eesti alale, kohtasid aga teel eestlasi ja põgenesid. Eestlased tungisid üle Ümera, põletades maha Raupa kiriku, ja rüüstasid harilikul kombel kogu ümbruskonna. Riiast lätlastele ja liivlastele appi ruttavate sakslaste kartusel pöördusid eestlased tagasi kodu poole. Kaupo oma liivlaste ja mõne sakslasega järgis neile, põletades Sakala lõunaosas maha rea külasid ja Ovele ning Purke linnuse.

Eestlaste kallaletung Kaupo linnusele 1211. a. suvel. Koiva lahing. Juba eelnenud retkil oli eestlasil kujunenud sõjaplaan, mille suurejoonelisemale teostamisele nad asusid 1211. a. suvel. Pärast Soontaga rüüstamist eelmise jõulu eel olid retkist liivlaste alale osa võtnud ka mereäärsed maakonnad. Järgmise aasta kevadel oli käinud liivlaste vastas samadest maakondadest randlasi koos saarlastega, kes sõitsid kohale Koivatpidi laevadega. Neile tavalisema ilmega rüüsteretkile järgnes nüüd kaugemaleulatuva sihiga kallaletung, mis oli suunatud kõigepealt sakslaste mõjukama liitlase Kaupo vastu.

Kogu seekordse ürituse eesotsas olid saarlased ja mandrirandlased. Viimaste hulgas mainitakse ridalasi ja räväläsi. Arvukas, mitmetuhandemeheline maavägi, mis koosnes peamiselt mereäärseist maakondadest kogutud ratsanikest ja jalameestest, tungis Metsepole kaudu Toreidasse. Hästikoordineeritud plaani järgi jõudis maaväega samal päeval Kaupo linnuse juurde Koivatpidi üles tunginud saarlaste laevastik. Linnus oli eestlaste kartusel kaitseks hästi ette valmistatud. Peale ümbruskonnast

siia põgenenud liivlaste oli saabunud ka Riiast ammuküttе. Need ründavadki eestlasi, kes olid linnuse igast küljest ümber piiranud. Tekib äge võitlus, milles olevat piirajaid rohkel arvul haavata ja surma saanud. LH rõhutab sel puhul, et eestlaste suurema kaotuse põhjustanud nende kaitserelvastise puudulikkus. Eriti puudunud neil soomusrüüd.

Kuid see kõik, samuti ka mitte asjaolu, et ohverdatud loomad langevad vasakule küljele ja ennustavad seega kurja, ei mõjusta eestlasi lõpetama linnuse piiramist. Nad tahavad seda jätkata linnuse vallutamiseni või seni, kui liivlased on nõus nendega ühes tulema Riiat hävitama. Ümbruskonda saadetud rüüstesalgad toovad piirajaile moona. Piirajad teevad ettevalmistusi linnuse ründamiseks, vedades kohale puid ja õõnestades kindlusemäge.

Vahepeal aga kogusid sakslased suure väe, et rutata appi piiratud Kaupo linnusele. Riiast tulid ristisõitjad ja piiskopimehed, kellega ühinesid orduvennad ja liivlased. Piirajad jäid väljastpoolt läheneva vaenlase kohta täielikku teadmatusse ja taipasid olukorra tõsidust alles siis, kui nende vastu ettesaadetud jalavägi oli täies lahingukorras neile seljatagant kallale tungimas. Eestlased korraldavad kiiresti oma ridu ja astuvad mehiselt vastu, võitlevad suure vaprusega, nii et see äratab imestust vastasteski. Eestlased heidavad oma odad, mille vastu aga vaenlane oma raudkilpidega suudab end küllaldaselt kaitsta. Juba tõmbavad nad mõõgad ja raiuvad vaenlase rinnet. Silmapilk on otsustav. Äkki tormavad saksa raudrüütlid soomustatud hobustel oma jalaväele appi. See ootamatu kallaletung soomusrüüga hästi kaitstud ratsanikkude poolt ainult mõõkadega relvastatud jalameestele paiskab eestlaste read segi. Seda enam, et nende vastu ka linnusest ruttas liivlasi ja ammuküttе. Kahe vaenlase rinde vahele jäänud eestlaste kaotus oli suur. Osa pääses põgenema ja, jättes maha hobused, jõudis oma teise laagri juurde, mis asus mäekingul linnuse ja jõe vahel. Hobusteta ja odadeta jäänud taganejail oli väljavaateta võidelda soomustatud ratsanikkudega. Eestlased astusid rüütlitega rahuläbirääkimistesse ja lubasid lasta end ristidagi. Öösi aga asusid nad laevadele ja tahtsid Koivatpidi põgeneda mere poole. Kuid üks ristisõitjate rühm oli allpool jõe sulustanud, mistõttu

laevad ei pääsenud edasi. Kaldailt aga võeti laevastik noolte ja odade saju alla. Öö pimeduse katte all jätsid eestlased oma laevad maha ja põgenesid jalgsi. Osa neist hukkus tagasiteel metsades nälja kätte. Vastaspool arvas oma saagi olevat ligi 2000 hobust ja umbes 300 suuremat laeva, mis jagati võitjate ja kiriku vahel. Langenuid olnud eestlasil umbes 2000 meest.

143. joon. Ristisõduri haua-kivi 1200. a. ümbert, leitud piiskop Meinhardi rajatud Holmi kiriku varemeist. See võrdlemisi abitu kujutis on kõige vanem sakslaste tulekuga seotud senisäilinud pilt Ida-Baltimail. Kivil kujutatud ristisõduril ühes käes oda, teise kaenla all kilp, mille tagant ulatub välja mõõk. Tihedalt ümber keha olevat, kaelast jaluni ulatuvat rõngassoomusrüüd (vrd. 141. joon.) see lihtne pilt üksikasjus edasi ei anna. Rist katmata pea kohal märgib surnut kristliku sõdurina. (H. Bruining k'i järgi.)

Sakslased olid saavutanud Koiva juures otsustava võidu, mida võidi eriti hinnata veel seetõttu, et „selles sõjas langes Eestimaa pea, s. o. Saaremaa vanemad ja Ridala ning teiste maakondade vanemad, kes kõik tapeti seal maha". Oli oluline, et raske kaotus oli tabanud mereliiklemiselt ja oma sõjakalt vabadusmeelelt eriti ohtlikke saarlasi ja mandrirandlasi. Mitte

vähem tähtis polnud asjaolu, et eestlaste sõjalis-poliitiline rünnak, mille sihiks oli killustada liivlaste ja sakslaste ühisrinnet ja mõjustada esimesi teiste vastu aktiivsele sõjakäigule, oli nüüd nurjunud täielikult. Ja et sellistel taotlustel oleks tulevikus veel vähem pinda, selleks kergendati piiskopiala liivlaste maksukohustusi, asendades nende kümnismaksu kergema hinnusmaksuga. Ühtlasi hoiatati neid, et kui nad peaksid truudust murdma ja paganatega ühte nõusse heitma, siis seatakse kümnismaks uuesti sisse.

Koiva lahingu ajal olid sakalased ja ugalased omalt poolt suure väega tunginud lätlaste kallale. Rüüstanud ja tapnud Trikatuas, asusid nad Beverini piiramisele. See kestis aga ainult lühikest aega. Teade Koiva kaotusest mõjustas neid tagasi pöörduma koju, kuhu nad jõudsid suure saagiga.

Koiva lahingu tagajärjed. Saarlaste ja rannikueestlaste arvuka väe hävimine Koiva ääres oli suurte tagajärgedega. See tegi esialgu võimatuks samade maakondade suurema sõjalise aktiivsuse. Teiste alade eestlasi mõjustas ta hoiatavalt ja ettevaatusele sundivalt. Sakalaste ja ugalaste vägi, mis oli parajasti tunginud lätlaste alale ja asus Beverini linnuse piiramisele, lahkus Koiva kaotuse mõjul tagajärjetult tagasiteele.

Nüüd järgnes Eesti alale rida rüüsteretki, mis ulatusid senistest sõjakäikudest kaugemale. Esimene neist üritati 1211. a. sügisel, nähtavasti Beverini lätlaste õhutusel, ja teostati suure sõjaväega, millesse oli kogutud orduvendi, piiskopimehi ja ristisõitjaid ning ka lätlasi ja liivlasi. Lähtunud Metsepolest, need koondatud sõjajõud liikusid mereäärset teed mööda põhja poole ja suundusid siis läbi metsade ja soode Sakalasse. Osadesse jagatud rüüstevägi toimetas laialisel maa-alal veretööd: mehed tapeti, poisikesed ja tüdrukud võeti vangi, hobused ja veised aeti ühes. Jõukude kogunemiskohaks oli Lembitu küla. Ka pelgupaikadesse varju läinud asukad otsiti üles, mehed tapeti, naised ja loomad võeti kaasa. Üks rüüstejõuk läks üle Pala (Navesti) jõe Nurmekunda ja tungis Järvani, põletades maha külad, tappes mehed ja võttes kaasa naised ja loomad.

Sel ajal puhkes maal katk, mille hävitustöö oli neil aegadel harilikult tohutu. Katk haaras lätlaste ja liivlaste alasid, laastas eriti Ugandis ja Sakalas ning tungis ka teistesse Eesti maakonda-

desse. See raskendas kummalgi pool sõjategevust, eriti nähtavalt aga ugalaste olukorda, kelle keskel taudi sünnitatud hävitus oli iseäranis suur.

Ugandisse suundusidki siis lõunapoolsete vaenlaste pealöögid. Erilise agarusega üritasid Beverini lätlased 1211. a. sügistalvel rüüsteretki eestlaste alale. Ugandisse üheaegselt ettevõetud retki loendab LH kolm. Sakalasse mainib ta üht sõjakäiku, mis ulatunud selle lõunapoolsesse ossa (Alistekunda). Retkedel tabatud mehed tavalise kombe järgi tapeti, naised ja loomad võeti kaasa. Sakalastesse mõjus viimane rüüsteretk Alistekunda niivõrd masendavalt, et nad sõlmisid riiglastega rahu, lubades ristiusku vastu võtta.

Seda kergem oli nüüd sakslastel asuda retkele Ugandisse, mis juba enne seda oli tugevasti rüüstatud lätlaste poolt ja mille kaitsevõime oli nõrgestatud ka katku tõttu. Esimesel retkel jõudsid sakslased, orduvennad ja piiskopimehed, Tartu linnuseni, mis oli varemini lätlaste poolt maha põletatud ja seisis nüüd mahajäetuna. Vaenlane tungis siis edasi üle Emajõe, kus leidis sügavas metsas maharaiutud puude sõõris kindlustunud põgenikud. Ägeda võitluse järel olid nad sunnitud oma varjupaiga ühes kaasavõetud varaga maha jätma — saagiks vaenlasele.

Samal talvel pärast kolmekuningapüha üritasid sakslased veel teise ja suurema rüüsteretke läbi Ugandi. LH-u andmeil ulatunud selleks kogutud sõjaväes sakslaste hulk 4000-ni, nende seas jalamehi ja ratsanikke, kusjuures liivlasi ja lätlasi olnud teist niipalju. Tunginud üle Emajõe, rüüstasid sakslased ja nende abiväed Vaigas, eriti Somelinde linnuse ümbruses, kus oli nende kogunemisbaas, ja liikusid siis Järvasse, kus nende peatuskeskuseks oli suur ja jõukas Kareda küla. Siit pöördus rüüstevägi läbi Mõhu ja Nurmekunna üle Võrtsjärve jää tagasi koju. Kõikjal läbikäidud aladel põletati külad maha, mehed tapeti, naised ja lapsed viidi vangi, loomad ja muu väärtuslikum vallak võeti sõjasaagina kaasa.

Sakslaste rüüsteretke ajal asus Novgorodi vürst Mstislav koos oma venna ja Pihkva vürsti Vsevolodiga sõjakäigule eestlaste alale. LH-u teatel kogunud ta selleks 15 000-mehelise sõjaväe. Sama krooniku andmeil algatatud see sõjakäik sakslaste äsjase rüüsteretke mõjustusel nende vastu. Vene vägi tungis sakslaste

kannul Vaigasse ja sealt edasi Järvasse, kuid neid sealt leidmata liikus edasi Harjusse, kus piiras Varbola linnust. Piiratud maksnud vaenlasele 700 marka hõbedat, mille järel ta pöördus tagasi koju.

Venelaste Eestis viibimise ajal tungis Sakala vanem Lembitu oma sõjaväega Pihkva alla. Siin oli enne seda vürstiks Vladimir, Riia piiskopi venna Theodorich'i äi, kes oli olnud sakslastega koostöös, kuid alles äsja pihkvalaste poolt minema kihutatud. Äkilise rünnakuga rüüstab Lembitu Pihkva, tehes seda võib-olla koos leedulastega.

Toreida rahu (1212). Katk ja nälg ning vaenlaste lakkamatud rüüsteretked tegid eestlasil sõjategevuse jätkamise äärmiselt raskeks. Aga niisama kurnatud olid ka liivlased ja lätlased. Seesuguses olukorras sõlmitigi 1212. a. algul rahu ühelt poolt eestlaste ja teiselt lätlaste ning liivlaste vahel. Viimaste vahendusel algasid s. a. kevadel pärast piiskop Alberti välisreisult tagasijõudmist eestlastel rahuläbirääkimised ka sakslastega. Neid peeti Toreidas, kuhu olid ilmunud eestlaste saadikud, sakslaste poolt piiskop, ordurüütleid ja riiglaste esindajad. Pikalt kestnud läbirääkimiste järel sõlmiti eestlaste ja sakslaste vahel rahu kolmeks aastaks.

Toreida rahuleppe olulisemaid tingimusi oli, et pooled kohustusid vastastikku mitte kallale tungima. Sakala oli sunnitud uuesti lubama rahulikku misjonitööd oma piires kuni Pala (Navesti) jõeni. Sakalased olid selle tingimuse vastu võtnud juba 1211. a. kevadtalvel pärast Viljandi alistumist. Seda misjonitööd oli siis ka tehtud. Kuid enne Pihkva sõjakäigule asumist oli Lembitu sellele teinud lõpu, surmates Viljandist põgenema läinud juhtiva saksa preestri.

VAHERAHU AEG. VÕITLUSED 1215—19.

Vaherahu üldhinnang. Sõlmides Toreida rahu, mis oli tingitud kummalgi poolel võitluste jätkamise raskustest, ei saavutanud sakslased oma vallutussihte. Eelnenud võitluste perioodil olid nemad ja nende mõju ja võimu all olevad liivlased ja lätlased üritanud eestlaste alale umbes paarkümmend retke, mil-

lele viimased vastasid rea sama ägedate kitsamalt ja laiemalt organiseeritud kallaletungidega lõunapoolseile naabreile. Eesti maakondadest olid selles võitluses eriti raskesti kannatada saanud lõunapoolsed — Sakala ja Ugandi. Kuid nende vastupanu täiesti murda ja sundida neid alistumisele polnud sakslasil siiski mitte õnnestunud. Teatavaid järeleandmisi — misjonitööks loa andmisega — olid eestlased siiski sunnitud tegema.

Nagu järgnevad sündmused näitavad, kujunes vaherahu eestlastele ilmselt kahjulikuks. Sakslased said sellega võimaluse korraldada oma ohtlikke vahekordi venelastega, eriti Polotskiga, summutada lätlaste ja liivlaste vastuhaku, keda eestlased ei saanud sõlmitud rahu tõttu toetada, ja lõpuks siluda piiskopi- ja Orduvahelisi hõõrumisi ning organiseerida endale lisajõudusid võitluste jätkamiseks. Kõige selle tõttu õnnestus Saksa koloonial vaherahu kestel end nii sise- kui välispoliitiliselt kohendada, kuigi tema maa-alaline laienemine selle aja jooksul jäi seisku.

Piiskop Alberti leping Polotski vürstiga. Vaherahu esimese tulemusena võimaldus piisk. Albertil korraldada soodsamalt vahekordi Polotski vürsti Vladimiriga. Viimasega 1210. a. sõlmitud leping (vt. lk. 294) tunnustas Väina liivlased Polotski maksualusteks, kuigi muide Riia piiskopi sihikindel Väina jõe vallutamise poliitika oli andnud ulatuslikke tulemusi. Neid maksukohustusi, mis olid vastumeelsed nii Riia piiskopile kui tema ala liivlasile, õiendati puudulikult, mis tekitas hõõrumisi Polotski vürstiga. Vürst otsustas avaldada survet, nõudes piiskopi enda juurde läbirääkimistele, mis toimusidki 1212. a. kevadsuvel Gertsike linnuse juures. Pärast ägedaid vastastikuseid sõnavõttusid, mille kestel suhted poolte vahel ähvardasid pingulduda sõjaliseks konfliktiks, sõlmiti piisk. Alberti ja Polotski vürsti vahel uus leping, mille järgi vürst loobus oma õigustest saada Väina liivlasilt maksusid. See oli piisk. Alberti järjekordne tähtis saavutis. Siitpeale olid temale alistatud alade suhtes Polotski vürsti võimunõudlused välja lülitatud. Sama lepinguga korraldati ka liiklemisvabadus Väina jõel kummagipoolseile kaupmeestele, nagu see oli nii sakslaste kui venelaste ühistes huvides. Ülalesitatud leping tuli toime seetõttu, et piisk. Albert võis avaldada selleks omalt poolt tugevamat survet, mis oli omakorda võimalik eestlastega sõlmitud vaherahu tagajärjel.

Lätlaste ja liivlaste vastuhakk 1212. a. suvel. Vaherahu teiseks tagajärjeks oli, et sakslased said paremini likvideerida lätlaste ja liivlaste vastuhaku 1212. a. suvel. LH jutustab sellest vastuhakust üsna üksikasjaliselt. Kuid see jutustus on vastuokslik, näib olevat sihilik ega anna tõetruud pilti sündinust. Tõuke vastuhakuks andsid nähtavasti lätlased. Nüüd, kus võitlused nende vihasemate vaenlastega — eestlastega — olid seismas, pidi Ordu tõusev võim nende maal tunduma ikka enam koormavana. Kroonik jutustab, et Võnnu orduvennad olid piiskopialasse kuuluva Autine lätlasilt võtnud omavoliliselt põldusid ja mesipuid. Sellest tekkinudki tüli, mida esialgu ei suutnud lahendada ka

piisk. Alberti vaheleastumine. Siit arenes vastuhakk, mis haaras ka liivlasi laiadel aladel, kõigepealt Koiva ääres asuvas Sateseles, ja Toreidas ning ka kaugemas põhjapoolses Metsepoles. Kaupo küll manitsenud mehi rahule, kuid tagajärjeta. Ei aidanud ka tema lubadus hoolitseda, et nende maksukoormisi sakslaste poolt kergendataks. Sõjakas maa vabastust taotelev partei liivlaste keskel sai ülekaalu. Loosungiks oli sakslaste maalt väljaajamine. Asjasse pühendati ka Väina liivlased ja õhutati neidki vastuhakkamisele. Siin aga sai piiskopi läänimees Lenevarde Daniel aegsasti asjale jaole. Ta laskis vastuhaku-kavatsusse pühendatud liivlaste vanemad vangistada ja nende kantsi põlema panna, summutades seega mässumõtte juba algeos. Samuti toimisid ka riiglased Holmi liivlastega.

Vastuhaku ägedamaks keskuseks kujunes Satesele, liivlaste vanema Dabreli kants. Siia kogunes mehi nii piiskopi- kui Ordu-aladelt. Sakslastel tuli linnust kaua ja suure pingutusega piirata, ennekui nad suutsid sundida liivlasi uuesti alistuma.

Liivlaste vastuhakk likvideeriti. Karistuseks pidid nad maksma 50 marka hõbedat ja ordurüütlitele tagasi andma neilt äravõetud relvad, hobused ja muu saagi. Satesele ja teised mässust aktiivselt osa võtnud liivlased pidid edaspidi maksma kümnist. Vastuhakust kõrvale hoidunud piiskopiala liivlastele, üdumealastele ja lätlastele jäeti endine kergem maksukoormus — hinnus.

Vastuhaku likvideerimisel avaldas piiskop Albert silmapaistvat järeleandlikkust ja pehmustki, mis oli põhjustatud nähtavasti tema võistlusest Orduga. Piiskopi peahuviks oli kõigepealt rahu jalule seada, seejuures esineda vahekohtunikuna Ordu ja pärisrahva vahel ka neil aladel, kus ta seni oli suurema otsese võimuta. See taktika tal õnnestuski. Ja sellega ühenduses saavutas piisk. Albert vaherahu kestel silmapaistvat edu võistluses Orduga. Hõõrumised piiskopi ja Ordu vahel, mis olid juba seni etendanud suurt osa Saksa koloonia saatuses ja mõjustanud ka tema võitluste suundumist eestlaste vastu, ei lõppenud ka vaherahu ajal, nagu hiljeminigi mitte, jäädes tähtsaks teguriks Ida-Baltikumi poliitilises elus. Kuid suhted võimunõudlejate, Riia piiskopi ja Mõõgavendade ordu vahel siiski ilmselt stabiliseerusid Saksa koloonia vaimuliku juhi ülekaalu tõusu suunas.

Piiskop Alberti ja Mõõgavendade ordu vahelised suhted. Nagu nägime, piiskop Alberti ja Mõõgavendade ordu vaheline antagonism põhjustas Saksa koloonia vallutamispüüete suundumise eestlaste vastu varemini, kui see oli piiskopi poliitika huvides. Ordu suurema aktiivsuse arenguga põhja poole aga ei lõppenud tema senistes nõudlustes avaldunud vastuolud piiskopiga. Jätkuvais hõõrumistes jõudsid lõpuks mõlemad pooled veendumusele, et on vaja otsustavamalt sobitada vahekorda. Nii kandus küsimus Rooma paavsti ette, kuhu 1210. a. ilmusid piisk. Albert ja ordumeister Folkvin. Sel puhul paavst Innocentius III-nda antud bulla korraldas seni kõikuva ja veel ebamäärasegi vahekorra kindlamaile alustele.

Mõõgavendade ordu otseseks peaülesandeks määrati maakaitse. Piiskopile allus ta oma kõrgema juhi, ordumeistri kaudu.

144. joon. Saarlaste laevastik Koival. (E. Laiu andmeil joonist. O. Kangilaski.)

Eriti olulised olid määrused maadejagamise kohta, mis teostati 1211. a. suvel ja sügisel. Liivlaste ja osa lätlaste alal kinnitati Ordule $^1/_3$ vallutusist. Selle põhjal ümberkorraldatud maadejagamisel suurenesid Ordu Väina jõe äärsed valdused, mida ta nende erilise asendi tõttu oli iseäranis taotelnud, millest ta aga 1207. a. piiskopi vastuseismise tõttu oli ilma jäänud. Jagamisel sai Ordu $^1/_3$ ulatuses ka osa Gertsike vürstilt piiskopile üleläinud maa-alast Väina jõe ääres.

O r d u oli seega Rooma kuuria kaasabil saavutanud piisk. Alberti suhtes olulise v õ i d u. Seda suurendas veelgi paavsti määrus, millega kindlustati Ordule v a b a d k ä e d e d a s p i d i s t e k s v a l l u t u s t e k s. Ta jäi nende üritamisel piiskopist sõltumatuks. Ka ei pidanud nendele aladele kuidagi ulatuma piiskop Alberti vaimulikki võimkond. Kiriklik võim siin pidi kuuluma uutele, edaspidi nimetatavaile piiskopele. Kogu asja korraldamise tulevikus jättis paavst endale. See Ordule soodus otsus oli oluliselt tingitud Rooma kuuria ka edaspidi jätkuvast püüdest kasustada Ordut vastukaaluna oma võimus ja mõjus nii kiiresti tõusnud Riia piiskopile ja vahendina oma erisihtide saavutamisel Baltikumis.

Piiskop Albertile aga oli paavsti otsus raskeks löögiks, eriti sellega, et Ordu oli nüüd tunnustatud teiseks samaõiguseliseks võimuks. Ordu sõltumus piiskopist ähvardas jääda ainult nimeliseks. Olukord oli kujunemas seda pahemaks, mida enam Ordu tegevuse raskuspunkt toetus lätlaste maale ja kandus edaspidi vallutatavate eestlaste alale. Siin võis segamatult suureneda Orduriik maa-alal, mille vallutusi polnud tal vaja jagada kohaliku kirikupeaga. Seevastu aga oli piiskopliku maa-ala laiendamine ilma Ordu abita väheste väljavaadetega.

Piiskopile kuulus seni küll rohkem maad, ning ta oli rikkam teisistki ainelisist vahendeist. Samuti oli tal häid sidemeid Saksa vürstide ja kirikujuhtidega. Ka oli tal rohkearvuliselt kasustada suuri sõjalisi jõudusid iga aasta saabuvate ristisõitjate näol. Kuid oma alatise sõjaväe tõttu tõusis Ordu esikohale. Ja mida enam laienes vallutatud maa-ala, seda suuremaks kujunes alatise sõjaväe osa ja erikaal vallutuste kaitseks. Et Ordu ses suhtes ei täitnud piiskopimail temale pandud lootusi, oli piiskop sunnitud korraldama oma maa-alade kaitset vasallide

kaudu, kellele tuli läänistada suuri alasid. Kuid sellegi küllalt kahtlase vahendiga ei saanud ta luua alatist sõjajõudu, mis oleks suutnud tagajärjekalt võistelda Ordu omaga.

Selliseil eeldusil tuli Riia kirikupeal teha suuri pingutusi, et mitte lasta end Ordu uutest algatustest välja lülitada. Ta ei võinud mõeldagi tagasitõmbumisele sõjast eestlaste vastu, milline üritus hoogustus eriti 1211. a. Ja nii oligi sellest võitlusest osa võtmas ka piiskoplikke sõjajõudusid.

Piiskopi- ja Ordu-vahelistes vastuoludes tõusis eriti põnevaks Eestimaa piiskopi küsimus. Et paavsti määrusega 1210. aastast pidi vallutatav eestlaste ala piiskop Alberti võimkonnast välja jääma ja kiriklikku võimu siin korraldatama uute määratavate piiskoppide poolt, siis oli Riia kirikupea üheks peamureks hoolitseda, et esimeseks Eestimaa piiskopiks saaks temale sobiv isik. Sellele kohale määraski piiskop Albert oma sellekohase õiguse põhjal 1211. a. suvel oma kauaaegse kaastöölise, Dünamünde kloostri abti Theodorichi (Dietrichi), kelle edaspidiseks asukohaks oli ette nähtud Lihula. Tema kaudu oli piiskop Albertil väljavaateid vähemalt osaltki võistlust Orduga ka eestlaste maa-ala suhtes edasi arendada.

Selle sammu tühistamiseks ja Riia piiskopi alt täielikuks vabanemiseks taoteli Ordu 1211. a. sügisel Roomas, et tema poolt vallutatavate alade jaoks määrataks hoopis eripiiskop. See soov ei täitunud. Paavst lükkas küsimuse otsustamise edasi. Oma eripiiskoppi ei õnnestunud Ordul saada ka hiljemini.

Ordu ja piiskop Alberti vaheliste hõõrumiste lahendamiseks määras paavst 1212. a. kevadel oma legaadiks Lundi peapiiskopi Andreas Sunonise, põhjamaade mõjukaima kirikuvürsti, kes oli seni Eestimaa küsimuses avaldanud erilist aktiivsust. Sama peapiiskop sai järgmisel aastal paavstilt ülesande asutada eripiiskopkond Sakalasse ja Ugandisse, mille üle ilmlik võim kindlustati nüüd lõplikult Mõõgavendade ordule. Ordu oli seega saavutanud oma uue ala suhtes, mis aga polnud veel kaugeltki vallutatud, täieliku sõltumatuse piiskop Albertist. Kiriklikult pidi see ala kuuluma Lundi diötseesi, mille vaimulikke (Ojamaalt) kohustati andma Ordule kaitset piiskop Alberti ja teiste Riia vaimulikkude vastu.

Mõni aeg hiljemini — 1213. a. oktoobris — kinnitas paavst Eestimaa piiskopiks Theodorichi, sama kirikutegelase, kes oli kaks aastat varemini valitud sellele kohale piiskop Alberti hoolitsemisel. On tõenäone, et seda kinnitust pooldas ka Lundi peapiiskop Andreas, kellele oli piiskop Theodorich vahepeal lähenenud ja kelle kaudu ta lootis teostada oma piiskoplikku võimu. Nagu edaspidi näeme, läks Theodorich hiljemini täiesti üle Taani leeri, kustkaudu tal oli reaalsemaid väljavaateid ometi kord saada ka tegelikult Eestimaa piiskopiks.

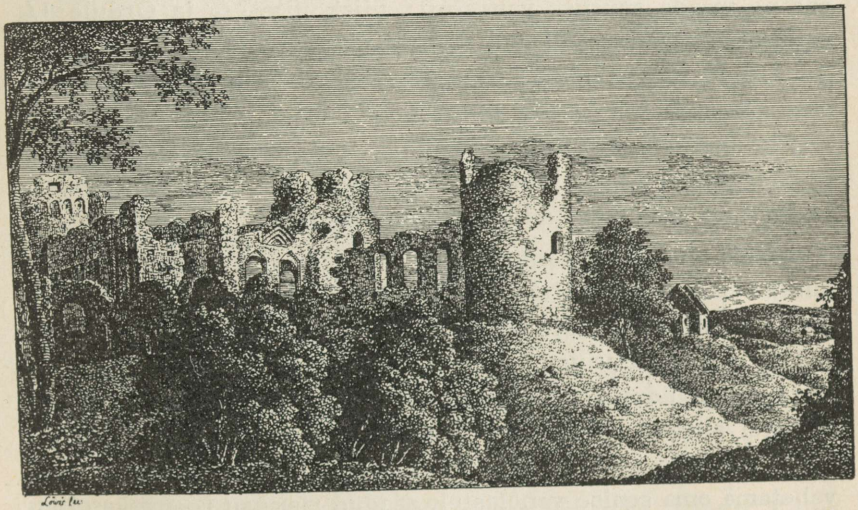

145. joon. Võnnu lossi, Mõõgavendade ordumeistri asukoha varemed.
(A. v. Löwis'e gravüüri järgi XIX saj. algult.)

Rooma kuuria eripoliitika, mis püüdis pidurdada Riia kirikuvürsti võimu tõusu ja hoida seda teatavais raames, oli eriti mõjukaks tõkkeks piiskop Alberti võimunõudluste teostamisel. Selle tagajärjel jäi tal paljugi saavutamata, muu seas seegikord taoteldud ja paavsti poolt sanktsioonitud ülekaal Ordu üle. Aga seda välistest teguritest tingitud ebaedu tasakaalustasid rohkel määral piiskopi sisepoliitilised saavutised ja diplomaatiline menu lähemate naabrite suhtes.

Vaherahu eestlastega, mis lõdvendas Saksa koloonia sõjaseisundi pinget, lõi juba iseendast olukorra, milles Ordu kui

sõjalise jõu kandja pidi mõnevõrra taanduma Riia kirikuvürsti kui „tsiviilvõimu“ esindaja ees. Ja piiskop Albert oli küllalt osav ja agar, et seda olukorda kasustada. Nagu nägime, olid selle esimesteks tulemusteks suhte ümberkorraldamine Polotski vürstiga, samuti piiskopi poliitilise mõju tõus selle osa tõttu, mida ta etendas vahendajana liivlaste ja lätlaste vastuhaku likvideerimisel.

Sellega ühenduses tähistas piiskopi edu tema ja Ordu vahel 1213. a. toimunud maadevahetus. Kuigi ka nüüd jäi maksma endine maade suuruse vahekord: piiskopile $^2/_3$ ja Ordule $^1/_3$ vallutatud maadest, oli aga oluline, et piiskop sai Ordult Väina jõe äärsed alad: temale antud $^1/_3$ Gertsikest ja Kukenoisi, Ordule aga anti vastutasuks põhja pool Autine. Oluline oli selles maadevahetuses, et piiskopiala Väina jõe ääres tunduvalt suurenes. Ordule jäi siin ainult Askrad (Ascheraden). Piiskopi Väina joone kindlustamise poliitika saavutas jällegi järjekordse edu.

Lisaks eelmisele toimus 1214. a. suvel veel tähtis sündmus, mis ka omalt poolt aitas piiskopi mõjuvõimu rohkesti suurendada. Seni olid Tolova lätlased, kes olid pihkvalaste maksualused ja neilt ka ristiusu vastu võtnud, Ordu liitlased. Ordu oli kogu aja püüdnud tolovlaste suhteid pihkvalastega säilitada endistel alustel. Nüüd aga ilmusid Tolova vanema Talibaldi pojad Ramekoga eesotsas ja nõustusid alistuma Riia piiskopile, vahetama oma senise venelastelt saadud ristiusu rooma-katoliku usu vastu ja maksma piiskopile maksusid, ning viimane pidi neile kindlustama kaitset eestlaste ja leedulaste vastu. See sobimus andis piiskop Albertile suure tähtsusega baasi edaspidise sõjategevuse arendamiseks Sakala ja Ugandi vastu. Teiselt poolt aga tähendas see suurt poliitilist võitu Ordu suhtes: selle senised liitlased — T o l o v a l ä t l a s e d — siirdusid nüüd p i i s k o p i poolele.

Nii suurenes Toreida vaherahu järgi Riia piiskopi poliitiline erikaal Saksa koloonia juhtimisel vägagi tunduvalt. Seda ei suutnud pidurdada ka Ordu teravad ja ägedad sõnad piiskopi vastu, mis otsaga ulatusid paavstigi ette. Seda ei jõudnud kummutada ka Rooma kuuria poolt Ordule osaks saanud soodustused.

Võitluste jätkumine. Sõjakäigud Ridalasse ja Sakalasse (1215). Silmapaistvalt stabiliseerununa ja kindlustatuna läks Saksa koloonia vastu vaherahu lõpule. Eestlased olid eelnenud sündmusist ja lõunas uue vastase tegevuse mõjul kujunenud olukorrast nii mõndagi õppinud ja pidid paratamatult ette nägema tulevasi võitlusi ning neile ka valmistuma. Kuigi meil pole midagi lähemalt teada eestlaste sellisest tegevusest, võime seda siiski aimata järgnevate sündmuste vaatlusest. Seejuures aga jäi eestlaste poliitiline organiseerumine ja sõjaliste jõudude koondamine vägagi kitsaste võimaluste piiresse. Jäi edasi püsima veel vägagi tugeval määral paikkondlik separatism, mis tõkestas poliitilise võimu vajalikku keskendamist. Sõjaliste jõudude värbamine võis toimuda ainult üsna piiratud maa-ala rahvastikust, millest pealegi lõunapoolne osa (Sakala ja Ugandi) oli eelnenud võitlusis saanud palju kannatada. Vaherahu kestel, millal Saksa koloonia võis toibuda ja end korraldada, tegid l e e d u l a s e d 1213. a., sakslaste loaga nende aladest läbi minnes, suure rüüsteretke S a k a l a s s e, mis omakorda veelgi nõrgestas eestlaste vastupanuvõimet.

Niisuguses olundis algas 1215. a. algul võitlus eestlastega uuesti. Veel enne vaherahu ametlikku lõppu üritasid sakslased rüüsteretke Ridalasse. See otsustati nõupidamisel, millest võtsid osa piiskop Alberti asetäitja, Ratzeburgi piiskopi juhatusel preestrid, orduvennad ja liivlaste vanemad. Vägi koguti Koiva suudmele: LH-u andmeil ligi kolm tuhat sakslast, teist niipalju liivlasi ja lätlasi. Liivlasist soovitanud mõned minna sõjakäigule Kuramaale. Liivlased, olles seniseis sõdades raskesti kannatanud ja nähes ette, et sõja korral eestlastega jälle kõigepealt nende ala saab viimaste poolt laastamise osaliseks, püüdsid seepärast suunata sakslasi mujale, mis aga ei õnnestunud. R i d a l a valiti retke sihtkohaks nähtavasti sellepärast, et kasustada olukorda, milles sakslastel Eesti lõunapoolsete maakondadega veel kestis rahu, ridalastega seda aga polnud sõlmitud. See andis siin sakslastele võimaluse tarvitada „jaga ja valitse"-poliitikat oma visama ja ohtlikuma vaenlase suhtes. Samal ajal oli sakslasil küllalt põhjust püüda nõrgestada lääne-eestlasi, kes juba senigi nii iseseisvalt kui ka koostöös teiste maakonda-

dega olid teinud suuri raskusi Saksa kolooniale ja Sakala seljatagusena etendasid olulist osa võitlusis.

Sakslaste sõjavägi liikus mereäärset teed mööda Sakalast läbi Soontagasse, mida ei rüüstatud, sest ka selle maakonnaga oldi rahuvahekorras. Ridalale tuli retk täieliku üllatusena, ning oldi muidugi täiesti ette valmistumata. Salkadesse jagunenud vaenlase vägi tungis laiali küladesse, kus tapeti, rüüstati ja rööviti armuheitmatult. Eriti metsikud olnud liivlased ja lätlased, nagu kirjutab LH. Metsik verepulm kestis kolm päeva, mille järel pöördus vaenlane suure saagiga tagasi koju. Eesti aga, kirjutab kroonika, „nuttis oma lapsi, ega suutnud end lohutada... eriti selle määratu hulga tapetute pärast, keda oli arvamatult palju".

Pärast mõneajalist puhkust, kui vaherahu eestlastega oli lõpule jõudnud, üritasid sakslased koos oma pärismaalastest kaaslastega paastu ajal 1215 teise rüüsteretke — seekord juba otse Sakalasse. Möödunud Viljandi linnusest, rüüstas vaenlane maakonna põhjapoolseis osades, kus lõpuks koguneti Lembitu kantsi Lehola juurde. Algas linnuse piiramine, mis kestis kolm päeva. Piiratud püüdsid küll linnust vaprasti kaitsta. Kui aga sakslastel õnnestus vallipealne põlema süüdata, kujunes linnuse kaitsmine juba väljavaatetuks. Leholased püüdsid küll raha pakkumisega mõjustada vaenlast äraminekule, kuid tagajärjetult. Lõpuks ei jäänud piiratuil muud üle kui alistuda. Kants riisuti sinna varjule toodud varadest paljaks. Piiratud aga olid sunnitud laskma endid ristida. Ristiti ka vanem Lembitu. Rahu kindlustamiseks võtsid sakslased endiga Riiga kaasa Lembitu ühes teiste vanematega pantvangideks, kes aga hiljemini, kui nende pojad asemele anti, tagasi lasti.

Eestlaste kolme maleva vastupealetung 1215. a. kevadel. Kahe eelnenud retkega olid sakslased avanud uuesti eestlaste vastu ägeda sõjategevuse. Eestlased vastasid sellele laiaulatuseliselt organiseeritud vastupealetungiga. Selle plaan oli oma põhiideelt sama, millega oli katsetatud 1211. a. suvel (vt. lk. 295). Saarlastel oli ülesandeks tungida oma laevastikuga Riia alla, rünnata seda ja sulgeda Väina jõe suue. Ridalased pidid tungima Toreidasse liivlaste kallale, sakalased ugalastega lätlaste alale. See oli vägagi otstarbekas ja hästi läbimõeldud manöövrikava, mis võimaldas eestlaste nii

maa- kui merejõudude koordineeritud rakendamist ja ühtlasi pidi tõkestama kõigi nende vastaste ühisrindeks koondumist ning samal ajal takistama nendele välisabi saabumist merd kaudu. Sellel suurejoonelisel kaval oli ka oma vastav lõppsiht — tabada vaenulist kolooniat otse südamesse ja ta hävitada.

Eestlaste sõjajõududest astuvad kõigepealt tegevusse saarlased. Juba aegsasti on nad suure laevastikuga Väina suudmes. Et sulgeda sissesõiduteed, lasevad nad merepõhja kividega täidetud laevu ja parvi. Osa väikelaevu tungib jõgepidi üles Riia alla, kus maabunud meestel tekib kokkupõrge linna kaitsjatega. Saarlased taganevad laevadele ja tõttavad oma pealaevastiku juurde jõe suudmes. Riiglasi ruttab neile, osalt laevadel, osalt maadpidi järele. Jõe suudmes, kus osa saarlasi asub teisele kaldale, tekib äraootav seisund. Sel ajal tuleb merel nähtavale kaks suurt kogi Riiga ruttavate ristisõitjatega. Saarlasi ähvardab piiramise hädaoht merelt ilmunud vaenlase ja jõgepidi alla laskunud riiglaste poolt. Nad ruttavad oma laevadele ja põgenevad laiali merele.

See saarlaste retke äpardumine oli otsustava tähtsusega eestlaste suurejoonelise sõjakava saatusele. Sõjakäigu peasiht, R i i a h ä v i t a m i n e, j ä i s a a v u t a m a t a. Ridalased-läänlased olid küll oma väega tunginud Metsepolesse, kuid ei saavutanud suuremat. Liivlased, keda oli pealetungi kohta hoiatatud, olid aegsasti läinud linnustesse varju. Tühjad külad põletati eestlaste poolt maha — ja see oli kõik. Saanud teate vastupealetungi organiseerimisest liivlaste poolt, samuti saarlaste ürituse ebaõnnestumisest Väina jõel, pöördusid läänlased tagasi koju.

Samuti polnud suuremaid tagajärgi sakalaste ja ugalaste ühisel kallaletungil lätlaste alale. Siin piirati küll Autine linnust. Kui aga teada saadi, et orduvennad Võnnust on kantsile appi ruttamas, lõpetati piiramine ja pöörduti tagasi. Trikatuas tabasid eestlased oma verivaenlase, lätlaste vanema Talibaldi, kes surmati tulega piinates.

Ugandi ja Sakala alistumine ristiusule. Pärast Talibaldi piinasurma said eestlaste, iseäranis ugalaste vastu eriti tegevaks tema pojad Rameko ja Drivinalde. Koos Võnnu orduvendadega ja teiste sakslastega üritasid lätlased 1215. a. suvel ü h e k s a r ü ü s t e r e t k e U g a n d i s s e. Mehed tapeti, nai-

sed ja lapsed viidi vangi, külad põletati, riisutud vallak võeti kaasa. See oli kohutav retkede sadu, mille all sai kannatada enamik maakonnast. Osa retki ulatus ka selle piiridest põhja poole — Vaigasse. Veel ellu jäänud ugalaste seisund kujunes nähtavasti nii raskeks ja lootusetuks, et nad ei suutnud enam organiseerida mõjukamat vastupanu ega vastupealetunge. Meeleheitele aetud, läkitasid nad saadikud Riiga ja palusid rahu. See sõlmiti tingimusel, et ugalased lasevad end ristida.

Ugalaste saatus, eriti neile vaenlase rohkete retkede tagajärjel osaks saanud hävitus mõjustas otsustavalt ka sakalaste käitumist. Nemadki läkitasid saadikud Riiga ja nõustusid ristidalaskmisega. Need rahutingimused, millega pidi kindlustatama rooma-katoliku kiriku mõjukond kogu Lõuna-Eestis Pala (Navesti) jõeni ja Emajõeni, olid sisuliselt nähtavasti samad, millega eestlased nõustusid Toreida rahu puhul. Reaalsed jõuvahekorrad olid nüüd siiski enam sakslaste kasuks: nad olid tugevamad, nende mõjualune ala oli vahepeal vähem kannatada saanud, eestlaste ala aga, eriti Ugandi, põhjalikult rüüstatud. Sakslased asusid nüüd aktiivsemalt kasustama oma õigust toimetada ristimisi Lõuna-Eestis. Selleks saadeti kohale Soomest pärit olev preester Peeter Kaikkivalta ja ordupreester Otto. Toimetanud ristimisi Sakalas ja Ugandis, pöördusid nad aga tagasi, söandamata jääda paigale, kartes kohaliku rahvastiku vaenulikkust.

Võitlused saarlaste ja lääne-eestlastega (1215—16). Senistest võitlustest sakslaste ja nende kaaslaste — liivlaste ja lätlastega olid peale sakalaste ja ugalaste suure aktiivsusega osa võtnud ka saarlased ja lääne-eestlased. Uus rahu Ugandi ja Sakalaga tähendas vähemalt esialgu nende maakondade väljalülitamist eestlaste ühisrindest. Saavutatud edu ja oma koloonia olukorra kindlustamiseks oli sakslasil põnevaim huvi ohjendada saarlasi ja lääne-eestlasi, kes olid kogu aja osutunud aktiivseiks ja hädaohtlikeks vastaseiks. Kuid selle teostamiseks olid sakslased nõrgad saarte ja ranniku vaprate ning sõjakate asukate vastu. Suurema dessandi ettevõtmiseks puudusid neil vajalisel määral laevad, mistõttu ühenduses raskustega mandril tuli Saaremaa vallutamise katse paratamatult edasi lükata. Kuid küsimus kippus siiski vägisi lähemasse päevakorda. Selleks mõjus

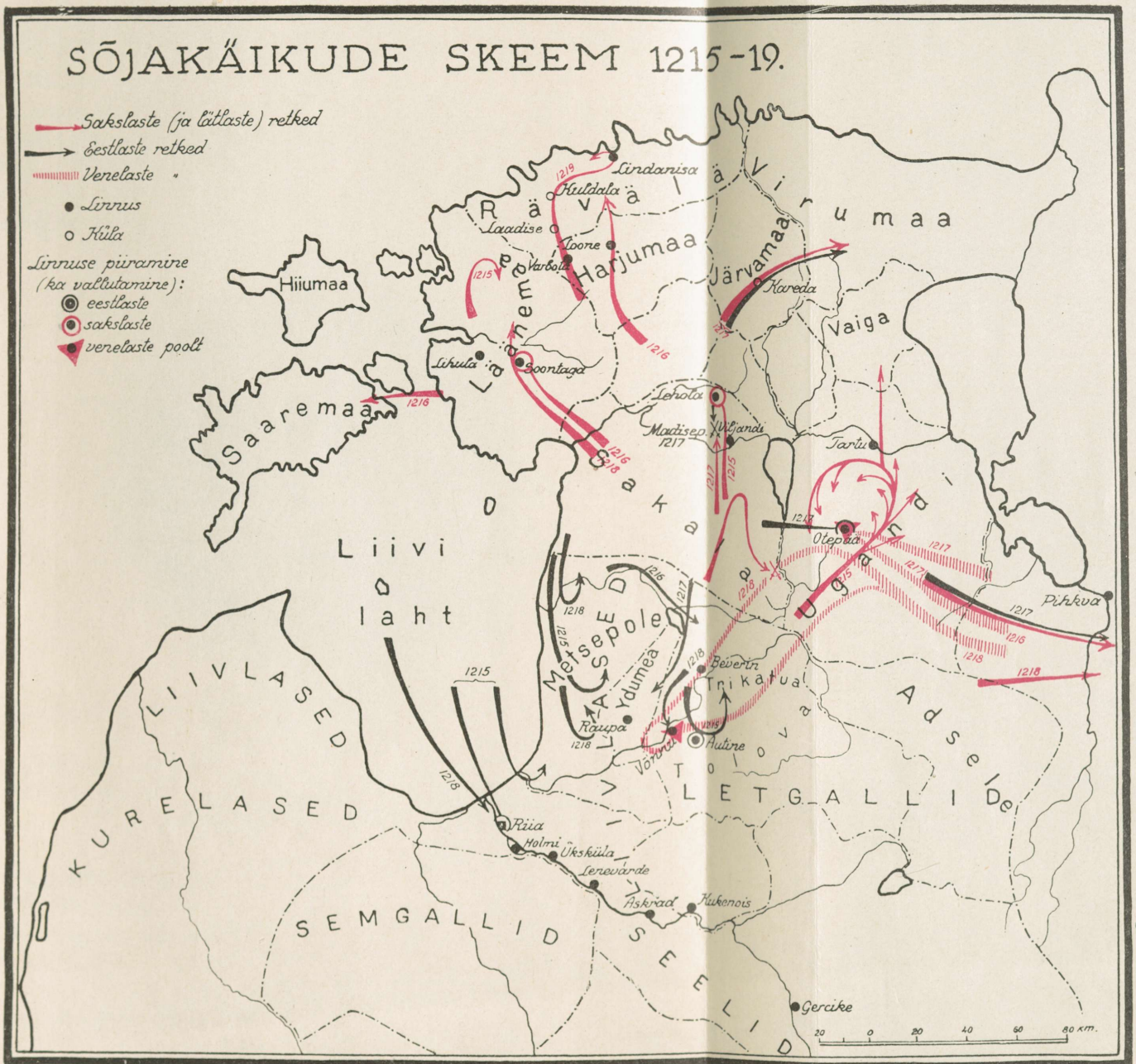

146. joon. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1215—19.

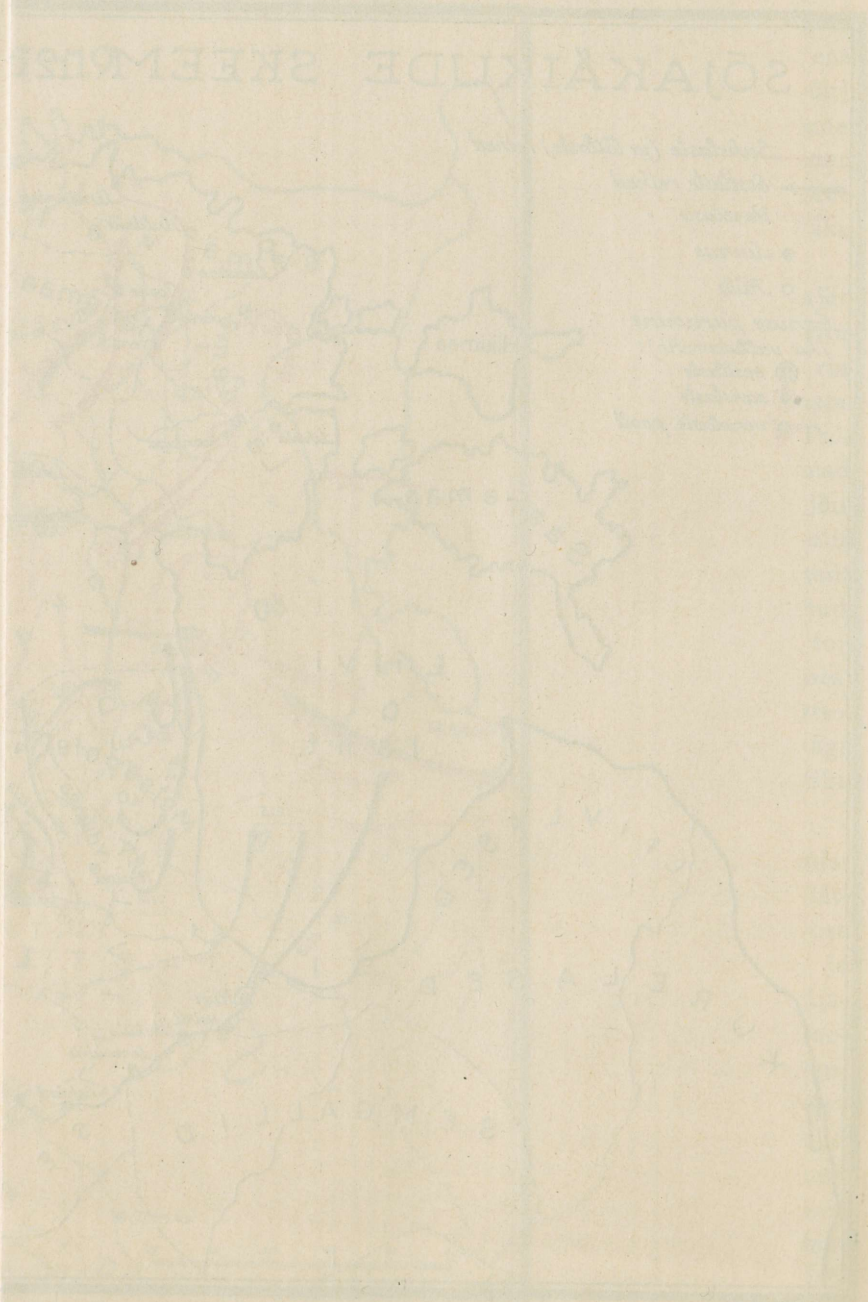

kaasa vahejuhtum Saaremaa ranna juures 1215. a. suvel, millest Läti Henrik, kes ise nähtavasti oli sündmuse kaaslane, jutustab pikemalt.

Torm ajas üheksast kogist koosneva Riiast Ojamaale sõitva sakslaste laevastiku, millel viibisid ristisõitjad, Ratzeburgi piiskop ja Eestimaa piiskop Theodorich, Saaremaa randa, kus otsiti varju „U u e s s a d a m a s". Saarlased, kes said laevastiku päritolule peagi jälile, asusid kohe seda kimbutama. Nad kogusid

147. joon. K o g i k u j u t i s ü h e I n g l i s e s a d a m a k o h a p i t s a t i l XIII s a j a n d i s t.

Kogidele oli iseloomulik suhteliselt suur laius ja kõrgus, mida suurendasid kummaski otsas olevad sillad. Viimased kergendasid võitlust omaaegsete rohkete meriröövlitega. (Sv. S t e e n'i järgi.)

suure maa- ja mereväe ning püüdsid kividega täidetud parvede põhjalaskmisega sulgeda sadamasuuet, vangistasid mõned sakslasist ja kutsusid appi eestlasi ka väljastpoolt. Suure laevastikuga katsusid eestlased sadamasuuet täiesti sulgeda ja asusid vaenlase ründamisele. Kõigepealt juhiti sakslaste kogidele, mis olid paremaks vastupanuks rünnakuile kokku seotud, kolm suurt tuleparve. Süttimise hädaoht oli ilmne, sest tugev lõunatuul ajas tuleparvi ligidale. Kuid äkki pöördus tuul itta ning ajas

parved eemale merele. Tuleohust pääsenud, oli sakslasil veel palju võitlusi eestlastega, kes tegid neile suurt kahju. Kahenädalase sulusoleku järel pääsesid sakslaste laevad siiski välja merele, kasustades seks teist, madalamat läbikäiku, millest tõmmati laevad ankruköitega läbi. Saarlaste suureks meelepahaks eemaldusid laevad ulgumerele, võttes vangi ühe suurema eestlaste röövlaeva, mille viisid hiljemini kaasa Ojamaale. Ebasoodsate tuulte tõttu ei saanud sakslased küll kohe edasi purjetada, kuid vaenlase käest olid nad sedakorda siiski pääsenud.

See äärmiselt riskantne võitlusepisood näitas sakslastele järjekordselt, kui hädaohtlikeks vaenlasteks võivad neile kujuneda saarlased. Ja et laevastiku abil Saaremaale dessandi tegemiseks polnud suuremaid väljavaateid, tuli sõjaka saarterahva vastu kasustada teist teed, ja nimelt püüda tungida sinna kinnikülmunud merd pidi. Selleks aga oli vaja kõigepealt luua mandrile vastav baas. Teataval määral see baas loodigi, kui jaanuaris 1216 sunniti soontagalased nõustuma endi ristidalaskmisega.

Retke Soontagasse üritasid sakslased pakase aegu, kohati üle mere jää minnes, liivlaste ja lätlaste osavõttel. Pärast tavalist ümbruskonna rüüstamist kogunes vaenlane Soontaga linnuse juurde, asudes selle piiramisele, mis kestis üheksa päeva. Siin arenes piirajail äge ja visa võitlus linnuse kaitsjatega. Viimastest olid paljud langenud; ülejäänuid hakkasid piinama nälg ja veepuudus. Sellest hoolimata linnust vallutada ei suudetud. Kuid piiratud olid siiski sunnitud ebasoodsail tingimusil rahu tegema: nad pidid nõustuma ristiusu vastuvõtmisega ja andma pantvange. Vaenlane pöördus rikkaliku saagiga ja vangidega tagasi koju.

Mõne päeva puhanud, läksid sakslased koos lätlaste ja liivlastega uuesti retkele — seekord juba otse üle merejää Saaremaale, mis oli sakslaste poolt esimene sõjakäik saarlaste alale. Tapnud ja röövinud külades, kogunesid nad ühe linnuse juurde, kus neil oli väikesi kokkupõrkeid saarlastega. Kange külma tõttu aga ei asunud nad maalinna piiramisele, vaid pöördusid röövitud saagiga ja saadud vangidega tagasi koju, olles seejuures nähtavasti kogu aja hirmul saarlaste ees. Kellegi hüüdest „malev tuleb“ olnud küllalt, et kihutada mehi ruttama nii

kiiresti laagritulede poole, et mitmed neist külma ja väsimuse tagajärjel kokku langesid ja surid.

Raske üldpoliitilise olukorra tõttu, milles oli eriti tähtis, et Eesti mandri lõunapoolsed maakonnad olid sunnitud rahule, samuti oodates vete lahtiminekut, viivitavad saarlased oma vastulöögiga. Vahepeal valmib nähtavasti nende juhtival osavõtul eestlastel uus üldine pealetungikava sakslaste kohta. Suurimaks teguriks selle teostamisel tõmmatakse üritusse 1216. a. kevadel Polotski vürst Vladimir, kelle ülesandeks pidi jääma Riia piiramine ja vallutamine. Samal ajal pidid mandrieestlased kimbutama lätlasi ja liivlasi, et takistada neid Riiale appi minemast. Saarlaste ülesandeks aga jäi Väina suudme sulgemine. See oli põhijoontes sama kava, mida olid eestlased korduvalt püüdnud teostada vareminigi, ainult selle vahega, et nüüd oli appi kutsutud ka võimas välisliitlane.

Polotski vürst nõustuski tulema ja tegi selleks üsna laialatuselisi ettevalmistusi, sõlmides muu seas ka liidu leedulastega. Kuid parajasti kui ta oli astumas oma kogutud sõjajõudude eesotsas laevale, tabas teda surm. Kogutud vägi läks seejärel laiali.

Kuulda saanud eestlaste pealetungikavatsusest, kindlustasid riiglased Väina suudme, et takistada selle sulgemist saarlaste poolt. See osutus aga ülearuseks. Vahepealsete sündmuste mõjul loobusid saarlased oma kavatsusest Väina suudme suhtes. Selle asemel nad tungisid oma laevadega Salatsitpidi üles Astijärveni, kus nad rüüstasid lätlaste ala.

Sakslaste retk Harjusse 1216. a. suvel. Vaenlaste poolt Väina jõe joonele kavatsetud sõjakäigu äsjase nurjumise järel söandavad sakslased 1216. a. suvel üritada omalt poolt suurema röövretke eestlaste põhjapoolsemaile aladele. Koos s. a. kevadel Saksast saabunud ristisõitjatega lähevad piiskopimehed, orduvennad ja lätlastest ning liivlastest abiväed läbi Sakala, kust võetakse teejuhte, Harjusse. Jõudnud siia augusti keskel ja määranud oma operatsioonide keskuseks Raiküla, sakslased riisuvad, põletavad ja tapavad ümbruskonna külades, jõudes kuni Loone külani ja sealt edasi Rävälä aladeni. Suure saagiga, mille hulgas oli palju veiseid ja lambaid, pöördus vaenlane tagasi kodu poole. Eestlaste kavatsus temale selja tagant kallale tun-

gida jäi teostamata, sest et ennustuseks heidetud liisk langenud „kurjale küljele", nagu teab seletada LH.

Pihkvalaste retk Ugandisse. Ugalaste ühinemine sakslastega (1216—17). Sakslaste jätkuv aktiivsus ja suurenev edu Ida-Baltikumis tegid venelasi rahutuks. Sel ajal, kui suurvürst Mstislav oli Novgorodist läinud Kiievisse, temast sõltuv Pihkva vürst Vladimir, kes pärast oma vürstkonnast põgenemist oli teotsenud sakslaste käsilasena, üritas 1216. a. sügisel suure retke Ugandisse. Ettekäändel, et ugalased vastuolus 1210. a. sobimusega olla hüljanud venelaste toodud ristiusu ja võtnud vastu ladinlaste usu, nõudis Pihkva vürst neilt maksu ja alistumist.

Venelased tungisid Otepääni, kust käisid nende salgad rüüstamas ja põletamas ümbruskonna külades. Suure idahädaohu sunnil ei jäänud ugalastel muud nõu üle kui paluda abi sakslastelt. See ainulaadne teadaolev juhtum, kus üks Eesti maakond pöördus abi saamiseks sakslaste poole, oli viimastele teretulnud. Ei olnud kahtlust, et nüüd avaneb neile kõigist varemaist soodsam juhus kinnitada kanda oma võimu levitamisel eestlaste maaalal. Aga samal ajal oli ka selge olukorra ohtlikkus venelaste suureneva agressiivsuse tõttu. Seepärast tuli küsimust võtta vägagi tõsiselt.

Kõigepealt saavutavad sakslased omavahel kokkuleppe, lahendades oma seni ristlevad nõudlused eestlaste alade kohta nii, et Riia piiskop pidi saama neilt tulevaist maksudest ühe kolmandiku, teine kolmandik pidi langema Eestimaa piiskopile, kolmas — Ordule. See lepe pidi ettenähtavais raskeis operatsioones ühtlaselt huvitama nii Riia piiskoppi kui Mõõgavendade ordut — Saksa koloonia tolleaegseid reaalseid jõutegureid. Sellele järgnes piiskopimeeste ja ordurüütlite saatmine Ugandisse, kus nad kohalikkude eestlaste kaasabil eriti kindlustasid Otepää.

Ugalaste ja sakslaste ühisrinne ida vastu sai uue tõuke, kui venelased varsti pärast retke Ugandisse avaldasid suurenevat agressiivsust ka lätlaste alal Tolovas. Oma järjekordsel maksukogumisel süütasid nad siin Beverini kantsi põlema. Vene maksukogujad vangistati Võnnu ordurüütlite poolt, lasti aga hiljemini Novgorodi vürsti vahendamisel vabaks.

Kuigi see vahejuhtum likvideeriti lõpuks rahulikult, tumestas ta ilmselt venelaste ja sakslaste vahekordi, mida oli Saksa

koloonia kõrgem poliitika seni püüdnud hoida võimalikult sobiva. Vahejuhtumi järel leiab aset ugalaste ja sakslaste enneolematu ühisüritus: nad teostavad ühise retke Pihkva alale. Saabunud kohale kolmekuningapäeval 1217, mil venelased olnud suures pidutujus, ning leidmata suuremat vastupanu, retklejad rüüstasid ja röövisid kokku suure saagi, millega nad pöördusid tagasi koju.

Retk Järvasse 1217. a. kevadtalvel. Pärast neid sündmusi oli sakslasil kohe ulatuslikumaid kavatsusi Järva suhtes. 1217. a. kevadtalvel ilmusid nad suure sõjaväega, millesse oli värvatud ka liivlasi ja lätlasi, Sakalasse. Siit kaasa võtnud kohalikke vanemaid — „teejuhtideks", nagu ütleb kroonik — ning siia saabunud ugalasi koos oma ala sakslastega, liikus vägi edasi Järvasse. See ugalaste osavõtt oli esmakordne juhtum, kus eestlased olid sunnitud kaasa tegema sakslaste võitlusi teiste eestlaste vastu. See oli otsene tagajärg sellest sõltumusest, millesse Ugandi oli sattunud sakslaste suhtes eelmise aasta lõpupoolel.

Järvasse tunginud vägi võttis endale keskkohaks Suure-Kareda küla, mille ümbrust laastati ja rüüstati 6 päeva. Osa kiiremaid ratsanikke tungis edasi V i r u s s e, kus samuti rööviti, tapeti ja võeti naisi ja lapsi vangidena kaasa. Järva vanemad tulid nüüd Karedasse ja palusid rahu ning et sakslased maalt lahkuksid. Sakslased nõudsid aga ristiusu vastuvõtmist ja nähtavasti ka hinnuse maksmist, seega täielikku alistumist, millega vanemad ongi nõus. Vanemad kas ei näinud muud väljapääsuteed ülekaaluka vastase ees või ei usaldanud tarvitada relvi, et maad vabastada rüüstajaist.

Järvalased alistusid; mõned neist ristitigi sealsamas ja nende pojad võeti pantvangidena sakslaste poolt kaasa. Seega oli saksa võim üsna kergesti saavutanud suure edu sügaval Kesk-Eestis ja ulatus kiiluna põhja, vastu veel ristimata eestlaste alasid. Järva vallutuse taotelemine polnud juhus, vaid sel teel püüdsid sakslased otsustavalt nõrgestada ikka veel ohtliku Sakala seljatagust ja ühtlasi luua baasi oma edaspidistele operatsioonidele Põhja-Eestis.

Eesti-Vene liit 1217. Kõik need sakslaste saavutised ja nendega ühes varasemadki läksid kaotsi 1217. a. kevadtalvel eestlaste ja venelaste vahel tekkinud liidu tegevuse tagajärjel. Uga-

laste ja sakslaste vahel alanud ühistöö tegi veelgi ohtlikumaks Eesti läänepoolsete maakondade seisundi, milledele teisest küljest Vene-hädaoht nende suurema kauguse tõttu polnud nii ulatuslik kui piiriäärsele Ugandile. Ja nii tuligi toime läänepoolsete maakondade ühisaktsioon sakslaste ja neile alistunud ugalastevastu.

Vastavate ajaloo-allikate vastuoksuse tõttu ei ole selge, kelle, kas venelaste või eestlaste algatusel see liit sõlmiti. Kindel aga on, et Otepää piiramisele sama aasta veebruaris ilmusid erakordselt suured sõjajõud. Venelasi (novgorodlasi ja pihkvalasi) üksi koos saarlastega olnud ligemale 20 000 meest. Eestlaste poolt LH-u teateil võtnud piiramisest osa peale saarlaste, kes olid kogu selles ürituses nähtavasti juhtivamad mehed, ka harjulasi ja sakalasi. Samal ajal tungisid sakalased lätlaste alale Ümera piirkonda, kus rüüstasid ja võtsid saaki ning vange.

Otepää piiramine aga venis pikale. Juba see oli kestnud 17 päeva, mille jooksul oli linnust korduvalt rünnatud. Kuid ta suutis ikka veel püsida. Siis saabus piiratuile abi — 3000-meheline vägi, millesse oli värvatud ka lätlasi ja liivlasi ning mida juhtis ordumeister ise. See vägi polnud aga suuteline andma arvuliselt mitmekordselt ülekaalukale vastasele otsustavat hoopi; abivägi pääses siiski linnusesse. Kuid see kujunes piiratuile enam kahjuks kui kasuks. Sest rohkearvuliste juurdetulijate tõttu tõusis kantsis puudus toiduaineist ja hobusemoonast peagi väljakannatamatuks. Hobused olnud juba nii näljas, et nad üksteise sabasid söönud. Aga ka piirajate suur sõjavägi, mille moonastamiseks kogu ümbruskond pikaajalise piiramise kestel oli paljaks tehtud, hakkas kannatama toidupuudust. Ja nii algasidki kolmandal päeval pärast Saksa abiväe saabumist poolte vahel rahuläbirääkimised.

Sõlmitud rahuga võimaldati piiratuile vaba äraminek. Rahu kindlustuseks pidi piiskop Alberti vend Theodorich koos oma äiaga — vürst Vladimiriga — minema Pihkvasse. Kuid novgorodlased vangistasid tema ja viisid ta endiga ühes.

Otepää rahu tähendas sakslastele otsustavat kaotust. Neil tuli taanduda Eesti aladelt, nii Ugandist kui Sakalast. Piiskop Albertil kui rahu ratifitseerijal ei jäänud muud üle kui nõustuda. Selleks läkitas ta saadikud nii Sakalasse kui Novgorodi.

Kuid vastaspool osutus tõrkjaks. Novgorodis keelduti Otepääs sõlmitud rahu kinnitamast ja ka piiskopi venda välja andmast. Venelased liikusid kavatsusega eestlastega koos jätkata võitlust kuni Saksa koloonia lõpliku hävitamiseni. Olukorra tõsine hädaoht sundis piiskop Albertit 1217. a. kevadel järjekordselt purjetama Saksasse abi otsima, kus tal seekord tuli viibida pikemat aega — umbes kaks aastat.

Taani kuninga vasall krahv Albert Liivimaal. Oma välismaisel abiotsimismatkal puutus piiskop Albert kokku Taani kuninga vasalli, selle õepoja Orlamünde krahvi Albertiga, kes sõitis veel samal suvel oma ristisõitjate jõuguga Liivimaale. Tegelik sõjajõud, mille ta tõi endaga kaasa, ei olnud suur, kuid tema saabumine on tähelepanuvääriv Taani aktiivse huvi järjekordse avaldusena Ida-Baltikumi suhtes.

LH jutustab, et krahv Albert asunud oma Liivimaa-matkale Riia piiskopi mõjustusel. Tõelikult aga oli tal see kavatsus juba märksa varemini. Juba eelmisel aastal oli ta nõutanud paavstilt loa võidelda „Liivimaa paganate" vastu ja sel puhul pöördunud mitmel korral vastavate palvetega Rooma kirikupea poole. Üksi juba see visaduski, mida krahv Albert avaldab oma meretaguseks ürituseks loa soetamisel, aga selle kõrval ka tema pärastine käitumine Liivimaal näitab, et kuningas Valdemar II vasallil oli siin erilisi taaniorientatsioonilisi huvisid.

Madisepäeva lahing (21. IX 1217). Krahv Alberti Liivimaale saabudes olid eestlastel ja venelastel käimas ettevalmistused ühise pealetungi teostamiseks sakslaste vastu. Asja algatajaks olid eestlased, kelle saadikuile anti Novgorodis kindlaid lubadusi appi tulla. Kuid see appitulek hilistus.

Eestlaste ettevalmistused, mille hingeks oli Sakala vanem Lembitu, olid seekord nähtavasti üsna laiaulatuselised. Nende ühisväkke kogutute hulgas loendab LH sakalasi, ridalasi, harjulasi, räväläsi, virulasi ja järvalasi. See 6000-mehe-suurune vägi kogunes septembri algul Sakalasse, kus ta peatus paar nädalat, oodates Vene liitlast.

Teated eestlaste väe kogumisest mõjustasid sakslasi kiirustama, et anda neile otsustav hoop enne venelaste saabumist. Sakala lõunapiiri lähedusse kogutakse ristisõitjaid, orduvendi,

piiskopimehi, samuti ka liivlasi ja lätlasi. Saabunuid olnud ligemale 3000 väljavalitud meest, kelle juhtkonna hulgas loendab LH krahv Albertit, ordumeister Folkvini, Dünamünde abti Bernhardit ja liivlaste vanemat Kaupot.

Sakslased keskel, liivlased paremal ja lätlased vasakul tiival, tungis see vägi Sakalasse. Saanud siin vangide kaudu andmeid eestlaste väe asupaigast ja suurusest, liikusid sakslased edasi suure ettevaatusega. 20. sept. õhtul jõudsid nad Viljandi kantsi juurde, kus puhati ööd. Järgmisel päeval, mis oli madisepäev, kohtusid nad Eesti väega.

Metsast lahingukorras peale tuleva eestlaste väe keskosale tungivad sakslased oma ratsanikkude ja jalameeste kolonniga kallale ja löövad selle peagi segadusse ning taganema. Eesti väe parempoolset tiiba, kus asuvad sakalased Lembitu ja teiste vanemate juhtimisel, ründavad lätlased. Siin areneb äge võitlus, millele saab otsustavaks Eesti väe keskrinde läbimurre sakslaste poolt. Selle mõjul on ka parempoolne tiib sunnitud taanduma. Kuid selle taganemisel saab surma eestlaste juhtivamaid vanemaid — Lembitu. Lätlane Veko tunneb ta ära, kihutab talle järele ja surmab ta. Ta rõivad röövitakse, pea raiutakse maha ja võetakse võidumärgiks Riiga kaasa. Võitluses langeb veel rida teisigi Sakala vanemaid, nende hulgas Vootele ja Manivalde. Eestlaste vasak tiib surub enda vastas olevaile liivlasile ägedalt peale. Kuid keskrinde ja parempoolse tiiva taganemine otsustab võitluskäigu. Kogu eestlaste vägi lüüakse põgenema. Tagaajamisel saab neid palju surma, LH-u arvates umbes tuhat, peale nende veel metsades üksikult hukkunud. Vaenlasele langeb saagiks umbes 2000 hobust, relvi ja muud. Vaenlase poolel, kelle kaotuste kohta allikad ei esita lähemaid andmeid, saab surmavalt haavata liivlaste vanem Kaupo.

Pärast lahingut liikusid sakslased edasi Pala (Navesti) jõeni, kus nad asusid Lembitu külla laagrisse. Puhates siin kolm päeva, lasksid nad lätlasil ja liivlasil rüüstata ning röövida ümbruskonnas. Siia ilmusid nüüd Sakala vanemad Lembitu venna Unepevega eesotsas ja palusid rahu. See sõlmitigi tingimusel, et sakalased „truult täidaksid kõiki kristlaste kohuseid". Seega pidid nad jällegi luba andma oma aladel teha misjonitööd

148. joon. Viljandi muistne linnus keskaegse ordulossi varemetega. Viljandi oli oma asendi tõttu tähtsal läbikäiguteel Kesk-Eesti võtmeks, mispärast siin sakslastega peeti mitmed ägedad võitlused. (Pildist. J. Kristin, E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

149. joon. Navesti, muistne „Pala“ jõgi, Sakala maakonna põhjapiir.
(Pildist. H. Schults. EKS-i Kodu-uurim. toimkonna pildikogust.)

150. joon. Lõhavere linnamägi, arvatav muistne „Lehola“ — Lembitu linnus.
(Pildist. J. Must. EKS-i Kodu-uurim. toimkonna pildikogust.)

ja nähtavasti maksma ka maksusid. Rahu kindlustuseks said võitjad pantvange.

Madisepäeva lahingu mõju oli kummalegi poolele ilmselt suur. Eelolevale võitlusele hoolsasti ette valmistunud, olid eestlased pannud sellele ka vastavalt suuri lootusi. Nüüd aga oli kõik teisiti kujunenud. Nende sõjajõud olid suures välilahingus põhjalikult lüüa saanud, nende silmapaistvamaid juhte Lembitu oli langenud. See kõik masendas ja lõdvendas võitlusmoraali, mida pealesurutud rahutingimused aina süvendasid. Seevastu vaenlane sai võidust uut relvajulgust ja hoogu oma sõjaliste ürituste jätkamiseks ning laiendamiseks.

Vastastikused retked 1218—19. Pärast Madisepäeva lahingut suunduvad Saksa koloonia võitlused Eesti läänepoolsete maakondade vastu. Selles suunamises on märgata eeskätt Orlamünde krahvi Alberti juhtivat mõjustust, kes järgis sellega siin Taani erihuve. 1217./18. a. talvel laskis ta korduvalt väel kokku tulla, et üritada üle merejää sõjakäiku Saaremaale, ja ehitas seks ka piiramismasina. Kuid ikka ja jälle saabuva sula tõttu jäi see retk teostamata.

Siis pöördus riiglaste, liivlaste ja lätlaste sõjavägi paastu ajal 1218. a. mandri rannikut pidi edasi põhja poole eestlaste alale. Salatsil kohtasid nad saarlasi, kes aga põgenesid pealetuleva vaenlase eest. Neid taga ajades liikusid sakslased Läänemaale, kus nad rüüstasid, põletasid ja tapsid laialisel maaalal. Röövimise lõpetamiseks ilmusid nende juurde Läänemaa vanemad ja pakkusid rahu. See sõlmitigi tingimusel, et läänlased laseksid end ristida ja maksaksid iga-aastast hinnust.

Sakslaste rüüsteretk Läänemaale ja selle alistamine heidutas naabermaakonna, Järva asukaid niivõrd, et nad avaldasid oma saadikute kaudu vabatahtlikku nõusolekut alistuda Riia kirikule ja maksta kümnist või ka hinnust. Seega oli sakslaste mõjuala Põhja-Eestis üsna lühikese ajaga silmapaistvalt laienenud.

Jõuvahekordades ei too muutusi ka saarlaste poolt 1218. a. kevadel üritatud rüüsteretk Metsepolesse, liivlaste alale, ja Letegore kihelkonda. Nende vägi, umbes 1000 meest suur, lüüakse

taganema ja lõpuks põgenema kohaliku preestri organiseeritud, piiskopisulastest ja liivlasist koosneva kohaliku maakaitse poolt.

Sama aasta sügisel hakkab sakslaste vallutushaarang ähvardama ka Eesti kõige põhjapoolsemaid maakondi — Harjut ja Rävälät, mille asukaid nimetab LH „metsikumaiks" teistest eestlasist. Nende vastu kogutud sakslaste sõjavägi liigub läbi Sakala ja jõuab juba Viljandi juurde, kui vahepeal tabatud vangidelt saadakse teada, et saarlaste ja venelaste saadikud on lii-

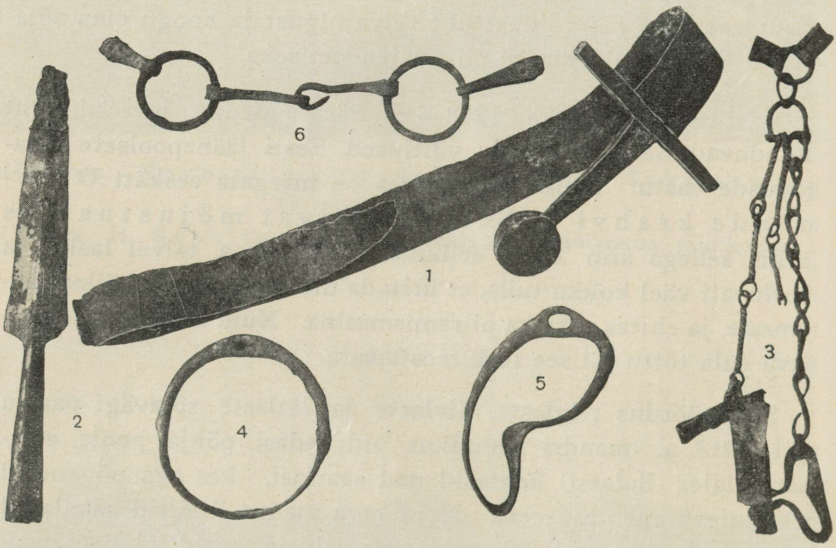

151. joon. Eesti ratsamehe varustis muistse Vabadusvõitluse päevilt, leitud põletuskalmistust Neerutis Kadrina khk.

1. Mõõk, tolleaegsete matusekommete järgi kokku painutatud, samuti odal (2) tipp ära murtud; 3. vöös rippunud ahelikud tulusraua ja mõõknoa tupenaastuga; 4., 5. sadula jalusrauad; 6. suitsed.

kumas kõigis Eesti maakondades, et õhutada ühist sõjakäiku sakslaste vastu. Kinnipüütud saarlaste ja venelaste emissaridelt saadakse veel teada, et venelaste suur vägi on kõige lähemal ajal tungimas läbi Ugandi Liivimaale.

Sakslased pöördusid nüüd kohe tagasi, et minna venelaste vastu. Nad kohtusid venelastega, kelle väge arvab LH 16 000-le, Väike-Emajõe juures. Siin arenesid poolte vahel

kaks suuremat kokkupõrget, milles olid sakslased võidukad. Kuid lõpuks olid nad ikkagi sunnitud arvult ülekaaluka vaenlase eest taganema.

Vene suurvägi Novgorodi suurvürsti Svjatoslavi juhatusel tungis nüüd üle Ümera Ydumeani, kõikjal rüüstates ja põletades. Siin ühines temaga teine venelaste vägi, mis oli äsja tagajärjetult piiranud Võnnut. Kui aga saabus teade, et saksa vägi on Toreidast peale tulemas, pöördusid venelased tagasi üle Koiva ja piirasid veel kord Võnnut, kuid samuti tagajärjeta. Piiramisest võtsid seekord osa ka harjulased. Oodatud saarlased ja sakalased jäid venelastele appi tulemata. Saarlased retklesid sel ajal Väina jõe piirkonnas. Sel üritusel polnud aga nähtavasti midagi ühist varemini koos venelastega kavatsetud aktsiooniga sakslaste vastu.

Venelaste lahkumise järel Liivimaalt 1218. a. sügisel võisid sakslased märgata, et venelased koos eestlastega jätkasid sepitsusi Saksa koloonia vastu. Kuid ulatuslikumad sõjalised operatsioonid jäid siiski üritamata. Alles järgmisel kevadtalvel paastuaja algul läksid sakslased koos liivlaste ja lätlastega kaugemale retkele üle merejää Soontaga kaudu Harjusse ja Rävälässe. See oli tavaline rüüsteretk, mis suundus läbi Ladise ja Kuldale küla välja mereni Lindanisa linnuse lähedusse.

Sakslased olid seega pärast Madisepäeva lahingut teinud Eesti alal teisigi edusamme, eriti Läänemaal ja Järvas, kus oldi sunnitud nõustuma endi ristidalaskmisega. Kuid tegelikult ei suutnud sakslased olukorda siin kuigi tagajärjekalt oma mõju ja võimu kindlustamiseks kasustada. Ristimine jäi väliseltki neis maakonnis teostamata. Põhjapoolsed harjulased ja räväläsed püsisid endiselt veel täiesti sõltumatuna, hoolimata nende aladele üritatud rüüsteretkist. Saarlasi tuli karta kõikjal, nii merel kui maal. Suurte pingutustega oli suudetud alistada Sakala ja Ugandi, kuid rahvastiku meeleolu neiski maakondades jäi kogu aja kahtlaseks. Eriti ohtlikuks kujunesid sakslaste edust Baltikumis rahutuks saanud venelased, kes avaldasid üha suurenevat aktiivsust, olles seejuures ilmses koostöös eestlastega. Selline oli olukord, kui eestlaste poliitilise saatuse kujundamisse löövad otsustavalt sekka taanlased.

EESTLASED VÕITLUSES TAANLASTE JA SAKSLASTEGA. (1219—22.)

Taani Eestimaa-sõjakäigu ettevalmistus. Sakslaste eriti ohtlik seisund ja nende seniste saavutuste nurjumine Eesti alal 1217. a. kevadel kihutas piiskop Albertit iseäranis aktiivsele abiotsimisele väljastpoolt (vt. lk. 318). Kuid selle saamisel põrkas ta otsustavalt kokku Breemeni peapiiskopiga. Et taastada ülemvõimu Riia piiskopkonna kohta, hakkas Breemeni kirikupea juba 1217. a. tõkestama ristisõitjate pääsu Liivimaale, sulgedes selleks Lüübeki sadama. Piiskop Albert vajas nüüd mõjukamat toetajat, kelle abi oleks olnud ühtlasi tagajärjekam kui see, mis saadi iga aasta ristisõitjate jõukudelt. Ta pilk p ö ö r d u s T a a n i poole.

Oli ju Taani samal ajal võimsaim ja õieti ainus Põhjamaade riik, mis võis anda mõjukat abi just oma suure laevastiku tõttu. See oli eriti tähtis eestlaste haaramiseks mere poolt. Mõjuta ei jäänud piiskop Alberti suunamisel Taani nähtavasti ka Orlamünde krahv Albert, kes oli äsja tulnud Liivimaalt ja kellega nüüd Valdemar II juurde ruttas ka Riia kirikupea koos Eestimaa piiskopi Theodorichi ja abt Bernhardiga.

Taani hiilgaval riigipäeval Schleswigis, mida pidas kuningas Valdemar jaanipäeval 1218 oma poja järglaseks kroonimise puhul, esitas piiskop Albert kuningale palve saata järgmisel aastal oma laevastik Eestimaale, et alandada eestlasi ja sundida neid lakkama koos venelastega võitlemast Liivimaa kiriku vastu. Kuningas nõustus ja Liivimaa kiriku juhiga sõlmiti vastav lepe.

Selle l e p p e lähemad tingimused on teadmata. Ka pole selge, kui üksikasjalised nad olid ja kas nad üldse kirjalikult üles märgiti. Hiljemini, kui taanlased olid juba Eestimaal ja siin maavallutamisel kokku puutusid sakslastega, seletas kumbki pool Schleswigi leppe tingimusi erinevalt oma suuremate võimupüüete õigustamiseks. On väga tõenäone, et piiskop Albert, taotelles hädas Taani abi, lubas selle eest üsna kaugeleulatuvat tasu, igatahes rohkem, kui sakslased hiljemini tunnustasid. Selleks lubatud tasuks võisid olla kõik eestlaste maa-alad, hoolimata sakslaste seni tehtud vallutustest.

Kui kuningas Valdemar II otsustas sõjakäigu Eestimaale, siis ei teinud ta seda sugugi selleks, et ristisõitjana aidata saks-

laste poolt asutatud Liivimaa kirikut. Ta võttis selle sõjakäigu ette kindla maadevallutamise sihiga, lülina oma suurejoonelise *dominium maris baltici* poliitika teostamiseks. Ühtlasi olid kuningal ka välispoliitilised eeldused selle eesmärgiga ettevõetavaks sõjakäiguks igapidi soodsad.

Taani oli tol ajal oma võimu tipul. Kuningas Valdemar II Võitja oli Taani valdusi, mis olid juba enne teda haaranud kaares Läänemere lõunarannikut, tugevasti ida poole edasi nihutanud. Segadused Saksamaal, eriti võitlus keisritrooni pärast, soodustasid Taani kuninga edu. Samuti püüdis kuningas Val-

152. joon. Valdemar II pitsat.

Esiküljel kuningas troonil krooni, valitsuskepi ja riigiõunaga, tagaküljel Taani riigi vapp. (Det danske Folks Historie järgi.)

demar II oma võimu laiendada ka Rootsi alal, kus oli käimas tüli trooni pärast Eriku ja Sverkeri suguvõsade vahel. Kui siin 1216. a. suri Valdemari õemees, kuningas Erik Knutsson, ja troonile sai Sverkeri soost vaevalt 15-aastane Johan Sverkersson, asus kuningas Valdemar II nõutama oma pärast isa surma sündinud õepojale õigusi Rootsi trooni kohta. Oma õepoja eestkostjana oli Taani kuningal väljavaateid laiendada oma võimu ka Läänemere skandinaaviapoolsel rannikul. Need väljavaated tegid kuningale eestlaste maale sõjakäigu plaani eriti sobivaks.

Pärast Schleswigi lepet asus Valdemar II kõigepealt oma Eestimaa-sõjakäigu diplomaatilisele ettevalmistusele. Kõige tähtsam oli kindlustada endale Rooma kuuria nõusolek ja toe-

tus. Ses mõttes pöörduski kuningas paavsti poole palvega lubada liita Taani riigi ja kirikuga kõik maad, mis ta võidab paganailt. Oma bullaga 9. oktoobrist 1218 andiski paavst Honorius III selleks oma nõusoleku. Seega oli võimas Taani kuningas saanud tähtsa heasoovlikkuse kinnituse paavsti poolt ja autoriteetse aluse oma nõudluste põhjendamiseks piiskop Alberti vastu edaspidistes võimalikes lahkhelides. Teist tähtsamat rahvusvahelist võimutegurit, Saksa kuningat, kel ka oli vormiline õigus end segada Liivimaa asjusse, ei tarvitsenud Valdemar II nüüd enam karta. Friedrich II puudus pingelisem huvi Liivi- ja Eestimaa vastu; liiati oli ta sunnitud arvestama võimsat Taani kuningat, kellega tuli pidada heanaaberlikku vahekorda.

Taanlaste saabumine Eestimaale 1219. Lindanisa lahing. Pärast vastavaid ettevalmistusi asus kuningas Valdemar II 1219. a. suvel suurele sõjakäigule Eestimaale. Ta määratu suur laevastik, milles olnud 1500 sõjalaeva, saabus kuninga isiklikul juhatusel Põhja-Eesti tähtsamasse sadamasse Rävälässe Lindanisa linnuse kohal. Kuninga sõjajõudude hulgas oli peale taanlaste ja sakslaste veel tema vasall, Vendi vürst Vitslav oma slaavlastega. Kaasas oli ka rida tähtsaid kiriku- ja riigimehi, nende hulgas esikohal mõjukas ja teovõimas Lundi peapiiskop Andreas Sunonis, tema kõrval Schleswigi piiskop Nikolaus, kuninga kantsler, Roeskilde piiskop Peeter ja lõpuks ka Eestimaa piiskop Theodorich. Viimane, kes varemini olnud piiskop Alberti truu kaastööline, oli aga nüüd, nagu viitab LH, „jätnud maha Liivimaa kiriku ja üle läinud kuninga poole".

Taani vägi maabub, ilma et eestlased seda püüaksidki takistada. Nad ei kindlustu ka Lindanisa linnuseski, mis oli nende poolt nähtavasti päris maha jäetud. Ja taanlased asuvad kohe selle ümberehitamisele oma kantsiks. Eestlased avaldavad väliselt koguni sõbralikkust taanlaste vastu. Rävälästе ja harjulaste vanemad tulevad kuninga juurde „rahuliste sõnadega". Kuningas usaldabki neid, annab neile kingitusi, kuna piiskopid neid ristivad.

See kõik aga osutus eestlaste poolt ainult manöövriks, et võita aega oma sõjajõudude kogumiseks. Kolm päeva hiljemini õhtul ründasid nad ootamatult taanlaste laagrit viiest ko-

hast korraga. Võitluses langes hulk taanlasi. Osa eestlasi tungis telki, mida nad pidasid kuninga omaks, tabasid seal aga piiskop Theodorichi, kes sai surma. Taanlased lüüakse hädaohtlikku segadusse, kuid olukorra päästab oma laagri õnneliku eraldatud asendi tõttu slaavlaste vürst Vitslav. Asudes mäeveeru ja mere vahel, suudab ta koguda oma väe kiirele vasturünnakule ja lüüa osa eestlasi taganema. Selle mõjul lõpetas ka teine osa eestlasi põgenevate taanlaste tagaajamise. Nüüd said taanlased asuda üldisele vastupealetungile. Eestlased sunniti taganema, kusjuures nad olevat kaotanud üle tuhande mehe.

153. joon. Taani sõdur rõngassoomusrüüs Valdemar II ajalt. Kuju Odderi kiriku altaril Taanis. (Det danske Folks Historie järgi.)

See eestlastele õnnetult lõppenud Lindanisa lahing oli otsustava tähtsusega, kindlustades taanlaste suurejooneliselt korraldatud sõjakäigu järgnevad tulemused, võimaldades neil teostada oma sõjalise baasi asutamise eestlaste maa-ala vallutamiseks. Pärast lahingut viivad taanlased kõigepealt lõpule tugeva linnuse — Taani linna — Tallinna ehitamise. See valminud, lahkub kuningas Valdemar juba 1219. a. suvel Eestimaalt. Septembri keskpaiku on ta juba Taanis. Kohale jäid kõik piiskopid, nende seas ka uus Eestimaa piisk. Vescelin, end. kuninga kaplan, kes määrati Lindanisa lahingus langenud piiskopi Theo-

dorichi asemele. Kuninga asehaldurina jäi Eestimaale peapiiskop Andreas. Temal oli ülesandeks panna maksma Taani võim eestlaste maa-alal, ristiusustada pärismaalasi ja organiseerida maa halduslik korraldus.

Rävälä alistamine ja ristimine. Kui kaugele kuningas Valdemari kohal olles arenes taanlaste poolt eestlaste maa-ala vallutamine ja ristimine, selle kohta puuduvad otsesed andmed. Samuti on lugu ka taanlaste võimu laiendamise küsimusega pärast kuninga lahkumist. LH ütleb, et taanlasil tulnud rävälästega terve aasta võidelda, ennekui need võtnud vastu ristimissakramendi. See teade pole nähtavasti küll päris täpne. Kuid samal ajal on kindel, et eestlaste alistamine taanlaste poolt arenes üldiselt üsna visalt ja nõudis suuri pingutusi. Seda enam, et pärast kuninga lahkumist peapiiskop Andrease käsutusse ei jäänud just eriti suuri sõjajõude.

Uudselt seisukohalt „Taani hindamise raamatu" nn. suure Eestimaa-nimistu tekkeloo kohta püüab dr. P. Johansen selgitada ka taanlaste üritatud Põhja-Eesti vallutamise ja ristimise käiku, mis kujunenud järgmiselt. Pärast Lindanisa lahingut suundus taanlaste sõjaline tegevus, millega kaasus, osalt sellele järgnedes, ka pärisrahva ristimine, kõigepealt Tallinna lähema ümbruse ja Rävälä maakonna vastu. Nende esimese suurema võidu otseseks tagajärjeks pidi olema, et Tallinna lähemas naabruses asuvad külad, eriti mereäärsed, kuhu pääseti laevadega kergemini juurde, varsti pärast seda, võib-olla juba juunis 1219, ristiti. Suurema osa Rävälä maakonna vallutamine ja ristimine nõudis harukordselt kaua aega, mis osutab eestlaste visa vastupanu, mille üksikasju me aga ei tea. Taanlaste võidust Lindanisa all polnud igatahes küllalt, et sundida ümbruskonna eestlasi lõplikule alistumisele. Maad tuli võita n. ü. samm-sammult.

Tõenäoselt suundusid taanlaste maavallutamisüritused ühes kaasaskäiva ristimisega Rävälas kõigepealt selle maakonna läänеossa, Vomentaga (nüüdsesse Keila ja Madise) khk-da. Siin oli rannikukülades toimetatud ristimisi võib-olla juba 1219. a. suvel, varsti pärast taanlaste maabumist Lindanisa all. Kõigi andmete järgi näib rahvastik selles kihelkonnas olnud vähem sõjakas kui mujal Rävälas. Ka puudusid siin laialisel

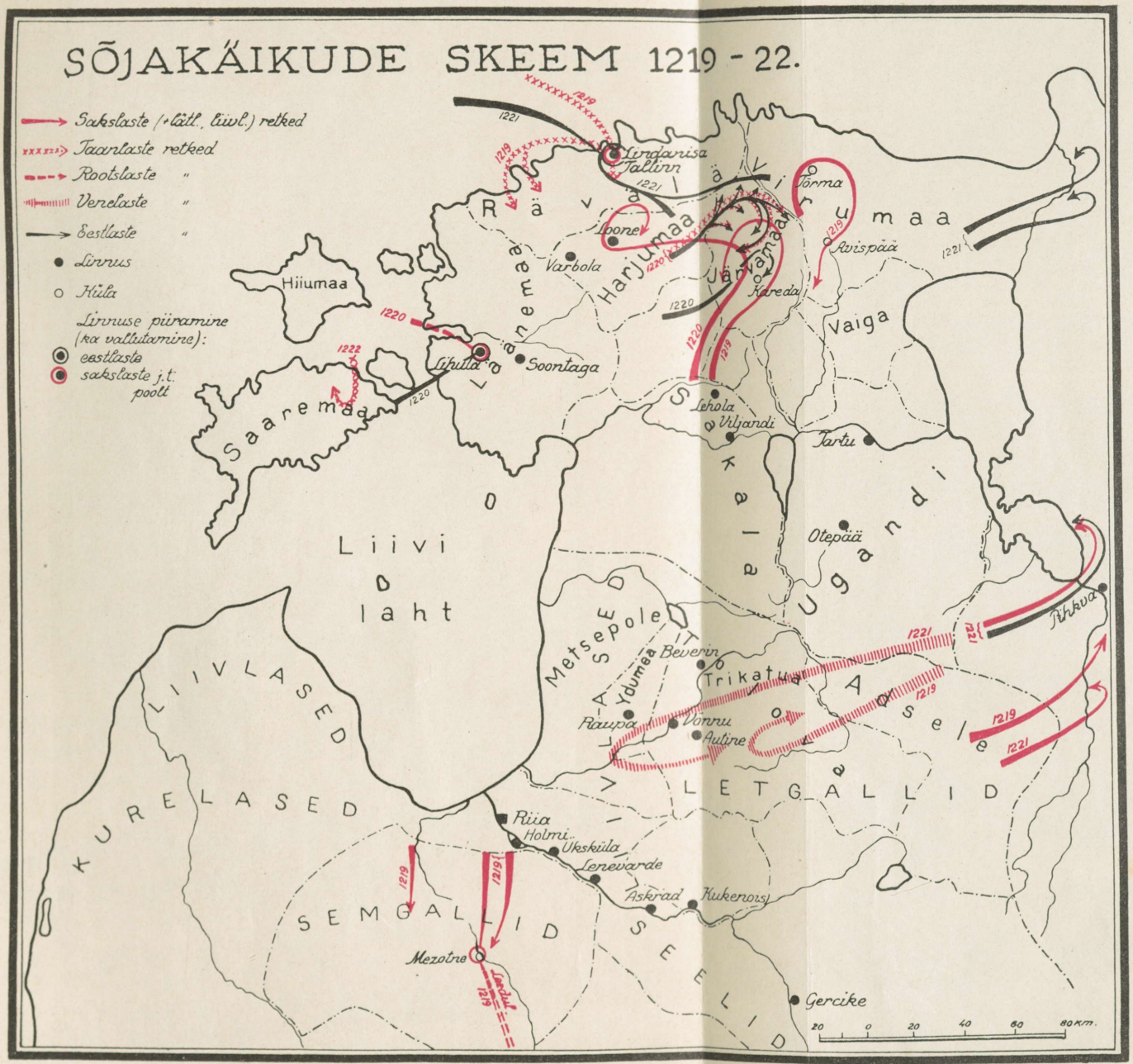

154. joon. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1219—22.

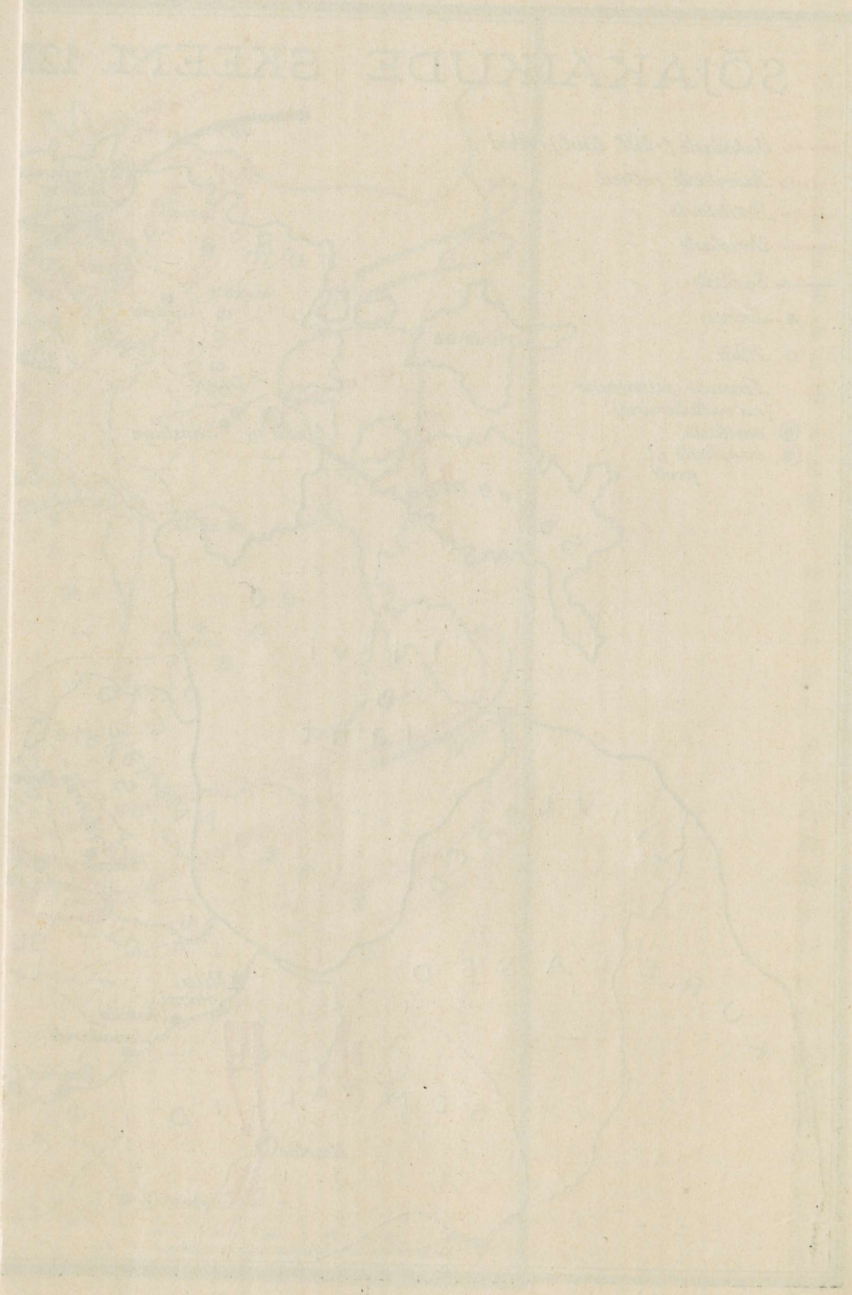

maa-alal eestlasil linnused peale ühe („Vana-Linnamägi" Harju-Madises), mis asetses kihelkonna kõige läänepoolsemas sopis.

Suuremaid raskusi oli taanlasil oletatavasti Rävälä maakonna idaosa, Ocrielæ ja Räpälä kihelkonna vallutamisel. Ocrielæ alale ehitatigi uus taani kants, mis pidi energilisele rannikurahvale olema eriti pahaendeline ja tegema ta iseäranis vaenulikuks võõraste sissetungijate vastu. Ka oli siin maakaitseks rida linnuseid, eeskätt Tallinna lähedal looduslikult hästi kindlustatud Iru, ida pool Jägala, Kuusalu ja Muuksi linnus. Nende vallutamine pidi nõudma taanlasilt rohkesti pingutusi.

Johansen teeb uudse oletuse, et Rävälä saatuse otsustas lõplikult suurem lahing eestlaste ja taanlaste vahel kuski sisemaal 1219. a. lõpul. Eestlaste poolel võis sellest lahingust peale räväläste (Ocrielæst ja Räpäläst) osa võtta veel harjulasi ja järvalasigi. See otsustav lahing võis toimuda Raasiku ligidal Peningi ümbruses, mille kajastust võiks ka vastavaist rahvamälestistest välja lugeda. Sealt läbi voolava „Kääpa" jõe mõlemal kaldal teab rahvasuu jutustada kalmeist ja suurest „mungalahingust", mis olnud sealsel „sõjakohal".

Sakslaste retked Eesti aladele 1219—20. Samal ajal kui taanlased Rävälä ja Harju vallutamisel 1219. a. sügisel ja järgneval talvel aeglaselt edasi jõuavad, jätkavad sakslased lõuna poolt oma retki eestlaste vastu. Eesti veel vabad mandrimaakonnad satuvad järk-järgult ikka tugevamini sõna otsesemas mõttes kahe tule vahele. Küll ei tööta taanlased ja sakslased eestlaste vastu käsikäes, ühise plaani järgi ega üheaegsete pealetungidega, vaid täiesti lahus, kumbki poolt omaette ja varsti vastastikku võisteldeski. Kuid just see vastastikune võistlus, püüd teisest ette jõuda, õhutab nii taanlasi kui sakslasi suuremale aktiivsusele veel vabade eestlaste alistamisel. Viimaste seisund kujuneb aina raskemaks ja varsti hoopis lootusetuks.

Piiskop Albert oli 1219. a. suvel suurte ristisõitjate hulkadega Riiga tagasi pöördunud. Ta suunab need kõigepealt lõunasse semgallide vastu. Näib, nagu tahaks Riia piiskop esialgu võitlusest eestlastega eemale jääda ja hoiduda end segamast taanlaste üritustesse Eestimaal, milleks võisid teda põhjustada Schleswigi leppe tingimused. Kuid oma nõudlusi Põhja-Eesti suhtes polnud piiskop Albert kaugeltki unustanud. See

avaldus küllaltki rõhutatult tema poolt pärast Theodorichi hukkumist uue Eestimaa piiskopi määramises. Sellele kohale pühitseti juba 1219. a. Magdeburgi peapiiskopi poolt piiskop Alberti vend Hermann, Breemeni läheduses asetseva Püha Pauluse kloostri abt. Nähes selles uue piiskopi määramises vaenulist toimingut oma püüdeile Eestimaal, tõkestas kuningas Valdemar Hermanni väljasõitu Saksast, mis võis teostuda alles mitu aastat hiljemini.

Nagu varemini algatati nüüdki, taanlaste Eestimaal olles, võitlus eestlaste vastu O r d u p o o l t. Kui Pihkva venelased 1219. a. sügisel olid lätlaste alale üritanud oma järjekordse röövretke, koguti Võnnu orduvendade juhi Rudolfi juhatusel ordurüütlid ja lätlased nende vastu. Venelaste tagaajamisest aga loobuti ja ordurüütlite ning lätlaste ühisvägi suundus Sakala kaudu, kust võeti kohalikke mehi ühes, J ä r v a s s e. Siin pandi toime tavaline väga verine rüüsteretk, ettekäändel, et siinsed mehed olevat abistanud rävälasi võitluses taanlastega.

Selle röövretke algatus juurdus piiskopi- ja Orduvahelistes vastuoludes. Järvalased olid 1218. a. kevadel alistunud Riia piiskopile. Ordu, kes taotles just eestlaste maa-alal endale iseseisvama mõjukonna loomist, oli siin kõrvale jäänud. Et tasa teha oma kaotust, üritaski ta nüüd retke Järvasse. See tuli sealseile vanemaile täiesti ootamatuna ja võõrastavana. Põhjendades, et maakond on riiglastega rahuvahekorras, on andnud neile pantvange ja vastu võtnud ristimisegi, nõuavad järvalased orduväe lahkumist. Võnnu komtuur Rudolf aga püüab saada Järvat allumusvahekorda Orduga. See õnnestubki tal: järvalased on sunnitud andma Ordule pantvange ja tegema rahu ka temaga.

Järva vastu üritatud retkele järgneb sakslaste poolt järgmisel talvel veel teine ja laiaulatuselisemgi sõjakäik Põhja-Eestisse, nimelt V i r u m a a l e. LH jutustab, et selle algatamisel etendanud osa ka järvalaste õhutus. See haruldane juhtum, kus nii teravalt avaldus vaen muistse Eesti maakondade vahel, põhines nähtavasti vastuolul, mis oli vanemat päritolu. Vaen tuli nüüd eriti esile olukorra tõttu, millesse oli see maakond sattunud sakslastele alistumisega. Jõuka ja Vabadusvõitluses loiu Järvamaa (vt. lk. 317, 349) huvides oli, et naabermaakond Virumaa oleks sama võimu all, millele tema juba alistunud.

Järvalaste ässitus Virumaa vastu oli tegelikult muidugi kõrvalise tähtsusega teguriks, võib-olla sakslaste poolt kasustatud ainult ettekäändeks, et üritada sinna retke. Taanlaste vähe-edukas edasijõudmine Põhja-Eestis õhutas sakslasi ruttama, et veel viimsel tunnil haarata võistleja eest võimalikult palju. Seekordse retke organiseerijaks on jällegi Ordu. Kuid sellest võtavad osa ka piiskopi ja Riia sõjajõud, lisaks neile ka liivlasi ja lätlasi. Ordu ei pidanud omi jõude üksi suure Virumaa vallutamiseks nähtavasti piisavaks. Piiskopil ja Riia linnal oli põhjust sekka lüüa, arvestades olukorda, et ühine maa vallutamine andis ka ühised õigused vastava maa-ala kohta.

Sakslaste vägi läheb Virumaa vastu Sakala kaudu, kus nendega ühinevad ka allumusvahekorras olevad sakalased ja ugalased, kes olid sunnitud retki kaasa tegema paganate vastu. Järvast võeti kaasa teejuhid ja tungiti öösi Virumaale, kuhu jõudis ka järvalastest ratsa- ja jalavägi järele. Virulastele tuli retk täiesti ootamatult, mistõttu nad olid laiali külades ja võitluseks ette valmistamata. Hommikul saadeti rüüstesalgad edasi eri suundades. Sakslased määrasid oma tegevuskeskuseks suure Tõrma küla (Rakverest mõne kilomeetri võrra edela pool). Lätlaste ja liivlaste kogunemiskohaks valiti Avispää (Väike-Maarja lähedal). Sakalaste rüüstealaks oli Räpälä, mis siis veel polnud taanlaste käes. Ugalased rüüstasid oma maakonnale kõige lähemat ala — Pudivirut. Järvalased teotsesid oma maakonnale lähemais osades.

Rüüstamine kestis viis päeva. Tapeti mitu tuhat inimest ja saadi palju saaki. LH kirjutab, et rüüstajad „leidsid kogu rahva tervel Virumaal oma külades ja lõid tema maha suuremaist kuni väiksemateni, andmata armu kellelegi, keda aga meessoost eest leidsid, vangistasid naisi ja lapsi ning ajasid hobuseid ja veiseid hulgani kokku ning said palju saaki".

Häda sunnil tulid nüüd Viru vanemad, kes olid pääsenud põgenema, ja palusid rahu. Rahu lubati neile, kuid ainult tingimusel, et nad võtavad sakslasilt vastu ristiusu. Põhjalikult rüüstatud maa vanemad olid sunnitud nõustuma. Rahu kindlustuseks võeti Virumaa kihelkonnist pantvange ja pöörduti röövitud saagiga ja vangidega tagasi Liivimaale. Riiga järgnesid sakslastele kinkidega ka Virumaa viie kihelkonna vanemad, kes seal nüüd ka ristiti.

Pärast Virumaa rüüstamist jäi Eesti võimsamaks vabaks maakonnaks Saaremaa. Saarlased, kes avaldasid kogu Vabadusvõitluse kestel suuremat aktiivsust ja teadlikkust kui teiste maakondade asukad, läksid ka nüüd liikvele. Neid lähemalt ähvardavaks vaenulikuks jõuks olid taanlased Tallinnas. Kuid samuti vaenlasiks pidasid saarlased ka võõrale võimule alistunud ja temaga koostööle asunud järvalasi. Liisuga oma jumalailt nõu küsides otsustavad nad küsimuse, kumma — kas taanlaste või järvalaste vastu minna. Liisk langes järvalaste kahjuks. Ja nii asusidki saarlased veebruaris 1220 Järva rüüstamisele, tehes seda mitte vähem põhjalikult kui sakslased. Külad riisuti paljaks, majad süüdati põlema, mehed tapeti, naised võeti vangi. Kuid see retk jäi pooleli ja saarlased said raskesti lüüa Sakalast põhja poole mineva saksa väe poolt.

See oli lühikese aja kestel sakslaste poolt kolmas retk Põhja-Eestisse. Sellest võtsid osa sakslaste ühendatud sõjajõud, liivlasi, lätlasi, sakalasi, ugalasi ja järvalasi. Väe üldjuhiks oli Saksi hertsog Albert. Kohal oli ka ordumeister Folkvin. Kõigi tunnuste järgi oli see retk organiseeritud suurejoonelisemalt kui eelmine ja ette võetud ühiselt Ordu ning piiskopi poolt.

Ordu eelnenud edu mõjustas nähtavasti ka Liivimaa kirikupead suuremale aktiivsusele Põhja-Eesti suhtes. Retke sihiks pidi olema Harjumaa rüüstamine, kuhu pärast sõjajõudude lõplikku korraldamist liiguti kolmes suuremas rühmas: sakslased lätlastega keskel, ja liisu läbi suuna valinud liivlased vasakul ning eestlased paremal pool.

Juba eemalt näeb sakslaste ja lätlaste rühm hommikuses talvetaevas Järva kohal suitsusambaid, mis lasevad aimata, et seal on vaenlane tegevuses. Rutates edasi kohatakse üksikuid põgenema pääsenud järvalasi, kellelt saadakse teada, et Järvas on rüüstamas saarlased. Kergeratsanikest eelsalk tabab üksikuid rüüstavaid saarlasi, kes surmatakse, ja jõuab Kareda küla juurde, kus oli saarlaste kogunemispaik ja kuhu oli toodud röövitud saaki ja vangistatud naisi ning lapsi.

Suure kisaga ja kilpide vastu tagumisega tungisid saarlased külast vaenlase eelsalga poole. Kõvakskülmunud lume tõttu aga ei saanud kumbki pool arendada oma tegevust, ning võideldakse

ainult kitsal alal. Kui vahepeal saksa peavägi, raskevarustisega rüütlid, kohale jõudsid, oli saarlaste saatus otsustatud. Nende rinne murti läbi ja löödi taganema. Segadusse löödud saarlased püüdsid pääseda põgenedes või varjates end külas. Kuid asjata. Nad tabatakse, otsitakse üles ja surmatakse armutult. LH-u järgi langenud lahingus ligemale 500 saarlast, peale nende veel teedel ja väljadel põgenemisel surma saanud. Sakslasi ja lätlasi aga langenud kokku neli. Viimaste puhul on nähtavasti arvestatud ainult tähtsamaid; langenute üldarvuna peaks see olema liiga väike. Saarlastelt saadud saagi ja hobused ning järvalastelt kokkuriisutud vara jagasid sakslased ja lätlased võrdselt omavahel. Järvalastele anti tagasi ainult vangid, naised ja lapsed.

Samal ajal, kui saksa-läti sõjajõud keskmises rühmas tegid Järvas lõpu saarlaste rüüsteretkele, liikusid liivlastest ja eestlastest abiväed edasi Harjusse, kuhu ruttasid nüüd ka sakslased ja lätlased järele. Liivlased toimetasid rüüstamist suure põhjalikkusega, saades rikkaliku saagi ja otsides üles põgenenud harjulasi ka maa-alustest koobastest (arvatavasti nn. „I d a - u r k e i s t“ Juuru kihelkonnas), kus neid lämmatati suitsuga. Siin hukkunud LH-u teatel umbes tuhat inimest.

Liivlastele järele ruttavad sakslased ja lätlased, kes valisid oma kogunemiskohaks L o o n e (Lohu) küla keset Harjut, jätkates rüüstamist, kus oli veel midagi järele jäänud. Ähvardavas olukorras saadavad varbolased Harjust sakslaste juurde saadikud rahu sobitama. Nad saavad selle tingimusega, et nad lasevad end ristida ja annavad pantvange.

Osa saksapoolseid retklejaid oli tunginud ka Rävälässe, mis oli alistatud juba taanlastele. LH süüdistab selles liigses edasitungimises sakalasi, kes olid seda teinud oma ülemate keelu vastu. Võimalik, et see süüdistus on sihilik, et vabandada sakslaste taanivaenulisi üritusi.

Taanlaste ja sakslaste vastuolude algus. Sakslaste viimase suure rüüsteretkega Põhja-Eestisse olid nende vahekorrad taanlastega jõudnud otsustavasse arengujärku. Nüüd olid mõlemate poolte alad viidud otsesesse kokkupuutumisse. Võistlejad kohtusid vahenditult. Veel enamgi. Juba kahel eelmisel retkel olid sakslased tunginud alale, mis t a a n l a s t e a r v a -

tes pidi kuuluma neile. Sakslaste viimane retk aga ulatus paikadesse, mis olid taanlastel juba alistatud ja mille kuuluvus neile ei võinud enam olla vaieldavgi.

Kahe eelnenud sakslaste retke ajal oli kuninga asehaldur Tallinnas, peapiiskop Andreas jäänud väliselt rahulikuks ega polnud teinud mingit katset vahele segada lõuna poolt tulnud võistlejate üritustesse. Kui peapiiskopi sellise ettevaatlikkuse põhjustas ühelt poolt võib-olla taanlaste kohapealsete sõjajõudude nõrkus, siis asus Taani koloonia juht äraootavale seisukohale tõenäoselt veel teiselgi põhjusel. Schleswigi lepe ja paavsti heasoovlik toetus jäi Taani laiemaile nõudlustele Eestimaa suhtes igal juhul küllaltki mõjukaks tagatiseks. Sel eeldusel polnud sakslaste rüüsteretked Põhja-Eestisse taanlastele kuigi kardetavad. Eestlaste vastupanuvõime nõrgestamisega olid nad omajagu soovitavadki. Kui aga nüüd, kolmanda retke ajal sakslaste poolt tungiti taanlaste vallutatud aladele, siis oli see juba liig. Et ühtlasi oli suurem osa Põhja-Eestist küllaldaselt nõrgestatud, siis oli peapiiskop Andreasel paras aeg Taani nõudluste eest välja astuda.

Kui sakslased Tallinna lähedal olles oma saadikute kaudu teatavad taanlastele oma saavutatud edust ja peapiiskop sellele vastab omapoolse saatkonnaga, kes avaldab tänu saarlaste ja harjulaste võitmise eest, siis oli see küll omajagu lihvitult diplomaatlik nootide vahetus, mis aga ei suutnud enam olevat vastuolu pehmendada, vaid tõi selle veel enam esile. Üllatunult kuuleb ordumeister taanlaste väidet, et piiskopid Albert ja Theodorich Schleswigi riigipäeval olevat lubanud kogu Eestimaa Taani kuningale. Sealsamas esitavad taanlaste saadikud sakslastele ka teise vastumeelse nõude: andku nad varbolaste pantvangid neile üle! Ordumeister kinnitab tunnistajate juuresolekul, et ta ei teadvat midagi kogu Eestimaa lubamisest Taanile, rõhutades ühtlasi, et see maa-ala, peale Rävälä ja Saaremaa, on alistatud ristiusule just riiglaste poolt.

Pole põhjust kahelda, et ordumeister tõepoolest seni veel ei teadnud lähemalt piiskop Alberti poolt Schleswigi riigipäeval antud kaugemaleulatuvast lubadusest Eestimaa suhtes. Liivimaa kiriku juhil oli küllaltki põhjust varjata Ordu ees seda lubadust, sest selle teostamine pidi toimuma eeskätt Ordu arvel. Vaieldes

küll taanlaste nõudlustele vastu, asub aga ordumeister Folkvin samal ajal juba kõhklevale seisukohale, ja nimelt varbolaste pantvangide küsimuses. Ta ei võta neid kaasa, ei rahulda nende suhtes aga ka taanlaste nõudlusi, vaid annab nad tagasi nende isadele, lahendades seega küsimuse kompromislikus vaimus, nagu ise ütleb, erilisest austusest Taani kuninga vastu. Tolleaegse Taani poliitiline võimsus, millega tema edu Eestimaal küll ei suutnud sammu pidada, avaldas siis selleski kauges provintsis oma mõju, sundides Liivimaa ordumeistrit vähemalt teatavalegi järeleandmisele.

Kiirustatud ristimine 1220. a. kevadel ja suvel. Et viimase retkega olid teravalt päevakorrale kerkinud taanlaste ja sakslaste vastamisipõrkavad nõudlused Põhja-Eesti maakondade suhtes, pidas nüüd kumbki pool tarvilikuks rutata, et kindlustada endale võimalikult suuremaid alasid. Rahva tegelik ristimine pidi otsustama vaidlusaluste maa-alade kuuluvuse. Oli ju kuningas Valdemar saanud paavstilt erilise kinnituse, et ta võib ühendada Taani riigi ja kirikuga maad, mis ta pöörnud paganlikust pimedusest ristiusu valgusse.

Nüüd algas eriti suure kiirusega paganlikkude eestlaste ristimine. Seda tegid taanlased ja samuti toimisid ka sakslased. Algas sõna otsesemas mõttes võidujooks paganate hingedele ja nende kaudu maavalduste õiguslikule kinnistamisele.

Sakslaste poolt oli seni eestlaste maa-alade tegelik ristimine teostatud ainult Ugandis ja Sakalas — Võrtsjärvest ida pool Emajõe jooneni, sama järve ja Pärnu lahe vahel ka mõnevõrra põhja poole Pala ja Pärnu jõe joonest. Nendest piiridest põhja pool, kuhu olid sakslased küll teostanud rea rüüsteretki, olid nad ristinud ainult maavanemaid, rahva juures aga polnud seda veel peaaegu sugugi toimetatud (vrd. 161. joon. ja lk. 317). Nüüd oli vaja siingi eriliselt rutata.

Kevadel 1220 lähevad piiskop Alberti ülesandel misjonärid kahes suunas ristimata eestlaste aladele. Järvas ja Alempoises toimetavad ristimist preestrid Alobrand ja Ludovig. Emajõest põhja pool algavad ristimist Soomest pärit olev Peeter Kaikkivalta ja Läti Henrik. Saadjärve ümbruses ristivad nad ligi 300 kokkuaetud inimest. Edasi lähevad nad Vaigasse, kus samuti toimetavad ristimisi, kuni jõuavad selle maakonna kõige põhja-

poolsema linnuse Rioleni (arvatavasti Ripuka „Punamägi"), kus nad ristivad ligi viissada meest ja naist. Siit läksid preestrid edasi juba Virusse, kus Pudivirus ristisid 14 küla. Selle Viru lõunapoolse sopiga piirduski siin Riia preestrite ristimine. Maakonna põhja- ja idapoolseis osades olid taanlaste preestrid oma ristimisega ette jõudnud.

Taani preestrite toimetatud ristimise kohta Virumaal on meil otseseid andmeid ainult Läti Henriku üldilmelisest ja samal ajal mõnevõrra sihilikust iseloomustusest. Kui aga seda täiendada P. Johanseni arendatud hüpoteesi tulemustega, saame asja kohta juba üksikasjalisema pildi. — Tallinnast saadeti Virusse ristima tõenäoselt kaks rühma preestreid. Esimene neist, umbes 7 preestrit, jõudis kohale arvatavasti maikuus mereteed kaudu Toolsesse, Viru tolleaegsesse tähtsamasse sadamasse. Teine rühm, umb. 6 meest, tuli maateed kaudu läbi Põhja-Järva Virumaa läänepoolsesse ossa. Preestrite kohalesaatmisega pidi olema ilmselt kiire, mida näitab nende suur arv, samuti ristimise korraldamata teostamine, nii et nende teekonnad puutusid korduvalt kokku ja lõikasid üksteist. Oli ju tarvis ette jõuda Riia preestreist, kelle saabumine põhja poole ei võinud Tallinnas jääda saladuseks.

Suurem osa Virust ristiti mereteed Toolse kaudu tulnud preestrite poolt. Rõhuva enamiku ristitud alast käisid preestrid isiklikult läbi. Ainult lõunapoolses osas, kuhu olid Riia preestrid jõudmas, tuli tarvitada poliitilistel sihtidel omapärast „hädaristimist", mis toimus laiemas ulatuses tõenäoselt pärastise Väike-Maarja ja Viru-Jaagupi kihelkonna aladel. Sinna saatsid preestrid, kes ise ei suutnud küllaldaselt ruttu edasi jõuda, oma võhikuist abilisi ja samuti äsjaristitud eesti talupoegi, kes pidid kõigis külades üles panema suured puuristid, märgiks, et need alad on ristiusustatud. Samuti saadeti kohale pühitsetud vett, millega võhikud piserdasid kohalikke elanikke. See kõik sündis, et võtta Riia preestreilt alus Virumaale tungimiseks.

Samal ajal avaldasid taanlaste preestrid ka survet kohalikele talupoegadele, keelates neile vastu võtmast ristimist riiglasilt. Talupojad said asjast küll lihtsameelsemalt ja loomulikumalt aru. Nad arvasid, et on ükskõik, kellelt end lasta ristida, kas taanlasilt või sakslasilt. Pidi ju olema mõlemail üks ja sama ristiusu

155. joon. Lohu, muistne „Loone“ linnus Hageri khk., Keila jõe käärus.
Keset kõrge valliga piiratud linnuse õue kuused. „Loone“ oli Varbola ja Keava kõrval kolmandaks kõige tugevamaks harjulaste kantsiks.

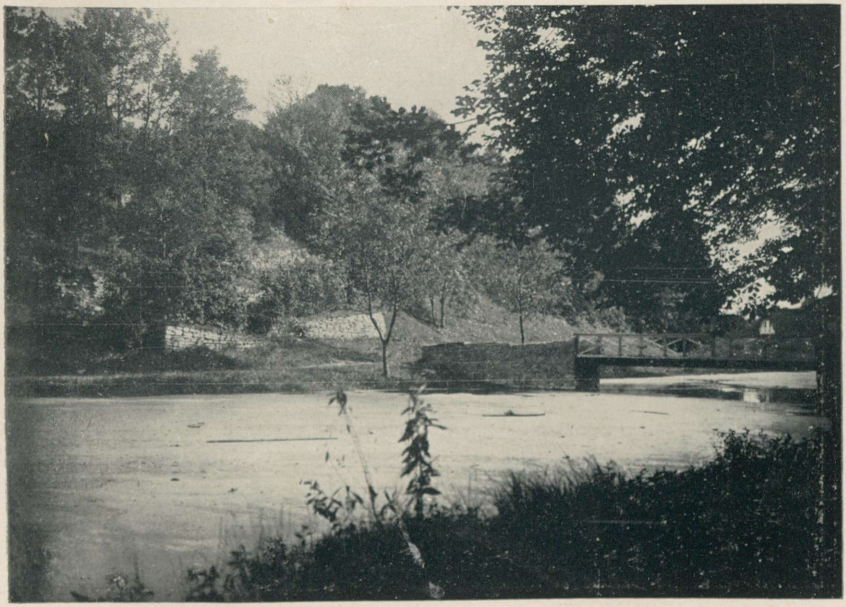

156. joon. Osa Lihula linnuse vallikraavi, selle taga oleva valli ja keskaegse lossimüüri jäänustega.
(Pildist. J. Pääsuke, E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

157. joon. Valjala maalinna välisvaade.
(Pildist. J. Pääsuke.)

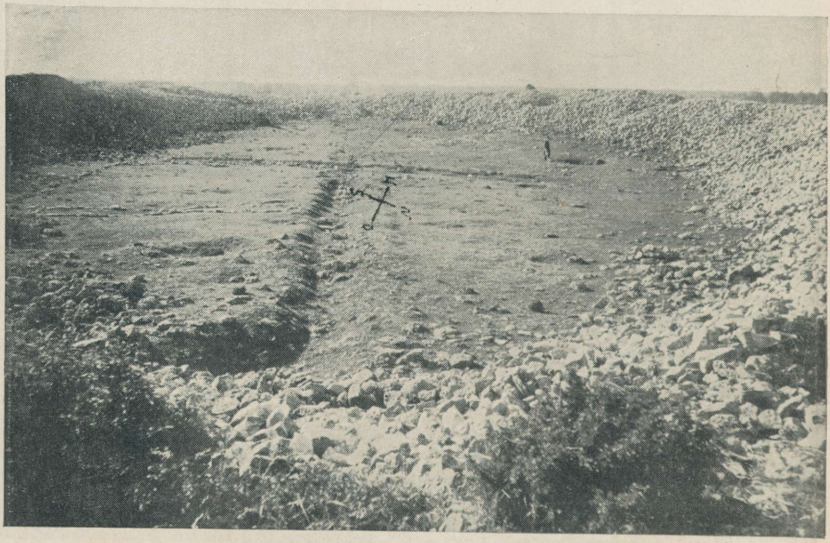

158. joon. Valjala maalinna sisevaade.
(Pildist. J. Aru.)

jumal. Nüüd aga selgus, et see siiski nii ei ole. Ristijate võistlus paljastas kohalikele päriselanikele enam kui miski muu ristimise poliitilise sisu ja tagamõtte. Taanlaste tugevama surve tõttu olid nad sunnitud vastu võtma ristimise nende preestritelt.

Niisuguses olukorras Läti Henrik ja Peeter Kaikkivalta lõpetasid oma tegevuse Virus ja siirdusid Järvasse, kus esimestes külades ristisid üsna rohkesti. Kuid ka siin tulevad taanlased vahele. Nende preester Voltherus takistab Riiast saadetud vaimulikke edasi töötamast. Viimased aga ei taha sellega leppida, põhjendades, et Järva on alistatud sakslasile. Asja selgitamiseks lähevad preestrid Tallinna. Siin kuulevad nad peapiiskop Andreaselt sama lugu, mida olid varemini taanlaste saadikud seletanud ordumeistrile: kogu Eestimaa, nii riiglaste poolt võidetud kui muugi osa, kuuluvat Taani kuningale, kellele ta oli lubatud piiskop Alberti poolt.

Peapiiskop Andreas pidas nüüd tarvilikuks pöörduda otseselt ka piiskop Alberti poole, kellele ta laseb oma saadikuil ütelda, et sakslased ärgu püüdku noppida „rippuvaid kobaraid" Issanda viinamäelt Eestimaalt, kuhu oma preestrite saatmise nad ometi kord lõpetagu. Piiskop Albert oma vastuses püüab õigustada oma kiriku tegevust põiklevate argumentidega: Eestimaa kiriku viinamägi olevat rajatud ammugi enne taanlaste tulekut paljude sakslaste verega ja sõjaohtudega; pealegi ei olevat Liivimaa kiriku preestrid ristinud Eestimaal, vaid keset Järvat ja Virut.

Ristinud Eestimaa põhjapoolsed alad, võtavad taanlased 1220. a. suvel tugevama surve alla ka oma valduste piiriäärsed osad, mis olid sakslaste poolt ristitud. Taanlaste ässitusel teevad neile alistatud harjulased üheksa retke järvalaste vastu, et sundida neid lahti ütlema sakslastest. Suurema osa järvalaste suhtes see õnnestubki. Samuti toimitakse ka Virumaal, kus sunnitakse saksa preestrite poolt ristitud rahvas vägivalla ja ähvarduste abil taanlaste poole üle tulema. Nii allutavad taanlased endile 1220. a. sügiseks pea täielikult ka Järva ja Viru. Ühtlasi eraldatakse nüüd need kaks maakonda eri piiskopkonnaks.

Taanlaste ja sakslaste vahekorra areng. Taanlaste energilisem ja edukam tegevus 1220. a. suvel oli omajagu tingitud ka asjaolust, et kuningas Valdemar ilmus isiklikult

teist korda Eestimaale. Tülikamaks küsimuseks, mis eriti vääris tähelepanu, oli vahekord Liivimaa sakslastega, kes midagi ei hoolinud Schleswigi leppest ja püüdsid vägisi selle vastu toimida. Suure pahameelega kutsub kuningas enda juurde Tallinna Riia piiskopi Alberti ja Mõõgavendade ordu esinduse.

Piiskop Albert jäi tulemata ja sõitis Rooma, et sealt endale tuge leida. Ta hoidumine kokkusaamisest Taani kuningaga on küllaltki mõistetav. Polnud tal ju mingit kaalukamat argumenti, et õigustada sakslaste Schleswigi leppe vastaseid toiminguid. Tema diplomaatiline lüüasaamine pidi olema ettenähtav. Küll aga ilmus kuninga juurde Ordu esindajana Võnnu orduvendade juht Rudolf ühes saatjaskonnaga. Ja kuninga ning Ordu vahel sõlmiti lepe, mis järjekordselt kajastab sügavat vastuolu mõõgavendade ja piiskopi vahel. Ordu pidi saama eestlaste aladest Sakala ja Ugandi ühes nendele külgnevate maadega (Alempois, Nurmekund, Mõhu, Jõgentaga, Vaiga, Soopoolitse) temale Eestimaast varemini lubatud $^1/_3$ arvel; muu Eestimaa pidi jääma Taanile, piiskopid Albert ja Hermann aga pidid eestlaste alast jääma ilma osata.

See lepe, millega võimaldas Ordu sakslaste poliitilist rinnet segi lüüa ja mis rikkus kõige jämedamalt saksa piiskoppide huvisid, tekitas Riias suurt pahameelt. Maalt lahkunud piiskop Alberti asetäitja, Semgallia piiskop Bernhard asus kohe tegevusse. Ja tal õnnestuski Ordut taanlastega sõlmitud sobimusest tagasi tõmmata. Sakslaste ühisrinne seati jälle jalule: Ordule kindlustati nüüd saksapoolselt oma kolmandik eestlaste alast, ja piiskopid pidid oma osad saama. Ordu nähtavasti veendus, et saksa piiskopid on talle siiski märksa loomulikumad liitlased kui taanlased. Ka ei tarvitsenud Ordu uue sobimuse puhul enam karta Taani kuningat, kes oli oma suuremate vägedega Eestimaalt nähtavasti juba lahkunud.

Rootslased Läänemaal. Kui 1220. a. suvel hakkasid taanlaste ja sakslaste vastastikuses võitluses nende tegelikud võimupiirkonnad Põhja-Eestis ikka enam ja enam selguma, oli Läänemaa küsimus seni jäänud kõrvale. Ka siia olid sakslased möödunud aastail teinud rea retki, kuid maa ristimiseks polnud nende poolt midagi ette võetud. Samuti ei jätkunud taanlastel

jõudu suuremaks agressiivsuseks selle maakonna vastu, mis asus liiga lähedal sõjakaile, ikka veel vabadele saarlastele. Ja viimased olid küllaltki valvel, et mitte lasta tekkida oma lähemal mandrirannikul endile vaenuliku jõu keskust.

1220. a. kesksuvel aga tõusis Läänemaagi küsimus teravalt päevakorda. Ootamata tungisid rootslased Ridalasse, kindla maadevallutamise sihiga, tõenäoselt võistluses taanlastega. Vastuolu Valdemar II ja Rootsi kuningaks saanud Johan Sverkerssoni vahel, mida on eespool juba mainitud, avas järjekordse lehekülje Taani- ja Rootsivahelise pinevuse ajaloos. Arvuka sõjaväega, millega on kaasas noor kuningas Johan, jaarl Karl ja kuninglik kantsler, Linköpingi piiskop Karl, vallutavad rootslased Lihula linnuse. Edasi järgneb laiaulatuseline Läänemaa allutamine ja ristimine. Kohalikkude päriselanikkude poolt ei avaldata sellele mingit vastupanu.

Oma võimu kindlustamiseks püüavad rootslased korraldada oma vahekorda taanlastega. Nende läbirääkimiste tulemustest pole midagi lähemat teada. Kuid oletatavasti sõlmiti siin mingi lepe, hoolimata poolte vastakaist huvidest. Läbirääkimisi peeti ka sakslastega, kes küll rõhutasid oma õigusi rootslaste okupeeritud alade suhtes, kuid nende maksmapanekuks ei avaldanud siiski mingit agressiivsust. Nad heasoovlikult hoiatavadki rootslasi: ärgu usaldagu need kavalaid eestlasi. Rootslased aga pidasid oma seisukorda küllalt kindlaks. Et neil „oli ühel pool Liivimaa ja teisel pool taanlased, siis ise asudes keskel tundsid nad vähem hirmu paganate ees", ütleb LH. Kuningas lahkus suurema osa sõjaväega tagasi kodumaale, jättes Lihulasse meeskonna ühes jaarl Karliga ja piiskop Karliga.

Ühel varahommikul augustikuu algul on saarlaste suur sõjavägi Lihula all. Linnus piiratakse ümber ja süüdatakse põlema. Rootslaste vasturünnak lõpeb nende täieliku kaotusega. Linnus vallutatakse. Meeskond (ligemale 500 meest) langeb pea viimse meheni, nende hulgas ka jaarl ja piiskop. Põgenema pääsevad ainult üksikud, kes viivad teate Lihula katastroofist taanlastele Tallinnas.

Taanlaste väesalk tuleb Lihulasse. Tal ei jää siin esialgu muud teha kui surnuid matta. Saarlased, kes olid täitnud oma ülesande, hävitanud saarte vabadust ähvardava rootslaste sõja-

lise baasi, olid Ridalast juba lahkunud. Taanlastele oli rootslaste vallutusretk Ridalasse, mis oli algul küll toonud vastumeelse võistleja Eesti mandrile, osutunud pärast tema kokkuvarisemist kasulikuks. Rootslaste poolt oli nüüd vaevalt oodata uue vallutuskatse kordamist. Ridalased olid rootslaste vallutusretke tagajärjel nõrgestatud, maa väliselt ristiusustatud. Taanlastel oli nüüd väljavaateid tulla rootslaste võimu pärijaiks Ridalas, ilma et see oleks nõudnud neilt suuremat jõupingutust.

Eesti mandriala ristimise lõpuleviimine. Sakslased teevad 1220. a. sügisel veel viimseid katseid, et laiendada oma võimuala ristimise teel Taani valduste piiriäärseis paikades. Kõigepealt püüavad nemadki osa saada rootslaste pärandist Ridalas, mida nad pidasid endiselt, 1217. a. vallutuse põhjal, oma võimule alluvaks. Siia saadeti Riiast preester Salomon, kes leidis päriselanikkude poolt sõbraliku vastuvõtu. Nad tõotasid Riia kirikule truuks jääda ja andsid ka kümnist, mida kogus preester. Kuid siin astusid taanlased vahele; nad riisusid preestri paljaks ja saatsid ta Liivimaale tagasi.

Samal ajal, 1220. a. suvel ja sügisel, oli saksa preestreid tegevuses mujalgi Taani valduste piiriäärseil aladel. Üle Pala läksid sügisel Nurmekunda Läti Henrik ja äsja preestriametisse seatud Theodorich. Peatudes suuremais külades, ristisid nad siin seitse päeva, iga päev kolm-nelisada inimest. Edasi liikusid nad Järvasse, kus jõudsid vastu Virumaad asetsevasse Lõpekunda. Siin ulatus nende tegevus Reinuvere külani, kus nad pidid ristimisest loobuma, sest seal oli juba taanlasilt ristiusk vastu võetud. Lõunasse tagasi pöördunud, ristisid preestrid veel V i r u m a a l kolm küla. Ebavere mäel, kus öeldi pärimuse järgi olevat sündinud „suur saarlaste jumal, keda hüüti Tarapita ja kes olevat siit kohalt Saaremaale lennanud", raius teine preester maha eestlaste jumalakujud, kusjuures paganad imestelnud, et raiutud kohtadest pole joosnud verd.

Virust tulid preestrid Mõhusse, mille ristimiseks kulusid neil nädalapäevad. Nad käisid mööda küli ja ristisid umbes 300 kuni 500 inimest päevas ning „hävitasid paganate kombed". Mõhust Vaiga poole minnes, leidsid nad teel mitu küla (arvatavasti praeguse Kursi kihelkonna alal), kuhu polnud seni saanud veel ühegi preestri jalg. Et Vaiga oli juba varemini ris-

titud, läksid preestrid edasi Jõgentagasse, kus üksikud külad olid jäänud veel ristimata. Ka siin töötasid preestrid nädalapäevad, ristides Igaveres, Vetpoles (Vedus), Vasulas ja reas teistes külades. Nii jõudsid nad Emajõe äärde, mille ümbruses nad tegid veel ristimistööd.

Umbes samal ajal toimetas ristimist Ugandis seni ristimata jäänud kohtades Mõõgavendade noor preester Hartwig. Ka käis Läti Henrik veel 1220. a. talvel Ugandi kagupoolses, Pihkva piiri äärses osas Valgatabalves, kus teostas ristimise.

Seega oli 1220. a. talveks ristimine teostatud pea kogu Mandri-Eestis. Ristimata jäi ainult Soontaga, kus see teostati mõni aasta hiljemini (1226), ja Saaremaa.

Piiskop Albert välisabi otsimas. Vahekord Taaniga. Eestlaste maa-alade allutamine ja ristimine 1220. a. oli toimunud taanlaste ja sakslaste pineva võistluse õhkkonnas. Kuigi taanlased polnud suutnud teostada kõiki oma kaugeleulatuvaid nõudlusi Eestimaa suhtes, olid nad ometi saavutanud üsna silmapaistva edu. Võimujaotuse maa-alalised piirid võistlejate vahel olid tegelikult enam-vähem kindlaks kujunemas. Kuid see ei rahuldanud kumbagi poolt. Eriti oli Saksa koloonia põhjast alatise pealetungi hädaohus, mis ähvardas Taani võimsuse tõttu aina suureneda.

Sakslaste olukord oli seda raskem, et võimsa Taani kuninga mõju oli suur asjaomaste poliitiliste võimutegurite juures Lääne-Euroopas. Tema mõjukonda kuulus ka Põhja-Saksa rannik, kus kuningas Valdemar võis igal ajal sulgeda sadamaid ja, takistades ühendusepidamist emamaaga, halvata Balti Saksa koloonia tähtsaima elusoone. Ja kuningas kasustaski seda vahendit. Juba 1219. a. oli Liivimaale tähtsaim Põhja-Saksa sadam — Lüübek — Taani poolt suletud. Küll manitses paavst kuningas Valdemari s. a. sügisel mitte takistada Liivimaale suunduvaid ristisõitjaid, vaid neid toetada. See nõudmine jäi kuninga poolt täitmata, sest järgmise aasta kevadel kordub paavsti manitsus uuesti, ühes tõsisema etteheite ja ähvardusega. 1220. a. suvel oligi siis Lüübek Liivimaale ajutiselt avatud.

Sel ajal pääseski piiskop Albert sadamasse, et sõita edasi paavsti ja Saksa keisri juurde abi otsima oma võimsa võistleja — Taani kuninga vastu. Kuid juba Lüübekis saab ta tunda oma

võistleja vaenulikkust. Nagu LH teatab, pääsenud piiskop ähvardavast vangistusest taanlaste poolt ainult sel teel, et sõprade abil salaja põgenes linnast. Albert ruttas Rooma. Kuid siingi olid temale vastu töötamas Taani kuninga esindajad. Piiskop ei saavutanud siin mingeid soovitud tulemusi, põrgates vastu Valdemar II ülekaalukat mõju. Just Liivimaa piiskopi Roomas viibimise päevil andis paavst Honorius III oma eelkäijate eeskujul (16. XII 1220) välja bulla, millega võeti Taani riik Püha Tooli erilise kaitse alla kõigi vaenlaste ja naabrite vastu. Seega oli antud paavsti tunnustus ka Taani vallutustele Eestimaal.

159. joon. Keiser Friedrich II marmorkuju Capuas. („E. Kirjandus" 1926.)

Tühjade kätega sõitis piiskop Albert edasi keiser Friedrich II juurde Alam-Itaaliasse, kus oli äsja toimunud keisri kroonimine. Oli ju Liivimaa vormiliselt Saksa riigilään. Ja sellele paluski nüüd selle kirikupea toetust taanlaste, venelaste ja paganate vastu. Kuid keisri huvi oli tol ajal suunatud hoopis teisale. Eriti paelus teda lubatud ristiretk Pühale maale. Ja selleks oli keisril vaja oma seljataguse kindlustamiseks põhjas pidada head vahekorda Taaniga. Ei mingit reaalset abi, vaid ainult vähesisuka nõuande sai piiskop keisrilt: püüdku ta pidada rahu ja sõprust nii taanlaste kui venelastega, seni kui Liivimaa kristlik istandik on saavutanud kindlama seisundi.

Pettunult pöördus piiskop Albert 1220. a. lõpul tagasi Saksasse. Taani vastu oli ta abi otsinud, mida ta aga polnud saanud. Nüüd ei jäänud tal muud nõu kui minna alandliku palujana kuningas Valdemari juurde. Seda oli talle soovitatud Saksas heasoovlikkude sõprade poolt. Sellele teele tõukas teda ka kuninga uus Lüübeki sadama sulgemise käsk. Oli võimata Liivimaale edasi toimetada ristisõitjaid, ei pääsenud sinna nüüd isegi piiskop.

Ühes oma venna, piiskop Hermanniga jõudis piiskop Albert Taani kuninga juurde, et saavutada lepet Liivi- ja Eestimaa küsimusis. Kuningas esitab eriti kaugele ulatuvad nõudlused: ei lepi üksnes Eestimaa loovutamisega, vaid nõuab endale ka Liivimaad. Piiskop Albert oli sunnitud nõustuma. Kuid ta teeb tingimuseks, et kogu Saksa koloonia loovutamine Taanile võib sündida ainult siis, kui selleks annavad oma nõusoleku maa kõrgemad vaimulikud, piiskopi läänimehed, Riia kodanikud, liivlased ja lätlased. Selle ulatusliku järeleandlikkuse abil saavutas piiskop Albert väljasõiduloa Lüübeki kaudu nii endale kui oma ristisõitjaile. Piiskop Hermann aga pidi endiselt jääma Saksasse.

Kui piiskop Albert jõudis 1221. a. kevadel oma väikese ristisõitjate jõuguga Riiga ja siin sai teatavaks tema viimane lepe Taani kuningaga, oli meelepaha koha peal väga suur. Ja just nende keskel, kelle nõusolekust oli piiskop Liivimaa loovutamise Taanile sõltuvaks teinud. Olukord ähvardas kujuneda aina keerukamaks. Sest vaevalt oli loota, et kuningas Valdemar taganeks nii kergesti oma nõudlustest Liivimaa suhtes. Siin aga tuli Saksa kolooniale ootamatult abi põhja poolt.

Saarlaste vihavaen taanlaste vastu püsis endisena, sest viimaste kindlustumine Eesti mandril sai Saaremaa vabadusele ja iseseisvusele aina ähvardavamaks. Aprillis, pärast lihavõttepühi 1221 üritavad saarlased järjekordse retke taanlaste vastu: ilmuvad oma laevastikuga Tallinna alla, mille piiramisele nad asuvad. Nendega kaasas on ka räväläsed, harjulased ja virulased. Kaks nädalat kestab piiramine, kõik taanlaste väljatungid lüüakse tagasi, kuid linnust ei suudeta siiski vallutada. Taanlasi on juba ähvardamas rootslaste saatus eelmisel aastal Lihulas. Ainult õnnelik juhus päästab nad. Linnust pii-

ravad saarlased ekslikult peavad merel lähenevat nelja kogitüübilist laeva linnusele appi ruttavaks Taani kuninga laevastikuks ja lahkuvad Tallinna alt. Taanlased karistasid seejärel suure karmusega linnuse piiramisest osa võtnud räväläsi, harjulasi ja virulasi: nende vanemad puuakse, maksud tõstetakse kahe- ja kolmekordseks. Taanlased olid oma viha lahutanud, kuid eestlastele osaks saanud surve tõstis samal määral ka nende vaenu võimutsejate vastu. LH ütleb, et nüüd „hakkasid eestlased suurt viha pidama taanlaste vastu ja sepitsesid alatasa kurje nõusid nende vastu, kuidas neid oma radadest välja ajada".

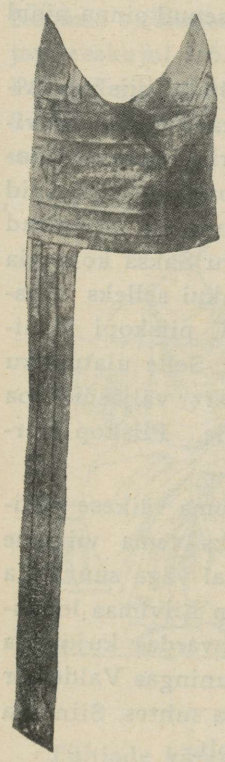

160. joon. Andreas Sunonise piiskopikübar, leitud tema hauast Lundi toomkirikus. (Det danske Folks Historie järgi.)

Tallinna linnuse ebaõnnestunud piiramine oli poliitiliselt maa edaspidisele saatusele kaudselt määratu suure tähtsusega. Esimeseks tõhusamaks tagajärjeks oli, et nüüd püüdis peapiiskop Andreas kiiresti sobitada vahekordi Saksa kolooniaga. Tallinnas tajuti nüüd eriti teravalt Taani võimu hädaohtlikku seisundit kokkupõrke korral sakslastega. Seepärast peapiiskop Andreas, kuulda saanud taanivaenulisest meeleolust Riias piiskop Alberti ja kuningas Valdemari vahel sõlmitud leppe puhul, püüdis asja kohe sobitada. Ta saatis Riiga sõna, et ta tahab kõigiti hoolitseda, et Liivimaa saaks tagasi oma senise vabaduse. Seepeale ruttasidki piiskop Albert ja ordumeister Folkvin Tallinna, kus peapiiskop isiklikult kinnitab neile saadikute kaudu antud lubadust. Tasuks nõudis ta rahu ja liitu venelaste ja paganate vastu, mis ka sõlmiti. Ühtlasi pidid uue leppe järgi kõik ilmlikud õigused Sakalas ja Ugandis jääma Ordule, kiriklikult aga pidid need maakonnad alluma Riia piiskopile.

Need olid suured järeleandmised peapiiskop Andrease poolt, mis läksid teravasti vastamisi piiskop Alberti ja kuningas

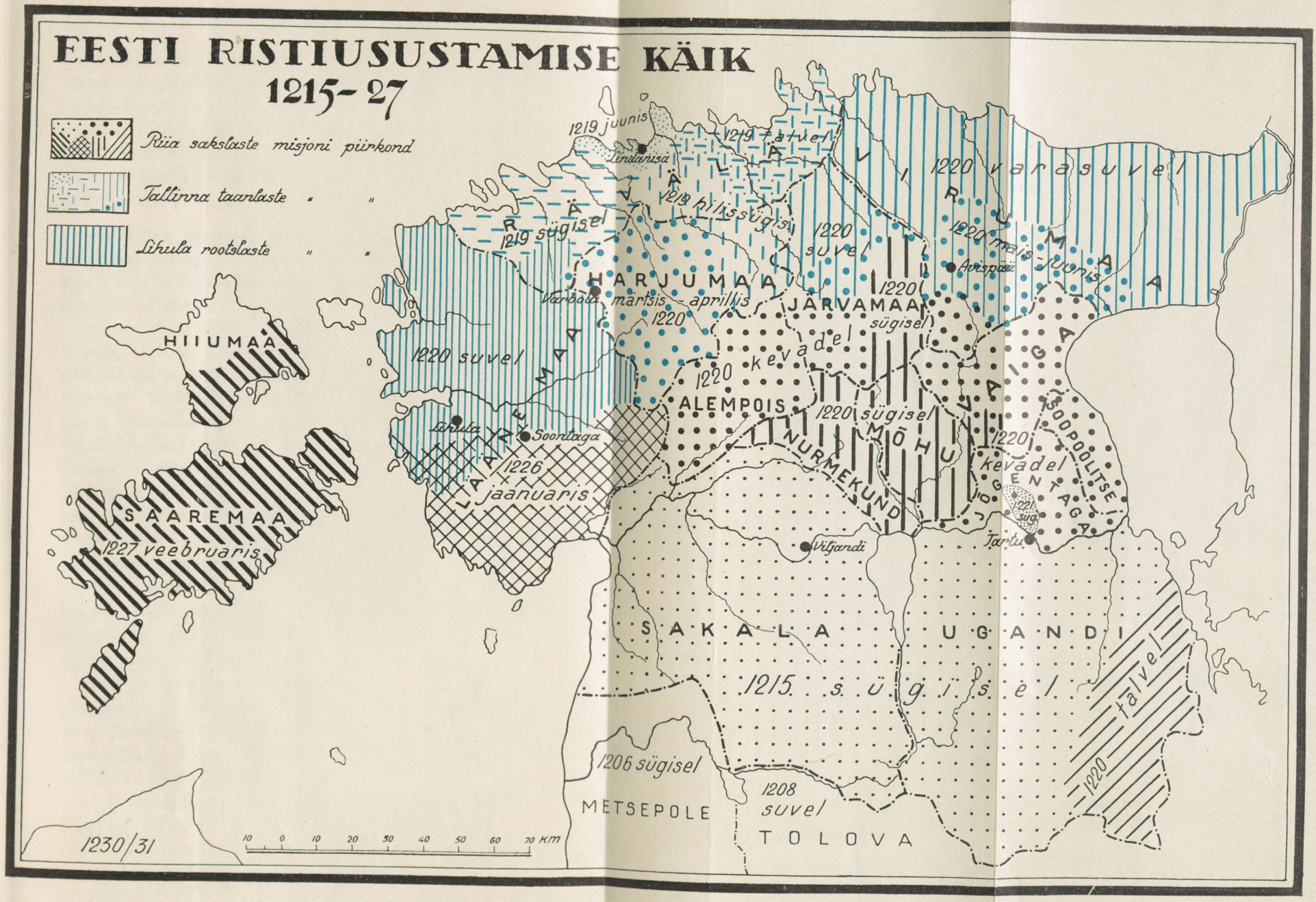

161. joon. Eesti ala ristiusustamise käik.

Kaart näitab Taani ja Ordu piirialade ristiusustamisel 1220. a. paiku toimunud võidujooksu. Samuti võib näha, et peamiselt taanlaste ristitud alad jäidki hiljemini nende valdusse, peamiselt sakslaste ristitud piirkonnad aga langesid vastavalt nendele. (P. Johanseni järgi.)

Valdemari vahel sõlmitud leppega ja mis on mõistetavad Taani asehalduri poolt ainult Tallinna linnuse piiramisest tekitatud kabuhirmu õhkkonnas. Tallinnas sõlmitud leppe tagajärjel nurjus ka Taani esindaja Godescalcuse katse Riia linna üle võtta kuninga võimu alla. Godescalcus oli seks eriti kohale sõitnud, üldise opositsiooni tõttu oli ta aga sunnitud „häbiga" Riiast lahkuma. Kaupmehed keeldusid andmast lootsigi ta laevale.

Poliitiline pinevus Liivi- ja Eestimaal 1221. a. sügisel ja järgmisel talvel. Tallinna leping 1221. a. suvel pidurdas ajutiselt Taani ja Saksa koloonia vastuolude teravnemist. Mõlemal pool oli nähtavasti tunne, et on suudetud vältida suur konflikt, mis oleks võinud kujuneda saatuslikuks kummalegi poolele. Leping oli eriti rahuldav Riia piiskopile ja Ordule, kelle õigused Sakala ja Ugandi kohta olid nüüd vähemalt ajutiselt kindlustatud. Kuid Riia kodanikkonnas ei vaibunud eelnenud sündmuste tekitatud ärevus nii pea. Nende kaubatee Väina jõge pidi oli erilises hädaohus, mis oli seda suurem, et taanlaste pealetung Saksas oli üha kasvamas. Et kindlustada oma olukorda võimalikkude kallaletungide puhuks, sõlmisid Riia kodanikud ja kaupmehed Toreidas liivlaste ja lätlastega salajase erileppe.

See lepe oli suunatud kõigepealt taanlaste vastu, ja LH lisab juurde: ka „teiste vastaste" vastu. Ei ole kahtlust, et viimaste all mõeldi eeskätt ordumehi, kes olid Saksa koloonia üldhuvide vastaselt kaldunud erileppeile taanlastega. Ordumehed aga said sellele liidule jaole ja purustasid selle, vangistades liivlaste vanemad.

Kui peapiiskop Andreas lahkus 1221. a. sügisel Eestimaalt haigena — ta haigestus pidalitõppe —, leidis pinevus taanlaste ja riiglaste vahel avalduse Ridala vahejuhtumis. Taanlased vangistasid siin ärireisule sõitnud Riia kaupmehed ja viisid nad Tallinna. Siin ei vabastanud nad mehi hoolimata isegi Riia piiskopi ja ordumeistri nõudmistest. Alles siis, kui tuli teade, et riiglaste vägi on põhja poole liikumas, lasksid nad vangid vabaks. Ainult hirm avaliku sõjalise konflikti ees suutis veel vahekordi vaos hoida.

Riiglaste vägi oligi tõesti liikumas. Kuid ta ei läinud Eestimaale, vaid v e n e l a s t e v a s t u, kes olid juba eelmisel suvel lõpetanud rahuvahekorra. Lõikuse ajal 1221. a. sügisel tungisid

venelased, umb. 12 000 meest, Novgorodi vürsti juhatusel lätlaste ja liivlaste alale. Minnes Võnnu kaudu, jõudsid nad Toreidani, pannes igal pool toime põhjaliku rüüstamise. Liitlastena tulid venelastele juurde veel leedulased, kes koos rüüstates pöördusid lõpuks Ugandi kaudu Pihkvasse. Sisemiste lahkhelide tõttu ei suutnud sakslased avaldada vaenlasile mõjukat vastupanu. Alles kuu aega hiljemini sai leedulasile tagasiminekul läbi Lätimaa raske kaotus osaks.

Sellele venelaste rüüstamisele vastasidki sakslased nüüd omapoolse retkega. Riiglased koos liivlaste ja lätlastega läksid Ugandisse, kust võeti kohalikke eestlasi ühes, ja Pihkvat kõrvale jättes tungiti Novgorodi alale, kust jõuti põhjaliku rüüstamise järel suure saagiga tagasi. Samal ajal üritasid ugalased ja sakalased, samuti ka lätlased, korduvalt rüüsteretki venelaste maa-alale.

Järgneval talvel käisid ugalased Viru kaudu kaugel rüüsteretkel Narva jõe taga. Sama teed läksid sinna ka sakalased, tungides kaugele Vadjasse, mis allus Novgorodile. Suure saagiga ja vangide hulgaga tuldi tagasi, ilma et venelased oleksid suutnud neid milleski tõkestada.

Saaremaa vallutamise katsed taanlaste poolt 1222. a. Kuna lõunapoolse Saksa koloonia välispoliitiline raskuspunkt koondus mõneks ajaks vahekorrale venelastega, jäi põhjas Taani koloniale elulisemaks päevaküsimuseks hädaoht saarlaste poolt. Seda oli liigne kord jällegi rõhutanud Tallinna viimane piiramine, mis oli põhjustanud peapiiskop Andrease nii järeleandliku leppe sakslastega. Koju tagasi jõudnud, pidi Lundi peapiiskop ka omalt poolt küll vist eriliselt rõhutama hädaohtu saarlaste poolt.

Lõpuks otsustaski kuningas Valdemar teostada kaua Taani poliitilises päevakorras seisnud Saaremaa vallutuse. 1222. a. suvel maabub kuningas suure sõjaväega Saaremaal, kaasas oma õepoeg, Orlamünde krahv Albert, kelle üritusi saarlaste vastu varemast ajast (1217) me juba tunneme. Suure rutuga hakkasid taanlased siin ehitama kivist kantsi, lähtealuseks saare lõplikul vallutamisel. Saarlased püüdsid küll aegsasti tõkestada linnuse ehitamist, kuid nad löödi kaotustega tagasi.

Taani üritus Saaremaal ja selle ilmne siht — saare lõplik

vallutus — erutas tugevasti ka Liivimaa Saksa koloonia juhte ja Riia kaupmeeskonda. Kui ühelt poolt saarlaste ohjendamine tõotas küll neilegi tõsise hädaohu vähendamist, siis teisest küljest Saaremaa allutamine tähendas sõjaka kuninga võimu tunduvat, sakslastele pahaendelist tõusu Läänemeremail. Kõigepealt ähvardas nüüd meretee Väina suudmesse sattuda täielikku sõltumusse taanlastest. Sakslastel oli valida: kas takistada Taani võimu suurenemist, milleks aga polnud mingeid võimalusi, või püüda saavutada kuningaga soodus lepe, millises suunas tuligi paratamatult minna.

Peapiiskop Andrease ja Saksa koloonia juhtide vahel eelmisel aastal sõlmitud leppe kohta polnud kuningas veel oma otsustavat sõna öelnud. Nüüd pidi see sündima. Selle taotlusega tulidki kuninga juurde Saaremaale piiskop Albert ja ordumeister Folkvin, kaasa võttes suure saatkonna, kelle hulgas oli ka liivlaste esindajaid.

Läbirääkimistel püüab kuningas algul rõhutatult läbi viia eelmise aasta hakul piiskop Albertiga sõlmitud lepet, mille järgi pidi kogu Liivimaa langema Taanile. Vastaspoole juhid, koos kaasavõetud tunnistajatega, Liivimaa koloonia eri osade esindajatega, kinnitavad, et nad ei saa sellega nõustuda. See üksmeelne vastupanu, mille kohta oli kuningal kindlasti andmeid oma esindajalt Godescalcuselt ja peapiiskop Andreaselt, mõjustab kuningat, pärast seda, kui ta oli küsimust kaalunud ka oma kaasas olevate nõunikkudega, kinnitama oma Tallinna asehalduri poolt eelmise aasta suvel tehtud järeleandmisi. Liivimaa jääb vabaks. Kuninglikud õigused Sakala ja Ugandi kohta jäävad Ordule, vaimulikud Riia piiskopile. Lõpuks nõudis kuningas Saksa koloonia juhtidelt veel alatist truudust ja abi võitlustes nii venelaste kui paganate vastu, mis ka lubati. Lepingu püsivuse kindlustamiseks jäävad piiskop Alberti vend Theodorich ja mõned orduvennad Saaremaale taanlaste linnusesse. — Kui pärast seda tähtsat lepet olid taanlaste linnuse müürid valmis saanud, lahkus Valdemar Saaremaalt, jättes maha ainult meeskonna linnuse kaitseks.

Kogu Eesti poliitiline saatus oli 1222. a. suve sündmustega jõudnud otsustavasse järku. Võõrsilt tulnud maavallutajad — sakslased ja taanlased, kelledevaheline võistlus oli tekitanud

korduvalt teravaid kriise, ähvardades mitmelgi korral puhkeda lausa sõjaliseks kokkupõrkeks, olid nüüd teinud omavahel rahu. Mõjupiirkonnad eestlaste maa-ala suhtes olid jaotatud ja vallutajate võimu lõplikuks kindlustamiseks olid loodud kõigiti soodsad eeldused. Valmis oli ka lähtealus seni ainsa iseseisva maakonnana püsinud Saaremaa vabaduse hävitamiseks. Oli löömas kogu Eesti iseseisvuse viimne tund.

VABADUSVÕITLUSE LÕPPJÄRK (1222—27).

Saarlaste algatus üldiseks vabastusvõitluseks. Kuningas Valdemari lahkumine Saaremaalt oli sealseile eestlastele märgiks tõusta vasturünnakule. Oma retkesõdadega kuulsad saarlased taipasid aga kohe, et nende senine sõjakunst vajab nüüd täiendust. Kui endistes võõrsile ettevõetud retkesõdades polnud oluline linnuste vallutamise oskus, siis nüüd, kus kujunes paratamatuks vaenlase sõjalise keskuse ja lähtealuse hävitamine, osutus selline oskus tingimata tarvilikuks. Seda pidid saarlased kogema juba viimasel Tallinna piiramisel, veel teravamini aga nüüd, millal vaenlase kivilinnuse vallutamine oli põnevaimaks päevaülesandeks. Seepärast püüdsid saarlased suure rutuga tutvuda linnuste piiramiseks kohandatud suuremate masinate, paterellide konstruktsiooniga ja nende tarvitamisega. Ühe säärase paterelli olid varbolased saanud taanlastelt kingiks. Seda käisidki nüüd saarlased Varbolas lähemalt tundma õppimas, mille eeskujul ehitati siis seitseteistkümmend paterelli.

Neid paterelle kasustati heade tagajärgedega saarlaste poolt üritatud Taani kantsi piiramisel. Viis päeva pommitati vahetpidamata linnust, kus kaitsemeeskond peab majade puudusel võitlema suurelt osalt lageda taeva all. Küll langeb ka piirajaid ammuküttide noolte läbi, kuid lõpuks on kantsis olijad sunnitud vastu võtma saarlaste ettepaneku linnuse alistamiseks. Vabalt lahkuda lubatud meeskond sõidab Tallinna. Pantvangidena jäävad eestlaste kätte seitse taanlast ja piiskopp Alberti vend Theodorich. Allutatud kivilinnuse lammutavad saarlased põhjani.

Saavutatud võit kujunes tähtsaks pöördepunktiks kogu eestlaste vabastusvõitlusele. Julgustatud senisest menust, seavad saarlased oma sihiks mitte vähema kui võõra võimu väljatõrjumise kogu Eesti radadest.

Nad ruttavad mandrile, kus neil on ülesandeks kogu maa viia vastuhakkamisele. Algab äge kihutustöö. Ühtlasi õpetavad saarlased teisi eestlasi ehitama ja käsitsema piiramismasinaid, paterelle, ja ka muid relvi.

Saksa võimu likvideerimine. Koos harjulaste ja läänemaalastega puhastavad saarlased oma vägede esimese kogunemispaiga Varbola linnuse taanlasist, kes tapetakse. Edasi õhutatakse saadikute kaudu vastuhakkamisele järvalasi ja virulasi, keda LH nimetab „lihtsameelseks ja pehmemaks teistest eestlastest". See vaimuomadus avaldub nüüdki. Küll astuvad nemadki vastuhakkamisteele, kuid teevad seda üsna inimlikult ja veretult. Nad koguvad oma preestrid kokku ja saadavad nad puutumatult Tallinna. Taani foogt Järvas aga jäi mõneks ajaks kohale.

Märksa tormikamalt ja verisemalt arenevad sündmused Sakalas. Jaanuarikuu viimasel pühapäeval 1223 tungivad relvastunud eestlased jumalateenistuse ajal Viljandi linnuses ootamatult sakslastele kallale ja tapavad nad. Siis piiravad nad kiriku ümber, kus sakslased parajasti viibivad relvastamatult jumalateenistusel. Foogt Mauritius, kes välja meelitatakse, saab surma. Teised sakslased kirikus sunnitakse alla andma ja vangistatakse. Nende hobused, raha ja muu vara jagavad eestlased endi vahel.

Viljandist läks osa eestlasi Pala kantsi juurde, kus samuti likvideeriti sakslaste võim. Teine osa mehi suundus Järvasse, et seda maakonda vabastusliikumisega lõplikult ühendada. Nad vangistasid seal foogt Hebbe ühes teiste taanlastega ja viisid nad Viljandisse, kus neid piinati, neil sisikonnad välja kisti, foogtil aga veel elusalt ka süda välja rebiti, seda tulel küpsetati ja söödi, et „kristlaste vastu tugevaks saada".

Oma võidust teatasid sakalased kohe ka Otepäässe, õhutades sealseid eestlasi järgima nende eeskujule. Tartlasile saadeti verised mõõgad, millega sakslasi tapetud, neilt saadud hobuseid ja riideid. Tartu ja Otepää on peagi vastuhakkajate käes. Foogt Johannes, tema sulased ja paljud kaupmehed tapetakse, osa orduvendi vangistatakse. Langenute ja vangistatute varanduse jagavad eestlased omavahel. Noor, kuid paks preester Hartwig pannakse rasvase härja selga ja püütakse liisu

läbi oma jumalailt teada saada, kumb, kas härg või preester, neile ohverdada. Liisk langeb härjale. See ohverdatakse, preester jäetakse ellu.

Lühikese ajaga oli vabastusliikumine haaranud kogu eestlaste maa. Võõras võim oli kõikjal likvideeritud, linnused vallutatud. Püsima jäi üksainus võõra võimu tugikoht — Tallinn.

Võõra võimu välised tunnused — ristiusu kombed — hävitatakse ja pöördutakse tagasi oma vana, esivanemate usu juurde, mille kohta kirjutab LH: „Ja nad võtsid tagasi oma naised, kellest olid lahkunud ristiusu ajal, ja oma surnud, kes kirikaedadesse maetud, kaevasid nad haudadest välja ja põletasid endise paganliku kombe järgi, ja iseendid, oma maju ning linnuseid veega pestes ja luudadega puhastades püüdsid nad niiviisi täiesti hävitada ristimissakramenti oma radadest."

Vabastusliikumisel, mis oli algul olnud nii edukas, oli aga ette näha veel väga raskeid katsumisi. Polnud vähimatki lootust, et sakslased kui taanlased oleksid asja selleks jätnud. Tuleviku kindlustamiseks oli rida pakilisi ülesandeid, millest olid eestlased vägagi teadlikud. Kõigepealt oli vaja kindlustada linnused ja teha ettevalmistusi passiivseks kaitsesõjaks. Samal ajal oli tarvis kätte saada pantvangid vastastelt, kellele need olid mõjukaks survevahendiks. Ja pakilisena seisis päevakorras samuti vaenlase viimase tugipunkti — T a l l i n n a l i n n u s e v a l l u t a m i n e. Kõigi nende ülesannete suunas asusidki eestlased kohe tegevusse.

Passiivse maakaitse suhtes olid eestlased kogu senise Vabadusvõitluse kestel omandanud suuri kogemusi, mida nad nüüd ruttasidki rakendama. Järjekindla agarusega püüdsid nüüd eestlased kindlustada linnuseid ja varustada neid alatiselt kohal viibivate meeskondadega. Oma meeste vähesuse ja olukorra hädaohtlikkuse tõttu kutsuvad nad P i h k v a s t j a N o v g o r o d i s t kohale ka venelastest abimeeskonnad, paigutades need Tartu, Viljandi jt. linnustesse. Samal ajal ehitasid nad paterelle ja jagasid omavahel ära ammud, mida oli rohkel arvul sakslastelt saadud. Ka väljaõppele ambumiskunstis pandi suurt rõhku.

Pantvangide kättesaamiseks vaenlastelt oli eestlastel nüüd vahetamiseks pakkuda vallutatud linnustes vangistatud rüütleid

ja kaupmehi. Sellist vangide vahetamist mainibki LH sakalaste ja riiglaste vahel. Algatajaiks olid sakalased, kelle saadikud sel puhul Riias lausuvadki tuntud mehised sõnad, et nad ei võta enam iialgi ristiusku vastu „seni kui veel on maal olemas üheaastane või küünrapikkune poisike".

Põhja-Eesti maakondade tähtsamaks ühisürituseks kujunes Tallinna piiramine veebruaris 1223. Sellest võttis osa saarlasi, läänlasi, varbolasi, järvalasi ja virulasi. Piiramine kestis pikemat aega. Lossi meeskond oli juba väsimas. Kuid lõpuks õnnestus piiratuil hoogsa väljatungiga lüüa eestlased põgenema. See ebaõnnestumine oli eestlastele raske. Põhjapoolset vaenlast ei suudetud likvideerida, tema tähtsaim tugipunkt jäi püsima, ähvardades edaspidi kogu Põhja-Eestit.

Eestlaste ja sakslaste vastastikused retked (1223). Oma jõudude vähesuse tõttu ei suutnud taanlased siiski üritada mingit suuremat pealetungi oma võimu uuesti maksmapanekuks. Seevastu aga läks eestlaste olukord lõuna pool kord-korralt ikka raskemaks.

Ugandisse üritavad lätlased kaks rüüsteretke. Eestlased ajavad neid taga ja tasuvad neile Lätimaal samasuguse rüüstamisega. Sellele järgneb omakorda ordurüütlite poolt rüüsteretk Ugandisse.

Neis võitlusis koges Ordu, kel olid eestlaste vastuhakkamise tõttu läinud käest tähtsad maakonnad — Ugandi ja Sakala —, et omal jõul, üksikute retkedega ta ei suuda neid taasvallutada. Ordu pöördus abi saamiseks Riiga. Siin lubati abi ainult 1220. a. lepingu tingimustel, s. o. kui Ordu lepib ainult ühe kolmandikuga Eestimaast, ja muu osa loovutab piiskoppidele: $^1/_3$ Albertile ja $^1/_3$ Hermannile. Ordu oli sunnitud sellega nõustuma. Uue lepingu põhjal seati jälle jalule sakslaste ühisrinne, mis oli edaspidise sündmustekäigu kohta määrava tähtsusega.

Nüüd tungis sakslaste ühisvägi, millele oli kaasa kutsutud ka liivlasi ja lätlasi, Sakalasse. Viljandi alt lööb eestlaste meeskond kallaletungijad küll eemale. Samuti ei õnnestu sakslastel vallutada Pala kantsi, mille all sõditakse kolm päeva. Kogu Sakala ja Nurmekund saab raskesti kannatada. Kättemaks on verine. Vangidele ei anta armu, neil raiutakse pead otsast.

Kõigi nende võitluste kestel oli piiskop Albert, juba 1222. a. sügisest saadik, maalt ära. Teated eestlaste vastuhakkamisest mõjustasid teda muidugi end eriti pingutama, et hankida võimalikult suurt ristisõitjate hulka Saksa koloonia kaitseks ja eestlaste mahasurumiseks. Nüüd, 1223. a. kevadel, jõudiski suur ristisõitjate vägi eesotsas Semgallia piiskopi Bernhardiga Riiga. See oli sakslastele suure tähtsusega toetus, abi õigel ajal.

Ugalased ja sakalased olid parajasti ühise väega tunginud

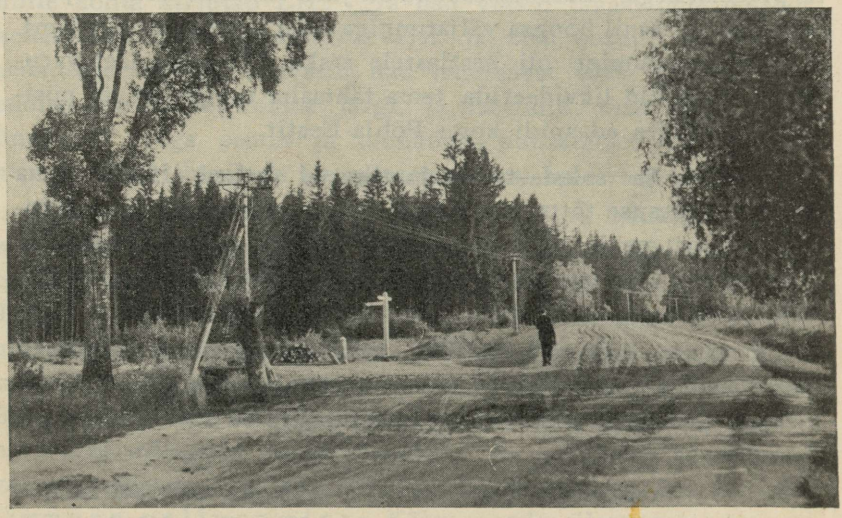

162. joon. 1223. a. Ümera ääres peetud lahingu arvatav koht Volmar—Papendorpi teel.
Vasakult, Koiva kallast mööda Võnnust tulevat teed pidi ründasid siin sakslased ühes oma abivägedega eestlasi, kes olid kodu poole minemas. (Pildist. E. Laid.)

lätlaste ja liivlaste maale, tasuretkele eelnenud rüüstamise eest. Neil olid kaasas ka venelased Viljandi meeskonnast. Eestlaste salgad rüüstasid Ümera ääres, Trikatuas, Rosulas, Metsepoles, Toreidas, kus nad põletasid küli ja kirikuid, ja kogunesid suure saagiga Letegoresse. Vastastest õnnestub ainult lätlaste vanemal Ramekol võita Urele juures üht eestlaste ja venelaste väesalka pealik Varemari (venelase) juhatusel.

Kui teade eestlaste suurest rüüsteretkest saabub Riiga, kogunevad äsja kohale jõudnud ristisõitjad, siis veel rüütlid,

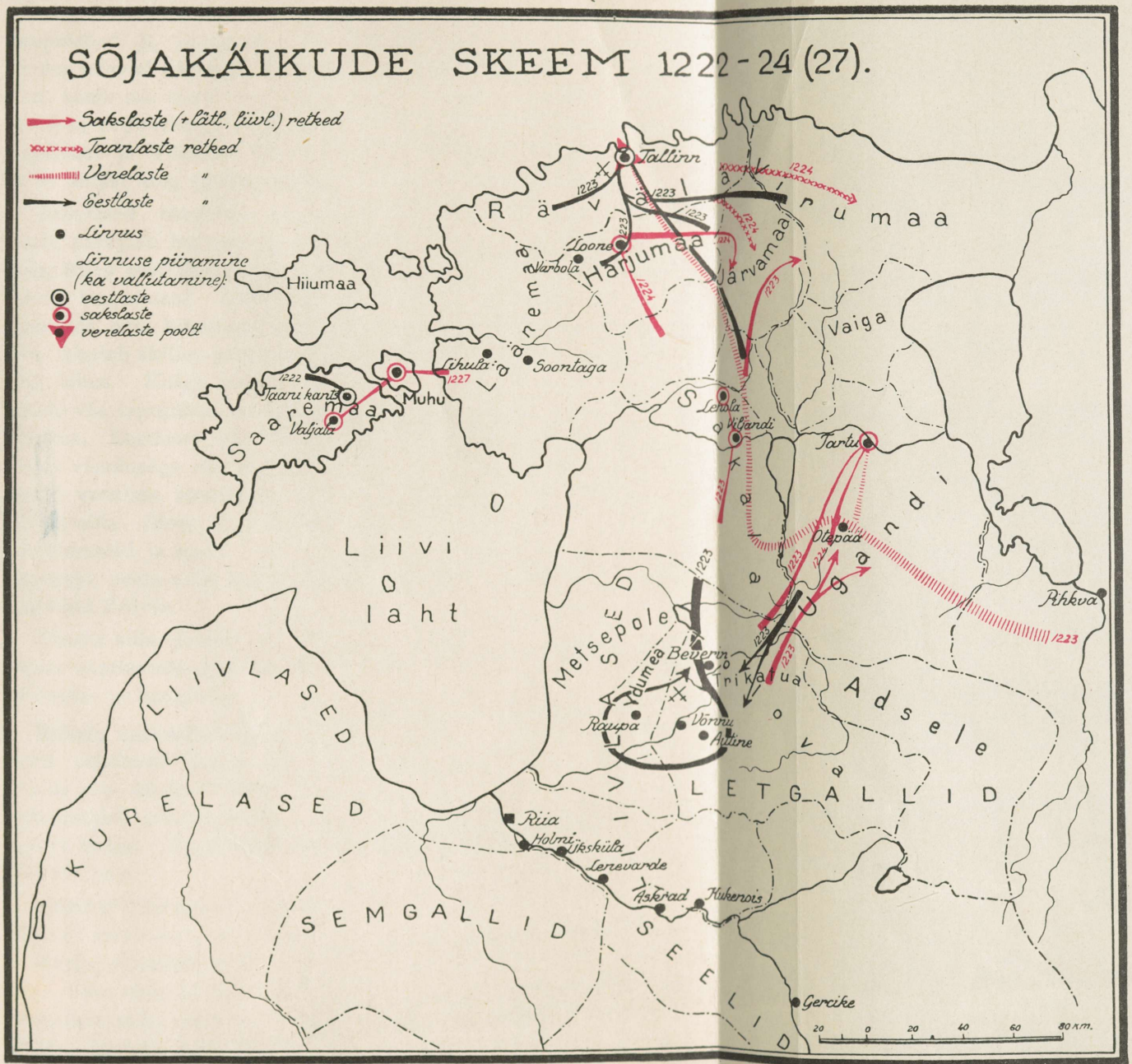

163. joon. Muistse Vabadusvõitluse sõjakäikude skeem 1222—24(27).

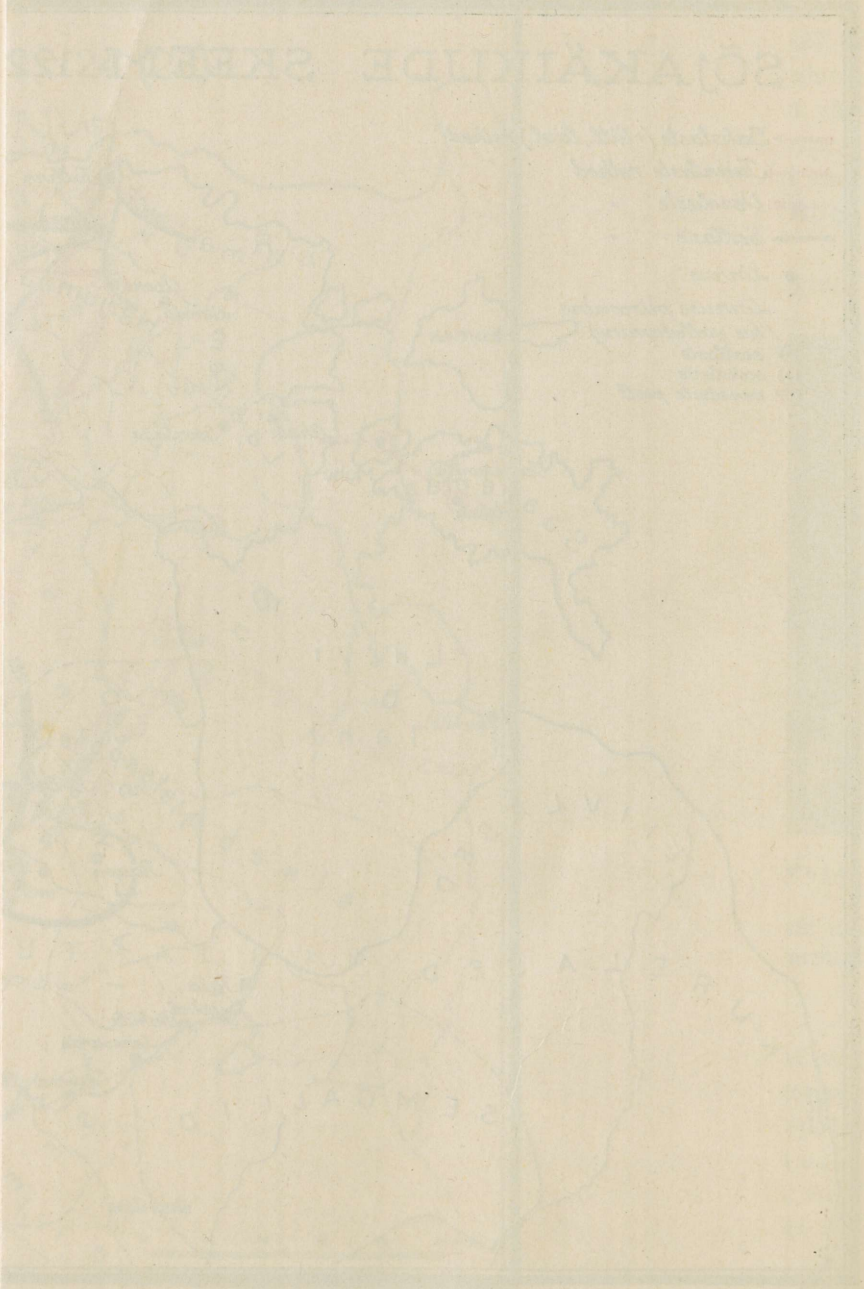

kaupmehed ja liivlased kohe vastupealetungile. Letegoresse jõudes leiavad nad selle eestlaste poolt juba olevat maha jäetud. Teel väsib osa mehi, kes Riiga tagasi lähevad; ratsanikud aga, eesotsas ordumeister Folkviniga, liiguvad edasi. Neile tuleb Siguldast ja Võnnust, kustkaudu nad lähevad edasi, rüütleid ja ka lätlasi ning liivlasi lisaks.

Sakslased tungivad eestlastele kallale kõrvalteelt, Koiva poolt, parajasti kui nad on minemas üle Ü m e r a silla. Kallaletung tuleb eestlastele nähtavasti täiesti ootamatult. Maastikulised tingimused lahinguks on neile halvimad, mis ei võimalda oma kitsusega arendada jõudusid võitluseks. Vaenlane lahutab äkilise pealetungiga eestlaste väe kahte ossa ja lööb nad lahus. Kuigi eestlased võitlesid väga vahvalt, lüüakse nende väe tagumine osa tuldud teed taganema ja lõpuks ka põgenema. Eestlaste väe esimese osa tagumised read püüavad suure visadusega end kaitsta ja silda endi käes hoida, kuid langevad vaenlase ülevõimu ohvritena. Nüüd tungivad sakslased ka üle silla. Sinna ette jõudnud eestlased põgenevad, maha jättes hobuseid ja saaki. Eestlasi olevat langenud LH teatel üle kuuesaja, peale selle hukkunud neid põgenemisel metsades, osa uppunud Koivas.

Ümera silla juures sai pärast uue üldise vabastusvõitluse algust eestlastele osaks suurim kaotus välilahingus. Sakslasi julgustas ja hoogustas see võit suuremale pealetungile.

Sakala taasvallutamine sakslaste poolt. Energiliselt asuvad nüüd sakslased suure sõjakäigu organiseerimisele Eestisse. Sakala piiri äärde kogutakse kaheksa tuhat meest. Siia tulevad orduvennad, piiskopimehed, ristisõitjad, tuleb kaupmehi, liivlasi ja lätlasi. Sõjakäigu peaülesandeks on V i l j a n d i v a l l u t a m i n e.

Linnuse piiramine nõuab kristlastelt suuri pingutusi. Nad võtavad tarvitusele küll kogu oma oskuse, ehitavad paterelle ja ka kõrge piiramistorni. Kuid nende tegevusel pole suuremat edu. Oma ambude ja paterellidega on linnuse meeskond küllalt võimeline seda tõkestama. Linnuse piiramine kestab kaks nädalat. Ja juba kaob sakslastel lootuski seda jõuga vallutada. Ainult piiratute nälg ja janu ning lahtipääsenud taud linnuses, kus on palju inimesi ja loomi kuuma ilma käes koos, sunnib pii-

ratuid 15. augustil 1223 alistuma. Pärast seda kui sakslased kindlustavad neile elu ja varanduse, annavad nad linnuse üle ja nõustuvad ristimisega. Kokkuleppest hoolimata võtavad aga sakslased kõik linnusesse toodud vara ja jagavad selle endi vahel ära. Eestlased pääsesid tagasi küladesse, venelased aga poodi linnuse ees üles.

Peale Viljandi vallutust langes ka Pala linnus, ilma et selle meeskond oleks teinud katsetki seda kaitsta. Sakslastele langeb saagiks palju varandust, mille nad jagavad omavahel ära. Eestlastest meeskond lastakse laiali küladesse.

Sakala taasvallutamine oli seega toime tulnud. Selleks oli tarvis olnud kogu Liivimaa Saksa koloonia ja suure hulga ristisõitjate ühist rünnakut. Ja selleltki suurelt väelt oli Viljandi vallutamine nõudnud suuri pingutusi. Eestlased olid siin näidanud, et nad passiivse kaitsesõja tehnikas olid teinud vahepeal suuri edusamme.

Venelased eestlaste liitlastena. Sakala vanemad olid muidugi juba alguses taibanud oma seisundi hädaohtlikkust ja aimanud vabastusvõitluse ülesannete suurt raskust. Ega muidu poleks võetud appi venelasi. Aga venelastelt hangiti veel suuremat abi. Selleks olid Sakala vanemad läkitanud juba varakult saadikud suurte kinkide ja rahadega Venesse. Ja neil mõjustusil oligi tagajärgi. Suzdali suurvürst Juri saatis Eestimaale suure väega oma venna Jaroslavi, kellega liitusid novgorodlased ja Pihkva vürst Vladimir. 20 000-ni ulatunud nende sõjameeste arv. Kuid enne kui nad kohale jõudsid, oli Sakala sakslaste poolt taasvallutatud.

Tulles Ugandi kaudu ja saanud tartlasilt kinke ja enda kätte ka nende poolt viimasel linnuse vallutamisel vangistatud sakslased, seadis Jaroslav Tartusse oma tugeva meeskonna. Samuti toimis ta Otepääs. Venelased avaldasid siin varjamatut püüdu saada oma valdusse Ugandi, kavatsedes siit oma võimu levitada ka mujale Eestimaal. Koos ugalastega liiguti Puidise poole, nähtavasti kavatsusega sakslastele kallale tungida.

Teel ühinesid nendega saarlased, kelle sõjakavas oli kogu aja seisnud Tallinna linnuse vallutamine. Seda soovitavad nad nüüd ka venelastele, et alles pärast seda rünnata sakslasi. Venelased nõustusidki sellega ja liikusid Sakala kaudu põhja poole.

Selles sakslastele alistatud maakonnas laseb Vene vürst oma meestel tugevasti rüüstata, milleks ta eriti ärritub, nähes ülespoodud venelasi Viljandi kantsi ees.

Teel Tallinna poole võetakse Vene väele lisajõudusid järvalasist, virulasist, varbolasist ja saarlasist. Linnuse piiramine kestis neli nädalat. Kuigi selle vallutamiseks kasustatakse agarasti eestlaste õpetuse järgi ka saksa piiramiskunsti, ei anna see siiski tulemusi. Tagajärjetult lahkuvad venelased Tallinna alt, võib-olla mõjustatud seks ka taanlaste poolt pistitud rahaga, mida võib järeldada Vene allikate põhjal. Oli juba hiline aasta-aeg, oktoober, ja venelased ei pöördunud enam lõunasse sakslaste vastu, nagu oli varemini kavatsetud, vaid läksid rüüstates tagasi kodumaale.

Umbes samal ajal saadeti Novgorodist endine Kukenoisi vürst Vjatško 200-mehelise väesalgaga Tartu, et kindlustada Vene võimu koha peal. Eestlaste poolt võetakse ta liitlasena meeleldi vastu. Vjatško püüab end maksma panna, maksustab ümbruskonda laias ulatuses, tarvitades ohtralt vägivalda kõikjal, kus aga veidigi tõrguti talle maksusid andmast. Tema maksu- ja rüüsteretked ulatusid kaugele Vaigasse, Virusse, Järvasse ja Sakalassegi.

Retked Järvasse, Harjusse ja Virusse. Vahepeal katsus ka Ordu oma võimu Ugandis uuendada. Väikese väega piirati Tartut viis päeva, ei suudetud aga linnusele midagi teha. Teise retke, 1223. a. hilissügisel, üritas jällegi Ordu omal käel — seekord Järvasse. Rüüstamist ja tapmist selles maakonnas põhjendasid sakslased sellega, et järvalased alatasa sõdivat taanlastega. Järvalaste saadikud ilmusid Keitisesse (Järva-Jaani) ja tõotasid sakslastele ja kõigile kristlastele igavest truudust. Seepeale lahkus sõjavägi rööviga.

Viimased retked, mis olid ette võetud Ordu algatusel ja peamiselt üksnes tema jõududega, olid näidanud, et maade taasvallutamiseks on tarvis suuremaid jõudusid. 1223./24. aasta vahetusel kogusid sakslased suure ühisväe, millest osa võttis ka liivlasi ja lätlasi. Esialgseks sihiks oli Tartu vallutamine. Kuid teel muudeti sõjaplaan ja otsustati minna Sakala kaudu Harjusse — appi taanlastele, ütleb LH. Tõenäoselt aga oli see üm-

berotsustus mõjustatud Ordust, kellele ei võinud võõras olla kavatsus hankida endale Taani valduste arvel Põhja-Eestis lisa.

Harjus piirati kõigepealt Loone linnust; see kestis kaks nädalat ja nõudis sakslastelt kogu oma piiramisoskuse rakendamist. Siingi näitas linnuse eestlastest meeskond head edu kindluse kaitsetehnikas. Linnus alistus kokkuleppel. Eestlased jäeti ellu ja anti üle taanlastele, kes olid vahepeal piirajate juurde jõudnud ja saatsid nüüd vangid küladesse laiali. Kogu varandus linnuses langes piirajaile saagiks. Peale Loone langes sakslaste kätte veel kolm linnust ümbruskonnas, kus elanikud alistusid oma elu päästmiseks, andes maksusid ja väga palju vaipu.

Tagasiteel jaanuaris 1224 rüüstasid sakslased jälle Järvamaad, mispeale nende juurde ilmusid Viru ja Järva saadikud, paludes rahu ja tõotades edaspidi mitte enam ristiusu sakramenti teotada. Rahu seatakse uuesti jalule ja sakslased võtavad pantvange, märkides seega oma ülemvõimu nende seni Taanile kuulunud maakondade üle.

Kuid taanlased ei leppinud sugugi tekkinud olukorraga, vaid tungisid ka omakorda Järvasse, samuti Virusse, et neid uuesti oma võimu alla suruda. Nähtavasti ka nemad võtsid pantvange. Nii jäid need maakonnad mõneks ajaks kahe tule vahele, olles sõltuvad nii sakslastest kui taanlastest.

Taani koloonia olukord. Sakslaste ja taanlaste vastuolud puhkesid uuesti, leides seekord avalduse Järva ja Viru küsimuses. Sakslased olid küllaltki kärmad, et tõmmata neid maakondi vähemalt oma mõjukonda. Taanlased aga olid võimetud siin oma võimu endises ulatuses maksma panema. Kogu viimase võistlusjärgu kestel olid nad suutnud oma koloonia algrakukest alal hoida ainult Tallinna linnuse toetusel, mida oli neil õnnestunud edukalt kaitsta.

Tallinna linnuse püsimine oli kogu viimasele vabastusvõitlusele ülisuure tähtsusega. Ta mõjustas kõigepealt Põhja-Eesti maakondi valvele põhja suunas ja ühtlasi tagasihoidlikkusele lõunapoolse ja märksa hädaohtlikuma vaenlase vastu. Eriti saatuslikult oli Tallinna püsimine mõjustanud saarlasi, kelle soovitusel omakorda muudeti 1223. a. sügisel Vene suurväe sõjakava. Selle asemel et otsustavalt rünnata sakslasi, suundutakse põhja poole Tallinna vastu, mille piiramine aga lõpeb tagajärjetult.

Tallinna püsima jäädes aga ei suutnud taanlased oma äralangenud maakondade taasvallutamiseks arendada kaugeltki nii hoogsat tegevust kui sakslased. Nii selle kui ka sakslaste suurenevate nõudluste põhjuseks Järva ja Viru suhtes oli suur poliitiline katastroof Taanis eneses.

Maikuus 1223 oli kuningas Valdemar II vangistatud oma vasalli, Schwerini krahvi Heinrichi poolt. See kogu põhjamaade ajaloole ülisuure tähtsusega sündmus tõi raskeid tagajärgi ka Läänemere idarannikul. Kuninga võimsa isiku tegevuse ja mõjuga suurendatud ja koospüsivad Taani valdused lõid oma sõlmedes kõikjal kärisema. Ka Eestimaal, kus Taani koloonia toetus eriti riigi üldisele poliitilisele vägevusele, ei võinud lugu teisiti olla. Kauge koloonia oli nüüd jäetud pea täiesti omaette. Teda polnud toetamas metropoli riigivõimu autoriteet. Polnud tal ka kedagi tegelikku abi organiseerimas vangistatud kuninga asemel. Tulemuseks oli koloonia poliitiline ja sõjaline jõuetus.

Taani kuninga vangistuse üheks tagajärjeks oli veel asjaolu, et nüüd sai Eestimaa piiskop Hermann, kes 1220. aastast peale oli asjatult oodanud sissepääsu Liivimaale, võimaluse siia tulla. Ta jõudis kohale 1224. a. kevadel ühes piiskop Albertiga, kes saabus Riiga suure ristisõitjate väega.

Tartu taasvallutamine (1224). Nüüd pidi algama eestlaste viimase vabastusliikumise lõplik likvideerimine. Enne seda aga pidasid sakslased tarvilikuks omavahel kokku leppida Eesti ala valduste suhtes. Nii tuligi toime tähtis maade jagamise leping juulikuus 1224.

Piiskop Hermann, kelle asukohaks oli varemini kavatsetud Lihula — teda nimetati ametlikult ikka veel Lihula piiskopiks —, sai endale diötseesiks, s. o. piiskopkondlikuks alaks, mis allus vaimulikule võimule, Ugandi ja Sakala ühes külgnevate Kesk-Eesti maakondadega (Nurmekund, Mõhu, Vaiga, Jõgentaga, Soopoolitse). Umbes pool sellest alast — Sakala — sai Mõõgavendade ordu piiskopilt endale lääniks. Läänemaa, mille olid sakslased alistanud juba 1218. a. ja kus, pärast rootslaste vallutuskatse kokkuvarisemist 1220. a., olid taanlased püüdnud end maksma panna, langes Riia piiskopile tema kolmandik-osana Eestimaast. Taanlaste valdustele Rävälas ja Harjus ei avalda-

nud sakslased nõudlusi. Teisiti oli lugu Järva ja Viru suhtes. 1222. a. leppega olid sakslased selgesti tunnustanud need maakonnad Taanile. Et nad aga nüüd eestlaste vabastusvõitluse likvideerimisel olid langenud sakslaste kätte, siis ei antud neid taanlastele mitte tagasi. Kuid ka otsust nende kuuluvuse kohta ei söandatud teha. Jäi maksma tegelik võimuvahekord. Pärast selle tähtsa maadejagamise sobimuse sõlmimist asusid sakslased kohe sõjaliste ülesannete kallale.

Eestlaste tähtsaimaks alalejäänud tugipunktiks oli T a r t u. See oli tugevasti kindlustatud ja suure meeskonnaga, rohke relvade tagavaraga linnus. Siin oli leidnud varju ka sakslaste taasvallutatud aladelt, eriti Sakalast, põgenikke — „kurjade nõude algatajaid Liivimaa kiriku vastu". Siin oli kohal oma suurema abiväega ka Vene vürst Vjatško, juba Kukenoisi valitsemise päevilt sakslaste unustamatu vaenlane.

Seda Vjatško'd püüavadki piiskoppide (Alberti ja Hermanni) saadikud diplomaatiliselt mõjustada lahtilöömisele eestlastest. See ei õnnestu. Vürst vastab, et Novgorodi ja teised Vene vürstid on andnud Tartu ja selle ümbruskonna alad temale päriseks, on lubanud teda kaitsta sakslaste vastu.

Nüüd otsustab piiskop üritada sõjakäigu Tartu vastu. Kogutakse suur väg, millesse peale ordurüütlite, piiskopimeeste, Riia kodanikkude ja kaupmeeste käsutatakse ka liivlasi ja lätlasi. Pärast seda, kui eelväed olid 14. augustil 1224 Tartu alla jõudnud ja osa neist edasi läinud V i r u m a a l e röövretkele, kust mõni päev hiljemini rikkaliku saagiga, veiste, lammaste ja muuga, mida oli piiramisväe moonastamiseks tarvis, tagasi jõutakse, saabub kohale sakslaste peavägi, kaasas ka mõlemad piiskopid — Albert ja Hermann.

Sakslased ehitavad hulga piiramismasinaid, mis rakendatakse kohe tegevusse. Enam kui nädalase pingsa töötamise järel valmib kõrge piiramistorn, mis lükatakse üle kraavi linnuse valli külge. Selle varjus õõnestatakse ööd ja päevad palavikuliselt ja mitme töövahetusega. Samal ajal õõnestatakse valli ka eriliselt ehitatud katuste varjus. Teisal veavad piirajad valli äärde puid kokku, mis süüdatakse põlema. Ammukütid püüavad tabada kindluse äärel olijaid. Viskemasinad heidavad tuld linnusesse. Meeste ergutamiseks tehakse kära ja muusikat. Lin-

nuse kaitsjad omalt poolt võitlevad vapralt. Tegevuses on ammukütid, vibumehed ja viskemasinad.

Piiramine venib pikale. Viimaks otsustavad sakslased linnuse vastu ette võtta üldise rünnaku. Meeste ergutamiseks lubatakse esimesele kindlusse tungijale eritasu, kõige kõrgem vang, peale vürst Vjatško, kes ähvardatakse kõige kõrgemasse oksa puua.

Ründamispäeva hommikul piiratud panevad hädaohtu sakslaste piiramistorni. Nad avavad vallis augu, kust saadavad ratastel välja tuld torni peale, kuhu veel puid otsa viskavad. Sakslastel aga õnnestub tuli laiali ajada. Samal ajal püüavad teised linnuse silda põlema süüdata. Seda asuvad venelased kaitsma.

Nüüd algab tormijooks. Esimestena õnnestub tungida kindlusse sakslasil. Neile järgivad lätlased ja liivlased. Sissetungijad tapavad armuta ja vahet tegemata, mehi ja naisi. Eestlasi langenud tuhande ümber. Venelased otsivad varju kindluse siseruumes, tõmmatakse aga sealt välja ja tapetakse samuti. Langeb ka Vjatško, kokku ligi kakssada venelast. Kroonik jutustab, et piiratuist pääsenud ainult üks mees, venelane, kellele andnud ordurüütlid hea hobuse, et ta sõidaks Novgorodi ja Suzdali viima vürstidele teate kõigest sündinust.

Suurem Vene vägi, Novgorodist ja Pihkvast, olnudki teel, Tartule appi ruttamas. Seda oodates keeldunud Vjatško varemini kokkuleppel alistumast sakslastele. Tartu languse sõnumi mõjul pöördunud venelased tagasi.

Eestlaste vabastuskatse lõplik nurjumine. Tagasivaade. Tartu langusega oli eestlaste vastuhakkamine mandril kõikjal lõplikult murtud. Ligemale kaks aastat oli möödunud eestlaste viimase vabastusvõitluse järgu algusest. Saarlaste algatatud ja nende poolt edasi kantud, viis ta võõra võimu likvideerimisele kõikjal eestlaste maa-alal, välja arvatud Tallinn, millest ei suudetud jagu saada kõigist pingsaist katseist hoolimata. See vabastusvõitlus oli kujunenud kõigi Eesti maakondade ühisaktsiooniks, mille juhtivaimaiks meesteks olid saarlased ja sakalased ning milles eestlaste poliitiline ühistunne avaldas suurt tõusu. Vahepealsed poliitilised kogemused Vabadusvõitluses leidsid siin spontaanse ja aruka rakenduse. Samuti oli lugu ka eestlaste sõjatehnilise arenguga. Vaenlase arenenum ründamisoskus linnuste valluta-

misel oli omandatud kaugeleulatuvais peenustes. Samuti oli õpitud tagajärjekalt valmistama moodsamaid ründamisvahendeid. Suuri edusamme olid eestlased teinud ka linnuste kaitse tehnikas. Nad suudavad silmapaistvalt kaua kindlustes vastu pidada.

Kui aga eestlased siiski olid sunnitud uuesti alistuma, siis oli selle olulisemaid põhjusi nende elava sõjalise jõu vähesus. Kestev ja visa võitlus oli halastamatult vähendanud meeste arvu. Seetõttu oldigi sunnitud täiendama meeskondi linnustes (Viljandis, Tartus, Otepääs) palgaliste Vene abivägedega ja otsima venelastega liitu. Kuid sel abistamisel venelased taotelid omi erisihte, mis suundusid oma võimu maksmapanekule. Liit venelastega ei andnud loodetud tulemusi, vaid sai koguni koormavaks. Olulise tähtsusega oli ka asjaolu, et eestlastel tuli kogu aja silmas pidada kahte rinnet — sakslasi ja taanlasi. Ka ainelised vahendid sõjapidamiseks sulasid kestvate võitluste ja vaenlaste ikka ja jälle korduvate rüüsteretkede tagajärjel kohutavalt kokku.

Seevastu sai vaenlaste, eriti Saksa koloonia elav sõjaline jõud neis võitlusis märksa vähem kannatada. Olles kinni oma maa kaitsmisel, said eestlased tunduvalt piiratumas ulatuses oma rüüsteretkedega vähendada vaenlaste elavat ja ainelist sõjajõudu. Samal ajal said sakslased kogu aja ikka jälle värskeid lisajõude oma emamaalt rohkearvuliste ristisõitjate näol. Lahkhelid vaenlaste hulgas pidurdasid ajutiselt küll mõnevõrra nende tegevust. Kuid neid suudeti siiski sobitada ning mindi koondatult võitlusse.

Nii lõppeski eestlaste kangelaslik ja tahtekindel võitlus ülekaaluka vaenlase vastu täieliku lüüasaamisega. Tartu langus tähendas selle lõppu. Ja selle tähtsusest olid teadlikud nii võitjad kui võidetud.

Läänlaste saadikud kinnitavad Riias piiskop Albertile, et nad alistuvad temale ja õiendavad tagantjärele maksu, mis oli kahe aasta eest võlgu jäänud. Piiskop võtabki nüüd seitse Läänemaa kihelkonda oma valdusse. Ka varbolased saadavad Riiga kinke ja maksusid. Kuid nende alistumisettepanekut ei võeta siin siiski vastu. Küsimus jäetakse lahtiseks, sest Varbola pidi kuuluma Taanile. Ka Virust ja Järvast saadetakse Riiga meelehead,

164. joon. Otepää linnamägi.
Oli tähtsaima Kagu-Eesti muistse kantsina aastasadade jooksul paljude võitluste tulipunktiks. (Pildist. E. Witoff, E. Rahva Muuseumi pildikogust.)

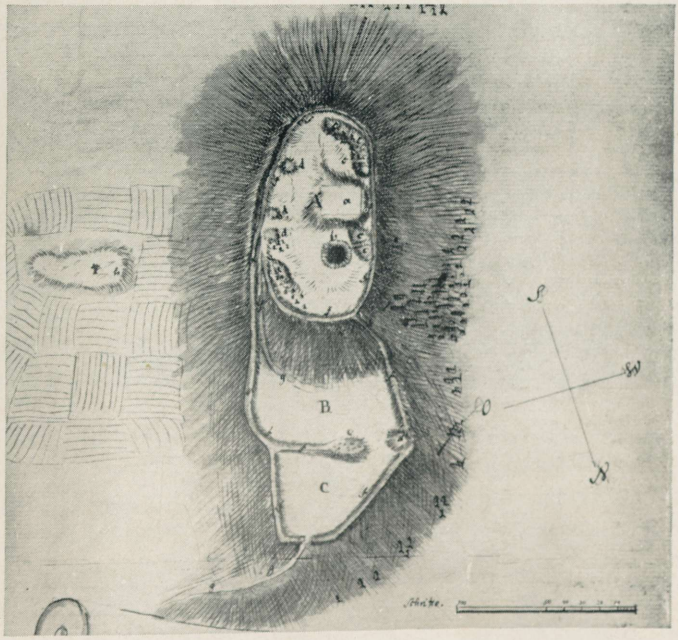

165. joon. Otepää linnamäe ja sellele sakslaste poolt ehitatud esimese Lõuna-Eesti lossi plaan Ed. Ph. Körberi järgi. Mäeservi palistavad omaaegsete kivimüüride vundamendid. *A* — pealinnus, milles *a* keskse ehitise, *b* kaevu ase: *B*, *C* — eeslinnus. (Õpetatud Eesti Seltsi arhiivist.)

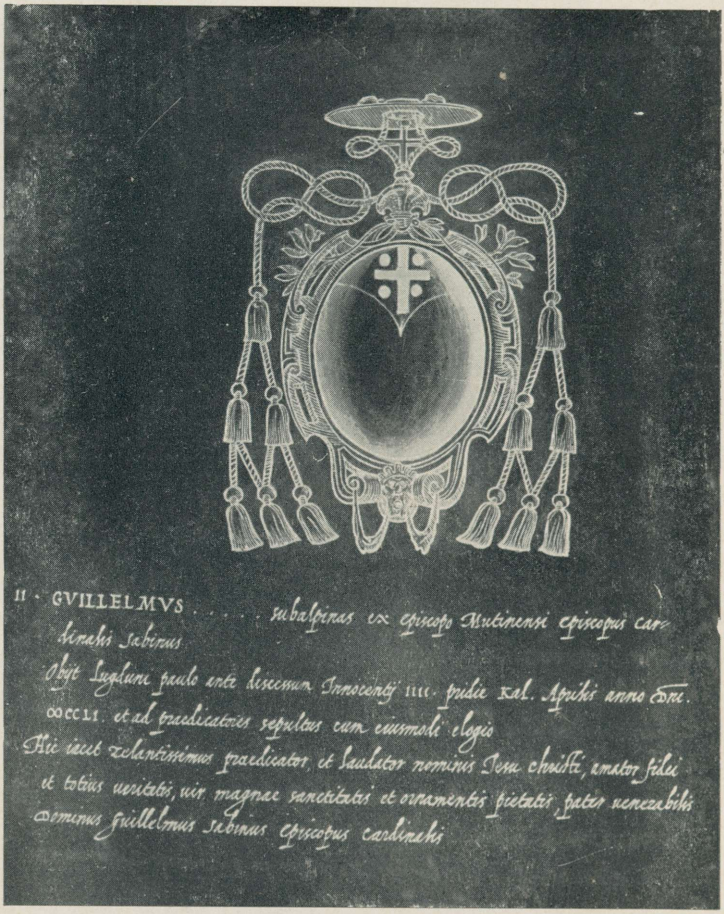

166. joon. Modena Wilhelmi õuemärk ja hauakiri. („E. Kirjandus“ 1926.)

hobuseid ja muid kinke. Saarlased saadavad nende käes pantvangis oleva piiskopi venna Theodorichi tagasi. Ja venelasedki Novgorodis ja Pihkvas otsivad nüüd sakslastega rahu. Saadikuid ilmub Riiga ka semgallide, kurelaste ja leedulaste poolt.

Pidades võitlust otsustatuks, asuvad sakslased omalt poolt looma maal püsivat korda. Piiskop Hermann hakkab korraldama oma piiskopkonda, teostades oma ilmlikku võimu Ugandis. Oma asupaigaks võtab piiskop Otepää, mis tugevasti kindlustatakse ja kuhu pannakse elama rüütlitest läänimehed, esialgu neist 5 tähtsamat, kellest igaüks saab lääniks kihelkonna. Eestlasi seekord linnusesse enam ei võeta. Toomkiriku asupaigaks määrab piiskop Tartu, andes ühtlasi toomkapiitli ülalpidamiseks 24 küla. Samal ajal teostatakse ka piiskopkonna kiriklik jaotus kihelkondadesse; preestrid pannakse ametisse ja seatakse neile sisse kindlad maksud.

Ordu kindlustab oma võimu Sakalas, Nurmekunnas ja Mõhus. Samuti saab ta endale põhjapoolse osa Vaigast, lõunapoolne ala sellest maakonnast aga jääb Tartu piiskopkonda. Oma kesksema linnusena kindlustab Ordu Viljandit. Ka kiriklikult korraldatakse Ordu ala samuti, nagu see toimus Tartu piiskopkonnas.

Modena piiskop Wilhelm paavsti saadikuna Liivi- ja Eestimaal (1225—26). Pärast eestlaste vabastuskatse lõplikku nurjumist ja võõraste maavallutajate võimu kindlustamist jäi Ida-Baltikumi poliitilises elus siiski rida küsimusi lahendamatuna päevakorda. Kõige teravamana nende hulgas vajas korraldamist sakslaste ja taanlaste vahekord. Aga samuti polnud lõplikult otsustatud ka Riia kirikupea ja Mõõgavendade ordu suhted. Ikka ja jälle oli siingi viimasel ajal esinenud vastastikuseid intriige ja poliitilisi eripüüdlusi, mis olid tõkestanud küllaldaselt kokkukõlastatud ühistööd. Nendele kahele põnevamale päevapoliitilisele küsimusele seltsisid ikka veel kustumatud piiskop Alberti püüdlused saada peapiiskopiks. Kõigi nende probleemide lahendamiseks oli vaja väljaspoolset autoriteetset otsustajat. Nii pöörduski siis piiskop Albert 1224. a. teisel poolel oma Rooma läkitatud esindaja preester Mauritiuse kaudu paavsti poole saata Liivimaale oma erivolinik, legaat. See Riia kirikupea soov leiab peagi rahulduse.

1224. a. lõpul määrab paavst Honorius III oma legaadiks Liivi- ja Eestimaale, siia juurde lisades veel teisi Ida-Baltikumi ja

167. joon. Paavst Honorius III.
(„E. Kirjandus" 1926.)

Põhja-Saksa alasid, oma endise asekantsleri, kardinali ning Modena piiskopi Wilhelmi.

Kardinal Wilhelm oli kindlasti juba varemini tutvunud

Liivimaa olude ja sündmustega. Seda teha oli tal põhjust olles paavsti asekantsleriks. Sellel kohal oli ta arvatavasti kokku puutunud ka Riia piiskopi Albertiga, kui see käis Roomas abi otsimas (1215, 1220).

Riiga jõudis kardinal 1225. a. suve algul, arvatavasti juba juunis. Tutvudes siin kujunenud olukorraga ja maa ristiusustamise tulemustega, astus paavsti saadik otsesesse ühendusse kohalikkude pärisrahvastega, kõigepealt Riias ja selle ümbruskonnas elavate liivlastega, kellele ta kuulutas jumalasõna.

Et kinnitada vastristituid oma mõjuka autoriteediga ja tutvuda ulatuslikumalt kohalikkude olude ja vahekordadega, üritas kardinal 1225. a. suvel oma esimese pikema teekonna maale. See läks läbi liivlaste ja lätlaste ala U g a n d i s s e, sealt lõuna poolt Võrtsjärve V i l j a n d i s s e, kust pöörduti tagasi Riiga. Teekonnal oli kardinalil kaasas arvukas saatjaskond, selle hulgas ka piiskop Albert.

Kaks põhijoont tulevad kardinal Wilhelmi esinemises tema esimesel teekonnal esile, mis on iseloomulikud ka tema järgnevas tegevuses. Ühelt poolt püüab ta manitsemise ja jutlustamisega kinnitada pärisrahvaid ristiusus, õhutades neid ühtlasi sõbralikule kooselule sakslastega. Teiselt poolt aga rõhutab ta eriti, et sakslased ärgu pangu vastristituile liiga raskeid koormusi, mis võiks tekitada neis rahulolematust ja selle tagajärjel tagasipöördumist paganusse.

Viljandis oli kardinalil läbirääkimisi ka sinna ilmunud t a a n l a s t e esindajatega Tallinnast, kes kurtsid oma kitsikust ja võitluste raskust, ning eestlaste saadikutega Läänemaalt, kes tulid abi otsima taanlaste ja sakslaste vastu. Et saada kaitset, pakkusid nad oma maad legaadile. Läänemaa kuuluvus võõraile vallutajaile pärast viimast eestlaste õnnetult lõppenud üldist vabastusvõitlust polnud küllalt selge. Maadejagamisel 1224. a. oli Läänemaa langenud Riia piiskopile. Kuid seda maad taotelid ka taanlased, püüdes siin relvadega oma võimu maksma panna. Hoolimata läänemaalaste abi otsimisest ka piiskop Albertilt oli aga viimane jõuetu neid kaitsma nii taanlaste kui saarlaste vastu. Ka korralikumat ristimist polnud suudetud seni Läänemaal ette võtta. Nüüd võttis paavsti legaat selle maakonna oma otsese kaitse alla.

Riiga tagasi jõudnud, tuli kardinal Wilhelmil lahendada rida mitmesuguseid küsimusi. Muu seas tulid tema juurde uuesti abi otsima läänemaalaste saadikud, kes kaebasid taanlaste jätkuvate kallaletungide üle nende maale. Paavsti esindajal polnud läänemaalaste kaitseks muid vahendeid kui läkitada taanlaste ja saarlaste juurde saadikuid ning neid mõjustada manitsuste ja ähvardustega Läänemaad rahule jätma.

Veel sama aasta sügisel üritas kardinal oma teise teekonna Väina jõge pidi üles kuni Kukenoisini, kus ta esines samas vaimus nagu oma esimeselgi reisul. Riiga tagasi jõudnud, sai ta varsti väga ebameeldivaid teateid Virumaalt. See maa oli 1224 läinud taanlaste valdusse. Nüüd, järgmise aasta sügisel, katsusid Tartu piiskopi vasallid Otepääs, nähtavasti Johann von Dolen'i juhatusel, väevõimuga vallutada Virumaad. Nad ilmuvad siia oma meeskonnaga — „Viru vanemate kutsel" taanlaste vastu, nagu LH teatab —, tõrjuvad taanlased välja ja võtavad maa ning selle linnused oma valdusse.

Kardinal Wilhelm oli selle sakslaste teo üle Virumaal väga pahane. Ta nägi selles lubamatut omavoli Jumala ja rooma-katoliku kiriku vastu, samuti oma ametiau haavamist. Teravatoonilises kirjas Joh. von Dolenile, Virumaa okupatsiooni-ürituse juhile, kurjustas ta, et see on julgenud ajal, kus kardinal on paavsti saadikuks ka Virumaa jaoks, tungida omavoliliselt, temalt nõu küsimata taanlaste käes olevale alale. Ähvardades kirikuvandega sunnib ta sakslasi okupeeritud Virumaad käest ära andma. Kuid ta ei anna seda maad ka taanlastele tagasi, vaid võtab selle otseselt oma võimu alla. Samuti toimib ta ka enamiku teiste Põhja-Eesti maakondade suhtes, millest suurem osa oli tülialune taanlaste ja sakslaste vahel. Oma saadikute kaudu sunnib ta taanlasi loobuma Viru-, Järva-, Harju- ja Läänemaast ning võtab need paavsti kaitse alla. Kõigepealt korraldas kardinal uue valitsuskorra Virumaal, kust sundis lahkuma nii sakslased kui taanlased ja võttis selle maa oma ristisõitjate ja preestrite kaudu enda valitsemisele.

Oma Põhja-Eesti valduste korraldamiseks ja nendega ühenduses olevate tüliküsimuste lahendamiseks võttis paavsti legaat 1226. a. algul ette kolmanda ja ühtlasi kõige pikema teekonna Liivi- ja Eestimaale. Suure saatjaskonnaga,

kuhu kuulus ka riiglasi, kodanikke ja kaupmehi, ordurüütleid ja ristisõitjaid, liikus paavsti legaat läbi liivlaste ja lätlaste alade Sakala kaudu Järvasse. Siin toimus suurem rahvakogumus Kareda külas, kus kardinal pidas kokkutulnud järvalastele jumalateenistust ja andis õpetust katoliku usus. Ühtlasi võttis ta siin ka tegelikult Järvamaa paavsti kaitse alla ja korraldas selle maa halduse.

Edasi läks teekond Virumaale, kus peatuti kõigepealt Agelinde linnuses ja siis Tarvanpääs (arvatavasti nüüdses Rakveres), kuhu olid kutsutud ka taanlaste esindajad. Siin sõlmiti kardinali mõjustusel rahu sakslaste ja taanlaste vahel, samuti nende ja nelja ülalmainitud Põhja-Eesti maakonna eestlaste vahel.

Pudivirus, kus olid kõik Viru vanemad koos, võttis kardinal Wilhelm maa ametlikult paavsti võimu alla. Ühtlasi määras ta kogu Viru valitsemiskorra, seades võimu teostajaiks vanemad ja kohtunikud kokkutulnud päriselanikkude hulgast. Seega rajas paavsti legaat maa valitsemiskorra tegelikult senise eestlaste tavaõiguse alusele, püüdes korraldada seda võimalikult sobivana kohalikele päriselanikele.

Siis Tallinna jõudnud, oli kardinali esimesi püüdeid hoolitseda, et Virumaalt pantvangideks võetud poisid saadetaks nende vanemaile tagasi. Taanlased nõustusid seda tegema alles pika puiklemise järele, pärast seda, kui legaat oli neid ähvardanud kirikuvandega. Taanlased olid sunnitud nüüd lõplikult loovutama ka Järva- ja Läänemaa. Ainult Harjumaa jättis kardinal taanlastele nende tungival palvel.

Seega moodustus kolmest Eesti maakonnast — Lääne-, Järva- ja Virumaast — omaviisiline puhverriik taanlaste ja sakslaste valduste vahel. Nende maade asehalduriks määras kardinal oma kaplani magister Johannese, kes jäi kohale väiksema meeskonnaga. Ühtlasi teostati nüüd lõplikult ka läänemaalaste ristimine (1226. a. algul).

Paavsti legaadi Modena Wilhelmi korraldused Põhja-Eesti suhtes 1225—26 olid tema tähtsamaid otsuseid, mis riivasid sügavalt tol ajal eriti põnevat küsimust. Kuid mida taoteli kardinal Wilhelm kolme Eesti maakonna eraldamisega nii taanlaste kui sakslaste võimu alt ja neist erilise haldusliku ühiku

moodustamisega? See küsimus on ajaloo-uurijaile palju peavalu tekitanud. Ühed on näinud ses ainult teatavat ajutist üleminekuastet, millega paavsti diplomaat olevat püüdnud lõpetada tüli sakslaste ja taanlaste vahel kuni küsimuse lõpliku lahendamiseni. Teine rühm uurijaid on omistanud kardinalile ses küsimuses kaugeleulatuvaid kavatsusi: ta tahtnud siin ellu kutsuda püsiva riikliku korralduse, mille üle pidanud paavst valitsema vahenditult. Andmete väga suure lünklikkuse tõttu jääb nii üks kui teine seisukoht veel üsna suurel määral hüpoteetiliseks.

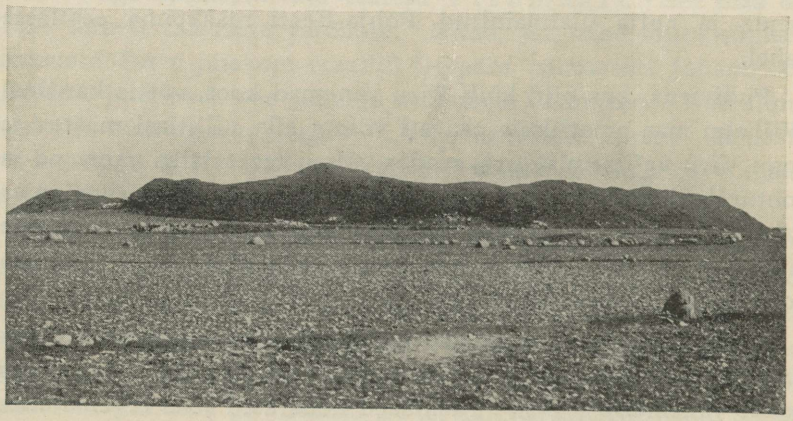

168. joon. Muhu maalinna varemed.
(Pildist. J. Pääsuke.)

Modena Wilhelmi määratud ja magister Johannesele valitseda antud vaheriigi seisund oli raske ja tema iga ei osutunud kuigi pikaks. Nähtavasti arvates, et paavsti legaat on Liivimaalt juba lahkunud, tungis Tartu piiskopi vasall Johann von Dolen maikuus 1226 teiskordselt Virumaale ja vallutas ühe selle linnustest, arvatavasti Tarvanpää. Kardinal Wilhelm aga, kes viibis vastutuulte tagajärjel veel Dünamündes, võttis kohe Doleni vastu käredad abinõud tarvitusele: pani ta kirikupõlu alla, võõrandas talt Riia lähedal asuva lääni ja saatis magister Johannesele Virumaale sõjalist abi. Soovitud tagajärgi neil korraldusil siiski ei olnud, seda enam et kardinal pidas tarvilikuks ära sõita.

Taanlased tungisid seejärel omalt poolt Läänemaale, paavstliku valduse kõige nõrgemasse kohta. Asehaldur Johannese meeskond andis neile vastulöögi. 50 taanlast langes, 50 suleti Majanpata linnusesse (linnamägi arvatavasti praeguses Maima külas Pärnu-Jaagupi kihelkonnas), kust nad lasti kolme päeva pärast vabaks. Tüli edaspidine areng on teadmata. Tõenäoselt tõmbusid taanlased asehaldur Johannese ja Tartu piiskopkonnast tulnud rüütlite ülevõimu eest Tallinna linnusesse tagasi. 1226. a. lõpul teevad riiglaste volinikud taanlastega Tallinnas rahu, et kindlustada seljatagust saarlaste vastu kavatsetud vallutusretke puhuks.

Saaremaa vallutamine 1227. a. Saaremaa vallutamine, mille vastu avaldasid taanlased seni rohkem huvi kui sakslased, jäi aga kogu aja ka viimastele põnevaks päevapoliitiliseks ülesandeks. Seni kui Saaremaa oli vaba, ähvardas võõraste valdusi ida pool, mandril, alatine kallaletungi hädaoht. Samuti ei lakanud saarlased ässitamast siin alistatud päriselanikke vastuhakkamisele. Ka liiklemisteedel merel olid saarlased vaenulikud võõraste kaupmeeste vastu, kes olid endi kätte koondanud Väina jõe kaubanduse, ning alati hädaohtlikud. Kui aga kõigest hoolimata Saaremaa vallutamine ikka edasi lükkus, siis oli selle olulisemaks põhjuseks tema merega eraldatud asend.

Nüüd andis hoogu Saaremaa vallutamisega ruttamiseks vahejuhtum 1226. a. suvel. Teel Liivimaalt koju kohtas kardinal Wilhelm tagasipurjetavaid saarlasi, kes olid käinud Rootsis rüüstamas, olid seal tapnud inimesi, ka preestreid, röövinud kirikuvarandusi ja olid nüüd suure saagiga ja vangide hulgaga teel kodu poole. Ojamaale jõudnud, jutlustas kardinal ristisõda Saaremaa paganate vastu, õhutades kohalviibijaid sellest osa võtma. Saksa kaupmehed ja ristisõitjad on kohe nõus järgima paavsti legaadi üleskutsele. Ojamaalased ja taanlased aga, kellele Saaremaa allutamine kavatsetud kujul tähendas eeskätt sakslaste mõjuvõimu suurendamist, hoidusid asjast eemale. O j a m a a l t k o g u t u d r i s t i s õ i t j a d purjetasid Riiga, kust osa neist läks Virumaale magister Johannesele appi.

Saaremaa vallutamiseks kogunes Riiga suur sõjavägi 1226. a. lõpul, mis jõudis järgmise aasta 20. jaanuariks Pärnu jõe äärde ja liikus siit kinnikülmunud merd pidi edasi Saaremaa

suunas. Kogunenud oli sesse sõjaväkke ristisõitjaid, orduvendi, läänimehi, kaupmehi, liivlasi, lätlasi ja ka mandrieestlasi, kokku 20 000 meest, nagu kinnitab LH. Kohal olid ka maa juhtivad mehed: piiskop Albert, semgallide piiskop Lambert, ordumeister Folkvin ja magister Johannes. Viimane oli paavsti aselegaadina sõjakäigu üldjuhiks.

Pärast üheksapäevast matka jõudis suur ristisõjavägi M u h u l i n n u s e alla. Väikese kokkupõrke järel taganesid muhulased linnusesse ja pakkusid sakslastele rahu, lubades vastu võtta ris-

169. joon. V a l j a l a m a a l i n n a k i v i r a k e t e g a k a e v. Siit võetud veega, olles selle pühitsenud, ristisid preestrid saarlasi 1227. a.

tiusu. Piiskop Albert ja teised juhtivad mehed olid nõus rahu tegema, kuid neid hoiatati kaaslaste poolt, et linnuses olijad tahavad rahu ainult selleks, et hiljemini selja tagant kallale tungida. Muhulaste ettepanek lükati tagasi ja linnust püüti vallutada rünnakuga. Ründajad aga löödi kivide ja odadega tagasi.

Nüüd algas linnuse kavakindel piiramine. Sakslased ehitasid paterelle, millega heideti kive linnusesse. Sealt vastati sellesamaga. Et kõrgele ja libedalt jäätunud vallile pääsemine osutus piirajaile võimatuks, püüdsid nad teha sellesse auku. Kaitsekatuse, nn. „sea" varjus alustasid nad valli mahakaevamist. Jõudnud selle keskpaigani, asendasid nad „sea" kõrge puust

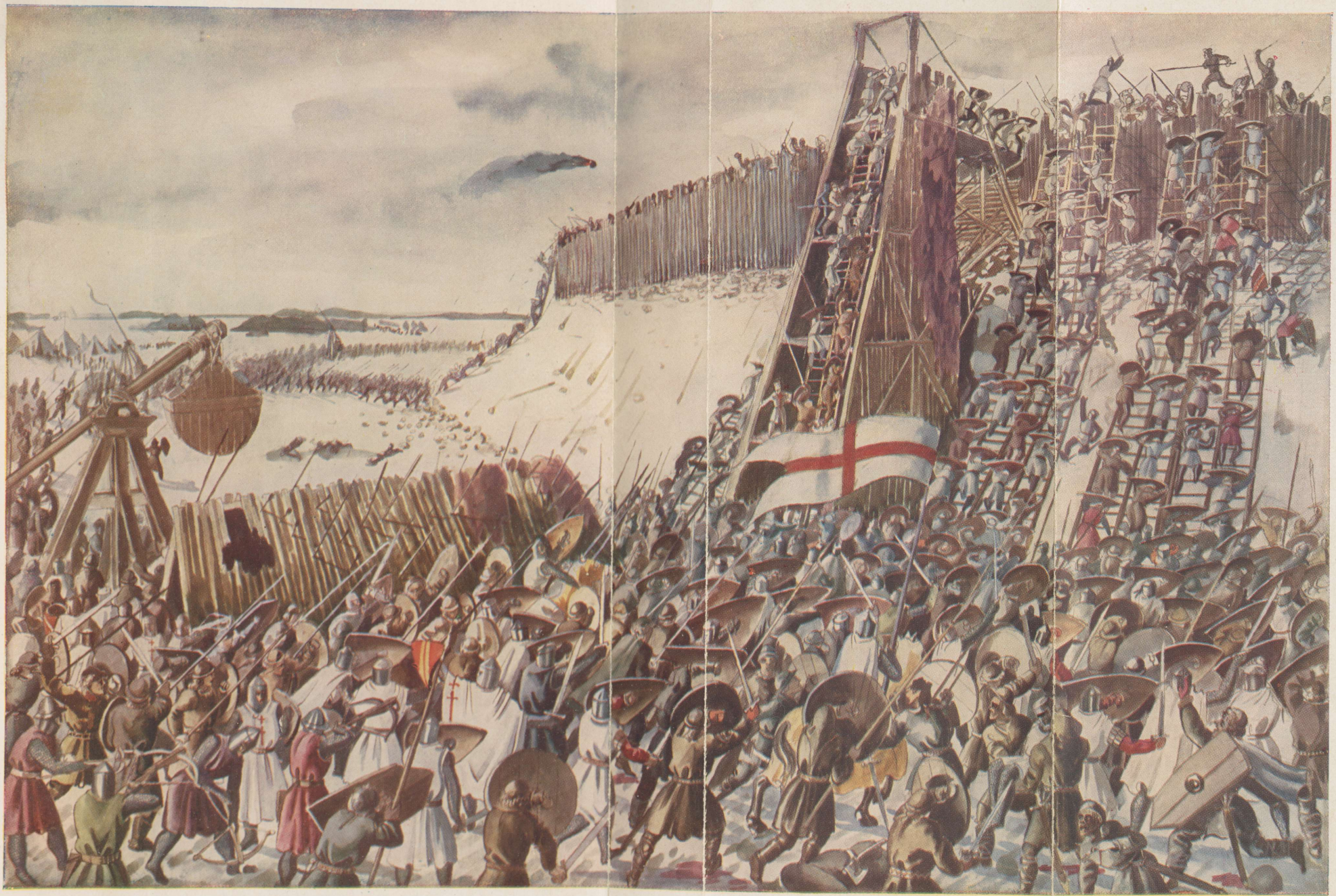

170. joon. Muhu maalinna ründamine sakslaste ja nende abivägede poolt 1227. a. veebruaris. (E. Lau andmeil O. Kangilaski.)

torniga. Sellele tõusid raskelt relvastatud mehed ja ammukütid, kes alustasid noolte ja odade heitmist linnusesse.

Kuuenda piiramispäeva varahommikul algas otsustav võitlus. Piirajad kiskusid raudkonksudega vallil olevast pihtaiast palke välja ja lõhkusid seega sinna avause. Suure sõjakisa saatel, millele vastati kindlusest samaga, tungisid sakslased linnuse vallile. Piiratud püüavad neid küll odadega ja kivide rahega tagasi lüüa. Paljud piirajaist langevadki. Ülesminek libedalt jäätunud vallile on hädaohtlik ja nõuab suuri pingutusi. Siiski jõutakse redelitel, piiramistorni ja pihtaeda lõhutud avause kaudu kindlusse, mis vallutatakse rõkkava rõõmuhõiskamise saatel.

Linnuses tapavad sakslased kõik piiratud, kusjuures on liivlased ja lätlased valvel, et keegi ei pääseks põgenema. Kõik linnuses leiduv varandus ja loomad langesid vallutajaile saagiks. Linnus ise põletati maha.

Edasi ruttasid sakslased oma abivägedega Valjalasse, Saaremaa tugevaima ja suurima linnuse alla. Külad ümbruskonnas rüüstati ja rööviti paljaks. Tulvil rahvast täis olevas linnuses polnud inimesed küllaldaselt kaitstud piirajate kivide ja noolte vastu. Kartes muhulaste saatust, palusid valjalased rahu ja tõotasid vastu võtta ristiusu. Sakslased võtsid pantvangeks maa paremate poegi ja asusid kohe ristima. Piiskop Albert ristis kõige tähtsama pantvangi. Seejärel ristiti teisi ja muud rahvast, esiti vanemaid ning paremaid ja siis teisi mehi, naisi ja lapsi. Ristimine kestis kolm päeva ning üldse ristiti mitu tuhat inimest.

Valjala langemisega otsustati kogu Saaremaa saatus. Nüüd saabus siia ka mujalt saare kihelkondadest ja linnustest saadikuid, kes palusid rahu ja lubasid vastu võtta ristiusu. Sakslased võtsid pantvange, lasksid vabastada saarlaste poolt vangistatud rootslased ja saatsid preestreid linnustesse ristima. Kui see kõik oli tehtud, pöördus sakslaste sõjavägi juubeldades tagasi mandrile.

Saaremaa oli vallutatud. Kogu Eesti alistamine võõrale võimule oli lõpule viidud.

TAGASIVAADE.

Saaremaa, viimse vaba Eesti maakonna vallutamisega lõppes ligemale kaks aastakümmet kestnud veriste võitluste ajastu, mis tähistas eesti rahva poliitilise iseseisvuse lõppu aastasadadeks. Eestlaste poolt oli see võitlus haruldaselt visa ja sangarlik. Nii võis oma vabadust kaitsta ainult rahvas, kes seda hindas kõrgeimaks väärtuseks ja kel oli aktiivne elumeel ja kohkumatu võitlusmoraal.

Sellised omadused eestlasis võisid olla ainult rahva sellekohaste võimete pikaajalise arengu ja ka kohalikkude loodustingimuste vili. Juba eestlaste väljatung kaugel esiajal oma edasiliikumise suuna „loomulikkude piirideni" — mereni, näitab nende aktiivset ja jõulist elumeelt ning suurt vaimset ja kehalist sitkust.

Nende sisemiste eeldustega jõudnud Läänemere idarannikule, olid eestlased need, kes vallutasid aja jooksul ka looduselt selle maa oma tööga, luues seega meie rahva suurima raudvara, mis püsib sellena tänini ja edaspidigi. Selle töö võit, mis toimus erilise pingsusega ajastul pärast Kristuse sündimist, tuues esikohale viljeleva majanduse, tähendas suurt pööret kõigil meie rahva elualadel, nii ainelistel, ühiskondlikel kui vaimseil. See aeg, mis kasustas vastavaid looduslikke eeldusi, rajas olulise osa neist elamisalustest, mis kestavad tänapäevani meie asustuses, maa-alalistes keskustes, teedes jne.

Kui see areng kohalikkude karmide loodustingimuste tõttu mõnes suhtes ka hilines võrreldes lõuna- ja läänepoolsete maadega, siis oli ta samal ajal õnnelikumas seisundis kui suured alad põhja ja ida pool. Parema kliima ja paremate ühendusvõimaluste tõttu kodunes meie maal varemini maaharimine ja metallkultuur, arenes soodsamalt läbikäimine välismaailmaga, mille tagajärjeks oli suurem jõukuse tõus ja kiirem ühiskondliku korra tihenemine kui mainitud naaberaladel.

Kuid see rahvastiku suurem jõukus ja maa soodus asend tegid Eesti ala ahvatlevaks sihtmaaks võõraste röövretkile ja lõpuks ka nende vallutuspüüdeile. Selliseist üritusist ja nendega ühenduses toimunud võitlusist kostab meile teateid tihedamalt muinasaja lõppjärgult, eriti XII—XIII sajandist. Pole kahtlust,

et neid võitlusi tuli meie esivanemail pidada ka varemail ajajärkudel, kuigi meie neist kirjalikkude andmete puudumisel ei tea midagi lähemat. Kõigis neis võitlusis suutsid eestlased edukalt kaitsta oma vabadust, oma maad, oma töösaavutisi ja püsida peremeestena Läänemere idarannikul. Aga nad suutsid olla agressiivsed ka väljapoole — tasuda võõraile nende rööv- ja rüüsteretkede eest hammas hamba vastu ning karmi aja tavade ja harjumuste kohaselt külastada võõraid maid ka tule ja mõõgaga.

See mõõk raius haruldase vaprusega oma kodu kaitseks ka XIII saj. esimesel veerandil. Kuid käsi, mis teda hoidis, löödi võimetuks. Süda, mis tuksus verd relvakandvaisse kätesse, pisteti läbi. Eestlased jäid alla.

Olekski olnud ime, kui see oleks teisiti sündinud. See on selge kõige põgusamastki pilgust võitlevate poolte jõuvahekordadele ja nende võitlustingimusile, veel rohkem aga Vabadusvõitluse üksikasjalisest vaatlusest, mis eespool esitatud. Juurdelisatud sõjakäikude skeemid lasevad aimata, kui veriseks tehti maa, kui laialiselt maatasa tehti asulad, kui paljaks riisuti rahvastik ainelisist elatumis- ja töövahendeist.

Tervelt seitsmest rahvusest vaenlastega tuli eestlastel Muistse Vabadusvõitluse kestel kokku puutuda. Need olid sakslased, lätlased, liivlased, venelased, taanlased, rootslased ja leedulased. Kogu selle vastaste arvuliselt ülekaaluka hulgaga tuli eestlastel võidelda oma piiratud ja kord-korralt rüüsteretkist ikka enam ja enam kannatada saanud maa-alal kahandatud meeste hulgaga ja napimaks jäänud aineliste vahenditega.

Juhtivam ja aktiivsem tegur nende vaenlaste hulgas — sakslased — võitlesid algusest kuni oma lõppsihi saavutamiseni kindla maavallutamise eesmärgiga. Selle taotelemisel võisid nad panna käiku väga suuri sõjajõudusid — ristisõitjaid, ordurüütleid, läänimehi ja kaupmehi, tõmmates veel juurde alistatud ja liitu astunud põlisrahvaid — lätlasi ja liivlasi. Nende sõjajõudude tuuma moodustasid oma aja parimad sõjaspetsialistid, kutselised sõjamehed, rüütlid, kes olid selleks välja arenenud ristisõdades saadud kogemuste najal. Kõiki neid jõudusid hoidis koos ja suutis neid oluliselt suunata

sihiteadlik tahe osava ja poliitiliselt suureandelise piiskopi Alberti isikus.

Sakslaste avatud ja arendatud vallutussõda pani eestlased olukorda, milles p o l n u d nad varemini veel k u n a g i o l n u d sellises ulatuses. Eestlaste senised sõjalised võitlused, nii nende poolt algatatud kui ka nende vastu ette võetud, olid olnud eeskätt saagi- ja rüüsteretked. Need teostati kiirelt-liikuvate, kergeltrelvastatud vägede poolt vastast üllatada püüdvate järskude rünnakutega, kusjuures piirduti kindlustatud linnuste lühiajalise piiramisega, mille alt lahkuti pärast ümbruskonna röövimist ja rüüstamist. Sellistele sõjapidamisviisidele oli kohaldatud ka eestlaste maakaitse oma lühiajalist varju pakkuvate muinaslinnade ja pelgupaikadega ning kergelt-relvastatud ja kiirelt-liikuva välisväega. Selline maakaitse, mis oli seni olnud küllaltki otstarbekohane, osutus aga sakslaste alustatud vallutussõjas puudulikuks.

Nüüd oli palju suuremal määral vaja passiivse maakaitse oskust ja organiseerimist, oli tarvis kiiresti omandada uusi võtteid ja vahendeid linnuste kaitsmiseks ja ka piiramiseks, oli vaja paremat kaitserelvastist ja suuremaid vägesid ning ka tugevamaid löögirühmi.

See ümberorienteerumine maakaitsetehnikas nõudis oma jagu aega, samuti vajas seda ka uute kaitse- ja ründamisvahendite soetamine, mis liiati võis toimuda üsna piiratult. E e s t l a s e d t a i p a s i d u u e s t o l u k o r r a s t t i n g i t u d v a j a d u s i ü s n a p e a g i ja tegid nende suunas suuri e d u s a m m e. Nagu nähtub Vabadusvõitluse kirjeldusest, arenes silmapaistvalt kiiresti nende linnuste kaitsmise ja ründamise võime, samuti ka uute relvade ehitamise ja käsitsemise oskus. Ka suuri välivägesid suutsid nad juba Vabadusvõitluse algjärgust peale kokku ajada ja neid otstarbekalt koordineeritud ja sageli otse eeskujulikult hästi läbiviidud ühistöös liikvele panna suurejoonelisteks operatsioonideks. Lühidalt öeldud: eestlaste sõjakunst, mida kandis kõrge võitlusmoraal, oli üldiselt k ü l l a l d a s e l t k õ r g e l t a s e m e l ja täiesti piisav maakaitseks s e n i s t e s rüüsteretkesõdades; ta osutus aga puudulikuks vallutussõjas, mille eripäraste võtetega Lääne-Euroopa parimate kutsesõdurite poolt

oli eesti rahvavägi seni v ä h e k o h a n e n u d. See oli eestlaste allajäämise olulisemaid põhjusi.

Eestlaste vabastusvõitluse käigu ja saatuse otsustamisel oli suure tähtsusega ka asjaolu, et sakslastel oli õnnestunud selle alguseks küllaldaselt laiendada ja kindlustada oma tegevusbaasi. Saanud Väina jõe veetee valitsejaks, tagades seega oma emamaaga ühenduse pidamise võimalusi, olid nad suutnud s u n d i d a oma mõjukonda l i i v l a s e d j a l ä t l a s e d, keda võidi nüüd tagajärjekalt kasustada võitluses eestlaste vastu. Liivlaste alistamine, mis nõudis oma jagu ohvreid, oli siiski kergendatud eelnenud misjonitöö tulemuste tõttu. See oli suutnud nõrgestada liivlaste ühist enesekaitserinnet osa nende vanemate, eriti aktiivse Kaupo üleminekuga sakslaste poole. Mõjuta ei jäänud ka see abi ja kaitse, mida suutsid sakslased anda liivlasile nende aladele sagedasi rüüsteretki üritanud leedulaste vastu. Ja samuti huvitati uuest võimust liivlasi ka nende majanduslikkude hüvedega, mida andis ümbruskonna rahvale asutatud Riia kaubandusliku keskusena.

Eriti saatuslik Ida-Baltikumi probleemi kujunemisel oli lätlaste peahõimu — i d a l ä t l a s t e (letgallaste) k ä i t u m i n e. See hõim saadi sakslaste mõjukonda ja alistati ilma vähemagi vastupanuta tema poolt, välja arvatud vastuhaku katse 1212. a. Ses mõttes jäi ta võõrsilt tulnud vallutajate vastu rahvaks ilma vabadusvõitluseta. Idalätlaste vastupanuta alistumine oli lühinägelise olupoliitika tulemus. Nad kasustasid uut olukorda, et ometi kord täie mõõduga kätte maksta eestlastele, kelle vastu nende viha oli põline. Nagu nägime, etendas nende ja Mõõgavendade ordu liit olulist osa eestlaste vastu võitluse algamisel. See võitlus poleks ka teissuguseil eeldusil jäänud varemini või hiljemini tulemata, kuid nüüd mainitud liit, seega lätlaste toetus Ordule kiirustas seda. Ja kui see oli juba alanud, polnud lätlased sakslastele üksnes kuulekaiks liitlasiks, vaid koguni õhutasid neid ja üritasid ka iseseisvalt veriseid rüüsteretki eestlaste maale, olles siin, nagu Läti Henrikki märgib, veel agaramad kui nende uued isandad. Alistunud sakslastele tagamõttega saada tuge eestlaste vastu, m ä ä r a s i d i d a l ä t l a s e d s e e g a t e g e l i k u l t k a e t t e t e i s t e l ä t i h õ i m u d e — semgallide ja kurelaste — s a a t u s e, kes üksikult hiljemini ei suut-

nud sakslasile ja nende suureks paisunud põlisrahvaist abivägedele vastu panna, kuigi nad seda püüdsid.

Kui meenutame siin seda eestlaste ja lätlaste pinguldunult halba vahekorda ja ühtlasi lätlaste äärmiselt lühinägelist poliitikat ja saatuslikku osa meie Vabadusvõitluses, siis muidugi mitte selleks, et meie lõunanaabrite praegusi sugupõlvi teha vastutavaks oma esivanemate eest või koguni õhutada vaenu nüüdse läti rahva vastu. Ümberpöördult, selle meenutamine peab eriti rõhutama seda suurt tähtsust, mida omavad eesti ja läti rahva tõsiselt sõbralikud suhted ja tihe koostöö ühiseks kaitseks välisvaenlase vastu. Ses mõttes oli eeskujulik Eesti poliitiline ja sõjaline otsustus 1919. a. — lüüa puruks Eesti ja Läti ühine vaenlane, landesväär, ja toetada lätlasi ka idavaenlase vastu. Suurest ajaloolisest õppetunnist XIII sajandi esimesel veerandil saadud sügavasisulisi juhiseid ei tohiks eesti ja läti rahvas oma vahekordade korraldamisel ja ühise poliitilise teotsemise vajadusest arusaamisel kunagi unustada.

Kõigi eespoolesitatud oluliste tegurite kõrval eestlaste Vabadusvõitluse saatuse mõistmisel ei saa jätta arvestamata ka nende poliitilise arengu taset. Tol ajastul eestlased moodustasid kindlasti ühise rahvuspärase kultuuriga ja sisemise kokkukuuluvuse teadvusega seotud terviku. Kuid poliitiliselt jäi see detsentraliseeritud autonoomsete alade, maakondade ja kihelkondade liiduks, mille eri osadel oli omavahel sageli lahkuminevaid ja ka vastakaid huvisid. Poliitiline liitumisprotsess riikide sünniloos on kõikjal nõudnud pikka, kord kiiremat, kord aeglasemat arengut, mida on ikka ja jälle saatnud ägedad ja visad võitlused riigi kujunemises tegevuses olnud eriosade vahel. See riigisünni areng oli eestlaste juures XIII sajandi alguseks jõudnud juba üsna kaugele. Nii näeme eri maakondade vahel raskes võitlusolukorras üldiselt üsna tihedat ja korduvalt hästi koordineeritud koostööd. Üksikud kokkupõrked eri maakondade vahel Vabadusvõitluse kestel on mõistetavad peamiselt tolleaegses väljastpoolt käima pandud sõjaolukorras, nagu seda on juba eespool rõhutatud. Vabadusvõitluses paistab eriti silma taiplik olundi hindamise võime ja poliitiline ettenägelikkus, mis iseloomustab iseäranis saarlasi ja mandriranniku eestlasi. Sellega kaasub ka suur poliitiline aktiivsus nii enesekaitses kui võõraste

ründamises, nii omavahel kui ka võõrastega liitude loomises. Niiviisi käitunud rahvas pidi oma elu raskeil aastail omama ka mõjukaid ja t u b l i s i d j u h t e. Teame neist vähe ja ainult üksikuid, kuid kõikjal helgivad nende suured poliitilised ja organisatoorsed võimed.

Sellises poliitilise arengu suhteliselt kõrges tasemes oli aga eestlaste võitlustingimusi oluliselt h a l v a v nende liiga kaugele ulatuv poliitiline ja halduslik d e t s e n t r a l i s a t s i o o n, mis raskendas vajaliku ühise tahte kujundamist ja teostamist. See puudus oli eriti tagajärjekas sakslaste ja hiljemini ka taanlaste peetud vallutussõjas, mida kandis nende poolt puhtsõjalisile põhimõtteile rajatud võitlusorganisatsioon ja mida juhtis sihiteadlik ja keskendatud tahe.

Eestlaste õnnetult lõppenud Vabadusvõitlus tähendas meie rahvale saatuslikku poliitilist katastroofi, mille tulemusi kannab kogu meie järgnev ajalugu. Kõigil meie rahva elualadel olid seega järgnevaks ajaks arengutiivad lõigatud. Neid tulemusi vaadeldakse käesoleva teose järgmistes köidetes. Kuid hoolimata oma õnnetust lõpust jäi V a b a d u s v õ i t l u s m e i e r a h v a l e m ä ä r a t u k s v ä ä r t u s e k s.

Vabadusvõitlus enam kui seitse sajandit tagasi õpetab erilise rõhuga suuri, kuid lihtsaid algtõdesid, mida on vaja unustamatult silmas pidada ja täita meie rahvusliku elu ja enesekaitse korraldamisel kõigil aegadel. Ta kõneleb meie ühiskonna koondamise, selle ühisteadvuse elulisest tähtsusest ja arendamise vajadusest. Ta nõuab juba rahvusliku enesekaitse huvides meie rahva kultuuri võimalikult kõrgele tasemele viimist. Ta rõhutab meie rahva kõigi võimalikkude vastaste tundmaõppimise vajadust. Ta õpetab kõige tihedama koostöö ja vastastikuse lähenemise tähtsust teiste meiega ühesuguses seisundis olevate rahvastega, eriti nendega, kes on oma geograafiliselt asendilt määratud meie loomulikeks liitlasiks.

Need on õpetused mõistusele. Veel rohkem kõneleb Muistne Vabadusvõitlus meie rahva t u n d m u s t e l e j a t a h t e l e. Eesti Vabadusvõitlus on selle õnnetust lõpust hoolimata kõige kuulsusrikkam võitlus, mida pidanud muistsel ajal ükski soome sugu rahvas. Ta on paljude aastasadade jooksul täitnud eestlase rinda uhkuse ja eneseusaldusega oma esivanemate kõrgeväärtuse-

liste omaduste kohta, mille hulgas helgivad eredalt suur vabadusearmastus, kõrge võitlusmoraal, vaprus, visadus, sisemine sirgus. Ta on võimsalt aidanud maharõhutud eesti ühiskonda uuestisünnile ärkamisajal ja on toetavalt aidanud kanda meie rahvusliku üksikisiku ja kogu ühiskonna eneseusaldust kõigil järgnevail aastakümneil. Ta on tõhusalt õhutanud ja julgustanud meie rahva meeli võitluses viimases Eesti Vabadussõjas. Muistse Vabadusvõitluse julgustav ja õhutav mõju on igavene. See püsib niikaua, kui elab ja võitleb eesti rahvas.

Kirjandust.

Bibliograafilisi teoseid, milles leidub andmeid ka Ida-Baltikumi ristiusustamise ja eestlaste Muistse Vabadusvõitluse ajalugu käsiteleva kirjanduse kohta: Ed. Winkelmann, *Bibliotheca Livoniae Historica. Berlin 1878.* E. Blumfeldt — N. Loone, *Eesti Ajaloo Bibliograafia 1877—1917* (I—II). *Tartu 1933, 1935.* Kirjanduse kohta alates 1918. a-st Õpetatud Eesti Seltsi väljaanne: *Eesti Filoloogia Kriitiline ja Bibliograafiline Aastaülevaade. Tartu 1922;* hiljemini pealkirja all: *Eesti Filoloogia ja Ajaloo Aastaülevaade.*

Vabadusvõitluse kohta käivaid tähtsamaid jutustavaid allikaid ja mõningaid üldisemaid küsimusi käsitelevat kirjandust vt. lk. 269, loetelu viimane lõige. Sellele lisaks Läti Henriku kroonika ja üldisemate küsimuste kohta käivat kirjandust: H. Hildebrand, *Die Chronik Heinrichs von Lettland. Berlin 1865.* L. Arbusow, *Die handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae" Heinrichs von Lettland. Latvijas Universitātes Raksti. XV (1926), XVI (1927). Riga.* L. Arbusow, *Die Forschungen über das „Chronicon Livoniae" im letzten Jahrzehnt 1920—1930). Latvijas Universitātes Raksti. Filologias un Filosofijas Fakultātes Serija. I. 6. Riga 1931.* J. Luiga, *Läti Hendriku kroonika kriitika. „Eesti Kirjandus" 1922, 1923, 1926.* H. Oldekop, *Läti Hendriku rahvuse küsimus. Ajalooline Ajakiri 1923.* H. Moora, *Eestlaste, liivlaste ja lätlaste vaatest ristiusule nende kristianiseerimise algul. Ajalooline Ajakiri 1924.* H. Laakmann, *Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit. Beiträge zur Kunde Estlands XVIII. Reval 1933.* H. Laakmann, *Die Ymera. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1930. Tartu 1932.*

Mõõgavendade ordu kohta: F. G. v. Bunge, *Der Orden der Schwertbrüder. Leipzig 1875.*

Eriti venelaste osa kohta Ida-Baltikumis Vabadusvõitluse ajal: Fr. v. Keussler, *Der Ausgang der ersten russischen Herrschaft in den gegenwärtigen Ostseeprovinzen im XIII. Jahrhundert. St. Petersburg 1897* (ka vene keeles).

Eriti taanlaste kohta Eestimaa vallutamisel ja ristiusustamisel: R. Hausmann, *Das Ringen der Deutschen und Dänen um den Besitz Estlands bis 1227. Leipzig 1870.* P. Johansen, *Die Estlandliste des Liber Census Daniae. Kopenhagen, Reval 1933* (vastavad osad).

Eriti Modena piiskopi Wilhelmi ja tema poliitika kohta: G. A. Donner, *Kardinal Wilhelm von Sabina. Helsingfors 1929.*

HIND 7 KR. 50 S.